

MEHMED CAVİD BEY VE İZMİR SUİKASTI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA TARHAN YILMAZ

ESKİŞEHİR 2019

MEHMED CAVİD BEY VE İZMİR SUİKASTI

Mustafa Tarhan YILMAZ

YÜKSEK LİSANS YETERLİLİK TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ağustos-2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI

M. Tarhan Yılmaz'ın "İzmir Suikastı Ve Mehmed Cavid Bey" başlıklı tezi 23/08/2019 tarihinde, aşağıdaki juri tarafından Lisanüstü Eğitim Öğretim ve sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

	Adı Soyadı	İmza
Üye(Tez Danışmanı)	: Prof.Dr. Kemal YAKUT	
Üye	: Prof.Dr. Ayla Efe	
Üye	: Dr. Volkan Marttin	

Prof. Dr. Bülent Günsoy

Enstitü Müdürü

ÖZET

MEHMED CAVİD BEY VE İZMİR SUİKASTI

Mustafa Tarhan Yılmaz

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans tezi

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos-2019

Danışman : Prof.Dr. Kemal Yakut

İttihat ve Terakki Partisinin maliye politikalarının belirleyicisi olan Mehmed Cavid Bey'in hayatı ve hizmetleri hakkında çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Mehmed Cavid Bey, II. Meşrutiyet döneminde Selanik ve Çanakkale milletvekilliklerinin yanı sıra Maliye ve Nafia bakanlıkları görevlerinde bulunmuş, ülkeye önemli hizmetleri olmuştur. Avrupa sermaye piyasalarının ve devlet adamlarının “Türkiye’de paradan anlayan adam” olarak nitelediği değerli bir ekonomist olduğu kadar siyasetçi olmayı da başarmıştır.

Bu çalışmamızda Mehmed Cavid Bey'in hayatının önemli safhaları verildikten sonra 1926-İzmir suikastı olayı nedeniyle İstiklal mahkemelerinde yargılanması incelendi. Üzerinden yıllar geçse de Ankara İstiklal mahkemesinde idam ile cezalandırılan Mehmed Cavid Bey'in yargılamalarında verilen kararın siyasi olduğu şüphelerinin gerçekliği sorgulandı. Tezimizin ilk üç bölümünde, 1926 yılına kadar Mehmed Cavid Bey'in hayatını, düşüncelerini, hizmetlerini vermek, İstiklal mahkemelerinde sorulan sorulara günlüklerinde cevap bulabilmek açısından son derece önemlidir. Ayrıca bu bölümler 1919 - Ermeni Tehciri ve 1926-İzmir suikastı yargılamalarında Mehmed Cavid Bey, bir bakıma görevde bulunduğu hükümetlerin de savunmasını yapmak zorunda kaldığı için gereklidir. 4. Bölümde İzmir suikast olayı, İstiklal mahkemesinin kurulması, Mehmed Cavid Bey'in tutuklanmasına kadar süreci incelendi. Ve son bölümde ise yargılamalara ve kaynaklara göre Mehmed Cavid Bey'in durumunu incelendi. Bunlara göre, suikast girişiminde gerçekten suçlu mu yoksa İttihatçıların tasfiye sürecinin bir kurbanı mı olduğu belirlenmeye çalışıldı.

Anahtar kelimeler: İzmir suikastı, Mehmed Cavid Bey, Ankara İstiklal mahkemesi, İttihat ve Terakki Fırkası, İttihatçıların tasfiyesi

ABSTRACT

MEHMED CAVID BEY VE İZMİR SUİKASTI

Mustafa Tarhan Yılmaz

Department of History

Anadolu University Institute of Social Science, August-2019

Danışman : Prof.Dr. Kemal Yakut

Numerous studies were conducted about the life of Mr. Mehmed Cavid, who is the determinant of the fiscal policies of the party of Union and Progress, and his services. During The Second Constitutional Era, Mr. Mehmed Cavid served as deputies of Thessaloniki and Çanakkale, as well as the Ministries of Finance and Ministries of Public Works, and provided important services to the country. Not only he was a valuable economist who European capital markets and statesmen described as “The man who understands money in Turkey”, but also he succeeded in being a politician.

In our study, after the important stages of Mr. Mehmed Cavid's life were given, his trial in the Independence Courts because of the 1926-İzmir assassination incident was examined. Even if years passed, the decision that was given during the trials of Mr. Mehmed Cavid, who was sentenced to death by the Ankara Independence Court, was questioned whether it was political. In the first three chapters of our thesis, it is extremely important to give Mr. Mehmed Cavid's life, thoughts and services until 1926 and to find answers to the questions asked in the Independence Courts in his diaries. Also, these sections are really necessary to show that Mr. Mehmed Cavid had to defend the governments which he was being in duty during the trials of 1919 - Armenian deportation and 1926-Izmir assassination. In the fourth chapter, the Izmir assassination event and the establishment of the Independence Court, and the process until the arrest of Mr. Mehmed Cavid were examined. And also, in the last chapter, according to the judgments and sources, the situation of Mr. Mehmed Cavid was examined. Considering them, it was tried to determine whether he was really guilty in the assassination attempt or a victim of the liquidation process of the Unionists.

Key Words: The İzmir Assassination, Mr. Mehmed Cavid, Ankara Independence Court, The Party of Union and Progress, The liquidation of the Unionists.

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki Fırkasının mali politikalarının belirleyicisi olan Mehmed Cavid Bey, üzerinde önemle durulması gereken biridir. Mehmed Cavid Bey hakkında Avrupalıların “Türkiye’de Bismark kadar güçlü”, ”Hükümette değilsiniz ama hükümetten fazlasınız” veya “Türkiye’de paradan anlayan adam” gibi değerlendirmelerini görmek mümkündür. Sait Paşa’nın da “küçük dev” diye nitelendirdiği Mehmed Cavid Bey, İttihat ve Terakki Fırkası içinde Enver Paşa ve Talat Paşa’dan sonra en etkili kişi olduğu söylenebilir.

16 Haziran 1926 yılında Mustafa Kemal Atatürk’e suikast girişimi nedeniyle İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemelerinde yargılanmış ve 26 Ağustos 1926 tarihinde idam ile cezalandırılmıştır.

Bu çalışmada İttihat ve Terakki Fırkasının tasfiye sürecini getiren, İzmir suikastı girişimi üzerine kurulan İstiklal Mahkemelerinde Mehmed Cavid Bey’in yargılanma süreci ele alınmıştır. Araştırmamızın ilk üç bölümünde Mehmed Cavid Bey’in hayatını, hizmetlerini, düşünce dünyasını vererek onu daha iyi tanıtmayı ve mahkemede hesap verdiği dönemleri aydınlatmaya çalıştık. IV. Bölümde ise milletin verdiği destekle Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı lideri olan, Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya 16 Haziran 1926 tarihinde düzenlenmek istenen suikast girişimi ele alınmıştır. V. Bölümde ise İstiklal Mahkemelerinde yapılan sorgulamalar, yüzleştirmeler, tutanaklar ve kaynaklar ışığında bu suikast girişiminde Mehmet Cavid Bey’in rolü olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım değerli hocam Sayın Prof. Dr. Kemal Yakut’a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Mustafa Tarhan Yılmaz

Eskişehir-2019

....../....../2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

Mustafa Tarhan Yılmaz

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MEHMED CAVİD BEY'İN HAYATI	4
1.1. Çocukluğu ve Ailesi.....	4
1.2. Eğitim Hayatı.....	8
1.3. Çalışma Hayatı.....	10
1.3.1. Memuriyette ilk yılları.....	10
1.3.2. Öğretmenlik hayatı.....	10
1.3.2.1. II. Meşrutiyetten önce.....	10
1.3.2.2. II. Meşrutiyetten sonra.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEHMED CAVİD BEY VE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ.....	18
2.1. II. Abdülhamit'e Karşı Muhalefetin Gelişmesi.....	18
2.2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurulması ve Örgütlenmesi.....	20
2.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Kurulması ve Mehmet Cavid Bey	25
2.4. İttihat Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Birleşmesi.....	30
2.5. II. Meşrutiyetin İlan Edilmesi.....	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. II. MEŞRUTİYETİN İLANINDAN İZMİR SUİKASTINA KADAR MEHMED CAVİD BEY.....	36
3.1. İstanbul'a Gelişi ve Çalışmaları.....	36
3.2. Mehmed Cavid Bey'in Milletvekilliği ve Meclis-i Mebusan'da Çalışmaları.....	39
3.3. Maliye Nazırlığına Atanması ve Çalışmaları.....	47
3.4. I. Dünya Savaşı Yıllarında Mehmed Cavid Bey.....	70
3.4.1. I. Dünya savaşına girilmesi üzerine istifa etmesi.....	70
3.4.2. I. Dünya Savaşı yıllarında gölge maliye bakanı Mehmed Cavid Bey.. ..	84
3.4.3. Fransa ile 1915 ittifak görüşmeleri.....	97
3.4.4. Talat Paşa kabinesinde maliye nazırlığı.....	99
3.5. Mütareke Döneminde Mehmed Cavid Bey.....	110
3.5.1. Ahmet İzzet Paşa kabinesinde maliye bakanlığı.....	110
3.5.2. 5. Şube tahkikatı ve Divan-ı Harbi de yargılanması	115
3.5.3. Hükümetten ayrıldıktan sonra İstanbul günleri.....	123
3.5.4. İstanbul'da saklandığı günler.....	131
3.6. Avrupa'ya Kaçması ve Avrupa Günleri.....	137
3.6.1. Roma toplantısında Mehmed Cavid Bey.....	155
3.6.2. Londra konferansına katılması.....	162
3.6.3. İsviçre ve Avrupa'da faaliyetleri.....	168
3.7. İstanbul'a Dönmesi ve Faaliyetleri.....	182
3.7.1. Lozan Barış Konferansının Birinci Devresine Davet Edilmesi.....	188
3.7.2. 12-13 Nisan 1923 - Şişli toplantısı	195
3.7.3. Şişli toplantısından sonra Mehmet Cavid Bey.....	198

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İZMİR SUİKASTI VE MEHMED CAVİD BEY.....	210
4.1. İzmir Suikastı Girişimi.....	210
4.1.1. İzmir suikast girişimi öncesinde siyasi durum.....	210
4.1.2. İzmir suikastı olayı.....	215

4.2.	İstiklal Mahkemelerinin Kurulması ve Tutuklamalar	219
4.2.1.	İzmir İstiklal mahkemesinin kurulması.....	219
4.2.2.	Mehmed Cavid Bey'in tutuklanması	224

BEŞİNCİ BÖLÜM

5.	İDDİANAMELER VE SAVUNMALARIYLA MEHMED CAVİD BEY..	227
5.1.	Mehmed Cavid Bey'in Yargılanması.....	227
5.1.1.	İzmir İstiklal mahkemesinde yargılanması.....	227
5.1.2.	Ankara İstiklal mahkemesinde yargılanması.....	233
5.2.	Mehmed Cavid Bey Hakkında İddianamelerde Suçlamalar.....	239
5.2.1.	Ankara İstiklal mahkemelerinde Şişli toplantısı.....	244
5.2.1.1.	İttihat ve Terakki üyeleri neden toplandılar?.....	245
5.2.1.2.	Şişli toplantısı davetini kim yaptı?.....	246
5.2.1.3.	Şişli toplantısına katılanlar.....	246
5.2.1.4.	Toplantıyı yöneten ve yapılan oturumlar.....	247
5.2.1.5.	Toplantıda konuşulanlar ve alınan kararlar.....	248
5.2.2.	Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan görüşmeler.....	253
5.2.3.	I. Dünya Savaşı yılları ile ilgili sorular.....	255
5.2.4.	Saklanması ve Milli Mücadeleye katılmaması.....	259
5.2.5.	Yurt dışında ki faaliyetleri.....	261
5.2.6.	Kara Kemal Bey, Şükrü Bey ve Ali İhsan Bey konuları.....	261
5.2.7.	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkisi.....	265
5.3.	Mehmed Cavid Bey'in İdam Edilmesi.....	268
5.3.1.	İdam cezası hakkında görüşler.....	271
5.3.2.	İade-i itibar girişimi.....	277
SONUÇ		280
KAYNAKÇA.....		284

EKLER

- EK-1 : 30 Haziran 1926 Tarihli Zeyl İddianame**
- EK-2 : İkinci Zeyl İddianame (26 Haziran 1926 Tarihli İddianameye)**
- EK- 3 : İzmir İstiklal Mahkemesi Kararı**
- EK- 4 : İddianame**
- EK- 5 : Mehmed Cavid Bey'in Savunması**
- EK- 6 : Ankara'da İddianame**
- EK- 7 :Ankara'da Son İddianame**
- EK- 8 : Ankara'da Son Karar**
- EK- 9 : Hükümün Suret-i İnfazı**
- EK- 10 : Şişli Toplantısı Kararı: 9 umde**
- EK-11 : İzmir İddianamesi**
- EK-12 : İzmir İstiklal Mahkemesi Kararı Haberi.**
- EK-13 : Ankara İstiklal Mahkemesi Kararı Haberi**
- EK-14 : Falih Rıfkı'nın" Hükümden Sonra "Yazısı**
- EK-15 : Mehmed Cavid Bey'in Kitap Ve Makaleleri**

ÖZGEÇMİŞ

KISALTMALAR

BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
DUIT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
İ.TAL	: İrade-i Taltifat
İ.MVL	: İradeler Meclis-i Vala Belgeleri
İ.ML	: Maliye Belgeleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
DH.İ.UM.	: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
HR.İD	: Hariciye İdare
DH	: Dahiliye Nezareti
DH.SAİD.	: Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defteri
HR.MTV.	: Hariciye Nezareti Mütenevvia Evrakı
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı
DH.MUİ	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye
DH.ŞFR.	: Dahiliye Vekaleti Şifre
DH.HMŞ.	: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH.İ.UM.	: Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Müdüriyeti
DH.KMS.	: Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsus Evrakı
DH.UMVM	: Dahiliye Nezareti Vilayat Müdüriyeti Belgeleri
İ.MMS.	: İrade-i Meclis Mahsus Evrakı
MF.MKT	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
BEO	: Babı Ali Evrak Odası Evrakı
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
AAMD	: Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi
YT	: Yakın Tarihimiz Dergisi
İ.Ü.İ.İ.B.F.	: İstanbul Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
İ.Ü.S.B.F.D.	: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

A.A.M.D.	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
C.	: Cilt
S.	: Sayı
K.	: Kısım
s.	: Sayfa
a.g.k.	: Adı Geçen Kaynak
H.	: Hicri Takvim
R.	: Rumi Takvim
yay.	: Yayınevi
Haz.	: Hazırlayan
Çev.	: Çeviren

GİRİŞ

1877 yılında Selanik'te dünyaya gelen Mehmed Cavid Bey, II. Meşrutiyet döneminde ağırlığını hissettiren önemli bir maliye uzmanıdır. Mehmed Cavid Bey, Mülkiye Mektebini bitirdikten ve çeşitli devlet dairelerinde çalıştıktan sonra II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte siyasi hayata atılır. İki dönem Selanik ve bir dönemde Çanakkale milletvekilliği yapar. Maliye ve Nafia Nazırlıkları yapmasının yanı sıra uzun yıllar Avrupalı temsilcilerle müzakereleri yürütmesi bilgi ve deneyimlerinin artmasını sağlar. İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde etkili ilk dört isim verilecek olursa Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa ile Mehmed Cavid Bey'in ismi verilebilir. Zeki ve müzakereci yapısıyla nazırlık yaptığı dönemlerde kendisini çevresine kabul ettirmeyi başarmıştır. Düşüncelerini çekinmeden söyleyebilen ve görevde kaldığı dönemde Mahmut Şevket Paşa, Enver Paşa, Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Şükrü Bey, Kara Kemal gibi etkili isimlerle tartışabilecek kadar ilkeli ve özgüvene sahiptir. Günlüklerinde bu tartışmalarına yer veren Mehmed Cavid Bey, kin tutmadığı ve kırgın olsa da kısa sürede barışacak bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Köken olarak Avdeti (Dönme) olması nedeniyle siyasi hayatının her döneminde muhalefet tarafından siyonistlikle, devlet imkanlarını yabancılara çıkarlarına kullandırmakla, Fransız yanlısı olmakla, rüşvet almakla, çiftlikleri ve bankalarda paraları olduğu iddialarıyla suçlanır. Bu suçlamalara rağmen kendisinin dürüst ve ülke menfaatlerini göz önünde bulundurarak görevlerini yaptığı ortadadır. Hayatının son dönemlerinde bile aldığı borçları ödemekle uğraşmış ve bitiremeden idam edilmiştir. Hiç şüphesiz 1909 yılından başlayarak son nefesine kadar yazmış olduğu günlükleri, mektupları ile tarihi pek çok gelişmede düşüncelerini ve hayatını öğrenme imkanı buluyoruz. Mehmed Cavid Bey'in günlüklerine bakıldığında yurt dışında bulunduğu dönemlerde de siyasi faaliyetlerine devam etmiş, İttihat ve Terakki Fırkası liderleriyle ve Avrupalı devlet adamlarıyla görüşmüştür. Roma'da ve İstanbul'da kendi başkanlığı altında yapılan toplantılarda, İttihat ve Terakki Fırkası'nın devam etmesi kararlarının alınmasına öncülük etmiştir.

Mehmed Cavid Bey, İsviçre'de kaldığı sırada 1921 yılında Bekir Sami Bey'in daveti ve Ankara'nın da onayı ile Londra Konferansı'na katılmıştır. 1923 yılında yapılan I. Lozan görüşmelerinde ise Dış İşleri Bakanlığına getirilen İsmet Paşa'nın daveti üzerine katılsa da heyet içinde anlaşmazlıklar nedeniyle ilişkisi kesilir. Mehmed

Cavid Bey, Avrupa’da kaldığı yıllarda Anadolu temsilcileri ile görüşmeye ve yardım istendiğinde desteklemeyi bir vatan görevi olarak görmüştür. Ancak İsmet Paşa, mecliste yaptığı konuşmada Lozan Konferansı sırasında Mehmed Cavid Bey ve Hamit Bey’in yabancı temsilcilerle daha çok görüşmeleri ve diğer nedenlerle ülkeye ihanetle itham edince ilişkilerin koptuğunu söyleyebiliriz. Notlarında bu duruma duyduğu kırılganlığı dile getirmekte ve belki de İsmet Paşa düşmanlığının başlangıcını oluşturmaktaydı. Bu sözler hiç şüphesiz Mehmed Cavid Bey’i derinden etkilemiş ve günlüklerinde İsmet Paşa’ya hakarete varan ifadelerde bulunmaktan çekinmemiştir.¹

16 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’ya düzenlenen suikast girişiminden sonra İstiklal Mahkemeleri tarafından tutuklanan Mehmed Cavid Bey, İzmir ve Ankara’da yargılanır. Suçsuz olduğuna inandığı için 20 Haziran 1926 tarihinde evine gelen polislerle teslim olmuş ve bir daha da özgür kalamamıştır. Bu yargılamalarda özellikle 1923 yılında evinde yapılan toplantılar, hakkında ağır kararın verilmesine neden olmuştur. İstiklal Mahkemesi Savcısı Necip Ali Bey, Mehmed Cavid Bey’in Şişli toplantısı sırasında seçildiği Heyet-i Ali’yi, iddianamesinde Kara Çete olarak nitelendirmektedir. Belirlenen 5 kişiden oluşan Kara Çete’nin anayasayı değiştirmek, hükümeti düşürmek için bu tarihten sonrada toplantılar yaparak çalışmalarına devam ettikleri tezini savunmuştur.² Bu iddianamede Mehmed Cavid Bey’in evinde daha sonrada toplantılar yapıldığı, belirledikleri 9 maddeyi gerçekleştirmek için Ankara’da, İstanbul’da çalışıldığı, Kara Çete’nin liderliğini yaptığı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı kurdukları ve hatta İzmir suikastı olayını düzenleyenlerin arkasında bir beyin takımı olduğu anlatılmaktadır.³ Mahkeme üyesi olan Kılıç Ali Bey’de Mehmed Cavid Bey’in suikast işinin arkasında yer alan beyin takımından biri olduğuna inanmaktadır.⁴

Mehmed Cavid Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi huzurunda daha önce 1919 yılında yargılanmasında olduğu gibi I. Dünya savaşı yıllarından itibaren hayatının bir dökümünü başarıyla yapar. Mahkemede yaptığı savunmada I. Dünya Savaşı’na girilmesi, İttihatçı liderlerle ilişkileri, iâşe, ihtikar meselesi, yurt dışında ve İstanbul’da ki faaliyetleri hakkında açıklamalar yapar. Kendisine sorulan soruların suikast

¹ Cavid Bey (1995).*Şiar’ın Defteri*. (Haz. Ş. Yalçın).İstanbul:İletişim yayınları, s.28

² Kılıç Ali(1997).*İstiklal mahkemeleri hatıraları*.İstanbul:Cumhuriyet yayınları, s.61

³ N. Eroğlu (2008).*İttihatçıların ünlü maliye nazırı Cavid bey*.İstanbul: Ötüken yay.,s.215-217

⁴ O.S.Kocahanoğlu(2003).*Atatürk’e kurulan pusu İzmir suikastın perde arkası*.İstanbul:Temel yayınları,s.266

girişimiyle bir ilgisi olmamasına rağmen, mahkeme heyeti tüm sorgulamalarda İttihatçılık şiarına bağlı kalan bir zümrenin varlığını ve çalışmalarını gizlice yürütmeye devam ettiklerini ispatlamaya çalışmaktaydı. Savcı Necip Ali, perde arkasında çalışan gizli heyetin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ileri gelenlerini ve suikastı düzenleyenleri yönettiği iddia eder. İzmir iddianamesinde Kara Çete'nin lideri olarak Kara Kemal Bey, Ankara'da son iddianamede ise Mehmed Cavid Bey gösterilir.⁵

“Mehmed Cavid Bey ve İzmir Suikastı “ konulu bu tez çalışmamızda Mehmed Cavid Bey'in suikast girişiminde rolü olup olmadığını veya İttihatçıların tasfiye edilmesi sürecine kurban mı gittiğini araştırmaktayız. İlk üç bölümde Mehmed Cavid Bey'i tanımak için hayatına geniş ölçüde yer vererek, günlüklerine ve kaynaklara göre cevaplar bulmaya çalışmaktayız. IV. Bölümde ise İzmir suikast girişimi ile Mehmed Cavid Bey'in tutuklanma süreci içerisinde ki gelişmeler verildikten sonra V. Bölümde mahkeme tutanakları, sanıkların ifadeleri ve kaynaklara göre verilen idam cezasının durumunu değerlendirmekteyiz. Hiç şüphesiz İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılananlar arasında masum olduğu en çok konuşulan kişilerin başında o gelmektedir. Çalışmamızda suikastın beyin takımında olduğu, bilgisi olduğu halde haber vermediği ya da suikast ile ilgisinin bulunmadığı gibi farklı görüşleri ele alarak, Mehmed Cavid Bey'in durumunu netleştirmeye çalışacağız.

⁵ Eroğlu,2008,a.g.k.,s.216

I.BÖLÜM : MEHMED CAVİD BEY'İN HAYATI

1.1.Çocukluğu ve Ailesi

Mehmed Cavid Bey'in aile kökenlerine bakıldığında Avdeti veya Dönme olarak adlandırılan zümreye dayanmaktadır. Avdetiler olarak bilinen cemaat, esasen Sabatay Sevi'nin mehdiliğine inanmaktaydı. 1666 yıllarında İslamiyeti benimsemek zorunda kalan Sabotay Sevi'nin zamanla Osmanlı Devleti içerisinde müritleri çoğalmış ve İslamiyet ile Musevilik karışımı yeni bir dini anlayış ortaya çıkmıştır. Zamanla kendi aralarında da bölünerek Yakubiler, İzmirli ve Kumasoslar gibi farklı gruplar halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶

Selanik şehrinde 1900 yılında 4.000 Yakubi, 3.500 Kumasos ve 2.500 civarında İzmir'li olmak üzere 10.000 kadar Avdeti olduğunu görüyoruz.⁷ Avdetiler gerek kendilerinden olan farklı gruplarla gerekse diğer ırkdaşları olan Museviler ile anlaşamıyorlardı. Museviler, Avdetilere kafir gözüyle bakıyor ve onları dışlıyorlardı. Varlıklarını devam ettirebilmek için devletle bütünleşmek isteyen Avdetiler, Müslümanlar ile aynı okullara gitmekte bir sakınca görmezler. Müslüman olmalarının getirdiği avantajla, devlet kademelerinde her türlü göreve gelmeyi başarırlar.

Avdetilerin merkezi olarak bilinen Selanik Şehri,⁸ onların en yoğun olarak bulundukları yerlerden birisiydi.⁹ İttihat ve Terakki Fırkasının önde gelen simalarından birisi olan Mehmed Cavid Bey ve ailesi, bu cemaatin Kumososlar koluna mensuptu.¹⁰ Kumososların bir diğer adı da Karakaşlar idi. Bu cemaat, "Osman Baba" olarak adlandırılan cisimleştirilmiş Tanrı olan Baruchya Russo'nun soyundan geldiklerine inanmaktaydılar.¹¹

Avdetiler, Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin sona ermesi durumunda diğer milletlerin ve cemaatlerin kendilerine yaşama hakkı vermeyeceklerini çok iyi anlamışlardı.¹² Bu nedenle de gerek devlet kademelerinde görev aldıklarında gerekse Jön Türk ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Osmanlıcılık politikasını gönülden benimsemektedirler.¹³ Avdetiler, ne Yahudiler tarafından kabul edilmişler ne de Müslümanların tam bir güvenine sahip olabilmüşlerdir. Bu nedenle her iki cemaatten uzak, ayrı mahallelerde Selanik'te yaşamayı sürdürmekteydiler.

⁶ E.Düzdağ (1994).*Yakın tarihimizde gizli çehreler*. İstanbul:İz yayınları, s. 160

⁷ O. Koloğlu.(1991). *İttihatçılar ve masonlar*. İstanbul:Gür yayınları,s.24

⁸ Selanik. *Meydan larausse*. C.17. İstanbul:Sabah yayınları. s. 457

⁹ Bu nedenle 1908-1918 döneminde muhalefetin sürekli gündeme getirdiği Selanikli tabiri ve eleştirileri (Avdeti), cumhuriyet döneminde de sürmüştür.

¹⁰ Koloğlu, 1991,**a.g.k.**, 24

¹¹ Düzdağ, 1994, **a.g.k.**, 161

¹² İ.Tekeli ve S.İlkin(2003). İttihat ve Terakkinin oluşumunda Selanik Toplumsal yapısının belirleyiciliği".*Cumhuriyetin Harcı*.I. Kitap.İstanbul:Bilgi yayınları, s.48 vd.

¹³ F.Ahmad.(1996).*İttihatçılıktan kemalizme*.İstanbul:Kaynak yayınları,s.116

Avdetiler, kurdıkları okullarına Türk kökenli Müslümanları alarak devletle bütünleşmeye çalışmaktaydılar. Buna rağmen Avdetiler ile Müslümanların evliliği Selanik'te iken engellenmiş ise de İstanbul'a gelmelerinden sonra bu tür evlilikler başlamıştır. Mehmed Cavid Bey'de bunun iyi bir örneğidir. Şehzade Burhaneddin Efendi'nin eski eşi Aliye Hanım ile 1921 yılında İsviçre'de iken evlenmiştir. Çerkez Hüseyin Efendi'nin kızı olan Aliye Hanım, sarayda II. Abdühamit'in eşlerinden Fatma Hanım tarafından büyütülmüş ve Burhaneddin Efendi ile evlendirilmişti.

Cemaat mantığı ile hareket eden, aralarında birlik ve beraberlik duygusu güçlü olan Avdetiler, dayanışma ile hızla gelişirler. Tembel kimseye itibar edilmez, aralarında dilenci gibi miskinlere yer verilmez ve çalışkanlıkları ile göze çarparlardı. Ticari faaliyetlerinde dürüst ve ilkeli olmaya özen gösterirlerdi. Bir kişi zarara uğrarsa cemaat devreye girer ve zararı karşılarırdı. Yardımlaşma sandıkları ile fakirlere kol kanat germeye özen gösterirlerdi.¹⁴

Selanik ve çevresinde çok sayıda milletin, dinin, mezhebin bir arada bulunması, Avrupalı devletlerin bu yapıyı kendi çıkarlarına göre kullanarak yönlendirmeleri üzerine, bu bölgelerde yaşayan unsurlar – Yahudiler ve Avdetiler dışında - çıkarları için gizli cemiyetler kurmaya başlamışlardı.¹⁵ Bu etnik unsurlar ya bağımsızlık amacıyla ya da bir takım çıkarlar uğruna Avrupalı devletlerin maşası haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve dini kökene sahip unsurlardan oluşması nedeniyle kolay dağılacağını hesaplayan emperyalist devletler, her fırsatta ayrılıkçı eylemleri körüklemişlerdir.¹⁶ XIX. yy.' da Balkanlar'da yoğunlaşan bu isyanların etkileri, Selanik ve civarında da hissedilmiştir.

Tanzimat döneminden sonra kültürel ve ticari yönden daha da canlanan şehre yabancı devletler ardı ardına elçilikler ve konsolosluklar açmaya başlamışlardır.¹⁷ Doğal olarak bu durum Selanik şehrinde Batı etkisini, etnik sorunları ve ayrılıkçı eylemleri artırır. Selanik'te başarısızlıklarını ise belirleyen en önemli etkenin bu şehirde Yahudilerin ve Avdetilerin çoğunluğa sahip olması ve bu unsurlarında Osmanlı egemenliğini tercih etmeleriydi.

Balkan şehirlerinde ayrılıkçı isyanların artması üzerine Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da ıslahatlar yapmasını teklif ederler. Hüseyin Hilmi

¹⁴ N.Eroğlu.(2008). *İttihatçıların ünlü maliye nazırı Cavid bey*:İstanbul: Ötüken yayınları, s.29

¹⁵ Yunanlar, Milli cemiyet,Sırp: Saint Sava Cemiyeti; Bulgarlar: Makedonya Dış ihtilalci Örgüt ve Makedonya İç İhtilalci örgüt ve Bulgaristan da Sofya'da kurulan Santralistler ve Verhivistler gibi. Tekeli ve İlkin,2003,**a.g.k.**,40-45

¹⁶ Ahmad,1986,**a.g.k.**,117

¹⁷ Tekeli ve İlkin,2003,**a.g.k.**,15: Fransa, İngiltere,Venedik, Hollanda konsoloslukları ile Almanya, Danimarka,Napoli ,Ragusa konsolos yardımcılıkları vardı.

Paşa, Makedonya Genel Müfettişliğine getirilerek, Osmanlı devletinin öteden beri izlediği sorunları öteleme politikası uygulanır. Avrupa devletlerinin temsilcileri, Hüseyin Hilmi Paşa'ya refakat ediyorlardı. Selanik'te var olan Yahudi ve Avdetiler, nüfus bakımından az olmaları ve diğer milletlerin kendilerine yaşama şansı vermeyeceğini bildikleri için terör faaliyetlerinde yer almamışlar, İttihat Terakki Cemiyetine destek olmuşlardır. Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi, "ekonomik çıkar dışında, Yahudileri siyasi bakımdan Türkiye'ye yaklaştıran daha güçlü bir neden vardı. Osmanlı toprakları Yunanistan'ın ya da Bulgaristan'ın eline geçtiğinde kendi cemaatlerinin ne olacağı korkusu".¹⁸ Bu korku cemaatin İttihat Terakki Cemiyetine bağlanmasına yol açıyor ve zaten uzun bir zamandır cemaat içerisinde Türkçenin yaygınlaştırılması ve Osmanlılaştırma gayretleri Avdetiler tarafından sürdürülüyordu.¹⁹

İttihat ve Terakki Fırkasının perde arkasında en etkili elemanlarından birisi olan Mehmed Cavid Bey, anlattığımız cemaate mensup olarak Selanik'te 1877(1294) yılında doğmuştur. Doğumu ile ilgili olarak oğlu Şiar Yalçın 1875 tarihini verse de Nazmi Eroğlu'nun araştırması 1877 olduğunu ortaya koymaktadır. Eroğlu, 24 Kasım 1896'da 19 yaşında Ziraat Bankasında işe başladığını, aynı şekilde "Şiar'ın defteri" adlı günlükte oğlu Şiar'ın doğduğu 25 Ekim 1924 doğumuna düştüğü notlarda, "47 yaşına varan" hayatından söz etmesine bakarak 1877 yılını vermektedir.²⁰ Sicil-i Osmani defterlerinde doğum tarihi 1878 yılı görüldüğünü²¹ ve bunu da 1294 yılının her iki yılı da vermesine veya nüfus kağıdının birkaç ay geç almasına bağlar.²²

Mehmed Cavid Bey'in babası Recep Naim Efendi, Selanik'te ticaret ile uğraşmaktadır.²³ Annesi ise Fatma Hanım'dır. Mehmed Cavid Bey'in iki erkek kardeşi ve iki de kız kardeşi vardı. Kendisi gibi eğitimci olan Şefkati (Gerçel) Bey'de Mehmed Cavid Bey ile beraber Feyziye Mektebinde çalışmış ve çalışmalarına yardımcı olmuştur. Kazım (Gerçel) Bey ise ticaretle uğraşmış ve Gerçel çoraplarını marka haline getirmiştir. Görüldüğü gibi kardeşleri, Gerçel soyadını kullanmaktadırlar.²⁴ Mehmed Cavid Bey, kardeşleriyle ilişkilerini hayatı boyunca sürdürmüş ve İstanbul'da oldukları dönemde kardeşleri, yeğenleri sıklıkla evine ziyarete gelmişlerdir. Mehmed Cavid Bey'in iki defa evlendiğini ilk eşi olan Saniye Hanım'ın 1909

¹⁸ Ahmad,1986,a.g.k., 125

¹⁹ Eroğlu,2008,a.g.k.,31

²⁰ Eroğlu,2008,a.g.k.,13

²¹ Eroğlu,2008,a.g.k.,13

²² M.Z.Pakalın (1977).*Maliye teşkilatı tarihi (1442-1930)*. Ankara:Maliye Bakanlığı yayını ,No. 1977-180/IV, s.237: Cavid Bey'in doğum tarihini 1292(1876) olarak verir.

²³Recep Naim Efendi, Cavid henüz on yaşlarında iken vefat etmiştir.M. Cavid.(1995). *Şiar'ın defteri* , İstanbul:İletişim yayınları, s. 151

²⁴ Eroğlu,2008,a.g.k.,14

yılında erken yaşta ölmesinden sonra uzun yıllar bekar hayatı yaşadığı görülmektedir. Mehmed Cavid Bey, Selanik'te iken akrabalarından Saniye Hanım ile 1906 yılında evlenmişti. Bu evlilikten çocukları olmamış ve eşini üç yıl sonra verem hastalığından kaybetmiştir.²⁵

İttihat ve Terakki Fırkasında etkili bir konumda olan Mehmed Cavid Bey, Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesinden sonra İstanbul'a gelmiş ve mebus seçildikten sonra siyasi çalışmalarına hız vermiştir. Hareketli günlerin yaşandığı bu süreçte hasta eşini ihmal etmişti. 8 Mart 1909 tarihinde Mehmed Cavid Bey, anılarını eşi Saniye Hanım'ın son günleri ile başlatır. 8 Mart 1909 günü sabahı eşi Saniye'nin Selanik'e vardığı ve doktorun iyi olduğu haberini verdiğini telgrafla öğrenir. Akşam Meclis-i Mebusandan çıkarken üçüncü bir telgrafta hemen Selanik'e gelmesi yazılıdır. Hüseyin Cahit Bey'in yanına giderek telgrafi gösterir ve Selanik'e gideceğini söyler.

Mehmed Cavid Bey, telgrafi aldıktan yarım saat sonra eşinin vefat ettiğini öğrenince ağlayarak yola koyulduğunu anlatır.²⁶ Cenaze için kendisini beklemeleri haberi yollar. Dr. Rıza Bey, Mehmed Cavid Bey'i yalnız bırakmaz ve o da trenle gelir. Hüseyin Cahit Bey'de gelmeyi teklif etse de , ağız ucuyla istemeyerek söylediğini düşündüğü için kabul etmez.²⁷ Selanik'te evine geldiğini ve vefat etmiş eşinin naaşına kapanarak ağladığını anlatır.

Cumartesi günü bana veda ederken çabuk gel, Cavid on beş günden fazla kalma diyordu. Kalmadım , fakat onu göreceğime buzlar altında beni bekleyen cavid ve barid bir vücut gördüm. Senelerden beri kendisini kemiren bu merhametsiz hastalıktan evter acı öksürüklerden bende yalnız bende bir teselli bulurdu. Son dakikasında da o teselliği o imdadını bende aradı.”Cavid , Cavid, gel beni kurtar Cavideğim diyerek öldü. Ben ise o dakikada onun yanında bulunamadım.²⁸

10 Mart 1909 tarihli notlarında ise cenaze töreninin yapıldığını söyler.²⁹ 11-12 ve 13 Mart'ta taziye için gelen ziyaretçilerden bahsederken, cenazeye gelmeyenlerin sonradan taziyeye gelmelerine gücendiğini ekler.

15 Mart 1909 tarihinde İstanbul'a dönen Mehmed Cavid Bey, üzüntülü günlerinde kendini yalnız bırakmak istemeyen Sahir Bey'in evinde kalır. Kendisiyle

²⁵ P.Tunçer(2010).*İttihatçı Cavid bey*.(1.baskı),İstanbul:Yeditepe yayınları, s.27

²⁶ H.Babacan ve S.Avşar(2014). *Meşrutiyet ruznamesi*.C.I.Ankara:TTK,,s. 19

²⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,19

²⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,19

²⁹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,20

üzülen tek kişinin Sahir Bey olduğunu belirtirken, 20 Mart 1909 tarihinde defterine Cahit Bey'in kendisini arayıp sormamasına kırıldığını kaydeder.³⁰ Kendisine taziye mesajı yollayan Şehzade Mecid Efendi'yi, 29 Mart 1909 tarihinde Celal Bey ile birlikte ziyaret ederek teşekkür eder.³¹ Bu acı dolu günlerinde yaşanan muhalefetin başlattığı 31 Mart gerici isyanı, onu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini kendine getirir. Eşinin üzüntüsünü yaşadığı günlerde ortaya çıkan bu isyan üzerine can güvenlikleri için Hüseyin Cahit Bey ile birlikte İstanbul'dan ayrılarak Selanik'e gelirler.

24 Nisan 1909 tarihli notlarında Mahmut Şevket Paşa'nın komutanlığında hareket ordusunun İstanbul'a girdiğini ve artık II. Abdülhamit'i tahttan indirmekten başka yapacak bir iş kalmadığını yazar. Mehmed Cavid Bey, padişahın indirilmesinden sonra gitmek niyetinde olsa da Hüseyin Cahit Bey, hemen gidelim diye ısrar eder. İstanbul'a dönecek olan Mehmed Cavid Bey, eşinin kabrini bir kez daha ziyaret ettiğinde yanında başkaları da olduğu için ağlayamadığını defterine yazmaktadır.³² Eşinin vefatını, duygularını, gözyaşlarını, sevgisini günlüğünde samimi bir dille anlatır. Yurt dışına kaçtığı Avrupa'da kaldığı günlerde 1921 yılında, şehzade Burhaneddin Efendi'den ayrılan Aliye Nazlıyar Hanım ile evlenir. Bu evliliklerinden tek çocuğu olan Osman Şiar (Yalçın) dünyaya gelir.

1.2.Eğitim Hayatı

Selanik'te Şemsi Efendi Mektebinde ilköğretimini tamamlayan Mehmed Cavid Bey,³³ daha sonra Feyzi Sıbyan Rüşdiyesine devam eder . Şemsi Efendi Mektebi,³⁴ 1885 tarihinde açılmış ve ilk mezunlarını 1890 tarihinde vermiştir. Mehmed Cavid Bey'in de ilk mezunlarından birisi olduğu bilindiğine göre 1877 tarihi doğum yılı olarak daha doğru olduğu göze çarpar.³⁵ Zira

³⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,21

³¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,26; Şehzade Mecid Efendi hakkında defterine not düşer: "Pek nazik,açık fikirli ve malumatlı bir prens. Zannederim ki şehzadelerin en muktediri" Mecid Efendi'de kendisine II.Abdülhamit'ten şikayet eder.

³² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,42

³³ Pakalın,1997,**a.g.k.**,237; Düzdağ,1994, **a.g.k.**, 435; Eroğlu ,2008,**a.g.k.**,19;Mustafa Kemal Atatürk'te ilk eğitimini bu okulda almıştır. 1885 yılında Avdetilerin kurduğu bu okuda dört sınıf vardı. Mısırlızade Mustafa Tevfik, Kitapçı Mustafa, İsmail İpekçi, Mehmet Karakaş, Mustafa Cezzar, Mustafa Faik ile Maarif Müdürü Mustafa tarafından kurulmuştur. Okul daha sonra dört sınıfı iptidai(ilkokul), dört sınıfı ise rüşdiye(ortaokul) olmak üzere sekiz sınıflı hale gelir.

³⁴ Şemsi Efendi,Avdeti gençliği Osmanlı devleti ile bütünleştirmek, Türkçe'yi konuşamayan –Ladino'ca- bu genç kuşağı eğitmek amacıyla okulu kurmuştur. Türkçe bile konuşamayan bu gençleri her iki tarafta dışlamaktaydı. İleriyi gören Şemsi Efendi, Avdeti nüfusun kaderini Müslümanlarla bütünleştirmiştir.

³⁵ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,16

Mehmed Cavid Bey, 13 yaşında ilkokulu bitirmiş olur. Mehmed Cavid Bey bu okulu bitirirken, Mustafa Kemal Bey' de yeni başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde, eğitim kurumlarını tam anlamıyla birleştirecek yeterli hukuki temellerin bulunmaması nedeniyle azınlıklar kendi dillerinde ve kültürlerinde eğitim ve öğretim yapabilmekteydiler. Avdetilerde bu yapıdan yararlanarak toplu halde bulundukları Selanik gibi şehirlerde bu tip okullar açarak kendi nesillerinin daha iyi bir eğitim almasını sağlamışlardır. Feyziye mektepleri, tıpkı " Terakki" mekteplerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan ve " Avdeti" olarak bilinen Müslümanların kurdukları okullardı. Kaderlerini Osmanlı'ya bağlamış olan Avdetiler, kendilerinden olanlara daha iyi eğitim vermek amacıyla kurmuşlardır. Feyziye ve Terakki Mektepleri, Osmanlı devleti içerisinde en iyi eğitim verilen okullardan sayılmakta, Türkçe ve Fransızca yapılan eğitimin yanı sıra Arapça ve Farsça gibi derslerde okutulmaktaydı.³⁶ Mehmed Cavid Bey' in Fransızcasının mükemmel olmasının Arapça ve Farsça' ya vakıf olmasının belki de en önemli sebebi budur.

İlk ve orta öğrenimini Selanik'te tamamlayan Mehmed Cavid Bey, İstanbul' a gelerek, "Der-Saadet İdadisine" (Mekteb-i İdadi-i Mülkiye) kaydını yaptırır. Bu okula ikinci sınıftan başlamış olması, Selanik'te verilen eğitimin ne kadar iyi olduğunun veya Mehmed Cavid'in başarısının göstergesidir. 1890 tarihinde bu okula gelen Mehmed Cavid Bey'in Hüseyin Cahit Bey ile burada başlayan dostluğu arada kırgınlıkları olsa da bir ömür boyu devam eder.³⁷ Başarılı bir lise eğitiminin ardından Mehmed Cavid Bey, Mülkiye Mektebine başlar. 5 Ağustos 1896 yılında ³⁸ "aliyy' ül-ala" (Pekiyi) derecesi ile Mülkiye Mektebini üçüncü olarak bitirmeyi başarır. ³⁹ Mülkiye Mektebinde özellikle "İktisat" dersine karşı ilgisinin var olduğunu belirtmektedir. Hatta 1926 yılında İzmir suikasti davası nedeniyle hapiste iken bile okuduğu kitapların çabucak bittiğini bu nedenle de kendisini oyalayacak olan tek şeyin bütçe olduğunu ve 1925 bütçesinin kendisine verilmesini istemiştir. Gerçek olan şey, Mehmed Cavid Bey' in gerçekten mali konulara ilgi duyuyor olması ve bu ilgisini hayatı boyunca da hiç yitirmemiş olmasıdır.

³⁶ Düzdağ,1994,**a.g.k.**,436

³⁷ Cavid bey,1995,**a.g.k.**,36

³⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,1

³⁹ M. A. Çankaya(1968). *Yeni mülkiye tarihi ve mülkiyeliler*. C.III. Ankara:Mars matbaası,s.678; Eroğlu,2008,**a.g.k.**, 17

1.3.Çalışma Hayatı

1.3.1. Memuriyette ilk yılları

Mülkiye mezunu genç Mehmed Cavid Bey, diplomasını aldıktan sonra memuriyet hayatına atılmak için gecikmemiştir. Zeki ve titiz olan Mehmet Cavid Bey'in Fransızca ve Rumcası iyiydi. Aynı yıl 24 Kasım 1896'da 300 kuruş maaşla Ziraat Bankası Muhasebe kaleminde memur olarak çalışmaya başlar.⁴⁰ 1898 yılında Maarif Nezareti , İstatistik kalemine, kısa bir süre sonrada aynı bakanlığın, Mektubi kalemine tayin edilir.⁴¹ Bu görevine ek olarak Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde Riyaziye (Matematik) derslerine girmeye başladı.⁴² Böylelikle Mehmed Cavid Bey, memuriyetinde yeni bir safha olan öğretmenlikle tanışır.

Son derece girişken bir yapıya sahip olan Mehmed Cavid Bey, birkaç ay sonra Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi Baş Kitabeti'ne atanır. Bu kısa süren fakat Mehmed Cavid Bey' in yetişmesinde etkili olan çalışma hayatında, bürokrasiyi öğrenme imkanı bulmuştur. Kendisine güvenen yapısıyla ve kazandığı tecrübelerle Mehmed Cavid Bey, Meşrutiyet döneminden sonra görev aldığı işlerde acemilik çekmemiş, verilen her türlü görevi titizlikle yapmıştır.

1.3.2. Öğretmenlik hayatı

1.3.2.1. II. Meşrutiyetten önce

Maarif Nezareti Mektubi kaleminde memuriyetini sürdüren Mehmed Cavid Bey, 1898 yılında Ayasofya Merkez Rüşdiyesinde Riyaziye dersleri vermeye başlamıştır. Bu görevlerinin yanı sıra Mehmed Cavid Bey'e Rüşdiye İdaresi Başkatipliği görevi de verilir. Eğitimciliğe, öğretmenlik mesleğine iyice yaklaşan Mehmed Cavid Bey'i bu tarihten sonra aktif olarak eğitimin içinde görmekteyiz.

Rüşdiye'de verdiği derslerle yetinmeyen ve bilgisine güvenen Mehmed Cavid Bey, 1899'da Dar'ül-Mualimin Sınıf-ı Aliyye'de , “İlmi Servet” ve “Usul-ü Maliye” dersleri hocalığına da başlar (26 Haziran 1899) . Böyle birikim isteyen önemli bir göreve 22 yaşında gelebilmesinde Mehmed Cavid Bey'in özgüvenini gören Zühtü Paşa etkili olmuştur.

⁴⁰ Eroğlu,2008,a.g.k.,17

⁴¹ Pakalın,1997,a.g.k.,237; Eroğlu,2008,a.g.k.,17

⁴² Eroğlu, 2008,a.g.k.,17 ; Kaleminden aldığı maaşı da artar ve 300 kuruş olur. Pakalın,1997,a.g.k.,237

Dar'ül- Muallim-i Aliyye' de, hocalık için kadro açıldığını duyunca genç Mehmed Cavid, hemen göreve talip olur. Mehmed Cavid Bey, yıllar sonra Mehmet Zeki Pakalın ile yaptığı görüşmede iş başvurusunu anlatmaktadır.⁴³

Henüz iki yıl evvel okulu bitirmesine rağmen Dar'ül-Muallimin'de İlmi Servet Muallimliği açıldığında hemen Zühtü Paşa'ya gittiğini, verdiği dilekçede Mülkiye Mektebinde iktisat dersine ağırlık verdiğini, bu göreve atama ile değil sınavla hoca alınmasını yazdığını belirtir. Kendisine güvenenlerin gireceği bir sınav yapılmasını ve başarılı olanın göreve alınmasını ister.⁴⁴ Zühtü Paşa, dilekçeyi alır almaz dışarıda bekleyen Mehmed Cavid Bey'i odacısına çağırır ve Mülkiye Mektebinde neler okuduğunu sorarak sohbet eder. Paşa'ya sadece Sakızlı Ohannes Paşa'nın, İlmi Servet-i Milel'ini değil, Fransızca bildiği için yabancı kaynaklardan da okuduğunu anlatır. Zühtü Paşa, Mehmed Cavid Bey, daha odasından çıkar çıkmaz Dar'ül-Muallimin'de ki boş kadroya atanması için gereğinin yapılmasına dair yazıyı yollar.⁴⁵ Mehmed Cavid Bey, atama için herkese açık bir sınav yapılmasını istemişse de Zühtü Paşa'nın gözüne girmesi nedeniyle kendisi de atama ile göreve başlamıştır.

Mehmed Cavid Bey, Dar'ül-Muallimin-i Aliye'de İlm-i Servet ve İktisat derslerine girmeye başlar. 3 Şubat 1902 yılına kadar da gerek bu okulda gerekse daha önce öğretmenliğe başladığı Ayasofya Merkez Rüşdiyesinde ve Maarif Nezareti Rüşdiye Başkatipliği görevlerine devam etmiştir. Adam kayırmaların yoğun olduğu dönemde Dar'ül-Muallimin'de yerine 3 Şubat 1902 tarihinde başka bir hoca atanır. Bu görevinden ayrılan Mehmed Cavid Bey'in, devamsızlığı nedeniyle Ayasofya Merkez rüşdiyesinden de ilişkisi kesilmiştir.⁴⁶

Memuriyetten soğuyan Mehmed Cavid Bey, elinde kalan tek iş olan Rüşdiye İdaresi Başkatipliğinden de 7 Ağustos 1902 tarihinde istifa ederek Selanik'e gelmiştir.⁴⁷ İstanbul'da ki görevlerinden alınması veya ayrılması memuriyetten soğumasına ve rejime karşı güvensizliğini artırmıştır. Bu genç eğitimci Selanik'e geldiğinde belki de uğradığı haksızlık nedeniyle Jön Türklerle kolay anlaşmış ve kısa zamanda aynı gayeler etrafında kolayca birleşmişlerdir.

⁴³ Pakalın,1997,**a.g.k.**, 255-256; Darül Mualimin-i Aliye, Yüksek Öğretmen Okuludur. Genç yaşta bu okulda derse girer.

⁴⁴ Pakalın,1997,**a.g.k.**,237

⁴⁵ Pakalın ,1997,**a.g.k.**,237

⁴⁶ Pakalın,1997,**a.g.k.**,237

⁴⁷ Eroğlu, 2008, **a.g.k.**,18

Selanik şehri, eğitimde öncü olan merkezlerden birisiydi. İstanbul'da eğitimci olarak kendini kabul ettiren, deneyim kazanan Mehmed Cavid Bey'in burada iş bulması zor olmadı. Zaten daha İstanbul'da iken davet almıştı.

Selanik'te Avdetiler , kendi cemaatlerini daha iyi noktalara getirmek amacıyla eğitime büyük önem vermekte ve açtıkları özel okullar ile öncü olmayı sürdürmekteydiler. Zira bu şehirde her milletin kendi okulları vardı ve her etnik unsur kendi çıkarlarına göre eğitim vermekteydi. Kaderlerini Osmanlı ile birleştiren Avdetilerde, Şemsi Efendi Mektebi ve diğer mektepleri açarak Müslümanlarla birlikte eğitime önem vermeye başlamışlardı.

Selanik'te var olan Şemsi Efendi Mektebi ile Osman Derviş ve İsmail Efendi'nin kurduğu "Terakki Mektebi" 1879 yılında birleştirilmek istenir. 1885'te "Feyzi Sıbyan" kurulur. 4 sınıflı 50 öğrenci ile kurulan okul kısa sürede büyüyerek 8 sınıfla rüşdiyeyi de bünyesine alır. Eğitimin çok ileri düzeyde olduğu bu okullarda Osmanlıca, Farsça ve Arapça gibi derslerde verilir. "Feyzi Sıbyan Kız Mektebi"ni açarak maddi sorunları aşmaya çalışırlar. 1900 yılında bu okul, Feyziye Mektebine çevrilerek idadi (lise) kısmı da açılır.

Selanik'te Feyziye (Mekteb-i Tefeyyüz) mektebinin kurucuları, Mehmed Cavid Bey'e bu okulun müdürlüğünü önerirler. Süleyman Kani, Hüseyin Cahit, Hasan Tahsin'in de uzun süren ısrarları sonunda Mehmed Cavid Bey, 1902'de Selanik'e geldiğinde bu okulda göreve başlar.⁴⁸ Ticaret derslerinin ağırlıklı olduğu okulda Mehmed Cavid Bey, İktisat, İktisadi Coğrafya, Defter Tutma Usulü, Ahlak ve Kanun Bilgisi gibi derslere girmiştir. Dönemine göre üst düzey eğitim veren bu okulu ziyaret eden üst dereceli memurlar, öğrencilerin bilgi düzeyini takdir ve Müdür Mehmed Cavid Bey'i tebrik etmişlerdir.⁴⁹

Feyziye Mektebinde müdürlüğe başlayan Mehmed Cavid Bey, Selanik halkının ve Avdetilerin katkılarıyla mevcut okulu büyütmeyi başarmıştır. Geniş bir konak satın alınarak okulu yatılı bir hale getirirler. Fransızca dersi konularak öğrenci kayıtları artırılmak istenir. 1908 yılına kadar bu görevini sürdüren Mehmed Cavid Bey, okula önemli hizmetlerde bulunur. Okul, onun döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Okulun borçları temizlenmiş, broşürler hazırlanarak diğer şehirlerden öğrenciler okula çekilmek istenilmiştir. Hatta Mısır ve Trablusgarb'dan bile öğrenciler gelerek , yatılı olarak kaldıkları görülmektedir. Okula gelir getirmesi için piyesler ve geziler düzenlenmiştir. 1904 yılında diploma töreninde öğrencilerin çalışmaları sergilenir.⁵⁰ Mehmed Cavid Bey, okulun ikinci şubesini Selanik'te zenginlerin oturduğu Yalılar semtine 1905

⁴⁸ Eroğlu, 2008, a.g.k.,20

⁴⁹ Eroğlu,2008,a.g.k.,20

⁵⁰ Eroğlu,2008,a.g.k.,20

yılında açmıştır. Okul, onun döneminde gelişir ve kurumsallaşır. Terakki ve Feyziye Mektepleri , Mehmed Cavid Bey'in müdürlüğünde Ticaret Mektebi açmaya karar verirler. Feyziye bünyesinde açılan bu yeni okula ilk sene 8 öğrenci başvurursa da 14 Eylül 1904 tarihinde törenle açılır. II. Abdülhamit, yeni açılan okula Selanik Maarif Sandığından yıllık 15.000 kuruş yardım yapılmasını istemiştir.⁵¹ Ancak Feyziye ve Terakki Mektepleri birlikte kurdukları bu yeni okulun yönetiminde anlaşmazlığa düşer ve okul kısa süre sonra kapanır.⁵²

Mehmed Cavid Bey, müdürlüğünü yürüttüğü Ticaret Mektebinde, Mali İktisat, Tercüme, Katiplik, Ticaret Kanunu gibi derslere girmiştir.⁵³ Mehmed Cavid Bey, 1906 yılında devlet okulu olan Selanik Mekteb-i İdadi'de İlmi Servet dersine girmeye başlamıştır.⁵⁴ Feyziye Mektebi müdürlüğü, öğretmenliği ve diğer görevlerini başarıyla yürütmüştür.⁵⁵ Ayrıca Selanik Polis ve Hukuk Mektebinde Manyasızade Refik, Emanuel Karasu, Azmi Bey, Adil Bey ile birlikte hocalık yaparak Selanik gençlerini etkilemeyi başarmıştır.⁵⁶

Bu okulda Osman Nevres olarak bilinen Hasan Tahsin, Aka Gündüz gibi gençlere İktisat dersleri vermiştir. Hasan Tahsin, yine daha sonra yüksek öğrenim görmek için Fransa'ya Mehmed Cavid Bey' in yardımlarıyla gitmiştir.⁵⁷ Bu okulda müdürlük görevini yaparken kendisine gelen meraklı gençleri bir araya getirmek, onlara bir şeyler öğretebilmek amacıyla Ali Canip Yöntem, Akıl Koyuncu, Aka Gündüz, Rasim Haşmet gibi öğrencileri bir sınıfta toplayarak İktisat dersleri vermiştir. Ücretsiz olarak verilen bu derslerden beklediği tek yararın gençlere faydalı olmak, onları aydınlatmak olduğunu görüyoruz.

Ömer Naci Bey, Mehmed Cavid Bey'e Ali Canip'i anlatınca Mehmed Cavid Bey'de "Getir göreyim" demiş. Ali Canip, Mehmed Cavid Bey'in yanına giderek böylelikle tanıştığını ve diğer gençlerle birlikte kendilerine haftada iki üç gün ekonomi dersi verdiğini anlatır.⁵⁸ Hatta , "hem ekonomi, hem de hürriyet dersi" verdiğini de ekler.⁵⁹

⁵¹ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,21

⁵² Feyziye mektebinde Karakaşlar, Terakki mektebinde ise Kapaniler egemendi. Aralarında gizli bir rekabet vardı.

⁵³ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,21

⁵⁴1869 Maarif- i Umumiye Nizamnamesi ile kurulmuş olan . Meclis-i Kebir- i Maarif 31 Temmuz 1322 tarihli (13 Ağustos 1906) kararı ile Mehmed Cavid Bey' i Selanik İdadisine (Mektebi Tefeyyüz), "İlm- i Servet" öğretmenliğine getirir. 1907 yılına kadar bu görevini yürütür. BOA, MF. MKT, 957, 3 , H.18.08.1324 ;

Tunçer, 2010, **a.g.k.**, 4

⁵⁵ Pakalın,1997,**a.g.k.**,237; Çankaya, 1968,**a.g.k.**,332

⁵⁶ O. Koloğlu.1991.*İttihatçılar ve masonlar*.İstanbul:Gür yayınları,s.76-77;Tunçer,2010,**a.g.k.**,6

⁵⁷ Düzdağ,1994,**a.g.k.**,424

⁵⁸ A.C. Yöntem (1962). Devirlerden hatıralar. *Yakın tarihimiz*, C.1(1) s.3

⁵⁹ Çankaya ,1969,**a.g.k.**,679

Mustafa Kemal Bey'in Selanik'te Mehmed Cavid Bey'in derslerine girip girmediği belli değildir. Ömer Naci Bey, Mustafa Kemal Bey' in Harbiye'den sınıf arkadaşı olmasının yanı sıra Mehmed Cavid Bey'in de iyi bir arkadaşıydı. Ali Canip Bey, Selanik'te herkesin birbirini tanıdığını söyler⁶⁰. O halde Mustafa Kemal Bey'in en yakın arkadaşlarından olan Ömer Naci Bey'in, Mehmed Cavid Bey'i tanıdığına göre, Ali Canip'in ifadesine göre, Mustafa Kemal Bey'in de Mehmed Cavid Bey'i bu tarihlerde tanıma ihtimali yüksektir. Zira her ikisi de Şemsi Efendi İlkokulunda eğitim görmüşler, bu durumda evleri de birbirine yakın veya aynı mahallenin gençleridirler. Gençler, Beyaz Kule, Olimpiyos Palas, Kristal ve Yonyo gibi yerlerde buluşuyorlar ve rahatça inkılapçı sohbet yapıyorlardı. Buralara Mehmed Cavid Bey, Emanuel Karasu, Manyasızade Refik, Azmi Bey⁶¹, Hacı Adil Bey gibi herkesçe bilinen hocalarda sık sık geliyorlardı..⁶² Mustafa Kemal Bey'in de arkadaşları ile buralara geldiğini Ali Canip Bey anlatmaktadır. Mustafa Kemal Bey, arkadaşlarına harp oyunları hakkında daha bu dönemler de bildiklerini anlatmaktaydı.⁶³

1902 ile 1908 arasında, Selanik'te eğitim kurumlarında görevine devam eden Mehmed Cavid Bey aynı zamanda aydın gençlerin de katılımıyla şekillenen özgürlükçü düşüncelerden uzak kalmıyordu. Osmanlı Hürriyet Cemiyetine katılıyor ve gençlere dersler vererek onların da davalarına kazanılmasında etkili oluyordu. Ali Canip Yöntem,“ Selanik'te Ulahların mektebinde haftada iki üç defa toplanıyoruz. Bir taraftan Cavid Bey bize, o zaman için en yeni ve en enteresan iktisat meselelerinden bahsediyor. Muntazam notlar alıyoruz. Bir taraftan da kendi aramızda edebiyat bahislerini münakaşa ediyoruz”,der.⁶⁴

Aynı yerde Mehmed Cavid Bey'in bilmediği veya açıklayamayacağı konulara girmediğini, sıklıkla öğrencileri Hüseyin Cahit , Tevfik Fikret , Mehmet Rauf , Cenap Şahabettin, Halit Ziya ve Rıza Tevfik gibi edebi veya felsefi yönleri güçlü kişilere yönlendirdiğini ve mektuplar yazmalarını istediğini belirtir. Mehmed Cavid Bey'in daha önce bastırdığı “İlmi İktisad” kitaplarından övgüyle söz edilmesi⁶⁵, gençleri bu ekonomi üstadının derslerine katılımı artırıyordu. “muntazam notlar alıyorduk” diyen Yöntem'in ifadesi, Mehmed Cavid'e duyulan saygıyı ve ilgiyi kanıtlamaktadır. Manyasızade Refik, Azmi Bey, Karasso, Mehmed Cavid Bey,

⁶⁰ A.C. Yöntem (1962) .Selanik'te 10 temmuz sabahı. *Yakın Tarihimiz* , C.2 (22), s.257

⁶¹ Mehmet Cemal Azmi, Selanik hukuk mektebi müdürüydü. 1908 'de Preveze mebusu seçildi. 1909'da Bursa valiliği, 1914'te Çorum Mebusu olarak meclise girse de Konya valiliğine getirilince, meclisten ayrılır. 1922'de Berlin'de Ermeni komitacılar tarafından öldürülür. Tunçer, 2010,**a.g.k.**,7

⁶² Koloğlu,1991,**a.g.k.**, s.76

⁶³ A.C. Yöntem (1962) . Devirlerden hatıralar. *Yakın tarihimiz*, C.I (1), s.3

⁶⁴ F. Kandemir,(1962). Tevfik Fikret'in hiç bilinmeyen bir şiiri. *Yakın Tarihimiz*,C.I (4),s.97

⁶⁵ Tunaya,(1989). **a.g.k.**, C.III: s.331

Hacı Adil Bey gibi özgürlükçü davaya kazanılmış eğitimciler sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, kısa süre de Selanik'te şekillenmiştir.⁶⁶ 1908- Hürriyetin ilan edilmesiyle bu eğitimcilerle beraber Mehmed Cavid Bey'de İstanbul'a gelmiştir. Artık onu daha büyük görevler beklemektedir. Zaten mizaç olarak ta o, doğuştan kendisinde her türlü yetiyi görüyor, kendisine güveniyor, ufak başarılarından sevinemiyor ve daha büyük işler yapmak istiyordu. Ve fırsatı ele geçiren Mehmed Cavid Bey, hemen ilk İttihatçı kafilesıyla İstanbul'a geliyor ve İttihatçı liderlerden önce iktisadi bilgisi ve yeterliliğiyle kendisini kabul ettirmeyi ve kabineye girmeyi başarıyordu. Bunda diğerlerinin mali konularda bilgisiz olmaları da büyük etken olmuştur. Feyziye Mektebi ise Balkan Savaşında Selanik'in işgalinden sonra önemini yitirir ve İstanbul'a taşınır.

1.3.2.2. II. Meşrutiyetten sonra

İstanbul'a gelen Mehmed Cavid Bey siyasi işlerin yanı sıra Mekteb-i Mülkiye'de İlm-i İktisat ve İstatistik derslerine vermeye başlamıştır.⁶⁷ 28 Ekim 1908'de 1200 kuruş maaşla Mekteb-i Mülkiye'de İlmi İktisat, 21 Kasım 1908'de 600 kuruş maaşla İstatistik derslerine de girmeye başlar. Böylece girdiği iki dersten toplam 1800 kuruş maaş almaya başlar. Milletvekili olunca 5000 kuruşta buradan aldığını düşünürsek gelirini artırmayı başarmıştır. Öğretmenlik kariyerini burada bir müddet daha sürdüren Mehmed Cavid Bey, daha sonra siyasi faaliyetlerinin artması nedeniyle bırakmak zorunda kalır.⁶⁸

22 Aralık 1908'de açılan Mebusan Meclisine Selanik mebusu olarak girince İstatistik derslerini bırakmıştır. Okulda kadrolu dersi veren olarak adı görünse de yerine vekil atanır. 600 kuruşun yarısı danışman olarak Mehmed Cavid Bey'e, diğer yarısı yerine giren vekil öğretmene verilir. Bu sayede Meclis-i Mebusan içerisinde mali konularda daha aktif olarak yer alma imkanı bulur.⁶⁹ Mülkiye Mektebinde diğer dersini sürdüren Mehmed Cavid Bey, kısa bir süre sonra aynı okulda derse giren Ali Kemal'le araları açılır. Olay, Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi üzerine Ali Kemal'in bu cinayetten, İttihat ve Terakki Cemiyetini sorumlu tutmasıyla çıkar. Ali Kemal'in kışkırtmasıyla Mülkiye'de öğrenciler Mehmed Cavid Bey'in dersine katılmayarak protesto etmişlerdir. Mehmed Cavid Bey, "cinayeti cemiyete atfederek

⁶⁶ Koloğlu,1991,a.g.k.,76

⁶⁷ BOA,MF.MKT, 1086,6, 19.11.1326; Mekteb-i Mülkiye,daha sonra 31.01.1911 tarihinde İlmi İktisat kitabını liseler için tavsiye etmiştir.

⁶⁸ Tunçer,2010,a.g.k.,7

⁶⁹ Eroğlu,2008,a.g.k., 41-42

efkârı umumiyeyi kendilerine celb etmek istiyorlar. Ve ne zelilane iftiralara cesaret ediyorlar. Millet bir büyük evladını kendisini esaretten kurtaran bir ferdini kaybetmiş gibi matem tutuyorlar. Halbu ki kime?”⁷⁰

Ali Kemal Bey, Mülkiye’de öğrencilere üzüntüsünden ders veremeyeceğini ve herkesin öldürüldüğü gibi kendisinin de öldürülebileceğini söyler. Öğrencilerde olayı protesto ederek, yürüyüş yaparlar. Mehmed Cavid Bey, bunu öğrenince hemen istifa dilekçesi yazar. Okul yönetimine ya o , ya da ben dediği gibi, arkadaşlarından da istifa etmelerini ister.“ Bugün Mektebi Mülkiyede cereyan ettiğini işittiğim vaka sahih ise haysiyet-i talimiyeyi bu kadar tenzil ve tezlil edenlerle bir kürsüde ders vermekte mazur olduğumdan Ali Kemal Bey mektebinizde muallimlik ettikçe benim gelemeyeceğimi beyan ve istifamın kabulünü rica ederim”.⁷¹

Mehmed Cavid Bey’in isteği ile Nail Bey, Dr. Rıza Nur hemen istifa etmişlerdir. İsmail Hakkı Bey’e söyleseler de o istifa etmeye yanaşmaz. Mehmed Cavid Bey, Ali Kemal Bey’in gazetede istifa ettiği haberi olsa da bunun gerçek olmadığını, amacının talebeyi kışkırtmak olduğunu defterinde belirtmektedir. 10 Nisan 1909 tarihinde öğrenciler Mehmed Cavid Bey’e gelerek okula geri dönmesini isteseler de geri adım atmayacağını belirtir.⁷² Ve bir gün sonra, Celal Bey’ den Ali Kemal meselesinin bittiği, okulla ilişkisi kalmadığı ve derslere girmesi için bir mektup alır. Ali Kemal Bey, Meclis-i Maarifçe istifa ettirilmiştir. Mehmed Cavid Bey’de Ali Kemal’in okuldan uzaklaştırılmasıyla birlikte derslerine tekrar girmeye başlar.

12 Nisan 1909 Pazartesi günü Mülkiye Mektebinde yapılan öğretmenler toplantısına katılır. Öğrenciler, Ali Kemal lehine İttihat Terakki Cemiyeti aleyhine gösteri yapmaya devam ediyorlardı. Olaylarda sorumlu olan öğrencilerin okuldan uzaklaştırılmaları görüşülür. Yorgaki ve Lütfi Bey, buna itiraz etseler de Mehmed Cavid’ler tartışmayı sürdürür. Nail Bey’le , Mehmed Cavid Bey , Ali Kemal meselesi nedeniyle ayrılacaklarını söylerler. Yorgaki, Lütfi Bey ve bazıları Mehmed Cavid Bey’e gelir ve yine rica ederler. Mehmed Cavid Bey, “Mekteplere nifak ve tefrika sokanları cezasız bırakıldıkça intizam ve inzibat iade edilemeyeceğini, günden güne sükut edeceğimizi söyledim” diyerek geri adım atmaz.⁷³

⁷⁰ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**, C.I, 31-32

⁷¹ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**, C.I, 32

⁷² Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**, C.I, 32

⁷³ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**,C.I,33

Mehmed Cavid Bey, tartışmalar sırasında istifa edeceğini, kendilerinin de Ali Kemal'i alabileceklerini söylese de kabul edilmez. Mektepte Mehmed Cavid Bey ile Ali Kemal arasında ki anlaşmazlığın tartışmaları sürmüştü hatta Mehmed Cavid Bey, için "İktisad okutacak bulunur, tarihi siyasi okutacak adam bulunmaz" dedikleri kulağına gelir.⁷⁴ Olayların büyümesinin Ali Kemal'in öğrencileri kışkırtmasının neticesi olduğunu belirtir. İktisad gazetesinde bu olaylarda Mehmed Cavid Bey ve arkadaşlarını suçlamış ve Ali Kemal Bey'i haklı göstermeye çalışmışlardır.⁷⁵

Tüm bu tartışmaların yaşandığı dönemde Mehmed Cavid Bey ,okulda derslerine girmez ve ısrarla suçlu öğrencilerin cezalandırılmasını bekler. Hatta 2 Mayıs 1909 Mektebi Mülkiye'de tekrar derse başlasa da sadece Ali Kemal meselesine katılmayan sınıfa girdiğini, diğer sınıfta ki asilere ders vermeyip çıktığını günlüğüne kaydeder.⁷⁶

Bu olayların yaşandığı sırada Mehmed Cavid Bey, Maliye Nezaretine atanınca okulda ki derslerini bırakmak zorunda kalır. Bundan sonra eğitimle uğraşmaya zaman bulamayan Mehmed Cavid Bey kendisini siyasetin içine atmış ve oldukça yoğun günler geçirmeye başlamıştır. Meşrutiyet ruznamesinde eğitim ile ilgili daha sonra bir başvuru dikkat çekiyor.

24 Eylül 1913 tarihinde İngiltere mebusu Sykes , Mehmed Cavid Bey'i makamında ziyarete gelmiştir. Syces , Mehmed Cavid Bey'e İngiltere'de bir Türk okulu açılacağını, her sene Osmanlı devletinden yetim çocukların alınıp okutulacağını anlatır. Syces, Türkçe ve Din dersleri dışında eğitimin İngilizce olacağını, İngiliz öğretmenlerden dersler alacaklarını ve her öğrencinin on iki yıl burada okuyarak ülkeye dönebileceğini anlatmıştır.⁷⁷ Mehmed Cavid Bey, her hangi bir art niyet aramadan teklifi beğendiğini yazar. Yeniçeri okullarının modernize edilmiş hali ve yeni bir fikir olduğunu da ekler. Bu konuda daha sonra herhangi bir çalışma yapıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. İngiltere'nin böyle bir projeye gelmesi, hiç şüphesiz kendi çıkarları için olduğu meydandadır.

⁷⁴ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**,C.I,34

⁷⁵ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**,C.I,34

⁷⁶ Babacan ve Avşar ,2014, **a.g.k.**,C.I,45

⁷⁷ Babacan ve Avşar, 2014, **a.g.k.**,C.I,106

II.BÖLÜM : MEHMED CAVİD BEY VE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

2.1. II. Abdülhamit'e Karşı Muhalefetin Gelişmesi

II. Abdülhamit tahtını her şeyden önce Abdülaziz'i ve V. Murat'ı tahtından indiren Yeni Osmanlılar Cemiyetine borçluydu. Bu nedenle II. Abdülhamit, başlangıçta Mithat Paşa ve arkadaşlarının istekleri doğrultusunda meşrutiyet sözü vererek süreci başlatır. Yeni Osmanlıların lideri görünümünde olan Mithat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden sonra oluşturulan anayasa hazırlama komisyonu, Türk tarihinde ilk anayasa sayılan Kanun-ı Esasi'yi hazırlar. Anayasaya göre açılan Mebusan Meclisi, 19 Mart 1877 tarihinde çalışmalarına başlasa da uzun ömürlü olamamıştır. II. Abdülhamit, zamanı ve olayları değerlendirerek, 14 Şubat 1878 tarihinde,⁷⁸ Mebusan Meclisini süresiz olarak tatil etmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın, Çerkez Hasan tarafından öldürülmesi, Mithat Paşa, Mahmut Celaleddin Paşa ve diğer Yeni Osmanlıların sürgün memuriyetlerle veya tutuklamalarla İstanbul'dan uzaklaştırılmaları sonucunda, payitaht merkezinde gücü II. Abdülhamit eline almayı başarır.⁷⁹ Yeni Osmanlıların, diğer bürokrat ve askeri idarecilerin zararlı gördüğü faaliyetlerine önlem olarak II. Abdülhamit, Yıldız Sarayını zaman içerisinde askeri ve mülki merkez haline getirerek, otoritesini artırır.⁸⁰

II. Abdülhamit, her şeye hakim bir konuma gelmesine rağmen muhalefetten kurtulamaz. Yeni Osmanlılar Cemiyetinin etkili ve ateşli bir üyesi olan ve "Sarıklı İhtilalci" olarak nitelenen Ali Suavi, V. Murat'ı, II. Abdülhamit'in yerine tahta geçirmek amacıyla Çırağan Sarayı baskını düzenler.⁸¹ 20 Mayıs 1878 tarihinde gerçekleşen bu olayda Ali Suavi ve 21 arkadaşı hayatını kaybeder.⁸² II. Abdülhamit, kendisine karşı girişilen bu hareketten kıl payı kurtulması, vehmini ve önlemlerini artırmıştır.

İkinci bir darbe girişimini düzenleyen Cleanthi- Scalieri – Aziz Bey komitesi de başarılı olamaz. Komite üyesi olan Ali Şefkati Bey, yakalanmaktan kurtularak Avrupa'ya kaçmayı başarır. Yeni Osmanlılar düşüncesini Avrupa'da temsil etmeye

⁷⁸ E. Akarlı (1985). II. Abdülhamit (1876-1909).TCTA, C.V,s.1292

⁷⁹ A.B. Kuran (1945), *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Eylül yayınları,s.26

⁸⁰ N. Berkes (1978) ,*Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul:Doğu-Batı yayınları, s.33

⁸¹ E. Z. Karal (1991).*Osmanlı Tarihi*, C.VIII.Ankara:TTK, s.306

⁸² Kuran,1945,**a.g.k.**,18

başlayan Ali Şefkati Bey, muhalefetin bir önderi haline gelir .⁸³ Napoli’de “İstikbal” adlı bir gazete çıkararak, hürriyet mücadelesini sürdürür. Avrupa’ya gelen gençleri etrafında toplamayı başaran Ali Şefkati Bey, Genç Türklerinde fikir babalığını yapması sarayın endişesini daha da artırmıştır.⁸⁴

Mithat Paşa’nın 5 Şubat 1877 tarihinde sürgüne gönderilmesinden ⁸⁵ hemen sonra ortaya çıkan bir diğer olayda, Askeri İdadi’de öğrenci olan Nedim, Sait ve Cemal adlı üç öğrencinin ” Sadakat” adlı dergide yayınladıkları ortak makaledir .⁸⁶ Mithat Paşa’nın mahkeme kararı olmaksızın sürgüne gönderildiğini, bu durumun Kanun-ı Esasiye aykırı olduğunu ve hemen bu hatadan geri dönülmesini isterler. Tutuklanmaktan kurtulamayan bu üç genç, on beşer yıl Rodos adasında kalebentlikle cezalandırılırlar. Görüldüğü gibi II. Abdülhamit yönetimine karşı girişilen muhalif hareketler aydın ve öğrenci hemen her kesimin katılımıyla sürdürülmektedir.

25 Nisan 1884 tarihinde Mithat Paşa ve Mahmut Celaleddin Paşa’nın Taif’te boğdurulmaları ⁸⁷ , Namık Kemal, Ziya Paşa , Ali Suavi ⁸⁸ gibi Yeni Osmanlıların etkisiz hale getirilmeleri ve ülke içinde artan baskılar genç aydınların gazete ve dergiler etrafında özgürlükçü fikirler etrafında birleşmelerine yol açar. Önder olarak görülen Yeni Osmanlıların fikirleri, Harbiye, Tıbbiye ve diğer okullarda hızla taraftar bulmaya başlamıştır. Bu tepkiler zaman içerisinde büyümüş, tutuklanma korkusuyla Avrupa’ya kaçan Jön Türkler, kısa sürede eylemlerinin fikri gerekçelerini hazırlamışlardır. Osmanlı Devleti’nde , batılılaşma gayretleriyle açılan çağdaş okullarda “yeni değerler ile ortaya çıkan” bu gençler ⁸⁹ , ülke sorunlarına kendilerince çare aramaya başlamışlardır. Yeni Osmanlıların düşüncelerini geliştiren ve izleyen Jön Türkler, ”Hürriyet”, “Adalet”, “Müsavat”, “Meşrutiyet” gibi kavramları her zaman kurtuluş reçetesi olarak görmüşlerdir.

⁸³ Kuran,1945,**a.g.k.**,21 ; A.Bedevi Kuran (1948); *İnkılap tarihimiz ve İttihat Terakki*. İstanbul :Tan matbaası, s.60

⁸⁴ Kuran ,1948,**a.g.k.**,60

⁸⁵ Ö. F. Akün (1963). Namık Kemal Mehmed.*İslam Ansiklopedisi*,C.9,İstanbul: MEB, s.64

⁸⁶ Ş. Mardin (1989) . *Jön Türklerin siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul :İletişim yayınları,s.33

⁸⁷ Kuran ,1945,**a.g.k.**,26

⁸⁸ Ali Suavi, 1878’te Çırağan baskınında hayatını kaybeder. Namık Kemal ve Ziya Paşa ise sürgün memuriyetlerine hayatlarının sonuna kadar devam ederler.

⁸⁹ Ş. Mardin (1992).*Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul : İletişim yayınları, s.223

2.2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurulması ve Örgütlenmesi

II. Abdülhamit'in istibdatını hedef alan gençler, Askeri Tıbbiye başta olmak üzere Harbiye ve Mülkiye gibi çağdaş eğitim veren yüksek okullar da gizli cemiyetler kurmaya başlamışlardır.⁹⁰ Bu örgütlenmelerden birisi olan ve yakın tarihimizde önemli bir yeri olan İttihat- Terakki Cemiyeti, 21 Mayıs 1305 (3 Haziran 1889) tarihinde İstanbul'da Askeri Tıbbiye' de kurulmuştur.⁹¹ "İttihad-ı Osmani" adıyla kurulan cemiyet⁹², 1895 tarihinde "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alır.

Cemiyeti kuranlar Ohrili İbrahim Temo, Harputlu Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali ile Diyarbakırlı İshak Sükuti adlı gençlerdi.⁹³ Bunların yanı sıra Konyalı Hikmet Emin ile İsmail İbrahim'inde isimleri geçmektedir.⁹⁴ Bu gençler, örgütü kısa zamanda İstanbulda Harbiye, Baytariye, Mülkiye, Topçu, Mühendishane gibi diğer yüksek okullara yaymayı başarmışlardır.⁹⁵

Örgütlenen gençlerin ve sonrası tüm Jön Türklerin temel amaçları ve savundukları fikirlerin genel olarak şu şekilde toparlanabilir.

- Anayasanın yeniden yürürlüğe konulması
- Meşrutiyet ve parlamenter rejime geri dönülmesi
- Devleti oluşturan milletlerin eşitliği prensibi, İttihad-ı Anasırcılık (Osmanlıcılık) izlenmesi
- Baskı ve istibdatın son bulması
- Sansürün sona ermesi, basın özgürlüğü
- Hafiye teşkilatının kaldırılması, istibdatçı idarecilerin tasfiyesi
- Her alanda reformlar yapılması
- Hürriyet, adalet, müsavat gibi kavramların günlük hayatta yaşam bulması
- II. Abdülhamit'in teslimiyetçi politikalarının sona ermesi, devletin itibarının artırılması

⁹⁰ Y.A.Petrosyan (1974). *Sovyet gözüyle Jön Türkler*.(Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Mazlum Beyhan).İstanbul :Bilgi yayınları, s.177

⁹¹ T. Z. Tunaya (1984). *Türkiye'de Siyasi Partiler*.C.I. İstanbul : İletişim yayınları, s.19

⁹² ; Kuran ,1945, **a.g.k.**, 30; Kuran,1948,**a.g.k.**,61; Sina Akşin(1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul:Remzi yayınevi, s.21

⁹³ Kuran,1948,a.g.k.61, Kazım Karabekir, Hüseyinzade Ali yerine Konya'lı Hikmet Emin'in adını verir. ; K. Karabekir,(1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. İstanbul: Emre yayınları,s.465

⁹⁴ Petrosyan ,1974, **a.g.k.**,177

⁹⁵ Petrosyan ,1974, **a.g.k.**,177

Genel hatları ile ortaya koyduğumuz bu noktalar, Jön Türklerin genel amaçları olarak devam eder. Her birinin amacı Osmanlı Devletini çağdaş Avrupa düzeyine çıkarmak olmasına rağmen çözüm yolları üzerinde aralarında ihtilaflar çıkmıştır. Bu durum karşımıza çeşitli grupları ve II. Meşrutiyetten sonra farklı fırkaları ortaya çıkarır.

1899 yılında Fransız ihtilalinin 100. yıl dönümü nedeniyle Paris'te açılan sergiyi ziyaret amacıyla gelen Ahmet Rıza Bey, İstanbul'a dönmez. Paris'te iken 1889-1894 yılları arasında Jön Türklerin ve kendi düşüncelerini içeren yapılması gerekenleri anlattığı yedi layihayı padişaha göndermiştir.

II. Abdülhamit'in ülke içerisinde artan baskıları sonucunda tutuklanma korkusu yaşayan gençlerin Avrupa'ya akın etmelerine ve bu gençlerin bir büyük olarak gördükleri Ahmet Rıza'nın etrafında toplanmalarına zemin hazırlamaktaydı. Paris, Bükreş, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde ⁹⁶ toplanan Jön Türkler, çıkardıkları gazetelerle Osmanlı Devleti'nde bir çeşit muhalefet görevini sürdürmüşlerdir.⁹⁷ Ahmet Rıza Bey etrafında toplanan gençler, 1895 yılında "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alarak resmiyet kazanır. 3 Aralık 1895 tarihinde çıkarılmaya başlanan "Meşveret" gazetesini cemiyetin resmi yayın aracı haline getirirler.⁹⁸

Mülkiye Mektebi hocası olan Mizancı Murat Bey, çıkardığı Mizan dergisinin kapatılmasından sonra önce Paris'e gelir. Ahmet Rıza ile anlaşamaması üzerine Mısır Hidivinin daveti ve İngiltere'nin de onayı ile⁹⁹, Mısır'a gelen Mizancı Murat Bey, dergisini Kahire'de çıkarmaya başlar. 1896 yılında padişahın baskıları sonucu Mısır'dan çıkarılan Mizancı Murat Bey, Padişah'a ve Hidiv'e düşman olarak tekrar Paris'e gelir.¹⁰⁰

Mülkiye Mektebinde daha evvel sevilen bir hoca olmasının yanı sıra Mizan'da kaleme aldığı İslami yazıları herkes tarafından beğenilen Murat Bey'in Paris'e ikinci gelişinden sonra dengeler değişir. Avrupa'da başlayan liderlik kavgasında İbrahim Temo, Şerafettin Mağmumi, ve İshak Sükuti gibi İttihat Terakki'nin ilk kurucularının desteğiyle cemiyetin liderliğine Mizancı Murat getirilir.¹⁰¹

⁹⁶ E. Z. Karal (1991). *Osmanlı Tarihi*. C.VIII. Ankara:TTK, s.515

⁹⁷ Yurt dışında Jön Türkler 95 Türkçe, 8 Arapça, 12 Fransızca, 1 Yahudice olmak üzere toplam 116 gazete çıkarırlar. Bakınız; Kuran, 1945,a.g.k.,45

⁹⁸ Y.H. Bayur (1991). *Türk inkılabı tarihi*.C.I,K.I.Ankara:TTK, s.246

⁹⁹ Mısır , İngiltere'nin işgali altında bulunuyordu.

¹⁰⁰ M. N. İnuğur (1993). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul:Der yayımları, s.295

¹⁰¹ Paris merkezinin kurulması ve gelişmesinde Ahmet Rıza'nın hizmetleri büyüktür. Mizancı Murat'ın cemiyet liderliğini bırakıp , padişahla anlaşması üzerine tekrar liderliği Ahmet Rıza almıştır. Ahmet

Ahmet Rıza Bey, liderliği kaybetse de hala Dr. Nazım Bey gibi ateşli taraftarların desteğiyle Meşveret gazetesini çıkarmayı sürdürmüştür. Çoğunluğun desteğini alan, Mizancı Murat Bey, cemiyetin merkezini Cenevre'ye taşıyarak Mizan'ı çıkarmayı başlar.¹⁰² Ancak kısa bir süre sonra Padişah ile anlaşılan Mizancı Murat'ın İstanbul'a geri dönmesiyle Jön Türkler arasında dava adamı haline gelen Ahmet Rıza'nın gücü artar.

II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan ile evli olan Damat Mahmut Paşa, 1899 yılında padişah ile anlaşamayınca oğulları ile birlikte Paris'e gelir. Onların gelişi ile Avrupa'da bocalayan Jön Türkler, gerek maddi olarak gerekse fikri olarak güç kazanırlar. Her şeyden önce hanedan üyesi ve padişahın yeğenleri olan Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah Bey'lerin katılımı ile muhalefette yeni bir hareketlenme olmuştur. Damat Mahmut Paşa'nın kişisel serveti de maddi açıdan bir rahatlama getirmiştir. II. Abdülhamit, her şeyden önce hanedan üyesi olan Damat Mahmut Paşa'nın Avrupa'da olmasının muhalefeti güçlendireceğini bildiğinden onu İstanbul'a getirmek için Serhafiye Ahmet Celaleddin Paşa'yı görevlendirir. 2 Mayıs 1900'de yapılan görüşme de , Damat Mahmut Paşa, Ser-hafiyeye millet meclisinin her ne kadar uygulanması mümkün olmasa da II. Abdülhamit'in şahsi yönetiminden bin kat daha iyidir diyerek meşrutiyetin gerekliliği konusunda düşüncesini dile getirir.¹⁰³

Damat Mahmut Paşa, oğullarının karşı koyması nedeniyle İstanbul'a dönmeyi ertelemek zorunda kalmıştır. Esasen bu durumu değerlendiren Jön Türkler de Damat Mahmut Paşa'nın kendilerine katıldığı propagandasını yaparak güçlerini artırmaya çalışıyorlardı. Nitekim kısa süre sonra Damat Mahmut Paşa, cemiyetin liderliğini hak etmediği halde üstlenmiş ve parasızlık nedeniyle kapanmak üzere olan Osmanlı gazetesini İshak Sükuti'den devralarak çalışmasını sağlamıştır. Osmanlı gazetesi, Damat Mahmut Paşa'nın desteğiyle önce Londra'da sonra Folkstone'da faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰⁴

Damat Mahmut Paşa'nın oğlu, Prens Sabahattin Bey, güzel konuşması ve yeni fikirlere açık bir sima olarak liderlik yolunda hızla ilerlemeye başlar. Prens Sabahattin, Avrupa'da dağınık halde faaliyetlerini sürdüren bütün Jön Türkleri ortak hedeflerde

Rıza'nın ilkeli tavrı ve hizmetleri nedeniyle , II .Meşrutiyetten sonra ödüllendirilmiş ve Mebusan Meclisi başkanlığına getirilmiştir.

¹⁰² 24 Nisan 1897

¹⁰³ Kuran, 1945,a.g.k.,98

¹⁰⁴ Akşin ,1987,a.g.k.,42

buluşturmak amacıyla kongre düzenlemeye çalışmıştır. Bu birlik önerisi diğer muhalefet gruplarınca da kabul edilir. I. Jön Türk kongresi olarak bilinen bu toplantı, M. Leter Pontalis'in, Paris'te ki evinde 4 Şubat 1902 tarihinde toplanır.¹⁰⁵ Toplantıda Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Çerkez, Ermeni gibi Osmanlı devleti vatandaşı olan unsurlardan katılımcılar bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Katılanların kesin bir sayısı elimizde olmamasına rağmen 60-70 civarı olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁷

Kongre boyunca başlıca iki temel konunun görüşüldüğü ve fikir ayrılıklarına dönüştüğü göze çarpar. Sadece basın ve propaganda ile inkılabın yapılamayacağı, mutlaka askerlerinde kazanılması fikri ile yabancı devletlerin müdahalesi yardımıyla ülkede ıslahatların yaptırılması fikirleri tartışılır.¹⁰⁸

Birinci görüş oy birliğiyle kabul edilerek askerlerin desteğinin alınması kararlaştırılmıştır. Sonuçta 1908 devrimini yapanların da orduya bağlı subaylar olması, zaman içerisinde bu kararın hayata geçirildiğini göstermektedir. İkinci madde üzerinde uzun tartışmalar yaşanır. Ayrıca muhtariyet ve merkezîyetçilik gibi konularda anlaşmazlıklar yaşanır.¹⁰⁹ Aslında kongrede yaşanan fikir ayrılıklarının sebebi, Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin arasında yaşanan liderlik kavgasından başka bir şey değildi. Bu nedenle kongre iki uzlaşmaz grubun yoğun tartışmaları ile bir anlaşmaya varılamadan sonuçlanır. 1902 kongresinde ortak bir program ortaya çıkarılamasa da iki lider etrafında toplanan grupları ortaya çıkarmıştır.

Ahmet Rıza Bey, Sami Paşazade Sezai, Prens Mehmet Ali Paşa, Dr. Nazım, Ahmet Saib, Sait Mahir, Bahaattin Şakir ve Halil Ganem ile birlikte "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" adıyla yeniden yapılanırlar. Prens Sabahattin ise, Ahmet Fazıl, İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşat, Dr. Sabri, Albay Zeki, Milaslı Murat ile "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet" cemiyetini kurarak çalışmalarını ayrı yürütmeye başlamışlardır.¹¹⁰

Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken, iktidarını güvene almak isteyen II. Abdülhamit, basın sansürü, hafiye teşkilatı, sürgün cezaları, memuriyetle kendine bağlama ve uzlaş gibi yöntemlerle otoritesini artırmaya devam eder. II. Abdülhamit,

¹⁰⁵ Kuran, 1945,**a.g.k.**,151; Kuran,1948,**a.g.k.**,181

¹⁰⁶ Akşin, 1987,**a.g.k.**,44

¹⁰⁷ Kuran ,1945,**a.g.k.**,151; Sayfada 36 kişinin ismini verir.

¹⁰⁸ Bayur, 1991,**a.g.k.**,C. II,K.4, 43;Akşin,1987,**a.g.k.**,44; Kuran ,1945,**a.g.k.** 152; B.Tanör (1992).*Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*.İstanbul:Der yayınları,s.136

¹⁰⁹ Bayur ,1991, **a.g.k.**, C. II,K.IV,262 vd.

¹¹⁰ A. Kansu(1995).*1908 Devrimi*. İstanbul:İletişim yayınları, s. 50; Kuran, 1945,**a.g.k.**, s.246

1892 yılında Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin yurda dönmelerini emreder.¹¹¹ Amacı yurt dışında ki muhaliflerin, bu gençleri de kazanarak güçlenmelerini önlemektir. Yurt içinde rejim aleyhtarı öğrencilerin Konya, Trablusgarp, Yemen , Akka, Diyarbakır gibi uzak bölgelere sürgüne yollanmaları,¹¹² Avrupa'ya kaçışlarını hızlandırmıştır.

1895 yılında, Avrupa'da Jön Türk muhalefeti canlılık kazanınca, padişahın baskıları daha da artar. Aynı yıl içinde İshak Sükuti, Tunalı Hilmi, Refik Nevzat, Ahmet Verdani, Dr. Nazım, Hasan Şakir, Akil Muhtar gibi İttihat Terakki'nin temellerini atan gençlerinde Paris ve Kahire'ye gelmeleri muhalefeti canlandırır.¹¹³ Artık güç, cemiyetin temelini atan, gençlere geçer. Ahmet Rıza'nın yerine Cemiyet'in Paris merkezi liderliğine, Mizancı Murat'ın getirilmesi de bu gençlerin eseridir.

Mizancı Murat, II. Abdülhamit'in Jön Türkleri İstanbul'a getirmekle görevlendirdiği Ser-hafiye Ahmet Celaleddin Paşa ile İttihat Terakki Cemiyeti adına görüşür. Yapılan pazarlıklar sonucunda, ülke içinde mevcut siyasi tutukluların serbest bırakılmaları, Avrupa'da eğitim gören gençlerin eğitimlerine devam etmeleri ve isteyen Jön Türklerin İstanbul'a geri dönebileceği, isteyenlerinde elçiliklerde görev alabilecekleri konularında anlaşılır.¹¹⁴ Bu garantilere güvenen Mizancı Murat, İstanbul'a gelerek 30 altın maaş ile Şurayı Devlet üyeliğine başlamakta bir sakınca görmez.¹¹⁵ Hikmet Rahmi, Süleyman Nazif, Binbaşı Ahmet, Dr. Hasan, Haşim Bey'de memuriyetlerle ülkeye dönerler.¹¹⁶

Padişaha güvenmeyen Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Çürüksulu Ahmet, Ali Kemal, Rauf Ahmet, İshak Sükuti, Kaymakam Şefik gibi Jön Türkler ise İstanbul'a gelmek yerine dış ülkelerde sefaretlerde görev almayı tercih etmişler ve Şerafettin Mağmumi ise Avrupa'da eğitimini sürdüreceğini söylemiştir.¹¹⁷

Ahmet Rıza, Halil Ganem, Dr. Nazım ve Hoca Kadri, muhalif kişiliklerini sergileyerek, anlaşmaya yanaşmayıp mücadeleyi sürdürmüşlerdir.¹¹⁸ Mizancı Murat Bey tarafından yapılan bu anlaşmanın İttihat Terakki'yi ve Jön Türkleri zayıflattığı bir

¹¹¹ Bayur ,1991, **a.g.k.**,C.I.-K.II,246

¹¹² Kuran ,1945,**a.g.k.**,180

¹¹³ Kuran ,1945,**a.g.k.**,32

¹¹⁴ Kuran ,1948,**a.g.k.**,74

¹¹⁵ Bayur ,1991,**a.g.k.**,C.I-K.I, 253 . Mizancı Murat Bey, 04.08.1892'de İstanbul'a döner.

¹¹⁶ Akşin ,1987,**a.g.k.**,37

¹¹⁷ Kuran ,1945,**a.g.k.**, 58

¹¹⁸ K.Karabekir (1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896- 1909*. İstanbul:Emre yayınıarı, s.492; Akşin,1987,**a.g.k.**,37

gerçektir. Hayatın gerçeği olan yaşadıkları ekonomik zorlukların üstesinden gelemeyen Jön Türklerden önemli bir kısmı, sarayla anlaşmak zorunda kalırlar.

II. Abdülhamit, 1897 yılında Yunan zaferinin getirdiği güçle ve bu anlaşmalarla Jön Türkleri zayıflatmıştır. Ülke içinde var olan Jön Türklerin yargılanmaları ve cezalandırılmaları, Avrupa'da anlaşmaya yanaşmayanları haklı çıkarır. Ödün vermez tavrıyla anlaşmaya yanaşmayan Ahmet Rıza Bey, Avrupa'da muhalefetin tek lideri konumuna gelmiştir.

2.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Kurulması ve Mehmed Cavid Bey

1902 kongresinden sonra Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin Bey grupları çalışmalarını birbirlerinden bağımsız olarak sürdürürler. Meşveret, Şurayı Ümmet, Osmanlı ve Terakki gibi Jön Türk gazeteleri, Osmanlı topraklarına gizlice sokulmakta ve az çok özgür ortamın olduğu , Avrupa etkisine açık olan Balkan şehirlerinde taraftar toplamaktaydı. Avrupa etkisine açık olan Selanik şehrinin bu harekette öncü olarak özel bir yeri vardı.

Selanik şehri, 1430 yılında Osmanlı egemenliği altına girdikten sonra güzide bir liman kenti ve kültürel merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Doğu ile Batı uygarlıklarının kaynaştığı bu kent, aynı zamanda Osmanlı yenilikçi hareketlerinin de merkezi olmayı başarmıştır. Şehrin sosyal ve jeopolitik yapısı ona bu özellikleri kazandırmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelenlerinden Mehmed Cavid Bey' in yetişmesinde ve karakterinin oluşmasında bu kent son derece etkili olmuştur. Bu nedenle Selanik şehri hakkında her açıdan kısa bir bilgilendirme yapmakta yarar vardır.

Selanik' te Türk, Musevi, Rum, Bulgar, Sırp, Ermeni ve Ulah gibi unsurlar , uzun yıllar boyunca uyum içerisinde yaşamışlardır.¹¹⁹ 1896 yılında 120.000 nüfusa sahip olan Selanik, aynı zamanda Osmanlı Devletinin en kalabalık ve büyük şehirlerinden birisi olmayı sürdürmüştür.¹²⁰ Nüfusu 1910'da , 150.000 ve 1913'te ise 158.000 olarak tespit edilmişti.¹²¹ Selanik, XIX.yy. başlarında bir sancak olmasına rağmen tıpkı eyaletlerde olduğu gibi gelişmiş yapısı nedeniyle bir vezir tarafından yönetilmekteydi.¹²² Şehirde bulunan 76 mahallede farklı etnik ve dini unsurlar ayrı ayrı yaşamaktaydı. Türklerin evleri yüksek yerlere doğru uzanırken, Yahudiler sahile ve limana yakın yerlerde mahallelerini kurmuşlardı.¹²³

¹¹⁹ Düzdağ,1994,a.g.k.,417

¹²⁰ Selanik, ML. C.17.İstanbul:Sabah yayınları, s.457

¹²¹ Eroğlu,2008,a.g.k.,24: 158.000 nüfusun 16.000'i Avdeti ve 61.000'i Yahudidir.

¹²² Eroğlu,2008,a.g.k.,22

¹²³ Eroğlu,2008,a.g.k.,27

Bu mahallelerin 45' i Müslümanlara, 16' sı Safarat Yahudilerine,¹²⁴ 15' i de Rumlara aitti.¹²⁵ Farklı milletler ve dini anlayışlara sahip olan insanlar aynı şehirde fakat farklı mahallelerde uzun yıllar boyunca bir arada yaşamının verdiği güvenle, huzur içinde yaşamışlardır. Şehirde çoğunluğa sahip olan Yahudilerdi. 60.000 kadar Yahudi' nin yanı sıra 10.000 civarında da Osmanlı tarihinde "Avdeti" olarak bilinen İbrani asıllı Müslümanlar bulunmaktaydı.¹²⁶ Avdetiler kaderlerini Müslüman Türk'ün kaderiyle birleştirdikleri için Yahudilerce dışlanıyorlardı.

Selanik şehri, demiryolları ve kara yolları ile başkent İstanbul ve Avrupa' nın önemli merkezlerine tam olarak bağlanınca,¹²⁷ önemli bir ithalat ve ihracat merkezi haline gelmiştir.¹²⁸ Şehir, Osmanlı dış ticaret hacminin 1/ 7' sine sahip olan limanı ile ve demiryollarının getirdiği avantajla ve çok geniş bir hinterlandla ticaret yapmayı sürdürmüştür.¹²⁹ Osmanlı limanları içerisinde, İzmir'den sonra en büyük ve geniş ticaret hacminin bulunduğu liman, Selanik limanıydı.¹³⁰ Ticaret ve sanayinin geliştiği şehirde 1856 yılında Osmanlı Bankasının ilk şubelerinden birisi açılır.¹³¹ Osmanlı Bankasından başka Selanik Bankası, Midilli Bankası, Orient Bank, Atina Bankası ile 15 civarı bankerde vardı.¹³²

Ticaretin yanı sıra şehirde o dönemdeki Osmanlı Devleti'ne göre daha canlı bir sanayi kapasitesinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. İki iplik atölyesi, iki bira, halı, ayakkabı, un, tuğla, ipek böceği, on sabun imalathanesi ve tütün fabrikaları bulunmaktaydı.¹³³ Bu tip atölye ve fabrikalarda çalışanların toplam Selanik nüfusuna oranı 20 / 100 civarıydı.¹³⁴ İşçi sınıfı, diğer Osmanlı şehirlerine göre bu şehirde dolayısıyla tüm Balkanlarda Avrupa etkisine açık olmanın getirdiği avantajla daha yoğundu. Sanayi tesislerinde ve liman işletmelerinde 25.000 işçi çalışıyor, nüfusun %15'ini banker, sanayici, tüccar, subay, memur ve çiftlik sahipleri oluşturunuyordu.¹³⁵ Bu nedenle şehir halkının hayat standartların diğer Osmanlı kentlerine göre hayli ileri olduğu göze

¹²⁴ Osmanlı Yahudi cemaati Irak'ta bulunanların dışındakiler genel olarak Sefarat (Safardi, Safarat) Yahudileridir. Yahudi halkı, Safarat, Askenazi ve Doğu Yahudileri olmak üzere başlıca üç kola ayrılmaktadırlar. Sadaratların ataları Ortaçağ'da İspanya'da yaşamış olan Yahudilerdi. Bunlar 1492 yılında İspanya'dan sürüldükten sonra Fransa, İngiltere, Kuzey Afrika ve Osmanlı Devletlerine sığınmışlardır. Bakınız: F. Ahmad (1986) *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak yayınları, s.15; T. Çavdar (1995). *Talat Paşa*. Ankara: TTK, s.32; Koloğlu, 1991, **a.g.k.**, s.15; Düzdağ, 1994, **a.g.k.**, 160

¹²⁵ Çavdar, 1995, **a.g.k.**, 32

¹²⁶ Koloğlu, 1991, **a.g.k.**, 15

¹²⁷ 1874-Üsküp; 1888-Belgrat; 1894-Manastır; 1896-İstanbul demiryolu hatları bitince tüm Avrupa ile bağlantı sağlanır.

¹²⁸ Koloğlu, 1991, **a.g.k.**, 15

¹²⁹ T.Çavdar (1991) *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim yayınları, s 24

¹³⁰ Çavdar, 1991, **a.g.k.**, 24

¹³¹ Eroğlu, 2008, **a.g.k.**, 23

¹³² İlkin ve Tekeli, 2003, **a.g.k.**, 25

¹³³ Düzdağ, 1994, **a.g.k.**, 417

¹³⁴ Çavdar, 1995, **a.g.k.**, 34

¹³⁵ Eroğlu, 2008, **a.g.k.**, 24

çarpıyordu. Bu durum işçi sınıfının örgütlenmesini kolaylaştırmış ve işçi hareketleri bu şehirde çok daha erken başlamıştır II. Meşrutiyet' in ilk günlerinde artan eşitlikçi, özgürlükçü söylemler nedeniyle yoğun bir grev dalgasına rastlanmaktadır. Selanik' te çok kısa bir süre önce kurulan Osmanlı devletinin ilk sendikasının bunda etkili olduğunu ve işçi hakları dile getirmeye başladığını görüyoruz.¹³⁶

Selanik şehrinde nasıl ki nüfus çoğunluğunu Yahudiler elinde bulunduruyorsa ekonomi ve sanayiye de onlar yön veriyorlardı.¹³⁷ Sanayi ve ticaretin gelişkin olması nedeniyle bu şehirde yaşayan halk, Avrupa etkisine daha açık olmasının yanı sıra diğer şehirlerimize nazaran daha iyi yaşayabilmekteydiler.

Asya ile Avrupa arasında bir nevi köprü vazifesi gören bu topraklar her iki kültürün kucaklaştığı ve bir arada yaşayabildiği özellikliydi. Her etnik ve dini unsurların kurduğu okulların yanı sıra, sosyal hayatın vazgeçilmez unsurları olan tiyatrolar, sinemalar, kulüpler, kahvehaneler gençlerin ve halkın toplandıkları yerler olarak şehrin her tarafına yayılmışlardı. Bu sayede Avrupa kültürü Selanik'te erken dönemde yeşermekteydi.¹³⁸ Açılan kulüp ve derneklerde birer kütüphane açılması şehrin öğrenmeye meraklı ve gençlerinde istekli olduklarını ispatlar. Avrupa ile temasın son derece kolay olması nedeniyle gerek Selanik gerekse Balkanlar her türlü yenilikçi hareketlerinde merkezi olmuşlardır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti burada gelişmiş ve bu kadro , II. Meşrutiyet döneminde bütün gücü elinde bulundurmıştu. Hatta daha sonra Mustafa Kemal Bey' in de burada yetişmesi nedeniyle Cumhuriyet döneminde de etkisi görülmüştür.

Selanik ve çevresinde ki çok sesli, çok unsurlu, çok dinli yapı insanların kafalarında ki önyargıların kırılmasında da etkili olmuştur. Bu durum hoşgörölü, eşitlikçi ve özgürlükçü yapıyı beraberinde getirmiştir. Şehir de 3 Fransızca, 6 Ladinoca, 4 Rumca, 4 Türkçe, 2 Bulgarca ve 1' de Romence gazete, 1900' lü yıllarda aynı şehirde uyum içerisinde çıkmaktaydı.¹³⁹ Böyle bir ortam içerisinde İttihat ve Terakki gibi cemiyetlerde gerek ayrıcalıklara sahip olan devletlerin uyruklarının yardımıyla gerekse

¹³⁶ Koloğlu,1991,a.g.k.,15

¹³⁷ Koloğlu,1991,a.g.k.,17

¹³⁸ Koloğlu,1991,a.g.k.,21

¹³⁹ Çavdar,1995, a.g.k.,25

bir nevi dokunulmazlıkları olan mason localarında kolayca örgütlenebilmişlerdir.¹⁴⁰ Mehmed Cavid Bey'de Selanik'te iken bu cemiyete üye olmuş ve hayatı boyunca da hep İttihatçı kalmıştır. Selanik' in bu çok kültürlü yapısı Mustafa Kemal Paşa'yı olduğu kadar onu da etkilemiş ve hayatında izlediği politikaların ve düşüncelerin esin kaynağı bu şehir olmuştur. İttihat ve Terakki' nin en önemli şiarı olan ve meşrutiyet dönemi paraları üzerinde bile görülen " hürriyet, adalet, müsavat" kavramları parti sloganı haline getirilmiştir. Aydınlar da ki bu düşüncelerin şekillenmesinde hiç şüphesiz ki Selanik gibi kültür bakımından zengin olan bölgeleri tanımaları ve hatta yetişmelerinin son derece önemli olduğu yadsınmaz.

Böylesine güzide bir şehirde örgütlenen Osmanlı Hürriyet Cemiyetine bu şehrin merkez olabilmesi için her türlü elverişli ortam mevcuttu. Talat Bey'in Selanik'e gelmesi ile birlikte örgütlenme sürecinin hız kazandığını söyleyebiliriz. Bir posta memuru olan Talat Bey, yedi arkadaşı ile birlikte,¹⁴¹ Paris'te bulunan Ahmet Rıza'ya 1902 yılında bir mektup göndererek Selanik'te bir şube açmak fikrinde olduklarını belirtirler.¹⁴² Ahmet Rıza'nın bu gençlere ne cevap verdiği tam olarak bilinmese de bunu önemsemediği söylenebilir. Talat Bey ve arkadaşları bu olaydan sonra kendi adlarına çalışmaya başlarlar. Bazen "YONYO" adını taşıyan gazinoda¹⁴³ bazen kahvehane veya üyelerden birisinin evinde¹⁴⁴, bazen de mason localarında gizli olarak toplanmaya başlarlar.¹⁴⁵

Yabancı devletlerin obediyanlarına bağlı olan mason localarının dokunulmazlıkları olduğu için kendilerini ani baskınlardan koruyabildikleri gibi rahatça toplantılarda yapabilmekteydiler. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinde olduğu gibi daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin mason localarına girmeleri bu gizliliği kolaylaştırmıştır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri özellikle Makedonya Rizorta ve Labor e lux gibi localara üye olmaya başladıkları göze çarpmaktadır. 26 Ağustos 1906'ya kadar bu localara 70 civarı Osmanlı vatandaşı üye olmuştur.¹⁴⁶ 1902 yılında Selanik'e gelerek Feyziye Mektebinde müdürlük yapmaya başlayan Mehmed Cavid Bey' de, Talat Bey ve arkadaşlarının yaptıkları toplantılarda yer almaya

¹⁴⁰ İtalyan maşırıkına bağlı Makedonya Rizorta ve Labor e Lux; İspanya maşırıkına bağlı Perseverantzia; Fransız maşırıklığına bağlı Lavenier de L'Orient ve Veritas locaları şehirde vardı. İlkin ve Tekeli, 2003, a.g.k., 52

¹⁴¹ Talat Bey, Binbaşı Necmi, Bnb. Nuri, Bnb. Kemal, Bnb. Naki, Yüzbaşı Asım, Bayram Fehmi ve İsmail Mahir Bey'ler.

¹⁴² Karabekir, 1993, a.g.k., 173

¹⁴³ S.N.Tansu (1960). *İttihat Terakki İçinde Dönenler*. İstanbul: Anka kitabevi, s.46

¹⁴⁴ Koloğlu, 1991, a.g.k., 73

¹⁴⁵ Koloğlu, 1991, a.g.k., 74

¹⁴⁶ Karabekir, 1991, a.g.k., 175

başlamıştır .¹⁴⁷ Makedonya Rizorta içerisinde üyelerin sayıca artışı üzerine Talat Bey, " Artık loca haricinde toplanalım ve bir cemiyet kuralım " önerisinde bulunur .¹⁴⁸ Bu önerinin kabul edilmesiyle birlikte aynı gün toplanılması kararı alınmıştır. Fakat gelmesi gereken 70 kişiden sadece 10 kişi toplantıya katılır. Mehmed Cavid Bey' in cemiyete giren 195. üye olmasına bakacak olursak, henüz bu dönemlerde ilk 70 kişiden biri olduğunu söyleyemeyiz. Toplantıya çok az sayıda kişinin katılmasına rağmen Talat Bey, cemiyetin kurulması için ağırlığını koyar. Toplantıya şu on kişi katılır .¹⁴⁹

Tahir Bey, (Selanik Askeri Rüüşdiye Müdürü)

Naki Bey, (Fransızca hocası, aynı okulda)

Talat Bey, (Selanik'te posta memuru)

Midhat Şükrü, (Maarif'te memur)

Rahmi Bey, (Hukukçu - Selanik ileri gelenlerinden)

Kazım Nami, (111. Ordu Müşir Yaveri, Yüzbaşı)

Ömer Naci, (Mülazım-ı evvel)

Hakkı Baha, (Mülazım-ı evvel)

İsmail Canbolat, (Mülazım-ı evvel- Sonraları Dahiliye Bakanı)

Edip Servet, (Yüzbaşı)

İsmail Canbolat'ın evinde yapılan bu ilk toplantı da her hangi bir karar alınamaz, Talat, Rahmi, Midhat Şükrü ve İsmail Canbolat Bey , yalnız kaldıklarında cemiyete " HİLAL " adını verirler ve cemiyetin nizamnamesini hazırlarlar .¹⁵⁰ Midhat Şükrü Bey'in evinde yapılan ikinci toplantıda Talat Bey, İsmail Canbolat ve Rahmi Bey, " Heyet-i Aliye" olarak belirlenmiştir.

5 Eylül 1906 tarihinde Ömer Naci'nin evinde yapılan diğer toplantıda cemiyetin adı, "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olarak değiştirilir.¹⁵¹ Yukarıda adları sayılan ilk on kişiye, yaşları esas alınarak birden ona kadar numara verilir. Daha sonra katılacak olanlara da yüz atlayarak, 111' den başlayarak numara verilmesi kararlaştırıldı.¹⁵² Amaç, üye sayılarını çok göstererek katılımı kolaylaştırmaktı. Cemiyetin kurucu üyelerine baktığımızda çoğunluğun asker kökenli olduğunu

¹⁴⁷ Tansu, 1960,a.g.k.,46

¹⁴⁸ Karabekir,1991,a.g.k.,175

¹⁴⁹ Tansu ,1960,a.g.k.,48 , Kuran,1948, a.g.k.,243; Karabekir,1991,a.g.k., 175;

T.Çavdar(1995).*Türkiye'de Demokrasi tarihi*, Ankara:İmge yayınları,s.92; Akşin,1987,a.g.k.,61

¹⁵⁰ 22 Temmuz 1906'da toplantı yapılır. Karabekir,1991,a.g.k.,176; Tansu,1960,a.g.k.,48

¹⁵¹ Karabekir,1991,a.g.k.,176

¹⁵² T.Çavdar,1995,a.g.k., 94'te ; Manastır'da üye numarası verilmeye 5014'ten başlanmıştır.

görmekteyiz. Cemiyet, kısa zamanda Manastır, Resne, Ohri, Üsküp, Gevgili ve Edirne gibi Balkan şehirlerine yayılmıştır.¹⁵³

Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin üyeleri ile gayet iyi bir diyalog kuran Mehmed Cavid Bey, kısa bir süre sonra cemiyete katılır. Daha önceleri de Yonyo' da cemiyet kurucularıyla sık sık bir araya gelmesine rağmen, girmekte gecikmiştir. 1907 yılının Şubat ayında 295. üye kaydıyla cemiyete girer.¹⁵⁴ Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kuran ilk on kişiye ilk on numara verilmiş ve ondan sonra katılanlara da 111' den başlayarak numara verilmesine bakarsak, Mehmed Cavid Bey cemiyete giren 195. üye olarak karşımıza çıkar. Esasen Mehmed Cavid Bey, Talat Bey'i 1902 yılından beri tanımaktaydı. Samih Nafiz Tansu eserinde, Selanik ve Manastır gibi merkezlerin kurucuları arasında Mehmed Cavid Bey' i de göstermektedir.¹⁵⁵ Mehmed Cavid Bey, böylece cemiyet içerisinde aktif bir rol oynamaya başlamış, ölene kadar sadık kalacağı " İttihatçılık şiarını" benimsemiş, vatan davası için her türlü fedakarlığa hazırlanmaya başlamıştır. Mehmed Cavid Bey gibi eğitim kurumlarıyla yakın olan kişilerden Manyasızade Refik, Emanuel Karasu, Azmi Bey ve Hacı Adil Bey, cemiyetin yayılmasına büyük katkılarda bulunurlar.¹⁵⁶ Ali Canip Yöntem' in de vurguladığı gibi kendilerini Ulah mektebinde toplayan Mehmed Cavid Bey'in ekonomi ve hürriyet dersi verdiğini anlatmaktadır.¹⁵⁷

2.4. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Birleşmesi

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, kısa sürede Balkanlarda özellikle ordu içerisinde nüfuzunu artırmayı başarmıştır. Ordu başta olmak üzere eşraftan, tüccardan, memurlardan ve serbest meslek sahiplerinin katılımıyla her meslek ve sınıftan insanlar aynı idealler uğrunda çalışmaya başlamışlardır. Bu çalışmaları sezen II. Abdülhamit, Mart 1907' de Talat Bey, Ömer Naci ve Hüsrev Sami gibi önde gelen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerini tutuklama emrini verince sıranın kendilerine de geleceğini düşünen diğer üyeler Paris'e kaçmaya karar verirler. Yapılan gizli toplantılarda, Paris'e gidenlerin orada Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin gruplarıyla görüşmelerini, anlaşmak ve yardımlaşmak için nabız yoklamaları kararlaştırılır.¹⁵⁸ Yurt dışında etkili olan İttihat ve Terakki, yurt içinde ise herhangi bir güce sahip değildi. Bu nedenle yurt içinde bulunan ve etkinliğini giderek artıran bu yeni cemiyet, her şeyden çok onlara yarayabilirdi. Osmanlı Hürriyet

¹⁵³ Akşin,1987, a.g.k., 60

¹⁵⁴ Karabekir,1993,a.g.k.,179'ta Atatürk, 322 ; Refet Bele,331; Mustafa Necip, 111 ;Manyasızade Refik,116; Ali Fuat Cebesoy, 191; Enver Bey (Paşa), 152 ; Cemal Bey (Paşa), 150 numaralar ile cemiyete katılmışlardır.

¹⁵⁵ Tansu,1960,a.g.k., s.23

¹⁵⁶ Koloğlu,1991,a.g.k., s.76

¹⁵⁷ Çankaya, 1969,a.g.k., 679

¹⁵⁸ Akşin,1987, a.g.k.,62

Cemiyeti ile İttihat Terakki Cemiyeti birleşmek gayesiyle Paris'ten gelen Dr. Bahaattin Şakir ve Dr. Nazım aracılığıyla görüşmelere başlanmıştır.¹⁵⁹ 27 Eylül 1907 tarihinde bu iki cemiyet yapılan görüşmeler sonrasında “Terakki ve İttihat” adıyla birleşme gerçekleştirilir.¹⁶⁰

1. Cemiyetin, Paris'te dış, diğeri Selanik'te iç olmak üzere iki merkez-i umumisi ve her merkezin ayrı mührü bulunacaktı.
2. Cemiyetin amacı, Kanun-u Esasisiyi yeniden yürürlüğe koymaktır.
3. İki merkez idari işlerde bağımsız olmakla birlikte, birbirlerine yardım edeceklerdir.
4. Yurt dışından Paris merkezi, yurt içinden ise Selanik merkezi sorumlu olacaktır.
5. Her iki merkez görüşmeler ve ikna yolu ile birbirlerini etkileyebilirler.
6. Ayrıca, Cemiyetin düşüncelerini Türkçe Şura-yı Ümmet ile Fransızca Meşveret gazetelerinin dile getireceğini Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kabul eder.

Bu anlaşma ve birleşme ile Ahmet Rıza grubu, yurt içinde daha etkili hale gelmiş ve Prens Sabahattin grubunun önüne geçmeyi başarmıştır. Güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkanlarda ki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti tabanına dayanan üyelerinin girişimiyle kısa bir süre sonra meşrutiyeti getireceklerdir. Bundan sonra İttihat Terakki içerisinde, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti tabanına dayanan üyeler ordu ve Osmanlı toprakları içerisinde bulunmanın verdiği avantajla etkinliklerini artıracak ve Meşrutiyetin yeniden yürürlüğe girmesinden sonra da yönetime hakim olacaklardır. Gerçektende Bülent Tanör'ün de belirttiği gibi devrimi gerçekleştiren asıl güç, Balkanlarda şekillenen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti tabanına dayanan İttihatçılar olmuşlar,¹⁶¹ ve 1908- 1918 arasında siyasi hayatımıza iyi ve kötü yanlarıyla onlar damgalarını vurmuşlardır.

1902 yılında Avrupa'da II. Abdülhamit'e karşı olan Jön Türklerin birleşmek gayesiyle yaptıkları kongre başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Padişahla başa çıkabilmek için muhalefet güçlerini birleştirme ihtiyacı duymaya başlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin birleşmesi ile bu yarış daha da hızlanır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu birleşme ile sağladığı avantajları görenler yok olmaktansa, gücü ele geçirebilecekleri bu cemiyete girmenin kendileri için daha iyi olacağını görürler. Hepsinin gayesi birleşerek Padişahın istibdatına son vermek ve daha sonra ise kendi içlerinde yer alan diğer grupları zamanla tasfiye edebilmektir. İsteyerek yapılan bir birleşmeden ziyade çıkarlara ve hedefe dayalı bir ittifak söz konusu idi. İlk adımı ise Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti atmıştır. Taşnaksütyun Cemiyeti, Prens Sabahattin ve

¹⁵⁹T. Çavdar (2002).*İttihat ve Terakki*.İstanbul:İletişim yay., s.93

¹⁶⁰Petrosyan,1974,**a.g.k.**,255; Bayur ,1991, **a.g.k.**,C.II,K.IV, 429

¹⁶¹B.Tanör, *Osmanlı Türk anayasal gelişmeleri*.İstanbul:Der yayınları, s.139

Ahmet Rıza' ya yazdığı mektuplarda, bazı meselelerin görüşülmesi için bir üye yollayacaklarını belirterek müzakere kapılarını açmıştır. Bu cemiyetin gönderdiği Malumyan Efendi, her iki grupta görüşmelere başlamıştır. Ortak komite oluşturulması yolundaki çalışmaları sonucunda ilk toplantı Prens Sabahattin'in yazıhanesinde yapılır.¹⁶² Adem-i merkeziyetçilerden Dr. Nihat Reşat ile Fazlı Beyler; İttihatçılardan Dr. Bahaattin Şakir ile Hüsrev Sami; Taşnaksütyun Cemiyetinden Malumyan Efendi görüşmeleri yürütmüştür.¹⁶³ Görüşmelerin sonucunda ortak bir kongre yapılması kararı verilerek 1907 kongresi gerçekleştirilir.

Taraflar, 27-28-29 Aralık 1907 tarihinde sırasıyla Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Malumyan Efendi başkanlıkları altında üç gün devam eden kongreyi yapmışlardır. Kongrede, Meşrutiyetin ilanı, Abdülhamit'in indirilmesi, aralarındaki mücadelenin sona erdirilmesi, ihtilalci yayınlar yapılması, ordu mensuplarının kazanılması, hükümete karşı gerekirse silahlı mücadeleye girilmesi ve ayaklanmalar çıkarılması gibi sert kararlar alınmıştır.¹⁶⁴ Kongreye sadece üç grup katıldığı halde, yayınlanan beyannamede grupların ismi değil çıkardıktan gazetelerin isimleri konulmuştur. Amaçları kendilerini olduklarından daha kalabalık göstermek, bu sayede daha güçlü oldukları izlenimini vermektir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti kongrede alınan kararları, Selanik'te bulunan merkezine bildirmiş ve kararlara uygun davranılmasını istemiştir. Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti tamamen ihtilalci bir kimliğe bürünür.¹⁶⁵ Öteden beri daha atak, daha sert yöntemler izlenmesi gerektiğini belirten Prens Sabahattin Bey'in düşüncelerini Ahmet Rıza kabul etmiştir. Prens Sabahattin grubundan, Hüseyin Tosun Bey, gizlice Erzurum'a gelerek burada hükümete karşı bir isyan çıkarmayı başarır.¹⁶⁶ Bu kongreden sonra meşrutiyete giden yolda otoritelere isyan ve ayaklanma örnekleri artarak devam etmiştir. Daha önce 1906 yıllarında konulan, rüsum-u şahsiye ve hayvanat-ı ehliye gibi vergiler nedeniyle Erzurum'dan sonra Kastamonu, Sinop, Musul, Trabzon, Sivas, Giresun, Kayseri, Bitlis, Samsun, Van, Ankara'da vergilerin kaldırılması için bazı küçük olaylar veya isyanlar gündeme gelmiştir.¹⁶⁷

¹⁶² Paris'te ki İttihat ve Terakki merkezi yapılan tüm görüşmeleri Selanik'te ki merkeze bildirmekte ve görüşü sorulmaktaydı. Birleşmeden sonra Selanik merkezinin ağırlığı hissedilmeye başlanır.

¹⁶³ Kuran, 1945, a.g.k., 284

¹⁶⁴ Bayur, 1991, a.g.k., C. I- K.I, 399 ; Petrosyan, 1974, a.g.k., 260

¹⁶⁵ Ahmet Rıza grubu daha önce sertliğe karşıydı. İçeride çıkacak bir karmaşanın dış devletlerce değerlendireceğini ve devletin bundan zarar göreceğini belirtiyordu. Kongre ile o da Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin zorlamasıyla sertlik yanlısı politikayı benimser.

¹⁶⁶ Kuran, 1945, a.g.k., 221

¹⁶⁷ A. Kansu (2002). *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim yay., s.37

2.5. II. Meşrutiyetin İlan Edilmesi

Avrupa'da ve Balkanlar'da Jön Türklerin çalışmaları 1908 yılında hız kazanmış, II. Abdülhamit'e karşı muhalefetin sesi biraz daha yükselmiştir. Avrupalı devletlerin, Balkanlarda ki çıkarlarını simgeleyen Mürzteg programı çerçevesinde yapılan Reval görüşmeleri, Balkanlarda ki İttihatçı subayları harekete geçirmiştir.

3 Temmuz 1908 günü Niyazi Bey, mensup olduğu 88. Alayın kumandanını ve ileri gelen subayları tutuklayarak Resne'de dağa çıkmıştır. Resne Milli Taburu adı verilen bu 200 kişilik kuvvet, diğer İttihatçıları da harekete geçirmiştir.¹⁶⁸ Alayın deposunda bulunan silahları ve alayın kasasından da makbuz karşılığı aldığı 950 altın ile Niyazi Bey, dağa çıkarak mücadeleye girer.¹⁶⁹ Niyazi Bey'in kendi başına giriştiği bu eylem üzerine İttihatçılar, onu desteklemek zorunda kalmışlardır. Zaten bu dönemde İttihatçılar, Balkanlarda ve III. Ordu'da kontrolü ellerine geçirmişlerdi. Bu nedenle hemen eyleme geçerek Niyazi Bey'in yanında yer almışlardır. Ordu içerisinde ki güçlerine güvenmeselerdi, sessizliği tercih ederlerdi. Aynı şekilde cemiyete güvenmeseydi Niyazi Bey'de dağa çıkmayı göze alamazdı. İttihatçılar, Balkanlarda bulunan memurlar üzerine baskı kurarak hemen onları sindirmiş ve Niyazi Bey'i açıkça desteklemişlerdir.¹⁷⁰ 3 Temmuz 1908 tarihinde dağa çıkan Niyazi Bey, saraya, Müfettiş-i Umumiliğe ve Manastır Valiliği gibi önemli yerlere birer beyanname gönderir.¹⁷¹ İttihatçılarda hemen bu beyannameyi onaylayarak gerekli gördükleri yerlere dağıtırlar.

Niyazi Bey' in isyanı üzerine II. Abdülhamit, Şemsi Paşa'yı kontrolü sağlaması için gönderir. I.Ferik rütbesinde olan ve tamamen mektepli subay düşmanı olan Şemsi Paşa¹⁷², esasen Arnavut olduğu için bölgeyi ve oradaki insanları yakından tanıyordu. Şemsi Paşa; " hırsız, şaki" olarak nitelediği Niyazi Bey'i yakalamakla görevliydi.¹⁷³ Şemsi Paşa'nın damatları olan Selanik alay katibi Selahattin ve Manastır Merkez komutanı Rıfat Bey'de İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olduğundan Şemsi Paşa'nın işi gerçekten zordu.¹⁷⁴ Hatta kendi yaveri Süleyman Sırrı (Külçe) de cemiyet üyesi olduğundan Şemsi Paşa, bir türlü gereken bilgileri alamaz.

¹⁶⁸ F.R.Unat (1991). *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 mart hadisesi*. Ankara:TTK, s.158

¹⁶⁹ Tansu,1960, **a.g.k.**,59

¹⁷⁰ Bayur,1991, **a.g.k.**,C. II-K,IV,271

¹⁷¹ Kuran ,1945,**a.g.k.**,252

¹⁷² Bayur ,1991,**a.g.k.**,C. II-K,IV,179

¹⁷³ Petrosyan ,1974,**a.g.k.**,307

¹⁷⁴ Bayur,1991,**a.g.k.**,C.II- K,IV,182

7 Temmuz' da Manastır'da Şemsi Paşa' yı İttihatçı fedailerden Teğmen Atıf (Kamçıl), öldürür.¹⁷⁵ Bunu diğer suikastler izler. İsmail Mahir Paşa ve heyeti 10 Temmuz'da daha vapurda iken öldürülürler. 17 Temmuz'da Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa, 19 Temmuz da Debre Mutasarrıfı Hüsnü Bey öldürülür.¹⁷⁶ İttihatçılar, 12 Temmuz günü yabancı konsoloslara telgraflar çekerek telaşa gerek olmadığına dair onlara güvence vermeyi de ihmal etmezler. Şemsi Paşa'nın ölümü üzerine onun görevi olan, Manastır ve Havalisi Fevkalade Kumandanlığı Tatar Osman Paşa'ya verilir. Fakat 22-23 Temmuz tarihlerinde o da Eyüp Sabri Bey ve Niyazi Bey'in ortak girişimiyle kaçarlar. İttihatçılar için geri atılabilecek her geri adım onların sonunu getirirdi, bu nedenle İttihatçılar var güçleriyle mücadeleye girerler.

Reval görüşmelerinden Balkanların paylaşıldığına inanan kamuoyu ve Arnavutlarında Firzovik'te gösteriler ve protestolar yapmaları İttihatçıları güçlendirmiştir. Haziran ayı içerisinde başlayan bu gösterileri Miralay Galip gibi İttihatçılar yönlendirmişler, olayı meşrutiyet isteme mitingine dönüştürmeyi başarmışlardır. Galip Bey, sorumlunun müstebit padişah olduğunu, anayasal ve parlamenter bir rejim gelirse bunun engellenebileceği fikrini Arnavutlara aşlamayı başarır. Bu gelişmeler üzerine Arnavutlar, meşrutiyet istemeye ve 20 -22 Temmuz tarihlerinde saraya çekilen telgraflarla padişahı zorlamaya başlarlar.¹⁷⁷ II. Abdülhamit, her yerden gelen baskılar üzerine geri adım atmak zorunda kalır. Sadrazam Ferit Paşa'yı azlederek, yerine Meşrutiyete daha ılımlı yaklaşan Sait Paşa'yı getirerek gerginliği azaltmaya çalışır.¹⁷⁸

Bu padişahın ilk verdiği taviz olmakla beraber yine de olayları engelleyememiştir. İttihatçılar, Selanik'te 21/22 Temmuz gecesi Merkez-i Umumi toplantısı yaparak, Rumeli'nin her yerinden saraya telgraflar çekilmesini kararlaştırırlar. Fethi Bey' in yazacağı bildiri her yere dağıtılacak ve 24 Temmuz günü hep beraber eyleme geçeceklerdi . Ancak olayların gelişiminin hızlanması üzerine hareket tarihi bir gün önceye alınır.¹⁷⁹ Manastır merkezi, meşrutiyeti 23 Temmuz günü ilan ederek, hareketi planlanan tarihten bir gün önce başlatır. Manastır merkezinin "cüret ve cesaretiyle" meşrutiyet bir gün önce ilan edilmiştir.¹⁸⁰ Hürriyetin ilan edildiği gün Manastır mektebinin avlusunda Binbaşı Vehib Bey, "Mukaddes ve Muazzez vatandaşlar "

¹⁷⁵ Unat,1991,**a.g.k.**,158; Kuran,1945,**a.g.k.**,252

¹⁷⁶ Unat,1991,**a.g.k.**,158

¹⁷⁷ T.Z.Tunaya (1998).*Hürriyetin İlanı*.İstanbul:Cumhuriyet yayınları, s.7

¹⁷⁸ Unat, 1991, **a.g.k.**,158

¹⁷⁹ Çavdar,1995, **a.g.k.**,96

¹⁸⁰ Çavdar,1995,**a.g.k.**,96; Kuran,1945,**a.g.k.**,253

diyerek nutuk atmıştır. Oysa üç gün önce Firzovik'te toplanan Arnavutlar, saraya çektikleri telgraflarda "Kosova vilayeti kulları" olarak imza atıyorlardı.¹⁸¹

23 Temmuz günü, Balkanlarda yer alan diğer şehirlerden de saraya telgraflar çekilmiş ve eğer Meşrutiyet ilan edilmezse İttihatçıların İstanbul'a yürüyecekleri tekrarlanmıştır. Her şeyin bitmek üzere olduğunu gören Padişah , 23 Temmuz gecesi, meşrutiyetin ilan edilmesi için gereken hazırlıkların yapılmasını ve seçim talimatı vermek zorunda kalmıştır.¹⁸² Böylece daha evvel II. Abdülhamit'in kaldırdığı Meşrutiyet yine onun döneminde tekrar yürürlüğe girer. İttihat ve Terakki Cemiyeti böylelikle amaçlarına ulaşıyordu. Ancak şurasını rahatlıkla söyleyebiliriz ki İttihat ve Terakki'nin Balkanlarda bulunan kolu olan eski Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinin bu işte katkıları, yurt dışında bulunan gruptan çok daha fazladır. Tabii olarak askerlerin katkısı hepsinden çoktur. Mehmed Cavid Bey, Meşrutiyetin ilanı ile kapalı gözlerin açıldığını ve herkesin hükümete karşı hakkını istemeye başladığını belirterek, meşrutiyetten beklentisini dile getirir.¹⁸³

¹⁸¹T.Z.Tunaya(1976) .II.Meşrutiyetin siyasal hayatımızda ki yeri.*Türk Parlamentoculuğunun ilk yüz yılı*. Ankara, s.75

¹⁸² Unat,1991,**a.g.k.**,158

¹⁸³ Tunaya,1976,**a.g.k.**,77

III.BÖLÜM: II. MEŞRUTİYETİN İLANINDAN İZMİR SUİKASTINA KADAR MEHMED CAVİD BEY

3.1. İstanbul'a Gelişi ve Çalışmaları

Ülkeye meşrutiyeti getiren İttihat Terakki Cemiyeti , hürriyetin ilanından sonra yönetimde etkin olabilmeyi arzulamaktaydı. İstanbul'da yeni bir dönem başlayacak olmasına rağmen hala eski dönemin adamları iktidarı ellerinde bulunduruyorlardı. Bu durum her şeyin başında getirilen meşruti düzeni ve kendi geleceklerini tehlikeye atıyordu. İnkılabı yapanlar Selanik, Manastır ve ve Resne'de çalışanlar ve korkusuzca dağa çıkmayı göze alanlardı.¹⁸⁴ Niyazi Bey ve Enver Bey'in dağa çıkmaları , Müşir Osman Paşa'nın kaçırılması gibi olaylar İstanbul'u telaşa düşürmüş ve peş peşe gelen telgraf ve tehditler meşrutiyete giden süreci hızlandırmıştı. Padişah, Avlonyalı Ferit Paşa'yı azlederek güvendiği Sait Paşa'yı 23 Temmuz 1908'de sadrazamlığa getirdi. II. Abdülhamit, muhalefetin daha sıcak bakacağı Sait Paşa'yı sadarete getirerek, yeni dönemde oluşabilecek yeni güçlere karşı önlemini alıyordu.

Mehmed Cavid Bey, meşrutiyetin ilan edildiğini Romanya'da Bükreş'te iken muhtemelen 24 Temmuz'da haber alır.¹⁸⁵ Üsküp 'e geldiğinde Talat Bey ve Hafız Hakkı Bey, kendisini sevinç içerisinde karşılarlar.¹⁸⁶ 3 arkadaş gece ulaştıkları Selanik'te istasyonda kalabalık bir halk kitlesini görünce, Mehmed Cavid Bey bir hatip kesilir.

Ben önde giderken bilmem nasıl oldu. Halka ilk hitap ettiğim o gün bir hatip kesildim. Her köşede söylüyordum. İstasyon'da Vardar kıyısında hürriyet meydanı olan Olimpos meydanında ve nihayet bilmem kaç bin kişiyi içine almış olan Hamidiye bahçesinde. O kadar çok söyledim ki iki gün sesim kısıldı, konuşamadım. Bu ilk sarhoşluğu daha bir çokları takip etti.¹⁸⁷

Hürriyetin sarhoşluğuna kendisini kaptıran Mehmed Cavid Bey, hatiplik yolunda ilk adımlarını meşrutiyetle atmıştır. 31 Temmuz 1908 tarihinde İstanbul gazetelerinde Selanik merkezinin yolladığı telgraf yayınlanır. Telgrafta, hükümet ile vatanın ve milletin hizmetkarı olan cemiyet arasında güvenin sağlanması ve birlikte çalışılması için

¹⁸⁴ Eroğlu,2008,a.g.k.,37

¹⁸⁵ Eroğlu,2008,a.g.k.,38

¹⁸⁶ Eroğlu,2008,a.g.k.,39

¹⁸⁷ Cavid Bey, 1995,a.g.k.,132 ;Eroğlu,2008,a.g.k. 40

cemiyet üyelerinden Cemal Bey, Hakkı Bey, Necip Bey, Talat Bey, Rahmi Bey, Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Bey'den oluşan bir heyetin İstanbul'a vardığı haberi yer almaktadır.¹⁸⁸

19 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908) tarihinde Tanin gazetesinde ise İstanbul'a hareket edenler olarak Hakkı Bey, Necip Bey, Talat Bey, Rahmi Bey ve Hüseyin Bey'in adını vermektedir.¹⁸⁹ Bu listede yer almasa da 3 Ağustos günü İstanbul'a ulaşan heyette Cemal Bey ve Mehmed Cavid Bey'inde yer aldığını görmekteyiz.¹⁹⁰ Kazım Karabekir, Mehmed Cavid Bey, Cemal Bey, Hakkı Bey, Talat Bey, Rahmi Bey, Hüseyin Cahit Bey, Necip Draga, Kolonyalı Hüseyin Bey'inde olduğunu söyler.¹⁹¹ Gelen heyet üyeleri farklı kollardan görüşmelere başlarlar. Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey, Sait Paşa ile iki defa görüşürler. Sait Paşa, heyet üyelerine Şeyhülislam, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisinin padişaha ait olduğunu vurgulaması üzerine Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey, tepki gösterirler. Mebusanın açılması, mebusların bir an evvel seçilmesi gerektiğini belirtince, Sait Paşa bu işlerin zaman alacağını söylemiştir.¹⁹²

Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey, Harbiye Nazırlığına Trablusgarb Komutanı Recep Paşa'nın getirilmesini isterler.¹⁹³ Kamil Paşa, Recep Paşa'yı padişahın istemediğini söyleyince yerine Rıza Paşa'yı önerirler. Sonunda heyetin istediği Recep Paşa'nın, Harbiye Nazırlığına getirilmesinde anlaşmışlardır. Padişah ile görüşmeye giden Talat Bey, Mehmed Cavid Bey ve Rahmi Bey, Sadrazamın (Sait Paşa) azlini isterler.¹⁹⁴ Kazım Karabekir, Padişah ile Talat Bey ve Rahmi Bey'in görüştüğünü söylese de¹⁹⁵ F.Reşit (Unat), Talat Bey ve 2 kişi olduklarını belirtmektedir.¹⁹⁶ Görüşmede II. Abdülhamit, Beyaz Kule'de ki bahçesini cemiyete hediye ettiği gibi” Bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azalarındandır. Bende reisleriyim. Artık

¹⁸⁸ Bayur,1991, **a.g.k.**,C.I, K.II ,68-69

¹⁸⁹ Çavdar, 1995,**a.g.k.**,100

¹⁹⁰ Çavdar,1995,**a.g.k.**,100

¹⁹¹ Unat, Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit'te var der. Unat,1991, **a.g.k.**,163. Türkgeldi, heyeti isteyen Sait Paşa olduğunu ve gelenlerden cemiyet adına gelip gelmediklerine dair belge sorduğunu söyler. A.F.Türkgeldi (1987).*Görüp İştiklerim*. Ankara:TTK, s. 5

¹⁹² Çavdar,1991,**a.g.k.**,39

¹⁹³ Cemalettin Efendi,(1990).*Siyasi hatıralar 1908-1913*.İstanbul:Nehir yayınları, 43

¹⁹⁴ Alan Palmer(1993).*Osmanlı imparatorluğu son üç yüz yıl bir çöküşün yeni tarihi*.(Çev. B. Çorakçı Dışbudak).İstanbul:Sabah yayınları, s.324

¹⁹⁵ Karabekir,1993,**a.g.k.**,380

¹⁹⁶ Unat,1991,**a.g.k.**,s.163

birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim” diyerek¹⁹⁷ cemiyetle iyi bir diyalog kurmak istediğini gösterir. Hatta Talat Bey görüşmeden sonra,” onun artık hürriyete, meşrutiyete ihanetine imkan yoktur. Herif bizden ziyade hürriyete taraftar olmuş” diyerek,¹⁹⁸ Sait Paşa’nın azledileceğini, Kamil Paşa’nın sadrazamlığa getirileceğini arkadaşlarına müjdeler. II. Abdülhamit ayrıca Yıldız Sarayında gelen heyet üyelerine bir ziyafet verir.

Sadrazam Sait Paşa ve padişahla görüşen cemiyet üyeleri bundan böyle siyasetin belirlenmesinde etkili olacaklarını hissettirmişlerdir. Devrimin ilk günlerinde cemiyet üyelerinin kimler olduğu konusunda bir netlik bulunmuyordu. Selanik merkezinin hükümetle görüşmek için yolladığı Talat Bey, Cemal Bey, Mehmed Cavid Bey, Hafız Hakkı Bey ve Rahmi Bey’in isimleri bu ilk faaliyetleri lider kadrosunda görülmelerine yol açar. Enver Bey ve Niyazi Bey’i ise herkes tanıyordu.¹⁹⁹ İstanbul’a gelen cemiyet mensupları hemen bir merkez oluştururlar. Ahmet Rıza Bey, Talat Bey, Hayri Efendi, Hüseyin Kadri Bey, Midhat Şükrü Bey, Habib Bey, Enver Bey, İsmail Hakkı Bey, Bahaattin Şakir Bey, Dr. Nazım’dan oluşan bir küçük Merkez-i Umumi İstanbul’da oluşturulur.²⁰⁰

Heyet, ilk gün Sait Paşa ile 4 saat süren bir görüşme yapar. İki üyede Abdülhamit’le görüşür. 4 Ağustos’ta Sait Paşa ile ikinci görüşme yapılır.²⁰¹ Padişahla ise Talat Bey ve bir arkadaşı görüşmüş.²⁰² Karabekir, Talat Bey’in yanında Hafız Hakkı Bey’in olduğunu söyler.²⁰³ O halde Mehmed Cavid Bey, ikinci görüşmede bulunmuş olabilir. 1 Ağustos’ta Sadrazam, Şeyhülislam ve Harbiye Nazırını Padişahın atayacağına dair hattı hümayun ilan edilince, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Mehmed Cavid Bey’in de bulunduğu bir heyet yollamıştır.

Mehmed Cavid Bey, bu günlerde Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye dergisinin çıkarılması için arkadaşlarıyla çalışmalarını da sürdürmekteydi. 28 Aralık 1908 tarihinde ilk sayısı çıkarıldı. Aynı günlerde 22 Aralık’ta Selanik Mebusu olarak meclise girmeyi de başarmıştır. 28 Ekim 1908’de Mekteb-i Mülkiye’de İlmi İktisat ve 21 Kasım 1908’de İstatistik derslerine girmeye başlar.

¹⁹⁷ Unat, 1991 ,a.g.k.,163; Karabekir,1993,a.g.k.,413

¹⁹⁸ Karabekir,1993,a.g.k.,380

¹⁹⁹ Koloğlu ,1991, a.g.k.,103

²⁰⁰ Kuran,1948,a.g.k.,250

²⁰¹ C.Kutay (1977).31 mart ihtilalinde sultan Hamit.İstanbul: Kalem yayınları,s.14;Unat,1991,a.g.k.,163

²⁰² Kutay,1977,a.g.k.,15; Unat,1991,a.g.k.,163

²⁰³ Karabekir,1993,a.g.k.,380

İttihat ve Terakki Cemiyeti , meşrutiyeti halka ve Avrupa'ya anlatma ihtiyacı duyar. Ahmet Rıza ve Dr. Nazım, İttihat ve Terakki Cemiyetini ve meşrutiyeti anlatmak için 1908 Ekim-Kasım aylarında Paris ve Londra'ya giderler.²⁰⁴ Mehmed Cavid Bey'de Talat Bey'in mektubu üzerine Sofya'ya giderek Bulgar gazetecilerle görüşür ve askerin dağa çıkmasının meşrutiyet için olduğunu anlatır.²⁰⁵ Yurdun farklı şehirlerinde meşrutiyet ve hürriyet gösterileri yapılır. Eski dönemin adamlarına düşmanlık, hafiyelerin belirlenmeye çalışılması, işçilerin ücret artışı talepleri ve grev dalgası ülkeye yayılır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve hükümet grev dalgasını önlemek için kanun çıkarır. 27 Temmuz 1908'de ise ilan edilen genel aftan, 1000 kadar kişi yararlanmıştır.²⁰⁶ Meşrutiyetin ilanından sonra siyasi sürgünler ve Avrupa'da olanlar da yurda dönmeye başlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetten sonra padişahı indirmeyi göze alamaz. Kendileri de iktidarı doğrudan alacak güce sahip değillerdi. Denetleyici ve meşrutiyeti koruyucu güç olarak kalmayı tercih ederler.²⁰⁷ Padişah, meşrutiyeti ilan ederek saygınlığını artırmayı başarmıştır. Sait Paşa'nın istifa ettirilmesiyle 6 Ağustos 1908 tarihinde, Kamil Paşa kabinesi kurulmuştur. Bu kabinede nihayet İttihatçıların istediği Recep Paşa, Harbiye Nazırlığına gelmiştir.

Liberaller ise 1908 Eylül ayında Ahrar Fırkasını kurarak siyasi hayata atılırlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise hala parti haline gelemese de Osmanlıcılık ideolojisi, adalet, eşitlik gibi savundukları evrensel değerlerle Avrupalı devletlerin desteğini umarlar. Oysa dağılma sürmüştü ve beklenen destek alınamamıştır. Meşrutiyet bekleneni vermemiş, Bulgaristan, Bosna Hersek ve Girit birkaç ayda kaybedilmiştir.

3.2. Mehmed Cavid Bey'in Milletvekilliği ve Meclis-i Mebusan'da Çalışmaları

Kasım ve Aralık 1908'de yapılan ve iki dereceli seçimin uygulandığı bu seçimlerde 25 yaşını geçen erkekler oy kullanmıştır. Ahrar Fırkası, siyasi bir parti olarak var olsa da henüz zayıftır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyeti ilan ettiren grup olmanın verdiği avantajla seçimleri büyük farkla kazanır. Ahrar Fırkası sadece bir milletvekilliği kazanabilir. Mehmed Cavid Bey, 22 Aralık'ta açılan Mebusan

²⁰⁴ Tunçer,2010,a.g.k.,71

²⁰⁵ Tunçer,2010,a.g.k.,71: Karabekir,1993,a.g.k.,171

²⁰⁶ Tunçer,2010,a.g.k.,72

²⁰⁷ Tunçer,2010,a.g.k.,73

Meclisinde artık Selanik mebusudur (5000 kuruş maaş). Mebusan Meclisi içerisinde mali konularda aktif olarak çalışmış ve cemiyetin ekonomik politikalarını belirlemiştir.²⁰⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mebusan Meclisinde çoğunluğuna güvenerek, hükümeti denetleyici ve gerekirse gensoru ile düşürebilecek bir durumda kalmakla yetinmek istemiştir. Yurt dışında iken İttihatçıların lideri olan Ahmet Rıza Bey ise, Mebusan Meclisi Reisi seçilir.

Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 tarihinde görkemli bir törenle açılır. Padişah II. Abdülhamit'in açış nutkunu başkatip Ali Cevat Bey okur. Padişah'ın açılış konuşmasında I. Meşrutiyetin kendi saltanatı döneminde yürürlüğe konulduğunu ancak görülen lüzum üzerine tatil edildiğini belirtiyordu. Eğitim yoluyla halkın yeterli olgunluğa erişmesinden dolayı tekrar yürürlüğe koyduğunu da belirtiyordu. II. Abdülhamit'in konuşmasının sonunda geçen anayasayı bir daha kaldırmayacağını, buna kararlı olduğunu vurgulanması salonu alkışlara boğmuştur.²⁰⁹ Nutkun ardından çalan Meclis-i Mebusan marşını üyeler ayakta dinlemişlerdir.²¹⁰

Padişahın açılış nutkundan sonra ihtilal havası kokan marşı çalmaları ve söylemeleri, milletvekillerinin içinde bulunduğu ruh hallerini göstermektedir. Midhat Paşa'ya, Namık Kemal'e yapılan göndermeler ve marşın tümü hakkında II. Abdülhamit'in mutlu olmadığı söylenebilir. Mebusan Meclisinin açılmasına bir çok devlet başkanı ve Almanya, Amerika, İngiltere, İtalya, Avusturya- Macaristan, Rusya , Balkan devletleri ve Fransa parlamentosundan kutlama telgrafları gelmiştir.²¹¹ Mehmed Cavid Bey, padişahın konuşmasına cevaben mecliste Cemiyet adına konuşmayı yapmıştır.

Kalplerimiz vatan ve millet sevgisi ile çarpmaktadır. Bütün emelimiz devlet ve millet için iyi şeyler yapabilmektir. Kılavuzumuz eşitlik ve birlik meşalesi, amacımız adalet ve doğruluktur. 30 milyon kişinin haklarını savunmak görevini yüklenmiş bulunuyoruz. Bize verilen bu görevi yerine getirirken yegane endişemiz vicdan sorumluluğu ve Allah korkusu olacaktır.²¹²

II. Abdülhamit , 31 Aralık 1908 tarihinde meclis üyelerine yemek verdiğinde Mehmed Cavid Bey'de katılır. İstanbul'da yapılan toplantılara katılmaya ve Cemiyetin sözcülüğünü yapmayı her ortamda sürdürmüştür. Meclis-i Mebusan, 6 Ağustos 1908

²⁰⁸ Eroğlu,2008,a.g.k., 41-42

²⁰⁹ C.Eraslan ve K. Olgun(2006).*Osmanlı devletinde meşrutiyet ve parlamento*.İstanbul:3 F yay., s.81

²¹⁰ Eraslan ve Olgun,2006,a.g.k., 82

²¹¹ Eraslan ve Olgun,2006, a.g.k.,83

²¹² Ahmad,1995,a.g.k..49: Tunçer,2010,a.g.k.,76

tarihinde sadrazam olan Kamil Paşa'ya, 13 Ocak 1909 tarihinde güvenoyu verir. Cemiyeti yok sayan Kamil Paşa, İttihatçılar tarafından sevilmiyordu. Cemiyet, onu düşürmek için harekete geçer. Kamil Paşa, İstanbul'da ki avcı taburlarını geri yollayarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin ordu bağıını koparmak istemiştir. Ayrıca Nazım Paşa'yı Harbiye Nazırı yapmak istese de başaramaz. Kamil Paşa'nın, 10 Şubat 1909 tarihinde Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına güvendidiklerini getirmek için harekete geçmesi kabinesinin de sonunu getirir. 14 Şubat'ta , Mebusan Meclisinde güvenoyu alamaz. Kamil Paşa Hükümetinin düşürülmesi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli bir zaferidir. Yerine Hüseyin Hilmi Paşa atanır. Kamil Paşa Hükümetinin düşürülmesi ile birlikte onu destekleyen azınlık mebusları ve liberal parti mebusları muhalefetlerini artırmışlardır. Mebusan Meclisinde, 50, 60 üyeye çıkan muhalefet unsurları, İttihat ve Terakki Cemiyetini diktatörlükle suçlamaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, orduya siyaset sokmakla ve Osmanlılık yerine Türkçülük izlemekle suçlanır. Gazeteci Hasan Fehmi'nin, 7 Nisan'da öldürülmesi üzerine muhalefet, bu cinayetten İttihat ve Terakki Cemiyetini, sorumlu tutar.²¹³

8 Mart 1909 tarihinde eşinin vefatı üzerine Selanik'e giden Mehmed Cavid Bey, 15 Mart'ta İstanbul'a dönebilmişti. Döndükten sonra Mebusan Meclisi içinde ve dışında çalışmalarına devam etmiştir. 20 Mart 1909'da devreden borçlarla ilgili kanun maddesini mecliste raportör olarak sunmuştur. "Alakadar ve cahil muarızlarım vardı. Birinci kısımda kontratçılar, ikinci kısımda Gümölcineli İsmail gibi usulu maliyenin elif basını bilmeyen hasud ve garazkar biri bulunuyordu. Neticede muvaffak olduk".²¹⁴

Meclisin açık olduğu ancak İttihatçıların henüz yürütmede bir güçlerinin olmadığı dönemde ortaya çıkan 31 Mart isyanına İttihatçılar, hazırlıksız yakalanır. İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli bir güç olsa da Ahrar Fırkası ve diğer muhalefetin artması gerici odaklara da cesaret verir. Gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesinden sorumlu tutulan İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı Ahrar Fırkası öncülüğünde suçlamalar artarak devam eder. 7 Nisan'da düzenlenen cenaze töreni İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine bir gövde gösterisine dönüşür. İttihadı Muhammedi Cemiyetinin kurulması, Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesinin yeniliklere, laikliğe ve İttihatçılara karşı yürüttükleri karalama ve suçlama kampanyaları bu isyanın nedenlerindendir.²¹⁵

²¹³ Tunçer, 2010, a.g.k.78

²¹⁴ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k.C.I,20

²¹⁵ Tunçer,2010, a.g.k.,79

30 Mart 1909 gecesi I. Orduda Taşkışla'da yer alan askerler - Arap ve Arnavut askerler- Makedonya' dan getirilen subayları esir alarak isyanı çıkarırlar. Şeriat sloganıyla Ayasofya meydanında gerici isyanı başlatırlar. Ertesi gün Adana'da Ermeni isyanı çıkınca büyük devletler savaş gemilerini Mersin'e getirerek üzerimizde ki baskıyı artırmışlardır. Ayaklanmayı çıkaran muhalefet, medrese öğrencileri ve softalarla birlikte Meclise yürürler. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, aniden patlak veren bu isyan üzerine gereken tedbirleri almakta gecikmiştir.

Şeyhülislam Cemalettin Efendi'ye de isyancılar, isteklerini sıralar. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı Ahmet Muhtar Paşa ve Bahriye Nazırının azlini, bazı İttihatçı subayların başka yerlere yollanması, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in görevden alınması, şeriatın gelmesi, bazı İttihat ve Terakkili mebusların uzaklaştırılması, isyanda yer alan askerler ve diğerleri için genel af çıkarılmasını liste halinde verirler.²¹⁶

İsyancılar, meclisi işgal edince İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyeleri de saklanmak zorunda kalır. Volkan gazetesinde Derviş Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin ön planda oldukları ve desteklediği isyancılar dini kullanmıştır. Volkan, İkdam, Osmanlı, Mizan ve Serbesti gibi gazeteler isyancıları destekleyici yazılara yer vermişlerdir.²¹⁷ Tam bir İttihatçı düşmanlığı ve avının başladığı günlerde Mehmed Cavid Bey'de saklanmak zorunda kalır.

Mehmed Cavid Bey, olayı 31 Mart Salı günü evine gelen Mülkiye Mektebi Müdürü Celal Bey'den öğrenmiştir.²¹⁸ Birlikte dışarıya çıktıklarında Ayasofya ile Mebusan meclisinin önünde kalabalığı görürler. Mehmed Cavid Bey, Tanin gazetesine uğrasa da Hüseyin Cahit Bey'i bulamamıştır. Talat Bey'e gitse de onu da bulamaz. Bir araba ile Sirkeci'de Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in evine giderek ona isyanı anlatır. Daha sonra Hüseyin Cahit Bey'in evine gittiğinde Süleyman Hakkı Behiç ile birlikte olduğunu görür. Meclis-i Mebusan'a gitmeyi teklif etse de Hüseyin Cahit Bey, karşı çıkar. Birlikte Mutran'lara gittiklerinde gelen haberlerden durumun kötüye gittiğini anlarlar. Mehmet Aslan Bey ve Rahmi Bey'de kendilerine katılırlar. Mehmet Aslan Bey, tüm uyarılara rağmen Mehmed Cavid Bey'i dinlemeyerek meclise gitmiştir. Öğleden sonra Hüseyin Cahit'in vurulduğu haberi gelse de evde birliktelerdi.

²¹⁶ T. Alparslan(2009).*31 Mart Ayaklanması*.İstanbul:Kum saati yayınları,286-287

²¹⁷ Alparslan,2009,**a.g.k.**,s.269

²¹⁸ Babacan ve Avşar ,2014,**a.g.k.**, C.I.,35

La Turquie gazetesine gittiklerinde Mehmet Aslan Bey'in Hüseyin Cahit Bey diye vurulup öldürüldüğünü öğrenirler . Mutran'ların evine döndüklerinde Ahmet Rıza Bey'i, Mehmed Cavid'i, Hüseyin Cahit'i , Rahmi'yi ve Nazım Bey'i isyancıların aradıklarını öğrenirler. 31 Mart isyanında eskiden dava arkadaşı olanlar şimdi çıkarları ve iktidar için karşı karşıya gelmişlerdir. Olaya askerin karışmasıyla büyüyen isyan önceleri Harbiye Nazırı ve Ahmet Rıza'yı istemezken kısa sürede Mehmed Cavid Bey , Hüseyin Cahit Bey'i de içine alır.²¹⁹ Hüseyin Cahit Bey, kaçmayı teklif etse de Mehmed Cavid Bey ,“tabansızlıkla itham edileceklerini düşünerek” karşı çıkar.²²⁰ En yakın sığınabilecekleri yer Rusya Sefareti olduğu için Hüseyin Cahit Bey'i oraya bırakırlar. Mehmed Cavid Bey, isyanın kısa sürede bastırılacağını düşündüğünden birkaç gün daha şehirde kalmayı düşünür. Geri dönüşte dostu Selanik'li mason Buton'u görür ve Mehmed Cavid Bey'i kendi evine davet eder. Gece top seslerini duyan Mehmed Cavid Bey, Edirne'den askerlerin geldiğini zanneder.²²¹ Ancak ertesi gün bu top atışlarının sebebinin sevinç gösterileri yapan isyancılara ait olduğunu öğrenir. Gazeteler, Mehmed Cavid Bey'in sefarete sığındığını ve kabul edilmediklerini yazar.²²²

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa , isyan üzerine istifasını sunmuş, yerine ertesi gün Tevfik Paşa getirilmiştir. Harbiye Nazırlığına gelen Müşir Ethem Paşa'nın, isyancı askerleri ziyareti ve Mebusan Meclisinde olan mebuslarda isyancıların isteklerini kabul etmeleri gelişmeleri yaşanır. Eski dönem arzularıyla harekete geçen isyancılar, şariat ve anayasanın muhafaza edilmesini kabul ettirirler. Hükümet, bir emirle tüm partileri kapatır.²²³

Hüseyin Cahit Bey, gizlendiği Rus elçiliğinden 15 Nisan 1909'da Mehmed Cavid'e mektubunda, geminin cumartesi günü kalkacağını yazar. Buton'un evinden onun şapkasını giyerek ve Miralay Jerbo rehberliğinde evden ayrılan Mehmed Cavid Bey, Buton ve Kazım Bey ile birlikte Rus sefaretine giderler.²²⁴ Olayların büyüdüğü görülünce Rus sefaretinin yardımıyla maiyet vapurunda saklanan Hüseyin Cahit'in

²¹⁹ Eroğlu,2015,**a.g.k.**, 43

²²⁰ Babacan ve Avşar ,2014,**a.g.k.**,C.I ,36

²²¹ Babacan ve Avşar ,2014, **a.g.k.**,C.I ,36

²²² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I.s.36

²²³ T.Çavdar(1995).*Talat Paşa*. Ankara:Kültür Bakanlığı, s. 257

²²⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I, 38

yanına gider.²²⁵ Hüseyin Cahit Bey’le başlayan yolculuğunda Mehmed Cavid Bey, her şeyin düzeleceğine inanıyor ve ümidini koruyordu.²²⁶ Selanik’e gitmeye karar veren ikili, “Kraliçe Olga”(Reine Olga) vapuruyla Odesa’ya 17 Nisan 1909’da hareket ederler ve bir gün sonra Odesa’ya varırlar. Odesa’dan trenle Peşte ve Niş üzerinden Selanik’e geçerler.²²⁷ 18 Nisan’da Selanik’e varmışlardır.²²⁸ Balkanlar üzerinden Türk sınırlarına girince Mehmed Cavid Bey, istasyonlarda ve Selanik’te heyecanlı nutuklar vermeye devam etmiştir.²²⁹ Onları daha evvel buraya gelmeyi başaran Rahmi Bey ve Rasim Bey ile İttihatçı kalabalık karşılar. Selanik’te çıkardıkları Tanin gazetesinde Mehmed Cavid Bey, “10 Temmuz- 31 Mart “başlıklı yazısıyla şiddetli bir siyaseti öğütler.²³⁰

15 Nisan’dan sonra isyancılara karşı askeri hareket başlatılır. III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa’nın düzenli birlikleri, Arnavutlar ve Niyazi Bey’in birlikleri trenle yola çıkarak, İstanbul’a gelirler. 24 Nisan’da fazla direniş görmeden şehre girerek kışlaların denetimini kısa sürede sağlamayı başarırlar. İki Divan-ı Harb mahkemesi kurulur.²³¹ Bu mahkemelerde isyanı çıkaranlar ve muhalefet unsurları ağır şekilde cezalandırılmışlardır. İsyana katılan askerler, Balkanlarda yol yapımı cezasına çarptırılmış, idamlar ve sürgünlerle İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefete ağır bir darbe vurmayı başarmıştır. Muhalefetin büyük ölçüde tasfiye edildiği görülmektedir. Ahrar Fırkası mensupları tutuklansalar da İngiltere baskısıyla serbest bırakılırlar. Rum basınının da desteklediği bu isyanda yer alanların ortak hedefi İttihatçı çoğunluğun hakim olduğu Mebusan meclisine son vermek ve eski düzene geri dönmektir.²³²

25 Nisan tarihinde Talat Bey ve Arif Bey’den İstanbul’a gelmesi için telgraf alır.²³³ Mehmed Cavid Bey, ertesi gün yola çıkarak 27 Nisan 1909 Salı günü İstanbul’a ulaşır.

Mehmed Cavid Bey, aynı gün arkadaşlarıyla Mebusan Meclisine geldiğinde padişahın indirilmesi ya da saltanatı bırakması seçenekleri görüşülmekteydi. Hal seçeneği kabul edilir. Mebusan ve Ayan Meclisleri ortak toplantıyla padişahın

²²⁵ Eroğlu,2008,a.g.k.,43

²²⁶ H.C. Yalçın.(1976). *Siyasal Anılar*.(Haz. R. Mutluay).İstanbul:İş Bankası yayınları,s.74

²²⁷ Eroğlu,2008,a.g.k.,43

²²⁸ Babnoköa ,Kumonava, Peşova, Üsküp, Kevgili, Köprülü’de tren istasyonlarında nutuk verir. 10 Temmuz günlerine benzetir.

²²⁹ Yalçın, 1976,a.g.k., 110-114

²³⁰ S.Akşin(1970).*31 Mart olayı*.Ankara :Sevinç matbaası, s. 213

²³¹ Tunçer,2010,a.g.k.,84

²³² Ahmad,1995,a.g.k.,98

²³³ Babacan ve Avşar,2014,a.g.k.,C.I,43

indirilmesini kabul ederek gereken fetvayı alırlar. Ermeni Aram Efendi, Emanuel Karasu, Arif Hikmet Paşa ve Esat Paşa'dan oluşan heyet, saraya giderek hal kararını padişaha bildirirler. II. Abdülhamit'in yerine, Mehmet Reşad tahta geçirilir. Padişah Mehmet Reşad , Tevfik Paşa'nın sadrazamlıkta kalmasını istese de bu hükümet, ancak 21 gün sürecektir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin baskısıyla 5 Mayıs'ta Tevfik Paşa hükümeti istifa eder. Tevfik Paşa kabinesine Hayri Bey Adliye, Mehmed Cavid Bey Maliye Nazırı olarak atanmıştı ancak cemiyet karşı çıktığından her ikisi de göreve başlamadan istifa ederler.²³⁴

28 Nisan 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan, II. Abdülhamit'in Selanik'e gönderilmesi kararını verir. Aynı gün , “şühedayı hürriyetin cenaze alayında nutuk iradı için mebusan namına” Mehmed Cavid Bey'e görev verilir.²³⁵ Sırayla Ayan Meclisi adına Ahmet Muhtar Paşa, Mebusan adına Mehmed Cavid Bey ve Mahmut Şevket Paşa konuşmalarını yaparlar.

Bütçe hazırlama işleri nedeniyle Mehmed Cavid Bey, Mebusan toplantılarına katılamıyordu. 30 Mart 1909 tarihinde meclis toplantılarına katılmayan milletvekillerini tespit etmek için yoklama yapılır. Mehmed Cavid Bey'in adı okununca, Emrullah Bey, Hakkı Bey ve Hallaçyan Efendi bütçe ile uğraştığını söylemişlerse de Arif Hikmet ile Yusuf Kemal Bey, adaletsizlik olacağını söyleyerek karşı çıkarlar. Gelmeyenler listesine Mehmed Cavid Bey'in de adı eklenerek gazetelerde yayınlanması için hazırlanan listeye dahil edilir. Bu duruma doğal olarak kızar.

Vazifemizi hüsnü ifa için çektiğimiz zahmetleri bu budala meclis böyle takdir ediyor. İçtima salonda bacaklarımızı uzatıp oturmak elbette bizim için deruhte ettiğimiz ağır vazifeyi ifaya nazaran pek kolay ve pek hafiftir. Bunu bildikleri halde sıkılmadan bizi gayri mevcut addediyorlar. İki hasut ve garezkârın sözü mazhar-ı kabul oluyor. Reisi görüp teessüf ettim. O da beyanı teessüfle beraber tashih edeceğini söyledi.²³⁶

Bütün bunlara rağmen Mehmed Cavid Bey'in bütçe hazırlama uğraşlarını sürdürür ve 9 Nisan 1909 tarihinde defterine “Gece, bugün ve bu gece hep muvakkat bütçe ile iştilal ettim. Bütün zahmet bana yükleniyor”²³⁷ yazarak sitem eder.

²³⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 44

²³⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 44

²³⁶ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 26

²³⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 30

Bu sıralarda bir kenarda bekleyip iktidarı eski paşalara bırakmak istemeyen İttihatçılar, siyasi müsteşarlıklar meselesini düşünürler. Amaçları nezaretlerde müsteşarlık gibi mevkilere gelerek nazırları kontrol edebilmek ve işleyişi öğrenebilmektir. İttihat ve Terakki'nin bu önerisine göre mebuslar, bakanlıklarda siyasi müşavir olarak çalışacak, Vükela Heyetine katılacak ve tecrübe kazanacaklardı.²³⁸ Asıl amaç ise hiç şüphesiz bakanları kontrol edebilmek arzusuuydu. 2. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin kurulduğu gün Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey (6 Mayıs 1909) , Mahmut Şevket Paşa ile görüşerek bu fikirlerini söylediler. Mahmut Şevket Paşa toyca bir heves diyerek ciddiye almaz.²³⁹ Mehmed Cavid Bey , Hüseyin Cahit Bey'i yanına alarak müsteşarlıklar meselesini Hilmi Paşa'ya açarlar. Hilmi Paşa, dünyada böyle bir uygulamanın olmadığını söyleyince Mehmed Cavid Bey, İngiltere'de olduğunu belirtir.

Mehmed Cavid Bey, müsteşarlıklar meselesinde savunan ve bunu ısrarla dile getirendir. 30 Nisan 1909 tarihli notlarında Hüseyin Cahit Bey ve arkadaşlarıyla müsteşarlıklar meselesini görüştüklerini yazar. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisinin gençlerin siyasete karışmalarına yanaşmadığı yollu telgrafları Mehmed Cavid Bey'e gösterilince kızar.

Bütün alemler medeniyet ve her aklı başında olan gençlerin mevki-i iktidara geçmesini istiyor. Bu memleket için yalnız bu nokta-i selamet kalmıştır diyor .Biz ise hala acayip fikirlere tabi oluyoruz. Düşünmüyorlar ki bu sıradan mevkie geçmek gençler için bir şeref değil, büyük bir fedakarlıktır. Bizler yalnız vatana olan muhabbetimiz saikasıyladır ki bu fedakarlığa tahammül etmeye razı oluyoruz. Fakat anlatmak kabil değil. Ordu ve cemiyet aleyhimizde olunca nereye istinat edebiliriz ve bunu kime anlatabiliriz?²⁴⁰

Siyasi müsteşarlık cemiyette de tartışmalı olduğundan daha sonraki dönemlerde pek üzerinde durulmamıştır. Artık hedef doğrudan bazı bakanlıklara yerleşerek kabineye girmek olur. Hilmi Paşa, kabinesine haziran 1909'da Mehmed Cavid Bey ve Talat Bey girmeyi başarmıştır.²⁴¹

4 Mayıs 1909'da Adam Bloch ile görüşen Mehmed Cavid Bey, gençler başa gelince herkesin memnun olacağını söylemiştir.²⁴² 3 Mayıs 1909 notlarında Mehmed

²³⁸ Tunçer,2010,a.g.k.,90

²³⁹ Akşin,1987,a.g.k.,242

²⁴⁰ Babacan ve Avşar,2014,a.g.k.,C.I,44

²⁴¹ Akşin,1987,a.g.k.,171

²⁴² Babacan ve Avşar,2014,a.g.k.,C.I, 46-47

Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Tevfik kabinesine güvensizlik oyu vermek fikrinde olduğunu yazmaktadır. Akşam Maliye Nazırı Rıfat Bey gelerek sadrazamın istifaya yanaşmadığını ancak nazırların istifa edeceklerini söyler. “Tevfik Paşa’nın mevkii iktidara bu kadar musirrane bağlanmasına hayret ettik. Mevki hastalığı bütün ihtiyarlara müstevli bir hırs demek”.²⁴³ Rıfat Bey, kendisine Vükela arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri aleyhine olan tartışmayı anlatır. Vükela arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının tutuklanması görüşünün dile getirildiğini ve Rıfat Bey’in buna karşı çıkarak toplantıyı terk ettiğini ve Şurayı Devlet Reisi Raif Paşa, Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa, Ziraat Nazırı Mavrokordato’nun İttihat ve Terakki aleyhine konuştuklarını anlatır.²⁴⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri 4 Mayıs 1909 tarihinde kulüpte toplanarak sadrazam kim olsun? konusunu tartışır. Reşit Akif Paşa, Sait Paşa, Hakkı Paşa, Hilmi Paşa üzerinde durulur. Saraya Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Reşit Akif Paşa, Gazi Muhtar Paşa gibi sadrazam adaylarının ismi verilse de saray, Hüseyin Hilmi Paşa’yı tercih etmiştir.²⁴⁵

3.3. Maliye Nazırlığına Atanması ve Çalışmaları

İttihat ve Terakki Cemiyeti her ne kadar 31 Mart isyanından sonra güçlerini artırsalarda iktidarı ellerine alamamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti perde arkasından, sorumluluk almadan iktidarı ve meclisi kontrol altında bulundurabilecekleri bir yapıyı kurmayı istese de başarılı olamazlar. Ayrıca Ahmet Rıza’nın İttihatçıların müsteşar sıfatıyla nezaretlerde görev alarak tecrübe kazanmaları önerisinden de sonuç alınamamıştır. Bu son görüşte Hüseyin Hilmi Paşa özellikle hem milletvekilliği hem de müsteşarlığın bir elde olmasını istememiş ve planı bozmuştu.²⁴⁶ Müsteşarlıklar fikrinin savunucusu olduğunu gördüğümüz Mehmed Cavid Bey, gereken her türlü desteği ve girişimi yapmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu planı uygulamaya geçmeyince kabinede görev almaya başlanılmasına karar verilir. İlk olarak Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey’lerin kabineye girmesi yolunda cemiyet karar alır. 1 Mayıs 1909’ da kurulan Tevfik Paşa kabinesinde yer alsalarda İttihat Terakki merkezinin karşı çıkması üzerine

²⁴³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 46

²⁴⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 46

²⁴⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 46

²⁴⁶ A. Rıza (1988).*Ahmet Rıza beyin anıları*.İstanbul:Arba yayınları,s 35; Eroğlu,2008,**a.g.k.**,44

Mehmed Cavid Bey, görevine başlamadan istifa etmişlerdi.²⁴⁷ Bu Mehmed Cavid Bey'in her ne kadar görevinden hemen istifa etse de maliye bakanlığına ilk atanmasıydı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri Mehmed Cavid Bey'in ilmine ve bilgisine güvenerek onun ile bakanlıklara gelmenin ilk ciddi adımını atıyorlardı. Onlara göre sağlam bir Maliye Nazının yapacağı başarılı icraatlar, İttihat ve Terakki Cemiyetinin tüm devlet kadrolarına ve bakanlıklara yerleşmelerini kolaylaştırıcaktı.²⁴⁸ Maliye Nazırı Rıfat Bey'in , Harbiye Nazırı ile anlaşamaması nedeniyle görevinden istifa etmesini değerlendiren cemiyet, hemen Mehmed Cavid Bey'i Maliye Nazırlığına getirmek için çalışmıştır.²⁴⁹ Ehliyeti ve liyakatiyle Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine girmeyi başaran Mehmed Cavid Bey, 15.000 kuruş maaşla yeni işine başlar.²⁵⁰ İstatistik dersi öğretmenliğinden ayrıldığı belirtilmiş ve 1200 kuruşla sürdürdüğü İlm-i İktisat muallimliği görevini sürdürmeye devam edeceğine dair irade yayınlanmıştır.²⁵¹ 25 Haziran 1909'da ki Hüseyin Hilmi Paşa'nın tekrar kurduğu kabinesinde de yer almayı başarır. Eski Maliye Nazırı Rıfat Bey ise müsteşar olarak çalışmalarını sürdürür.

Osmanlıcılık ideolojisini hedefleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti bunun başarısında cemaatlerin etkisini görür. Birliği sağlayacak olan şey, eğitim kurumlarının tek merkezde toplanmasıydı. Konu meclise gelir ancak cemaatler karşı çıkarlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bütün eğitim kurumlarının Maarif Nezaretince denetlenmesini, birlik ve ilerlemenin formüllerinden biri olarak görmekteydi. 8 Haziran 1909'da bütün okulların öğretim programlarının denetlenmesini mümkün kılan kanun teklifi meclise gelmiştir.²⁵² Kozmide Efendi, Boşo Efendi geleneksel ve etnik değerleri bahane ederek karşı çıkarlar. Mehmed Cavid Bey, cemiyet adına yaptığı konuşmasında Osmanlı birliğini savunarak kanunun gereğini anlatmıştır. Mehmed Cavid Bey, madem eşitlik geldi neden hala ayrıcalıklardan söz ediliyor diye konuşanları eleştirir. Eğitim sistemine dokunulamayacağı söylenirse o zaman Maarif Nezareti'nin Osmanlıcılığa aykırı eylemleri nasıl tespit edeceğini sorar. Cemaatlerin ayrıcalıkların korumak ve eski sistemi arzulamakla Osmanlı birliğini gerçekten benimsemediklerini göstereceğinden ilköğretimin bütün cemaatlerde serbest ancak okullarda denetimlerinin şart olduğunu

²⁴⁷ Türkgeldi,1987,a.g.k.,38; Eroğlu,2008,a.g.k.,44;Tunçer,2010,a.g.k., 8

²⁴⁸ Yalçın,1976,a.g.k., 143

²⁴⁹ Eroğlu,2008,a.g.k.,45

²⁵⁰ BOA,İ.DUİT,8,4,H.30.12.1327(29 Nisan 1909)

²⁵¹ Eroğlu,2008,a.g.k.,45; BOA,DH.SAİD,d.79,s. 467-468

²⁵² Tunçer,2010,a.g.k.91

yoksa bir anayasa ile Osmanlı birliğine sahip olunamayacağını söyler.²⁵³ Dernekler kanununda da tartışmalar olur. Etnik kökene dayalı ve dini dernekler yasaklanarak tüm dernekler denetim altına alınmak istenir.²⁵⁴

İttihatçılar, asayiş ve birliği sağlamak için katı kararlar almaktan çekinmeyerek grevleri önlemişlerdir. Gayrimüslimlerin askere alınmasıyla ilgili yasa çıkarıldığında diğer azınlık temsilcileri ve cemaatler bunu karşı çıkmışlardır. Tepkileri önlemek için gitmek istemeyenlere fidyeyle askerlikten muaf olmaları uygulaması getirilmiştir. Yeni bütçe ile sarayın harcamalarının 2/3'si kesilir. Maaşlarda kesinti, erken emeklilik, rütbelerin indirilmesi ile askeri yönetim yeniden düzenlendi. Birkaç yılda subayların 1/3 i (on binden fazla) tasfiye edilir.²⁵⁵

Mehmed Cavid Bey, hatip olarak kendisini kabul ettirebilmiş olması nedeniyle 23 Temmuz bayram kutlamaları için konuşmalar yapmak üzere Selanik'e, Aristidi Paşa ise Bursa'ya gönderilmeleri için Heyet-i Vükela kararı alınınca yola koyulurlar.²⁵⁶ Selanik Kışla meydanında yapılan konuşmayı daha sonraki konuşmaları takip eder. Ayrıca Ağustos 1909'da Mehmed Cavid Bey, Talat Bey, Halit Bey, Makedonya gezisine çıkmışlardır.²⁵⁷ 1909 Ağustos ayında Manastır İttihat Kulübünün girişimiyle Girit'in Yunanistan'a ilhakını protesto için miting yapmışlardır.²⁵⁸

1909 yılı sonunda son gelişmelerden biri, Lynch ve Hamidiye şirketleri meselesidir. Fırat nehrinde gemi işleten Lynch şirketinin ayrıcalığı bitmek üzeredir. Hükümet %50'ser hisseyle bu iki şirketin ortak bir şirket kurmalarını istemiştir. Mahmut Şevket Paşa ve Bağdat mebusları Lynch ile anlaşma sağlanmasını savunmuşlardır. Hilmi Paşa, Mebusan Meclisinde istemiş olduğu güvenoyunu alsada istifa etmesiyle birlikte yeni kabineyi Hakkı Paşa, kurmuş ve Lynch şirketinin isteklerini kabul etmemiştir.

Mehmed Cavid Bey, 12 Ocak 1910-29 Eylül 1911 arasında İbrahim Hakkı kabinesinde de görevini sürdürmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyetinden ayrılan Hizb-i Cedit hareketi ve Mehmed Cavid Bey'e ve hükümete artan suçlamalar, hükümetin

²⁵³ Tunçer,2010,a.g.k.,91

²⁵⁴ Ahmad, 1995,a.g.k.,101-102

²⁵⁵ Tunçer,2010,a.g.k.,92

²⁵⁶ BOA,İ.DH,1475,76,H.27.06.1327 (16 Temmuz 1909)

²⁵⁷ Ahmad,1995,a.g.k.,112

²⁵⁸ Tunçer,2010,a.g.k.,92

istifasına neden olmuştur. Hükümete ve kendisine karşı artan baskılar nedeniyle, Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey ile birlikte istifalarını vermişlerdir.²⁵⁹

Hakkı Paşa hükümetinde İttihatçı nazırlar artsa da fikir birliği ve uyum sağlanamamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın, Harbiye Nazırlığına gelmesi ve bitmeyen askeri harcama istekleri Mehmed Cavid Bey ile anlaşamamalarına neden olur. Mehmed Cavid Bey, parayı yararlı ve öncelikli işlere ayırmak isterken, Mahmut Şevket Paşa, askeri ihtiyacın önceliğini ileri sürerek bütçeden aslan payını istemeyi sürdürmekteydi . 16 Haziran 1910'da 9,5 milyonluk bütçesine ek olarak 5 milyonda ek ödenek istemesi anlaşmazlıklarını artırmıştır. Mehmed Cavid Bey'in karşı çıkması fayda vermemiş, Paşa'nın isteği kabul edilmiştir. Mahmut Şevket Paşa ile bir diğer görüş ayrılığı da 1910 sonbaharında devlet dairelerinin harcamalarını denetleyen Divan-ı Muhasebat nedeniyle olur. Mahmut Şevket Paşa uzlaşmaz bir tavır alır ve askeri harcamalarda bu kurumun denetimine karşı çıkar. İsteği kabul edilmeyince istifa etse de İttihatçılar, ayağına kadar giderek istifadan vaz geçirirler. Bu muamele Mehmed Cavid Bey'in meşhur gururuna indirilmiş büyük bir darbedir.²⁶⁰ Ayrıca Yıldız Sarayının yağmalandığı iddiaları üzerine soruşturma açılrsa da Mahmut Şevket Paşa, askerleri koruyucu siyaset izler. Mehmed Cavid Bey, hukuk üstünlüğüne inanıyor, devlet menfaatleri için çırpınıyordu. Bunlara karşı çıkıyor ama diğer İttihatçılar dengeleri gözeterik Mahmut Şevket Paşa'yı kazanmaya çalışıyordu.

Bu dönemde Meclis-i Ayan üyesi olan eski Sadrazam Sait Paşa'ya vergi borcu ödenmesi emri çıkarılır. Sait Paşa, çıkarılan bu borcu şahsına karşı bir hareket sayarak ödemek istememiştir. Bu sefer Tanin gazetesi, Mehmed Cavid Bey ve İttihatçılar olayı büyütürler. Mehmed Cavid Bey, Sait Paşa'nın eşyalarını haczettirmeye ve herhangi bir vatandaş muamelesi yapmaya kalkınca Sait Paşa, borcu ödemek zorunda kalmıştır.²⁶¹

30 Nisan 1910'da bütçe görüşmeleri sırasında Mehmed Cavid Bey, Padişahın ve damatlarının ödeneğinin artırmayı önerir. Mebusan Meclisi tarafından reddedilen görüşü üzerine Mehmed Cavid Bey, meclisin hükümetin işlerine gereğinden fazla karıştığını söyleyerek protesto için istifa eder. Sadrazam Hakkı Paşa, M. Cavid Bey'i

²⁵⁹ Bayur, 1991, C.2, K.1.a.g.k.,55-56

²⁶⁰ Tunçer,2010,a.g.k.,94

²⁶¹ Kandemir,1962,a.g.k.,C.I,2,37; Tunçer,2010, a.g.k.,94; Babacan ve Avşar,2014, a.g.k.,C.I.,49; Eroğlu,2008,a.g.k.,48

destekler ve Mebusan Meclisi geri adım atar. İstifa nedeni ortadan kalkan Mehmed Cavid Bey, görevine devam eder.

Maliyenin berbat bir durumda olması nedeniyle dışarıdan mutlaka borç alınması gereğini dile getiren Mehmed Cavid Bey, İngiltere ve Fransa ile görüşmeler için 27 Haziran 1910 iradesiyle Avrupa'ya hareket eder. Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti üzerinde daha fazla otorite kurmak için çalıştıkları bir dönemde yapılan bu geziden bir netice alamaz.²⁶² Çok güvendiği Fransızların Osmanlı maliyesinde bir Fransız uzman bulundurulması gibi ekonomik bağımsızlığa aykırı önerilerini reddetmiştir. Maliye Nazırı olarak Londra'da iken Bağdat'tan Basra Körfezine kadar yapılması planlanan demiryolları projesi için İngiliz Sir Edward Grey ve Sir Charles Harding ile görüşse de bir sonuç alamaz.²⁶³ Tüm bu görüşmelerde Mehmed Cavid Bey'in tecrübe kazandığını söyleyebiliriz. Sonuçta borç bulma çabaları Fransız ve İngiliz hükümetlerince engellenen Mehmed Cavid Bey, gözünü her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını belirten Almanya'ya çevirir.²⁶⁴ Temmuz ayı sonlarında Berlin'e varan Mehmed Cavid Bey, Almanların borç verme niyetini görmüş ve yapılan görüşmeler İstanbul'da 7 Kasım 1910 tarihinde bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. 11 milyon lira değerinde bir borcu Deutsche Bank öncülüğünde diğer Alman gruplarından almayı başarmıştır. Mehmed Cavid Bey, İngiltere ve Fransa'dan umduğu borçlanmayı ülke menfaatlerini düşünerek taviz vermez tavrı nedeniyle başaramasa da Osmanlı Devleti ile daha da yakınlaşmayı arzulayan Almanya'nın teklifini iyi değerlendirmiştir. Avrupa'da iken Türk öğrenciler kendisini yemeğe davet etmişler ve bir 23 Temmuz bayramını gençlerle Voltaire kıraathanesinde geçirmiştir.²⁶⁵

7 Şubat 1911 tarihinde kabinede askeri ihtiyaçlar görüşülürken yine tartışmalar yaşanır. Erkanı Harbiye, 15 milyon liralık donanmayı güçlendirme programını kabul ederek 6 büyük, 20 küçük zırhlı torpido ve Brezilya'da satılacak olan bir geminin alınması meseleleri görüşülmüştür. On senede alınmasının planlandığı gemilere Mehmed Cavid Bey, maliyeci olarak cevap verir. “En geniş bir surette diyebiliriz ki on sene zarfında bu devletin varidatı 40 milyon liraya baliğ olur. Bugün mesarifi adıye 34 milyon liradan fazladır. On sene zarfında askerin masrafı laakıl 3 milyon lira

²⁶² Paris ve Londra'ya görevlendirme tasnifi; BOA,DH.SAİD,d.79,s.467

²⁶³ BOA,HR.SYS., 109,9, 28.07.1910

²⁶⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**C.I,47

²⁶⁵ Cavid Bey.2003,**a.g.k.**,133; Eroğlu,2015,**a.g.k.**,47

artacaktır. 2 milyonda Bahriye için ilave olunursa etti kırk. Demek ki biz daha on sene umur-ı mühimme-i iktisadiye-i maarif için hiçbir şey yapmamaya mahkum olacağız “diyerek karşı çıkmıştır. “Bu hesaba askerlerin akli ermedi” diye de ilave eder. Sadrazam Hakkı Paşa’da Mehmed Cavid Bey’i destekleyerek, Rusya’nın bunu tehdit algılayabileceğini, boğazlar sorununun ortaya çıkabileceği, maliyenin berbatlığını , 10 sene gibi uzun zaman gerektiği, uygun olmadığını belirtince mesele şimdilik kapanır. “Mahmut Muhtar Bey ikisini de anlamadı, anlayamadı. Hali siyasi için bize ne karışır gibi tıfılane bir iddia” ileriye sürerek yeni bahriye vergileri önerir. Defterine , “Almanya’dan aldığımız gemileri kullanmaktan acizdirler. Dretnotları kim kullanacak” şeklinde eleştirerek ve “Mahmut Muhtar Bey’in bu yüksek planları” diye küçümser.²⁶⁶ Daha önce de iki gemi sipariş edildiğini ancak Rusya’nın hemen Karadeniz’de üç gemi inşa etmeye başladığını belirterek bunun sonu gelmeyeceğini söyler. Böyle yapmakla, gemileri almakla , “ne kazanmış olacağız? Hem ne ile tesviye edeceğiz?”²⁶⁷

22/23 Şubat 1911 tarihlerinde Meclis-i Mebusanda bütçe hakkında ünlü konuşmasını iki günde tamamlar. “Nutkun hitamı pek medide pek sürekli surette şimdiye kadar mecliste vuku bulmayacak derecede alkışlandı”.²⁶⁸ 15 gün süren bütçe görüşmelerinde Mehmed Cavid Bey, soruları cevaplandırır. 26 Şubat’ta , Hasan Fehmi Bey’in önerisiyle konuşmasının basımına ve her şehre yollanmasına karar verildi.²⁶⁹ 10 Haziran 1911 tarihinde ise basılan konuşmasının yurt içi dağıtımının yapıldığını görmekteyiz.²⁷⁰

Mehmed Cavid Bey’in nezarete gitmediğinden dolayı dedikoduların arttığı günlerde 19 Nisan 1911 tarihinde defterinde savunmasını yapmak zorunda kalmıştır.

Düşünmüyorlar ki nezarete gitmek çalışmak demek değildir. Düşünmüyorlar ki ben nezareti bu hale getirmek ben bulunmadığım takdirde de makineyi işletebilmek için ne kadar çalıştım. Düşünmüyorlar ki yürütülecek ciddi müzakerata nezaretin her an ihlal edilen sükutunda ve yalnızlığında devam etmek kabil değildir. Ve düşünmüyorlar ki merasim-i kanuniye gibi tedkik ve tamike muhtaç şeyler nezaret odasında yazılamaz. Buna hiçbir işin de geri kamadığını ilave etmek lazım. En mühim ilave edilebilecek bir noktada

²⁶⁶ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,63

²⁶⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I ,64

²⁶⁸ Babacan ve Avşar,2014, **a.g.k.**,C.I.,77

²⁶⁹ BOA,DH.İD,10.30,H.27.08.1329(23 Ağustos 1911)

²⁷⁰ BOA,BEO,3903,292682,H.12.06.1329(10 Haziran 1911)

kendi izaclarından, tazyiklerinden, iltimaslarından kaçıp kurtulmak için başka yol bulunmadığıdır.²⁷¹

Hakkı Paşa Hükümeti döneminde bir diğer olumsuz gelişme Hizb-i Cedit hareketinin Mebusan Meclisinde oluşmasıydı.(1911). Bu grup, Mehmed Cavid Bey, Talat Bey, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye çeşitli bahanelerle saldırırlar. Miralay Sadık Bey'in liderliğini yaptığı bu hizip, milliyetçiliği, laikliği beğenmez. Farmason olduklarını, dinsiz olduklarını, rüşvet aldıklarını söyleyerek İttihatçıları suçlarlar. 23 Nisan 1911'de bu sağcı ve gerici hareketin 10 maddelik programı yayınlanır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Miralay Sadık Bey'i başkentten uzaklaştırmak istese de Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa buna yanaşmaz. Sadık Bey takımının muhalefeti kendisini öyle hissettirir ki İttihatçı Ziya'nın gazetesini Divan-ı Harp Mahkemesi 23 Nisan'da kapatır. 24 Nisan 1911 tarihinde Mahmut Şevket Paşa, Sadık Bey ve Halil Bey'i sadece sorgulatmakla yetinmiştir.²⁷² Sadrazam Hakkı Paşa'nın Padişah Mehmet Reşat aracılığıyla Mahmut Şevket Paşa'ya baskı yapması sonuç getirmiş ve Sadık Bey , 1 Mayıs 1911'de Selanik'e atanarak uzaklaştırılmıştır. Sadık Bey, bir süre sonra askerlikten istifa ederek İstanbul'a geri dönerek siyasete girer. 1911' de muhalefet gücünü artırınca Talat Bey , 11 Şubat 1911'de hükümetten çekilir.²⁷³ Hakkı Paşa , 27 Nisan'da güvenoyu almayı başarsa da , Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey ile Mehmet Cavid Bey'ler de hükümetten istifa ederler.²⁷⁴ Ahali Fırkası reisi Gümülcineli İsmail Bey, Mehmed Cavid Bey'i siyonistlikle, masonlukla suçladığı gibi siyonist oyunlarla para bulduğunu ve Osmanlı Bankası varken Deutche Bank'tan borç aldığını söyleyerek karalamaya çalışır.²⁷⁵

İtalya'nın 29 Eylül 1911'de yurttaşlarını bahane ederek Osmanlı Devletine bir ultimatoom vererek Trablusgarp'ı işgale başlaması, Hakkı Paşa kabinesinin sonunu getirir. Mehmed Cavid Bey, günlüklerinde 2 Mayıs 1911 tarihinden beri istifa edeceğini çevresindekilere söylemiş, 4 Mayıs tarihinden başlayarak gazeteler istifasını yazmaya başlamış ve 8 Mayıs'ta ise istifasını vermişti. İtalya, Osmanlı Devletini barışa

²⁷¹ Babacan ve Avşar,2014, **a.g.k.**,C.I.111

²⁷² Babacan ve Avşar,2014, **a.g.k.**,C.I, 120

²⁷³ Babacan ve Avşar,2014, **a.g.k.**,C.I,70

²⁷⁴ Eroğlu,1998,**a.g.k.**,48

²⁷⁵ T.Z.Tunaya.(2009). *Türkiyede siyasi partiler*.C.I.İstanbul:İletişim yayınları, s.236

zorlamak için Çanakkale'yi bombaladığı gibi Ege Denizinde ki 12 Ada'yı da işgal etmişti.²⁷⁶

8 Mayıs 1911 günlü notlarında, borç içinde geldiği bakanlıktan yine borçlarıyla ayrıldığını kaydeder.

Nezarete nasıl intizarsız taharrürsüz tehlikesiz gelmişsem yine öyle bi-perva çekiliyorum. Nasıl bir iki yüz lira borç altında gelmişsem yine öyle birkaç yüz lira borç altında ve yarından itibaren beş lira Mektebi Mülkiye maaşı ve mebusluğun yarım aylık tahsisatından maada ne bir para iradım ne bir para mevcudum olarak çekiliyorum. Ve sonra bu nankör memleket iffet ve namusun kıymetini bilmeyen afif ve namuslu adamlar görmeye pek az meluf olan bu millet beni çiftliklere hazinelere malik addediyor ve kendi kendisine bu cinayetleri irtikab eyliyor. Bu Bizans muhiti içinde hiçbir şeyin saf lekesiz kalmayacağında şüphe etmemeliydi.²⁷⁷

9 Mayıs'ta istifası kabul edildiğine dair saraydan onay gelmiştir. Ayrıca Selanik gezisine padişah tarafından davet edilir.

23 Mayıs 1911 tarihinde Harbiye Nezareti askerin siyasetle uğraşmasını yasaklaması gazetelerde haber olarak verilse de Mehmed Cavid Bey bunun uygulanamayacağını yazar. “Evvelce de etmişti. Kağıt üstünde kalacak memnuniyetlerden ne fayda hasıl olabilir? Sadık Bey'i cezalandıramayan hatta tekaüde sevk edemeden, harcırah vererek Selanik'e gönderen bir Harbiye Nazırı nasıl bir cesaretle bu tahriratı umumiyenin altına vazı imza ediyor. Bu ne izzeti nefis iflası”.²⁷⁸

Hükümetten ayrılan Mehmed Cavid Bey, 4 Haziran-30 Haziran 1911 tarihleri arasında padişah ile birlikte Selanik gezisindedir. Padişah Mehmet Reşad, Rumeli mebuslarıyla birlikte huzura çıktığında birlikte Rumeli gezisine çıkmayı teklif etmişti.²⁷⁹ 5 Haziran 1911 tarihinde padişah ile birlikte Mesudiye zırhlısında şehzadeler, Maarif ve Dahiliye Nazırları ile birlikte Selanik'e doğru hareket ederler. Selanik'te karşılama beklediğinin üzerindeymiş. Padişah Mehmet Reşad , “Bu memleketin sıcak ve soğüğundan maada hiçbir kusuru yok. O kusurlarda tabiata ait. Hakikaten şehriniz son derece bir medeniyeti terakki ve tekemmüle varmış “deyince

²⁷⁶ Tunçer,2010,**a.g.k.**, 11

²⁷⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 136

²⁷⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 146

²⁷⁹ Bu geziye ait günlükler için bakınız. Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,151-153

Mehmed Cavid Bey, bunların İttihat ve Terakki Cemiyetinin eseri olduğunu söyleyerek abartır.²⁸⁰

Padişah Mehmet Reşad, Mehmed Cavid Bey'in istifasını kabul etmesine lafı getirerek "Eğer sizin çekilmenizde benim bir sun'um olsaydı katiyen artık sizin yüzünüze bakamaz, haya ederdim. El haya-ü mine'l-iman derler. Benim reddetmek gibi bir salahiyetim olmadığından bizzarure istifanızı kabul ettim. Onun içindir ki yine sizinle görüşebiliyorum. Mebuslar ne istiyorlar? Azıcık sıkılmıyorlar mı?" demiş.²⁸¹

Mehmed Cavid Bey, istifasından sorumlu olduğunu düşündüğü Padişahı, Selanik'te Millet bahçesinde 9 Haziran 1911 'de yaptığı konferansa davet etmemiştir. Arkadaşları nezaketsizlik olur derlerse de, onları dinlememiştir.²⁸² Selanik gençleri arabayla gelerek Mehmed Cavid Bey'i kaldığı yerden alırlar, konferans vereceği Millet bahçesine götürürler. Gazetelerde padişah varken böyle bir konferans vermesini edepsizlik olarak görenlerde vardı. Halbuki padişah;"Konferanstan haberdar etmediğiniz için darıldım. Sizi dinlemeyi ne kadar arzu ettiğimi biliyorsunuz. Bende o gün bahçede idim. Hatta birkaç kere sizi sordum, gelmediğinizi söylediler. Haber verseydiniz, mızıkaları susturur, gelir sizi dinlerdim,"²⁸³ diyerek kırılmadığını ama dinlemek istediğini dile getirmiştir. Mehmed Cavid Bey, padişahın Üsküp gezisinde olmak istemediği için izin alarak, İstanbul'a geri döner.²⁸⁴

Selanik gezisinden hemen sonra Mehmed Cavid Bey ve Ömer Naci'ye yurt içi gezileri ile partinin propagandasını yapmaları için yetki verilir. İki usta hatip dolaşacaklar, Hizbi Cedit hareketi ile oluşan olumsuz havayı dağıtacaklardır. Samsun, Trabzon, Erzincan, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Halep, Şam ve zaman olursa Mısır'a gideceklerdi.²⁸⁵ 8 Temmuz 1911'de Anadolu gezisi yapmak için yola çıkarlar. İki ay süren gezi sonrasında ancak 7 Eylül 1911'de İstanbul'a dönebilmişlerdir.

İttihat Terakki Cemiyetinin hatipleri Ömer Naci ve M. Cavid Bey'ler Tanin gazetesi yazarı Ahmet Şerif Bey'le geziye başlarlar. Ahmet Şerif Bey, geziyi Tanin gazetesinde tüm yurda duyurmak için yazılar kaleme alacak, hatipler ise konuşacaktı. 8 Temmuz 1911 de Gülcemal vapuruyla İstanbul'dan yola çıkarak, Samsun, Terme, Ünye

²⁸⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 151

²⁸¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 151

²⁸² Tunçer,2010,**a.g.k.**,14

²⁸³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 152

²⁸⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I.,152

²⁸⁵ Eroğlu, 2008,**a.g.k.**,48

ve sonra Ordu'ya uğrayarak Giresun'a geçerler. 18 Temmuz'da Trabzon'a varılır. Halkın yoğun ilgisi nedeniyle bir saat sonra İttihat Terakki Kulübüne gidebilirler. Belediyede verilen ziyafette mebuslar, Müftü, Ermeni ve Rum cemaatlerinin önderleri de katılır. Bir konuşmada burada yapar. Ahmet Şerif Bey, Mehmed Cavid Bey'in Cuma namazını kıldıktan sonra "bütün sekene-i kaza hazır bulunduğu halde ahaliye hitaben dini ahlaki ve içtimai gayet müessir bir nutuk irad etmiştir" diyerek haberleştirir. Ahmet Şerif'in söylediğine göre Trabzon meydanında ki kalabalığa binlerce kişiye bir buçuk saat Mehmed Cavid Bey konuşma yapmıştır.²⁸⁶ Altı gün Trabzon'da kaldıktan sonra Polathane (Akçaabat)' ye gezi düzenlenmiş ve yine konuşmalar yapılmıştır. 24 Temmuz'da İttihat Terakki Kulübünden Erzurum'a doğru hareket eden Mehmed Cavid Bey'leri Trabzonlular uğurlamıştır. Maçka'da geceleyen Mehmed Cavid ve arkadaşları , Zigana ve Hamsi Köy üzerinden yollarına devam ederler.²⁸⁷ Erzurum, Erzincan, Van ve Muş'u gezerler.²⁸⁸ Planlanan Sivas Şehri gezisini karantina nedeniyle iptal geçerler. Samsun-Sivas-Harpur istikametinde ki gezi iptal edilerek, Iğdır'a geçilmiş ve Samsun üzerinden İstanbul'a dönmüştür(7 Eylül 1911) .²⁸⁹

Tanin muhabiri Ahmet Şerif'te bu gruba katılarak İttihat ve Terraki Fırkası lehine yaptığı haberlere, ²⁹⁰ Tarık gazetesi aleyhte yazılarla karşılık vermiştir. Bu gezi sırasında gazeteci Zeki Bey, İstanbul'da öldürülmüştür.²⁹¹ Cinayetten Serez mebusu Derviş Bey'in kardeşi Mustafa Nazım ve onun çiftlik kahyası sorumlu tutuldu.

3 Ekim 1911 tarihinde kurulan sekizinci Sait Paşa hükümetinde Mehmed Cavid Bey, Nafia Nazırlığına getirilince hükümete tekrar girer. Bu hükümet döneminde de İtalya'ya karşı Avrupa devletlerinden istenen dayanışmaya olumlu cevap alınamaz. Trablusgarb elden gideceği görüşülürken Maarif Nazırı Abdurrahman Paşa, hiçbir hak talep etmeden çekilelim teklifinde bulununca Maarif Nazırına kızar. "Genç Türk devletini zayıf ve korkak ellerin idare ettiğini görüp ağlamalı" diye günlüğüne yazar. O, sonuna kadar savaşılmamasını, buranın Balkanlar kadar önemli vatan toprağı olduğunu söyler. ²⁹² Mehmed Cavid Bey, Fransa ve İngiltere ile temas kurmak, gerekirse

²⁸⁶ Eroğlu,2008,a.g.k.,50

²⁸⁷ Eroğlu,2008,a.g.k.,51

²⁸⁸ Eroğlu,2008,a.g.k.,49

²⁸⁹ Eroğlu,2008,a.g.k.,51

²⁹⁰ K. Emiroğlu,(1997),Maliye Nazırı Cavid Beyin Trabzon Gezisi, *Bir tutkudur Trabzon*.İstanbul ; Yapı Kredi Bankası yay. ,s.328

²⁹¹ Eroğlu,2008,a.g.k., 49

²⁹² Babacan ve Avşar,2014, a.g.k.,C.I,100

Avrupa'ya gitmek istediğini belirtir. Hatta daha evvel tanıştığı İngiliz bakan Churchill'e mektup yazma isteğine, Sait Paşa izin verir. Mehmed Cavid Bey'in Ekim 1911 tarihinde yazdığı mektubu Halide Edip (Adivar), İngilizceye çevirir.

Türkiye'nin ve genç Türklerin samimi dostu olduğunuzu bilirim. Buna güvenerek size önemli bir meseleden bahetmek isterim. Meşrutiyetin ilanı ile Türkiye'de İngiltere'ye karşı kendiliğinden oluşan hissi muhabbetin iki memleketin siyasi münasebeti için büyük bir fayda beklenirdi. Bazı ufak tefek hadiselerin bir engel teşkil etmesi teessüfe değer. İngiltere'nin Türkiye'de ciddi dostları vardır. Son hadiseler İngiltere'ye olan dostluğumuzu yüksek bir mevkiye çıkarmak için oram hazırlamıştır. Almanya, Avusturya, İtalya ve İtilaf zümresine mensup bir devletin bize tecavüzü millet üzerinde derin tesir bırakmış ve bizi bu devletlerden uzaklaştırmıştır. Sizin İngiltere'de önemli mevkiiniz vardır. Siyasi dostluğumuzun yeniden ihyası için kullanmak isteriz. Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak kurma zamanı gelmiştir. Buna dair şahsi mütalaanızı lütfen bana bildiriniz. Bu mütalaanın şahsi ve gizli kalacağını ilaveye lüzum görmüyorum. Gereken ortamı hazırlamak üzere sizden resmi teklif karşısında kalırsam kendimi bahtiyar sayacağım.²⁹³

Muhalefet, seçimler nedeniyle 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası adıyla, Damat Ferit Paşa başkanlığında birleşmiştir. Miralay Sadık Bey'in de yardımcısı olduğu bu parti 20 gün sonra İstanbul için yapılan ara mebus seçimini kazanarak büyük başarı gösterir. İstanbul Mebusu Rıfat Paşa, Paris Büyükelçisi olarak atanınca boşalan mebusluk için yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası Adliye Nazırı Memduh Bey'i, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise Tahir Hayrettin Bey'i aday gösterirler. Seçimde Memduh Bey 195, Tahir Hayrettin Bey ise 196 oy alır. Sadece bir oy farkla seçimi, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kazanması muhalefet için önemli bir zaferdir. Mehmed Cavid Bey, 11 Aralık 1911 günlü notlarına bunu duyunca başta şaka yapıldığını sandığını ve 31 Mart isyanından beri bu kadar üzülmeyeceğini yazar.²⁹⁴ Muhalefetin güçlenmesi üzerine Sait Paşa, 30 Aralık 1911'de istifa etsede hükümeti kurma görevi yine kendisine verilir. Sait Paşa, hükümetin istifasının basına ve vilayetlere tebliği için Mehmed Cavid Bey'e yazıyı yazdırır.²⁹⁵ Mehmed Cavid Bey, yine Nafia Nazırı olarak yenilenen Sait Paşa Hükümetinde görevini sürdürmüştür. Bu yeni kabine tamamen bir İttihat ve Terakki Fırkası kabinesi gibidir.²⁹⁶

²⁹³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I.,100-101

²⁹⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 206

²⁹⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 213

²⁹⁶ Tunçer,2010,**a.g.k.**,102

30 Ocak-5 Şubat 1912 tarihleri arasında Mehmed Cavid Bey , fesih meselesi başladığından beri kulüplerde konferanslar vermeye ağırlık vermiştir. Usta hatip Mekatib-i Aliye, Şehzadebaşı, İlmiye, Topkapı, Üsküdar, Kadıköy, Sultanahmet , Beşiktaş, Samatya, Süleymaniye, Amele kulüpleri ve en son Fatih kulübünde konferanslar vermiştir.²⁹⁷

İttihat ve Terakki Fırkası, hükümeti ellerine alsalarda, mecliste muhalefetin artması rahat çalışma ortamlarını bozmuştu. Bu nedenle meclisi yenilemek için çalışırlar. 18 Ocak 1912’de meclisin yenilenmesini kararını padişahın vermesiyle, Ocak ve Şubat 1912’ de seçimler yapılır. Abartılı bir şekilde sopalı seçimler olarak adlandırılan bu seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası zafer kazanmıştır. Bu zaferde partinin vaatleri ve muhalefetin seçim çalışmalarına engel olmaları etkili olur.²⁹⁸ Mebusan Meclisi içinde toplam 270 mebusun yalnız 6’sı muhaliflerdendir.²⁹⁹ 13 Nisan 1912’de meclis açıldığında artık muhalefet yok denecek kadar azdır. Nafia Nazırı olarak 6 Şubat 1912’de göreve başlayan Mehmed Cavid Bey, Nail Bey istifa edince 23 Mayıs 1912’de Maliye Nazırı olmuştur. Daha önce Nafia Nazırlığına başladığı sırada 20 Mart 1912 tarihinde Harbiye Nezareti’nin harcamaları için Maliye Nazırından 46 milyon lira istediğini duyar. Acaba “maliyenin bu parayı verebileceğine inanarak mı yazıyorlar”, diye şaşkınlığını kaydeder.³⁰⁰

Mehmed Cavid Bey, Nafia Nazırlığına başladığında kurumun düzensizliğini görür ve düzenlemeye çalışır. Dairesinde çalışanların haftada 5 saatten fazla mekteplerde derse girmelerini yasaklar. Yerlerde gezen dosyaları düzenletir, var olan mevcut işlerin dosyaları inceleyerek işe dört elle sarılır. Görev adamı olan Mehmed Cavid Bey, kısa sürede nezareti yoluna koymayı başarmıştır. 21 Mart günü Talat Bey’le bilikte Edirne’ye gider. İstanbul’a dönen Mehmed Cavid Bey, 5 -13 Nisan 1912’de Selanik gezisine çıkar.³⁰¹ Selanik, İskeçe ve Serez’de nutuklarına devam etmiştir. 23 Nisan 1912’de Adana, Konya, Tarsus, Mersin gezisine çıkarak incelemelerde bulunur.³⁰² Mehmed Cavid Bey, Nafia Nezaretinin işleriyle boğuşmaya devam ederken, bir yandan da Nail Bey’in maliyede 8 günlük para kaldı gibi söylemlerine içten

²⁹⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,232- 241

²⁹⁸ Ahmad,1995, **a.g.k.**,131

²⁹⁹ Akşin,1987,**a.g.k.**,194

³⁰⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 278

³⁰¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 296

³⁰² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 310-316

içe kızıyordu. 15 Mayıs 1912 günü notlarına, “günü gününe yaşayan bir Maliye Nazırı en müşkil zamanda hem kendisi ne yapacağını şaşırır hem devletin siyasetini düçar-ı müşkülât eder” diye yazarak eleştirir.³⁰³ Sonunda beklenen olur ve Nail Bey istifasını 21 Mayıs 1912’de sadarete yollar. Mehmed Cavid Bey, 22 Mayıs 1912’de Salem’i çağırarak Maliye Nazırlığına gelme ihtimali olduğunu ve bu gerçekleşirse borç para alınıp alınamayacağını araştırmasını söylemiştir.³⁰⁴ 23 Mayıs’ta geri gelen Salem, Reji’den 500.000 lira hemen alınabileceğini belirtmiş ve aynı gün Maliye Nazırlığı için iradesi çıkmıştır.³⁰⁵ Akşam Maliye Nezaretine gittiğinde hazine 45.000 lira para olduğunu ancak ödenmesi gereken borçlar olduğunu görmüştür. “On iki aydan beri daima mevcudu yemekle iktifa edip atıyı hiç düşünmeyen bir nazır” olarak gördüğü Nail Bey’i suçlar. Ertesi gün tekrar maliyeye giderek tüm borçların kaydı, vadelerini isteyerek inceler. 40 milyon gider ve borçlar, 32 milyon lira ise gelir olduğunu görür. Acele olarak 4 milyon gerekli olduğu ortaya çıkar.³⁰⁶ Maliyede ki memurlara ekonomik durum nedeniyle toplamı 100.000 lirayı geçmeyen borçların ödenmesini, daha büyüklerin ertelenmesini söyleyerek önlem almaya çalışmıştır. Hatta maliye memurlarının listesini alarak işe gelmeyenlerin yanına kest’el-yevm diye işaret koyar. 70’den fazla kişinin henüz işe gelmemesini eleştirir.³⁰⁷

2 Haziran 1912 tarihinde Vükela Heyetinde mali durumu anlatan Mehmed Cavid Bey yeni vergilerin gerekli olduğunu söylemiştir. Bedelli askeri, temettü(gelir), emlak ve arazi, tuz ve müskirat vergileri önerileri kabul edildi.³⁰⁸ 16 Haziran 1912’de ise hazırladığı Harp Vergileri tasarısı kabul edildi. “Bizim arkadaşların ne garip haleti ruhiyeleri var. Ahval-i maliyemizi görüyorlar. Yine her biri şu veya bu vesile ile para istemekten çekinmiyor”.³⁰⁹

Seçimler de kazanılan bu zafere rağmen orduda bölünme sürmektedir. İttihatçı ve İtilafçı subayların kalpaklarının şekli bile başkalaşmış,³¹⁰ muhalefet, meclis dışı faaliyetlere kaymak zorunda kalmıştır. Mayıs-Haziran 1912’de ortaya çıkan Halaskaran-ı Zabitan hareketi üzerine Sadık Bey ve arkadaşları hükümetin istifasını

³⁰³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 335

³⁰⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 346

³⁰⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 349

³⁰⁶ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 352

³⁰⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 352

³⁰⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 380

³⁰⁹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 400

³¹⁰ Tunaya,2009, **a.g.k.**,C.I,320

isterler. Aksi halde bu grubun askeri müdahale yapacağını söylerler.³¹¹ 13 Temmuz 1912’de Harbiye Nazırı olması teklifinde bulundukları Nazım Paşa, Başkumandanlık üvanıyla Harbiye Nazırı olmayı, genel af ilan edilmesini ve sıkıyönetim kalkmasını ister. Asım Bey’de ordunun gençleştirilmesini ve siyasetle uğraşmamasını Paşa’ya söyler. Ayrıca Halaskaran-ı Zabitan grubunun subaylarının cezalandırılması ve merkezîyetçilik üzerinde dururlar. Asım Bey ile Nazım Paşa anlaşsalar da Paşa cevabını yarın bildireceğini söylese de sonuç alınamaz.

14 Temmuz 1912’de Harbiye Nazırlığı ve Bahriye Nazırlığı için arayışlar ve görüşmeler devam eder. Vükela Heyetinde istifa etmeyi önerenler olsa da Mehmed Cavid Bey, maliyenin kötü olduğunu ve bırakırlarsa gelen bakanın işinin zor olacağını söyleyerek karşı çıkar. Çok zor bir dönemde bakanlığı kabul ettiğini ve şimdi bırakarak “haysiyeti zatiyemi lekelemek “ istemediğini söyler. Sait Paşa Hükümeti giderse yerine Kamil Paşa ya da Tevfik Paşa hükümetlerinin kurulması ihtimali konuşulur. 15 Temmuz’da Ahmet Muhtar Paşa ile görüşüp anlaşsalar da Paşa, kararını Nazım Paşa ile görüştüktan sonra vereceğini belirtir.³¹² 16 Temmuz 1912 tarihinde Sadrazam Sait Paşa’nın istifa etmesiyle hükümet düşer. Sait Paşa, ayrılmadan önce Ayan Meclisinden 18 Temmuz 1912’de Harp Vergisi Kanunu’nu aceleyle çıkartarak Mehmed Cavid Bey’i destekler, mali kaynak yaratılarak bütçe dengelemeye çalışılır.

Trablusgarb Savaşının aleyhte gelişmesi ve artan muhalefet nedeniyle Mahmut Şevket Paşa’nın Harbiye Vekaletinden istifa ettirilmesi konuşulmuştu. Mahmut Şevket Paşa, kabul edeceğini söylese de görüşülen Nazım Paşa, Abdurrahman Paşa, Ahmet Muhtar Paşa’ya bu makam kabul ettirilememiştir.³¹³ 15 Temmuz’da Cavid Bey ve Talat Bey, Ahmet Muhtar Paşa ile görüşürler. Bu arada Hurşit Paşa istifa edince Sait Paşa, kızarak hükümeti ile birlikte istifa etmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası tüm uğraşlarına rağmen bir türlü Harbiye Nazırı bulamamıştır. İttihat ve Terakki Fırkasına karşı paşalar, bir bakıma intikam almışlardır.³¹⁴ 20 Temmuz 1912’de Sadaret Tefvik Paşa’ya teklif edilir. Ancak Tefvik Paşa’nın Mebusan Meclisinin kapatılması, af çıkarılması, cemiyetlerin kapanması, sıkıyönetimin kalkması, kabineyi serbestçe

³¹¹ Tunçer,2010,a.g.k.,146

³¹² Babacan ve Avşar,2014,a.g.k.,C.I, 493

³¹³ Tunçer,2010,a.g.k.,108

³¹⁴ Akşin,1987,a.g.k.,201

kurabilmesi gibi şartları vardır. Mehmed Cavid Bey, “bir mektep çocuğunun söyleyemeyeceği sözleri, Londra sefiri kebirimiz söylüyor” diye küçümser.³¹⁵

İttihat ve Terakki'nin Harbiye Nazırlığı teklifini kabul etmeyen Ahmet Muhtar Paşa, 21 Temmuz 1912'de sadrazam olmuştur. Tamamen muhalif nazırlardan oluşan bu kabine döneminde İttihat ve Terakki Fırkası, Mebusan Meclisinde çoğunluğa sahip olsa da hükümette gücünü kaybetmiştir. “Büyük Kabine” adı verilen bu kabinede güce, muhalefet hakim olur. Damat Şerif Paşa Nafia'ya, Sefir Reşit Paşa Ziraat'e, Ziya Bey, Maliye'ye, Gabriel Efendi Hariciye'ye, Cemalettin Efendi Şeyhülislamlığa getirildiler. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kaleminden yazılan hükümet programında siyasi olumsuz gelişmelerden İttihatçılar sorumlu tutulmuştur. Ordunun siyasetten ayrılmaması ve İttihat ve Terakki Fırkasının sorumsuz politikalarının ülkeyi bu hale getirdiği inancındadır. Basında da İttihat ve Terakki Fırkası ve üyeleri hakkında karalamalar artmıştır.

1 Ağustos 1912'de Mehmed Cavid Bey, Mebusan Meclisinde iken yeni sadrazam Muhtar Paşa'ya konuşmak istediğini söyler. Şahsına güvenleri olduğunu ancak Nazım Paşa ve Kamil Paşa'ya güvenleri olmadığını söyler. Meclisin feshine yardım edebileceklerini ancak tarafsız bir kabine kurmasını istemiştir. Muhtar Paşa, Kamil Paşa ve Nazım Paşa'nın önemlerinin olmadığını hatta kendisini Nazım Paşa'dan kurtarmalarını istediğini söylemiştir. Mehmed Cavid Bey, “bir istizah yapar kurtarıyoruz. Yalnız siz kabine meselesi yapmayınız”. Muhtar Paşa, “katiyen yapmam. Bilakis memnun olurum. Yerine İbrahim'i alırım. Ziya Paşa'dan da bir şey anlamıyorum. O da dahiliyeyi beceremeyecek. Onunda yerine de birini bulmak lazım” demiştir. Mehmed Cavid Bey konuşmalarını Talat Bey'e anlatmış ve oda heyecanla hemen sadrazam Muhtar Paşa'ya giderek aynı şeyleri dinlemiştir.³¹⁶ 4 Ağustos'ta Ayan Meclisi Mebusan Meclisinin feshi için toplanır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İttihat ve Terakki Fırkasının çoğunluğa sahip olduğu Mebusan Meclisi ile çalışamayacağından Sadık Bey'in de isteğiyle meclisi fesh etmek istiyordu. Ayan meclisinden sonraki meclisin görevi de önceki meclisin kalan çalışma süresinin tamamlanmasıyla sona erer gibi hukuksuz bir yorum alarak meclisi fesh etmiştir. Mebusan Meclisi ve senatonun kapatılmasını aynı gün padişah onaylamıştır (4 Ağustos 1912). 5 Ağustos'ta Mebusan Meclisinde İttihat ve Terakki

³¹⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 439

³¹⁶ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 447

Fırkası adına Mehmed Cavid Bey, konuşma yaptığını ve salonda ki arkadaşlarını ağılattığını yazar.³¹⁷ “İttihat ve Terakki, hakiki meşrutiyeti ihlal etmeye çalışanların ve Kanun-ı Esasi’yi çiğneyerek hareket edenlerin, cezalarını vermeğe elbette muvaffak olacaktır. Bugün asiler Arnavutluk’ta değildir. Bugün asiler ve şakiler Bab-ı Ali’de dir.”³¹⁸ M. Cavid Bey, konuşmasında güvensizlik oyu verilerek Meclis-i Mebusanın süresiz tatili önerisi iki kişi dışında herkes tarafından kabul edilmiştir. Mebusların ayrılmasından sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa, boş meclise padişahın fesih iradesini okumuştur.

20-29 Ağustos 1912 tarihleri arasında İstanbul’da yapılan İttihat ve Terakki kongresinde seçimlere girilip girilmemesi tartışılmıştır. İttihat ve Terakki Fırkasının seçimlere girmesine karar verilir.³¹⁹ 5 Eylül’de İstanbul’a gelebildiği için Mehmed Cavid Bey, bu kongreye katılamaz. 8 Ekim’de Bab-ı Ali gösterisi olunca şüpheler İttihat ve Terakki’ye çevrilir. “Bunu İttihat ve Terakki’nin yapmış ve hükümeti iskat maksadıyla yapmış olduğuna kanaatleri var. Zavallılar bilmiyorlar ki İttihat ve Terakki bir şey tertip etmek istediği zaman böyle yapmaz ve muvaffakiyetsiz dönmez.”³²⁰ Dr. Nazım Bey, Gani Bey ve Salim Bey’in nezarete ifade verdiklerini, Aka Gündüz ve Ubeydullah Bey’in tutuklandıklarını anlatır. 20 Ekim 1912’de Mekteb-i Mülkiye’de hocalara sınıflarda siyasetle uğraşmamaları için vükela kararıyla bir belge imzalatılmak istense de Mehmed Cavid Bey, imzalamaz.³²¹

Balkanlar da Osmanlı ordularının yenilgi haberleri ve toprak kayıpları haberleri herkesi üzmekteydi.

Bütün bu haberler kalplere bir kabus indiriyor. Bu koca imparatorluğun son saatleri çılmakta olduğu hissi elimini veriyor. Sonra memlekette hükümet yok. Makamı iktidara bütün hırs-ı piri ile sarılanlar kendilerin halaskar-ı vatan addederek kımıldamıyorlar. Her kudretin istifade edilmek istenecek bir zaman olduğunu düşünmüyorlar. Hala siyasi düşmanlarını ayaklarıyla tepmekle meşgul oluyorlar. Zavallı memleket! Fakat kütle yine sakın yine cansız.³²²

³¹⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I,448

³¹⁸ H.C.Yalçın.(1962).Meclis feshediliyor.*Yakın tarihimiz*.C.3(34),s.248-249: Bayur,1991,**a.g.k.**,C.II,K.I,296-298

³¹⁹ Akşin,1987,**a.g.k.**,205

³²⁰ Babacan ve Avşar,2014, **a.g.k.**,C.I,466

³²¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,474

³²² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 481

Bu dönemde Mehmed Cavid Bey'in 11 Eylül-1 Ekim 1912 tarihleri arasında 20 gün hapis yattığını görüyoruz. Hapis ile cezalandırılmasında ise Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı yazı neden olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkasının sözcüsü Tanin gazetesi 3 Eylül 1912'de muhalefeti dolayısıyla kapatıldı. Hüseyin Cahit Bey, hemen dostu Mehmed Cavid Bey'in sorumlu müdür olduğu "Cenin" adlı gazeteyi çıkararak gazeteciliğe devam etmişti.³²³ Ertesi gün bu gazetede kapatılınca Babanzade İsmail Hakkı Bey'in müdürlüğünde "Senin "çıkarılmaya başlanır. Ve bu gelişmeler ve yazılar nedeniyle Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey, Divan-ı Harb Mahkemesine çağrıldılar. Cenin gazetesinde Hüseyin Cahit Bey'in yazısı çıktığı zaman Mehmed Cavid Bey, Selanik'te idi. Hüseyin Cahit, mahkemede Mehmed Cavid Bey'in Selanik'te olduğunu, haberi bile olmadığını ve eğer bir suç varsa kendisinin olduğunu dile getirdi.³²⁴ Mehmed Cavid Bey'de 7 Eylül 1912 Cumartesi günü mahkemeye gittiğinde kendisini 3 subay sorgular.

Katip, hükümetin nüfuzunun kırılması, halkın güveninin azaltılması, ordunun aleyhinde yazılar yazılması "hükümet-i askeriye tarafından menedilmiş iken", halka fitne veren bu makalenin basılmasına izin verme sebebini sorar. Mehmed Cavid Bey, sorgulamasını defterine not etmiştir. Cenin gazetesinde Hüseyin Cahit Bey'in makalesini Selanik'te olduğu için göremediğini ama katıldığını belirtir. Rumeli'de hükümeteşizliği gözleriyle gördüğünü, dört haftadır Selanik şehrinin valisi olmadığını, eşkiyalığın kol gezdiği, bombalama olaylarını yaşandığı Selanik'e gönderecek vali bulamayan hükümete hükümet denemeyeceğinin altını çizmiştir. Bütün Balkan şehirlerinin aynı olduğunu, valilerin korkularından evden çıkmadıklarını, bu nedenle hükümetin hiçbir gücü olmadığını ve halkın da güveninin kalmadığını anlattıktan sonra bu hataları yazmaya ve söylemeye devam edeceklerini söylediğini yazar.

Biz vahdeti Osmaniyeyi muhafaza, orduda intizamı tesis, memlekette emniyet ve adaleti temin etmek maksadındayız. Neşriyatımız hep buna matuftur. Bunun için daima çalışacağız. Bir gazetemizi kaparlarsa bir daha, onu kaparlarsa bir başkasını neşredeceğiz. Yazı yazamadığımız vakit söyleyeceğiz. Mümkün olursa İstanbul'da olmazsa Rumeli'de . Oraya idare-i örfiye yetişip bizi susturursa Anadolu'da orada kabil olmazsa Bağdat'ta orada imkan bulamazsak Avrupa'da daima hakikati söyleyeceğiz ve hiçbir şeyden korkmayacağız. Eğer hükümet bizi susturmak istiyorsa elinde gayet kuvvetli bir silah

³²³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 453

³²⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,454

vardır. Silah-ı kanun. Kanuna riayet ettiği gün biz susarız ve kanundan başka hiç bir şeyden korkmayız.³²⁵

Suçlamalara cevap verdikten sonra, “Zat-ı aliniz için bu kadar kafi” denilerek sorgulamayı bitirirler. 11 Eylül’de Hüseyin Cahit Bey ile tekrar sorgulandılar. Sonuçta Hüseyin Cahit’e bir ay Mehmed Cavid Bey ve Refet’e 20’şer gün hapis cezası verilir. Hüseyin Cahit, Mehmed Cavid Bey ve Orhan Talat’a 20’şer gün hapis verildiğini yazar.³²⁶ Teşekkür ederiz diyerek çıktıkları mahkemeden doğruca Bekirağa bölüğüne gönderildiler.³²⁷ Rutubetli, bodrumda olan bakımsız basık bir odaya konuldular. Debre’li Fuat Bey’le, Mustafa Bey adlı iki zabıt, Patrikhane’de tutuklananlara bile kendi odamızı vermiştik diye kızarak harekete geçer ve Umumi Hapishane’ye nakillerini sağlarlar.³²⁸

Mehmed Cavid Bey, hapiste iken gazeteye yeniden müdahale edilir ve bu sefer Hüseyin Kazım Bey, “Hak” adıyla 12 Eylül 1912’de gazeteyi tekrar çıkarmaya başladı. Hapishanede ziyaretlerine 12-18 Eylül tarihleri arasında 1500’ü aşkın ziyaretçi geldiğini yazmaktadır. 14 Eylül’de Mekatib-i Aliye adına 50 kişinin, Tıbbiyeliler, Rıza Tevfik, Ebüzziya gibi muhalefetten bile ziyaretçilerin geldiğini not eder. Tanzimat gazetesi ziyaretlerin gövde gösterine dönüşmesini eleştirince ziyaretçi yasaklanır.³²⁹ Az sayıda akrabaların arkadaşın gelebileceğini söylense de 19-30 Eylül tarihleri arasında da ziyarete gelmeler sürer. Hüseyin Cahit Bey, hapiste iken de yasak olmasına rağmen, yazı yazmayı sürdürür. Hapishane Müdürünün ricası üzerine yazılarını Ahmet Şerif adıyla yollamaya devam eder. 1 Ekim 1912 tarihinde 20 günlük sürenin dolmasıyla Mehmed Cavid Bey hapishaneden ayrılır.³³⁰

27 Ekim 1912’de sadarete Kamil Paşa atanınca Mehmed Cavid Bey, 29 Ekim 1912 ‘de Sait Paşa ile birlikte veliahta giderek Kamil Paşa kabinesi yerine Mahmut Şevket Paşa ya da Hilmi Paşa kabinesinin kurulmasını isterler. Üsküp’ün harpsiz düştüğü ve Selanik şehrinin de düşeceği haberleri gelir. “Bütün Makedonya düşmanın pay-ı istilas-ı altında. Bu nasıl plan bu nasıl vaziyet-i tedafüye anlamıyorum”.³³¹ 5

³²⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,455

³²⁶ Eroğlu,2015,**a.g.k.**, 55; Yalçın,1976, **a.g.k.**, 174: Mehmed Cavid anılarında Refet’le kendisine 20 gün derken Hüseyin Cahit Yalçın , kitabında Orhan Talat ile Cavid’e 20 gün ceza verildiğini yazar.

³²⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.I ,457

³²⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 456

³²⁹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 459

³³⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 459

³³¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 483

Kasım 1912 günü yazdığı notlarında yer alan cümleler Mehmed Cavid Bey'in duygularını anlamamıza yeter.³³²

Koca bir imparatorluk sükut ediyor. Ne fedakarlıklarla alınan Rumeli son ateşlerle son şehitlerle terk ediliyor. Hükümetten, ne bir ses, ne bir seda. Memlekette ne bir heyecan ne bir eser-i hayat. Ölüler memleketinde ölü bir kavme ölü bir hükümet hakim . Her şey uyuşmuş,her şey ölmüş. Otuz milyon nüfusa malik olan bir milletin tarihi beşerde böyle bir sükutuna tesadüf edilmemiştir. Hala hükümet fırka ihtirasatı içinde yanıyor. Hala İttihat ve Terakki'ye itam vasıtalarını arıyor. Hafız Hakkı gibi kahraman, iliklerine kadar asker bir zabite bir fırka vermiyorlar. Güç bela bir tabur tedarik edip harbe gidiyor.

6 Kasım 1912'de Hakkı Bey ile birlikte eski Sadrazam Hakkı Paşa'ya giderler. Hakkı Paşa üzgün ve onlara “Benim elimden bir şey gelmese bir binbaşı kadar levazım vazifesini olsun şu orduda ifa edemez miydin” diyerek kendisine bir görev verilmemesine içerlediğini söylemiştir.³³³ 8 Kasım 1912'de gazetelerde Mahmut Şevket Paşa'nın umumi müfettişliğe atandığı iradesi yer alır. İttihat ve Terakki Fırkası bunu başarsa da artık tüm cephelerde Osmanlı ordusu geri çekilmeye başladığı için geç kalınmıştı. 22 Şubat 1913 'te Mahmut Şevket Paşa, Edirne'den geldiğinde bu şehrin de düşeceğini , barıştan başka yapacak bir şey olmadığını söyler.

Mahmut Şevket Paşa hükümeti döneminde eski Sadrazam Hakkı Paşa , Basra Körfezi, Yemen ve Aden arasında ki konuları çözmek için Londra'ya yollarır.³³⁴ Mehmed Cavid Bey ise gümrük vergilerini artırmak, Fransız borsasına girmek , gereken borcu almak, kapitülasyonların kaldırılması ile Doğu Anadolu'da demiryolları yapılması için Rusya nezdinde Fransa'nın arabulucu olmasını sağlamak amacıyla Paris'e gitmesine karar verildi.³³⁵ Doğu Anadolu'da demiryolları yapılmasını Rusya kendisine karşı tehdit olarak algılıyor ve şiddetle karşı çıkıyordu.

Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğüne göre Mehmed Cavid Bey önce Viyana'ya giderek acil olarak 1 milyon altın borç almaya çalışacak daha sonra Alman, İngiliz ve Fransız sermaye gruplarıyla bir araya gelerek 25-30 milyon altın borç arayacak ve son olarak Londra'ya gidecekti.³³⁶ Mehmed Cavid Bey'in ömrünün bir senesini yediğini

³³² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 491

³³³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I, 495

³³⁴ Eroğlu,2008, **a.g.k.**,60

³³⁵ Bayur,1991,**a.g.k.**,C.2-K.3, 4

³³⁶ M. Şevket Paşa (1988). *Mahmut Şevket paşanın günlüğü*, İstanbul:Arba yayınları, 32-33

belirttiği³³⁷ bu görüşmelerde Avrupa başkentlerinde sıkı pazarlıklar yapmış adeta Fransızlara kök söktürmüştür. Fransa ile yapılacak borç görüşmelerinde kendisine imza yetkisi de verilir.³³⁸ Ayrıca İngiltere’den alınan ve son taksitleri kalan savaş gemilerinin alınması içinde görüşmeler yapmıştır.

1 Mart 1913 tarihinde Meclis-i Vükela harcırahını 250 lira ve yevmiyesini 11 lira olarak belirler ve aynı gün, İstanbul’dan ayrıldı.³³⁹ Mehmed Cavid Bey Almanların yanında savaşa girilmeyeceğine dair teminat vererek Fransızlarla anlaşma yapmayı başarır.³⁴⁰ Ali Haydar Midhat’a yazdığı mektupta görüşmelerin iyi gittiğini 15 güne kadar İstanbul’a dönebileceğini yazar.(16 Mart 1913)³⁴¹ Mahmut Şevket Paşa, savaş harcamalarının 60 milyon liraya çıktığını Mehmed Cavid Bey’e bildirir(2 Haziran 1913). Maliyenin kötü olduğu bu dönemlerde Rıfat Bey’in hastalığı nedeniyle yeni bir Maliye Nazırına ihtiyaç duyulduğu dönemde askere, memura maaş verilememektedir.³⁴²

Mahmut Şevket Paşa’ya suikast olayı yaşanınca sadrazamlığa Sait Halim Paşa geldi. Mehmed Cavid Bey, 23 Ocak 1914’te Avrupa’da ki temasları ve anlaşmanın gecikme nedenlerini , Alman askeri heyetinin varlığı ve Ege adalarında Türk tehdidi düşünceleri olduğunu yeni sadrazama iletir. Almanya ve Fransa ile 15 Şubat 1914’te demiryollarının çalışma alanları belirlenir. Ayrıca Fransa ile 11 Nisan 1914’te 35.200.000 liralık borç anlaşması yapılır.³⁴³ 7 Mayıs’ta Osmanlı Bankasına ait Bağdat demiryollarına ait tahvillerin alınması için Deutche Bank ile bir diğer anlaşma yapılır. Bu anlaşma 9 Mayıs’ta Paris borsasında işlem görmeye başlar.

Mehmed Cavid Bey, yoğun görüşmeleri arasında Fransa’da Temps gazetesine demeçler vermeye devam ediyor ve basında lehimize yazılar çıkması için çalışıyordu.³⁴⁴ Hatta basına verilmek ve lehte yazılar yazdırmak için 3000 lira ödenek , Mehmed Cavid Bey tarafından gazetecilere dağıtılıyordu. Siyasette basının rolünü bilen M. Cavid Bey, Fransız basınına yanına çekebilmek amacıyla hem basın temsilcileriyle görüşmeler yapıyor, hem de yazılar yazıyordu. Para aldığı halde yeterince destek olamayan basın

³³⁷ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**, 134

³³⁸BOA,MV.,234,112,15.05.1331(22.04.1913)

³³⁹ Babacan ve Avşar, 2014,**a.g.k.**,C.1,6

³⁴⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**, C.1,6 ; Savaşa girilince 5 Kasım 1914’te M.Cavid Bey, istifa eder.

³⁴¹ Eroğlu,2008,**a.g.k.**, 62

³⁴² M. Şevket, 1988,**a.g.k.**, 180

³⁴³BOA,MV.,234,112, 29 Mart 1330(11 Nisan 1914)

³⁴⁴ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,64

temsilcilerini fırçalamaktan da geri kalmıyordu. 10-18 Ağustos 1913 tarihli notlarında ” bir Türk gazetesi gibi “ yazıların yayınlandığı Gill Blass gazetesinden Mösyö Mortier ile görüşmesini anlatır. Mösyö Mortier, “para istemeyenlere nişan verin” demiş. Figaro ve Echo de Paris gazeteleri verilen paralar ile lehte yazılara başlamıştır.

Avrupa’da yapılan bu görüşmeleri içeride ki muhalefet çarpıtarak Cezayir ve Tunus’un Fransa’ya; Trablusgarb’ın İtalya’ya satıldığını söylerler. Hatta Irak, Basra ve Suriye’nin satıldığını ile iddia ederler.³⁴⁵ Mehmed Cavid Bey bu görevi sırasında 1. Dereceden Mecidi nişanı ile ödüllendirilmesinin³⁴⁶ yanı sıra Fransa’da kendisine dostluk ve anlaşma çalışmaları için birinci dereceden Legion d’Honneur nişanı verdi.³⁴⁷

Balkanların kaybindan sonra mevcut durumun zorlamasıyla , Mehmed Cavid Bey, Babanzade Hakkı’ya yazdığı mektupta İttihat ve Terakki Fırkasının İslamcılık siyasetini izleyeceğini belirtir.³⁴⁸ Daha sonraları 2 Temmuz 1913 tarihinde Hakkı Bey’den gelen mektupta da bundan sonra cemiyetin İslam siyaseti izleyeceğini fakat “bu siyasetin muharrer olmayıp idare edenlerin zihinlerinde yer bulacağını “cümlesi vardı.³⁴⁹

26 Mart 1913 günü Edirne’yi kaybettiğimizi duyunca üzüntüsünü yazar.“Dört sene evvelki ümitlerle bugünkü hüsrancı mukayese ederken dudaklarım büzüldü, gözlerim doldu. Ağlamamak ve susmamak için kendimi pek çok zorladım”.³⁵⁰ Bu kayıp, anlaşmanın uzamasına yol açmıştır. “Eğer Bulgarlar bu son hücumda muvaffak olmasalardı 24 saat sonra sulh akdedilecek ve muvafık şeraitle akt olunacaktı. Şimdi Kamil’den daha dun şartları kabul etmek zorundayız”.³⁵¹ Edirne’nin kaybedildiği tarihte ve daha sonra geri alındığı tarihte de Mehmed Cavid Bey, Avrupa’da görüşmeler yapmaya devam ediyordu. Avrupa’da iken, 23 Temmuz 1913 tarihinde Edirne’ nin

³⁴⁵ Bayur,1991,**a.g.k.**,C.2-K.3, 209; Eroğlu,2008,**a.g.k.**,66

³⁴⁶ BOA,İ.TAL, 7 Cemaziyelevvel 1332/3 Nisan 1914

Aldığı diğer nişanlar. Nişanı Osmani:BOA,İ.TAL,492,30 ,H.20.05.1332

Mecidi Nişanı :BOA,İ.TAL,464,59,H.8.3.1328; BOA,İ.TAL,464,59,08.03.1328

Almanya nişanı: BOA,İ.TAL,502,40,H.19.09.1333

Sırbistan nişanı:BOA,BEO,3694,277039,H.27.10.1328

Avusturya -Macaristan, Leopold nişanı:BOA,BEO,4482,336076,H. 22.12.1335

Avusturya - Macaristan nişanı:BOA,İ.DUİT,7,74,H.21.12.1335

Avusturya -Macaristan: BOA,İ.DUİT,7,82,H. 20.09.1336

Avusturya-Macaristan:BOA,İ.DUİT,7,74 ,H.21.12.1335

Osmanlı Nişanı: BOA,İ.DUİT,7,80,H.8.10.1336 ve BOA,İ.DUİT,7,81,H.10.08.1336

³⁴⁷ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,66

³⁴⁸ Bayur,1991,**a.g.k.**,C.2,K.4, 314

³⁴⁹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,759

³⁵⁰ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,627

³⁵¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,638

alındığı haberinin sefarete geldiğini söyleyerek “ tam id-i milli günü sefarette bayram var” şeklinde değerlendirir.³⁵²

Mehmed Cavid Bey, mali konularda olduğu kadar siyasi konularda da kendisine sıklıkla başvurulduğunu görüyoruz. Örneğin , 21 Nisan 1913'te Bogos Nubar Paşa ile konuşur. Paşa, Ermeniler adına geldiğini Fransız ve İngiliz kabineleri nezdinde girişimlerde bulunağını ve padişahın seçeceği bir yabancı vali isteyeceğini söylemiş. Mehmed Cavid Bey , bunun yanlış olduğunu, iyi netice vermeyeceğini, esasen Rusya'nın Ermenistan ıslahını istemediğini, hükümetin gereken ıslahatı yapacağını, Ruslar'ın bölgede Ermeni ve Kürtleri birbirine sokacağını söyler.³⁵³ 21 Haziran'da Gabriel, ile görüşür. Bogos Nubar Paşa kadar ileri gitmese de onunda Avrupalıların himayesini istediğini söyler.³⁵⁴

Avrupa'da iken 11 Haziran 1913'te Kamil Paşa'nın oğlu Kamil Paşazade Sait Bey'de görüşmeye gelir. Babasının başkanlığında yeni bir hükümet kurulmasını, ülkede İttihat ve Terakki'den başka güç olmadığını, önceki Kamil Paşa hükümetinin bir varlık gösteremediğini ancak şimdi sadarete gelirse hemen Avrupa'ya gelerek işleri yoluna koyacağını söylemiş. “ Silahla indirilen Kamil'i sadarete tekrar gelmesini düşünmesi enteresan“³⁵⁵ diye şaşkınlığını yazar. İttihatçı avının başlatıldığı Kamil Paşa kabinesinin yeniden kurulmasını hiç bir İttihatçı kabul etmezdi.

Balkan Savaşlarından sonra toplanan Londra Konferansında mali meseleler ile uğraşmakla da görevlendirildi. Mehmed Cavid Bey, işlerinin çokluğundan dolayı başkan olmak istemez ve 2. delege olarak komisyonlarda yer aldı. 3 Haziran'da Osmanlı Devleti heyeti içinde yer alacak olan maliyeciler aralarında iş bölümü yapılır. Bu arada Paris'te bulunan Muhtar Bey'de Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in emrinde çalışması için Londra'ya geleceği belirtilir.³⁵⁶

Halaçyan ile Crawford , Duyun-ı Umumiye işleri, Mehmed Cavid Bey ile Crawford'un maliye konuları ayrıca Halaçyan ile Mehmed Cavid Bey'lerin, imtiyazlar komisyonuna girmeleri kararlaştırıldı.³⁵⁷ 5 Haziran 1913'te Maliye komisyonu Hariciye Nezaretinin salonunda toplanan komisyonda Halaçyan'ın büyük emek verdiği nutuk

³⁵² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,785

³⁵³ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,674

³⁵⁴ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,751

³⁵⁵ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,744

³⁵⁶ BOA,HR.SYS,112,12,M.24.02.2014

³⁵⁷ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,731

okunmasıyla görüşmelere başlandı.³⁵⁸ Görüşmeler daha sonra komisyonlara ayrılarak devam eder.

İngiltere’de iken 1 Nisan 1913’te İngiliz bakan Churchill ile bir akşam yemeğine gitmişti. Churchill, Yunanlara olan muhabbetlerini dile getirdikten sonra onlarla iyi geçinmemizi istemekteydi. Geçinmenin adalar meselesinde ki tavırlarına bağlı olduğunu, aksi halde savaşın süreceğini Mehmed Cavid Bey söyler . Gladstone ise Avrupa’da Anadolu’nun Almanya tarafından işgal edilmesinden korkulduğunu belirtir. Mehmed Cavid Bey ise Rus tehdidini dile getirdikten sonra İngiltere ve Fransa’nın körü körüne Rusya’yı takip ettiğini söyler.³⁵⁹

Mehmed Cavid Bey, yapılan görüşmeler hakkında neredeyse günü gününe İstanbul’a bilgi vermeye de çalışıyordu.³⁶⁰ Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın çektiği telgraflarda özellikle para mevzu ve süren ticari anlaşmalar konuşulmaktaydı. Mayıs ayında sadrazam parasızlıktan bahsederken, Haziran ayında paranın bittiği haberleri geliyordu. Tüm bunlar onun üzerinde ki baskıyı daha da artırıyordu. Hatta Sadrazam Mayıs ayında bir an evvel reji işini bitir ve borç alalım diye mektup yazıyordu. Mehmed Cavid Bey, haklı olarak “Reji işi İstanbul’da görüşülüyor ben burada nasıl bitireyim?” diye defterine yazıyordu.³⁶¹ Maliye Bakanı Rıfat Bey’de hazine 15 milyon lira açık olduğunu 15 Haziran’da yazıyordu. Mahmut Şevket Paşa’nın katledildiği haberini de Avrupa’da iken aldığı üzüntüsünü anlatıyordu. Harbiye Bakanı olduğu dönemlerde pek anlaşmasalar da sadrazamlığı döneminde Paşa ile iyi anlaşmıştır. Üzülür ve notlarında “Zavallı Mahmut Şevket. Memlekete en ziyade hizmet edeceği bir zamanda alçakların kurşununa hedef oldu” cümlesi yer almaktadır.³⁶² 17 Haziran 1913 tarihinde Hakkı Bey’den Cahit Bey’e gelen mektupta yeni kabinenin Sait Halim Paşa tarafından kurulacağı anlatılır. Ayrıca padişahın Sait Halim Paşa’ya “Yazıktır senide öldürürler , bi- taraf zatı Hüseyin Hilmi Paşa’yı getirelim “dediğini de yazmaktaydı. Kurulan Sait Halim Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığına önce Rıfat Bey gelse de istifası üzerine 5 Ağustos 1913 tarihinde tekrar Mehmed Cavid Bey atanır. 12 Eylül 1913 tarihinde Paris’ten ayrılarak İstanbul’a doğru yola çıkar. 1 Mart 1913 ile 12 Eylül 1913 tarihleri arasında 6,5 ay kadar Viyana, Berlin, Paris, Londra gibi

³⁵⁸ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,733

³⁵⁹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,644

³⁶⁰ BOA,HR.İD,210,41,M.11.03.1913 ile BOA,HR.İD,210,73,11.03.1913 arasında yazışmaları vardır.

³⁶¹ Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,704

³⁶² Babacan ve Avşar,2014,**a.g.k.**,C.I,746

merkezlerde sürekli görüşmeler yaptığını ve bu görüşmelerde Türk menfaatlerini göz önünde bulundurduğunu görmekteyiz. İyi bir hatip olduğu kadar usta bir maliyeci, usta bir müzakereci ve siyaset adamı olduğunu günlüklerinde yaptığı görüşmelere yüzlerce sayfa tutan yazılarını okuyarak söyleyebiliriz.

3.4. I. Dünya Savaşı Yıllarında Mehmed Cavid Bey

3.4.1. I. Dünya savaşına girilmesi üzerine istifa ediyor

Dünya’da artan hammadde ve pazar ihtiyaçları, devletler arasında çıkar kavgaları ve bunların doğurduğu kamplaşmalar nedeniyle dünya savaşı kaçınılmazdı. Daha evvel Düyun-ı Umumiye meclisi içerisinde de Almanya, Avusturya, İtalya delegeleri bir grup oluştururken, İngiltere, Fransa ve diğer sermayedar devletlerin temsilcileri diğer bloğu oluşturmaktaydı. Düyun-ı Umumiye içerisinde bile bloklaşmada devletlerin çıkar kavgalarına ve siyasi duruma göre bir kamplaşma görülmekteydi.

Balkanlarda istikrarlı bir ortamın olmayışı ve sınırların rastgele çizilmesi de bu savaşın nedenlerinden sayılmaktadır. Ayrıca, Rusya’nın Panslavizm hedefiyle Balkanlarda etkinliğini artırmak ve boğazlarda söz sahibi olmak gibi gayeleri de bu savaşın diğer nedenlerinden sayılabilir. Tüm bu nedenlerle birlikte Avrupa’da siyasi birliğini geç sağlayan Almanya ve İtalya gibi devletlere gereken hammadde, sömürge ve pazar ihtiyaçlarını karşılama düşüncesi belki de bu savaşın en önemli nedenidir. Dünya sathında sömürgelere sahip olan İngiltere ve Fransa ellerinde olanı korumak amacıyla birbirlerine yaklaşmışlar ve tıpkı Düyun-ı Umumiye’de olduğu gibi her yerde birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti ile Almanya’nın II. Abdülhamit döneminde yakınlaşmaya başlaması, İttihat Terakki Fırkası döneminde ilişkilerin sürdürülmesi ve Alman subayların orduyu ıslah amacıyla ordularımızda görev almaya başlaması bizleri doğal olarak İttifak Devletleri bloğuna yaklaştırmaktaydı. Her ne kadar Mehmed Cavid Bey, 1913 yılında Avrupa’da yaptığı görüşmelerde İtilaf devletleri bloğuna yaklaşmak için çalışmalar yapsa da , bunda başarılı olamamıştı.

28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Macaristan veliahtının bir Sırp genç tarafından suikast ile öldürülmesi, savaşın zamanını belirleyen veya kıvılcımını oluşturan en önemli etken olarak bilinir. Çok daha erken tarihlerde oluşan İtilaf ve İttifak blokları bu olaydan sonra karşı karşıya gelir ve savaş kaçınılmaz hale gelir. Her şeyden önce savaşa bahane arayan devletler bu durumu ellerinden geldikince kullanmaya çalışır. Avrupa devletlerinde bloklaşmalar netleşir, taraflar yerlerini belli

eder. 28 Temmuz tarihinde de Avusturya- Macaristan, Sırbistan'a savaş ilan eder. Artık sömürge alanlarının yeniden belirleneceği I. Dünya Savaşı başlamış olur.

Ne yazık ki Osmanlı Devleti, kısa sürede pek çok kıtaya yayılan bu savaşa hazırlıksız yakalanır. Mehmed Cavid Bey'in daha önce Avrupa'da yaptığı temaslara bakıldığında böyle büyük bir çaplı savaşı beklemediği söylenebilir. Yunanlılarla bir savaş beklentisi olsa da diğer devletlerle bir savaşı düşünmemektedir. Esasen Mehmed Cavid Bey'de ekonomist olarak savaşın Osmanlı Devleti'ne getireceği olumsuzlukların farkındadır. Bu nedenle de maliyeci olarak savaşa böylesi bir savaşa en başından karşı durmuştur.

Mehmed Cavid Bey, Avrupa'da müzakerelerden İstanbul'a yeni dönmüş , 5 Ağustos 1913'te daha Avrupa'da iken Maliye Nazırlığına getirilmiş ve işleriyle uğraşmaya devam ediyordu. Hazırladığı moratoryumu meclisten geçirmekle uğraşmaktadır. Mehmed Cavid Bey'in savaşa girilmesinden geç haberi olduğu ya da savaşa girilmesinden sonra istifa ettiği pek çok kaynakta yer almakta ve bunu kendi günlükleri de doğrulamaktadır. Mehmed Cavid Bey'in Almanya ile ittifak yapıldığını sonradan öğrendiği bir gerçektir. Şimdi Mehmed Cavid Bey'in bu ittifakı 2 Ağustos tarihinde öğrenmesini kendi tuttuğu notlarına bakarak aydınlatmaya çalışalım. Mehmed Cavid Bey açısından beynini kemiren pek çok düşüncenin kafasından geçtiği bu güne bakalım. Ruznamenin , II. Cildinin 613 -616 sayfaları arasında bu günü detaylı olarak anlatır.

2 Ağustos 1914 tarihinde ilgili moratoryum kanununu meclise sunduğunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası daha önce Mebusan Meclisini kapatmaya karar vermelerinden dolayı üstüne gitmezler ve kanun hükmünde kararname ile bu sorunu çözerler. Mehmed Cavid Bey, hazırladığı moratoryum kanunu imzalatmak için Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yanına gittiğinde , Weber Paşa'yı dışarıda beklerken görmüştür. Sadrazam Sait Halim Paşa aceleyle bir şeyler yazmaya çalışıyor ve Enver Bey, Halil Bey ile Talat Bey'de dışarıda bekliyordu. Mehmed Cavid Bey durumdan şüphelenerek sebebini sorsa da Talat Bey, söz verdiklerini söyleyerek bir şey söylemez. Mehmed Cavid Bey, "kendisine yoksa Almanya ile ittifak mı ediyorsunuz?" diye sorar.³⁶³ Sadrazamın yanına girdiklerinde Mehmed Cavid Bey, şüphesinde haklı olduğunu anlar. Sadrazam, Almanya ile yaptığı ittifak anlaşmasını orada okur ve

³⁶³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 613

aralarında kalmasını ister. Mehmed Cavid Bey notlarında bu anlaşmayı verir. Özetlersek;³⁶⁴

1.Savaş Avusturya ve Sırbistan arasında kalırsa, Osmanlı devleti tarafsızlığını koruyacak. Eğer Rusya savaşa girerse o zaman Almanya ve dolayısıyla Türkiye’de savaşta yerini alacaklardır.

2.Savaş olursa Alman askeri heyeti Türkiye’de kalacak ve görev alacaklardır.

3.Anlaşma, 5 yıl için geçerli olacak ve bir beş yıl daha uzayabilecekti.

4.Alman elçisi Wangenheim ve Sait Halim Paşa imzalayınca yürürlüğe girecekti.

5.Türkiye ile Rusya arasında savaş olursa Almanya gerekirse silahlı olarak Türkiye’yi savunacaktı.

Mehmed Cavid Bey’e ne düşündüğünü sorarlar. “O kadar mütehayyirdim ki cevap vermedim. Ve mütereddit olduğumu, böyle büyük bir meseleye bu kadar çabuk rey veremeyeceğimi söylemekle iktifa ettim. Diğer arkadaşlarda ise sevinç hayret vardı. Biz büyük devletle ittifak ediyormuşuz!”³⁶⁵

Mehmed Cavid Bey’i ikna etmeye çalışsalar da savaşın başlamasından sonra ve aceleyle yapılan böyle bir anlaşmayı anlamsız buluyordu. Harpten önce bile böyle bir anlaşma önerilse düşünülmesi gerekirdi inancını taşır. Mehmed Cavid Bey tartışmayı anlamsız bulsa da Talat Bey ve haberi olanların dört günden beri bununla uğraştıklarını öğrenir. Bu gizli hazırlıklardan, görüşmelerden Mehmed Cavid Bey’in ve hatta bazı nazırlarında haberleri yoktur. Mehmed Cavid Bey buna daha da kızdığını belirtir. “Ahvalin nezaketi olmasaydı buna derhal istifa ile cevap verecektim” diye yazar.³⁶⁶ Meclisin tatiline karar vererek ayrılırlar.

Akşam Talat Bey, Mehmed Cavid Bey’e gelir ve birlikte Enver Paşa’nın yanına giderler. Yolda giderken Talat Bey’e sorumluluk almak istemediğini, Rusya yenerse mahv olacağımızı, Almanların zaferinin kesin olmadığını, Almanların bize asker silah yollayamayacağını söyler. Talat Bey’in kaçamak cevaplarından Mehmed Cavid Bey, anlaşmanın taraflarca imzalandığını ve kesinleştiğini anlar. Enver Paşa’nın evi önünde arabadan inerken Talat Bey, “Ne yapalım bu iş oldu bitti, sadrazam imza etti, mukadderat” diye geçirir. Ben de, “bu mukadderat ile sürüklenmek istemem cevabını

³⁶⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 614

³⁶⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 614

³⁶⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 615

verdim” .³⁶⁷ Enver Paşa’nın yanında Halil Bey ve Cemal Bey’de varmış. Cemal Bey’in de bu gizli kapaklı anlaşmadan canı sıkılmış ve istifa etmekten söz eder. Talat Bey’e söylediklerimi orada da tekrar ettim. “ve ne Talat’ın ne de Halil’in imzasına karar verdikleri muahedenin manasını tamamen anlamadıklarını gördüm”.³⁶⁸ Mehmed Cavid Bey, lehimize hiçbir maddenin olmadığını, hiçbir aklı selimin böyle bir anlaşmayı kabul etmeyeceğini söyler. Hep birlikte sadrazamın evine giderek Mehmed Cavid Bey’in itirazlarını ona da söylediler. Anlaşma üzerinde tadilat yapılması üzerine konuşuldu. Sadrazam da bunu kabul ederek gerekeni yapacağını söyler. Mehmed Cavid Bey, bu ciddiyetsizliğe daha da kızar.” İşte devlet için en hayati bir meselenin hallinde gösterilen itina ve basiret. Sadrazamın bu cevabı karşısında ben o kadar asabileştim ki söz söylemeye lüzum görmedim, uzaktan Talat’a dudaklarımı yummakla cevap verdim” .³⁶⁹ Bu arada Londra’dan gelen telgrafta Osmanlı Devleti’nin sipariş ettiği gemilere el konulduğu belirtiliyordu. İşin kötü tarafı sefirimiz gemilerin son taksitini ödemişti.

Almanya’ya Mehmed Cavid Bey’in itirazları ve isteğiyle yapılan görüşmeden sonra yapılacak olan teklifler belirlenir.

1. Bulgaristan savaşa girmeden Osmanlı Devleti’de girmeyecektir. Ayrıca Romanya’nın tarafsız kalması için de çalışılmalıdır.
2. Doğuda Kafkasya’ya kadar Müslümanlarla bağlantı sağlanmalı ve Balkanlarda Türklerin olduğu yerler bize verilmelidir.
3. Tüm kapitülasyonlar kaldırılmalı ve diğer devletlere kabul ettirilmelidir.
4. Topraklarımıza düşman girdiğinde onları çıkarmadan barış yapılmayacaktır.
5. Savaş tazminatından hisse verilmesi. Alman elçisi Wangenheim’a iletilen bu şartlar kabul edilir.

Gayet zeki bir devlet adamı olan Mehmed Cavid Bey, daha evvel Sait Halim Paşa’nın imzaladığı anlaşmada Alman İmparatorunun onayı olacağını ancak şimdi bizim önerilerimizde sadece Alman Elçisi Wangenheim’in şahsi imzası olacağını söyleyerek sadrazamı uyardı. Bu arada İbrahim Bey’de gelişmeleri ve anlaşmayı öğrense de bazı bakanların hala haberi yoktur. “Onlara daima bi-taraflıktan bahsolunuyor” der.³⁷⁰

³⁶⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 615

³⁶⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 616

³⁶⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 616

³⁷⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 617

Mehmed Cavid Bey, 10 Ağustos 1914 tarihinde sadrazama gittiği zaman ondan iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazından geçtiği haberini aldı. Tarafsızlığımızı bu kadar ihlal edecek bir olay olamazdı diye niteler.³⁷¹ Almanlar bizi bir an önce savaşa sokmak istiyorlar , ittifaka güvenerek kendi evleriymiş gibi boğazdan giriyorlardı. Gemilerin silahlarını teslim etmeleri ya da çekip gitmelerine karar verilerek Alman elçisi Wangenheim çağırıldı. Elçi, her ikisinin de olamayacağını, müttefik olduğumuzu ve bizim için geldiklerini eğer ısrar edersek Ruslar ile birleşip bizi taksim edeceklerini söyleyerek tehdit eder.³⁷² Sadrazamdan sonra Talat Bey ve Halil Bey ile ayrıca konuşurlar ve satın alma teklifini götürürler. Elçi Wangenheim, bunu imparatora yazabileceğini söyleyince mesele kapanır. Zor bir gece geçirilir ve Sadrazam Sait Halim Paşa'nın evinde saat üçe kadar birlikte konuşmaya, çare aramaya devam edilir. Ertesi gün bu durumu oldu bittiye getirmek isteyen İttihatçılar, iki Alman savaş gemisinin 80 milyona satın alındığını gazetelerde haber olarak yayınlattılar. Fransız , İngiliz ve Rus sefirler gazete ilanlarını görünce hemen gelirler. Her ne kadar olanın farkına varsalar da üstelemek istemezler , tarafsızlığımızı korumamızı isterler. Üç dört gün sonra bu oldu bittiyi Almanlar kabul etmek zorunda kaldı.

14 Ağustos tarihinde sadrazam ile yapılan toplantıda Almanya'nın bir an evvel savaşa girmemizi istemeleri konuşulur. “Ya batmak, ya çıkmak” isteyen Enver Paşa, savaşı en çok isteyen kişi olduğunu belirtmektedir. Mehmed Cavid Bey, Enver Paşa'yı Almanların etkisi altında ve Almanya'nın yeneceğine tam bir inancı olduğunu belirtmektedir.³⁷³ Talat Bey ve Halil Bey'de eski savaş taraftarlığı ve şevkleri kalmamıştı. Mehmed Cavid Bey ise her zamanki gibi daha mantıklı, gerçekçi biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürekli olarak arkadaşlarını ve Sadrazam Sait Halim Paşa'yı uyarıyordu. “Ve telkinattan hiç hali kalmıyorum. Memlekete bu suretle büyük bir hizmet ettiğime kaniim. İhtimal ki şimdi harp meydanında olacaktık”.³⁷⁴ Talat Bey , Halil Bey ve Enver Paşa , Wangenheim'a giderek Bulgarlar'ın yanımızda yer alması ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadan savaşa girmeyeceğimizi tekrar söylediler. Talat

³⁷¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 618

³⁷² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 618

³⁷³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 619

³⁷⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 619

Bey, Sofya'ya giderek , bir an evvel onların savaşa girmelerini sağlamaya çalışırken³⁷⁵ , Halil Bey'in , Bükreş'e giderek Romanya'nın tarafsız kalmasını ya da yanımızda yer almasını sağlamasına karar verilir. Hükümetin genel inancı Bulgarlar savaşa girmese biz de girmeyeceğize döner. Bu durumdan Mehmed Cavid Bey oldukça memnundur. Mehmed Cavid Bey, 15 Ağustos 1914 tarihinde Bulgar Sefiri Toşef'e, siz savaşa girmeden ve Almanya büyük bir zafer kazanarak Fransa'yı ezmeden biz savaşa girmeyiz diyordu.³⁷⁶ Mehmed Cavid Bey'in fikirleri genelde bu merkezde idi.

Bu arada Tekalif-i Harbiye vergileri nedeniyle Harbiye Nezaretinin gerekli gereksiz lüks eşyalara bile el koymaya başlaması tepkilere yol açıyordu. Harbiye Nazırı maliyenin para vermediğini bahane ederek bunu yaptıklarını söylüyormuş³⁷⁷ (16 Ağustos 1914). Hatta bu kafaya göre davranmak her yerde devam ediyor ve limanlara uğrayan gemilerden bile fazladan vergiler alınmakta dolayısıyla yabancı elçilerden şikayetler bir türlü bitmemektedir. Mehmed Cavid'e göre yapılan bu girişimler, "şekavet derecesini bulmuştur".³⁷⁸

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Almanya yanlısı politikaları basında da kendini gösteriyor ve gazetelerde sadece Almanların seferleri ve başarıları veriliyordu. "Belli bir tarafgirlik var ki bunu gizlemek kabil değil".³⁷⁹ Mehmed Cavid Bey, Fransız Bompert'a da harbe girmemek için elinden geleni yaptığını söyler. 17 Ağustos tarihinde Rus Goulkowitz ile yaptığı görüşmede de aynı şeyleri söyleyerek, savaş olsa bile sadece adalar nedeniyle Yunanistan ile olacağını anlatır.³⁸⁰ Fransızlar, Almanları yenerse zaten bizim içimizde var olan harp taraftarlarının da geri adım atacıklarını ve o zaman bir endişe kalmayacağını belirtir. İngilizlerin gemilerimizi vermeyişi, Fransa ve Rusya'nın bir şey vaat etmeyişi ve Almanların boş durmayışını anlatır.

Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gittiğinde Sadrazam, İtilaf sefirlerinin tarafsız kalmamız durumunda toprak bütünlüğümüze garanti verdiklerini söyler. Sadrazam, artık harbe karşı ve yapılan ittifaknamenin bizi savaşa sokacağına inanmıyor, anlaşmayı

³⁷⁵ Bulgaristan elçisi Toşef, savaş karşıtıdır. Bu nedenle Talat bey, onunla bir anlaşmaya varamayız diyor ve doğrudan gitmeyi istiyordu. Talat Bey, geceleyin her ihtimale karşı Toşef'e giderek meseleyi açsa da Bulgar elçisi sıcak bakmaz.

³⁷⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 620

³⁷⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 621

³⁷⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 621

³⁷⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 621

³⁸⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 622

farklı şekillerde yorumluyordu. Mehmed Cavid Bey’de anlaşmaya uymayabileceğimizi, Alman elçisi Wangenheim’in bizi aldattığını söyleyerek destekler.

19 Ağustos tarihinde sadrazamı tekrar görmeye gittiğinde Sadrazam Sait Halim Paşa tarafsızlığımız karşılığında kapitülasyonların kaldırılması için sefirlerle görüşmesini istemiştir.³⁸¹ İttifak anlaşmasını padişahın henüz onaylamadığını öğrenir. Mehmed Cavid Bey’de, Sait Halim Paşa’ya zaman kazanmak için beklemesinin daha iyi olacağını söyler. Sonradan ilave ettirilen maddelerinde anlaşmada yer almasının gereğini anlatır. Mehmed Cavid Bey, “muahede gününden beri bizim tesirimiz arttı. Eğer ben olmasaydım daha pek ileri gidecekler, Almanlara hiçbir teklifte bulunmayacaklar ve belki de harbe girmiş olacaktı” der.³⁸² Cemal Paşa, aynı gün Mehmed Cavid Bey’i çağırır. Cemal Paşa ile akşam yapılan görüşmede kendisine İngiltere ile görüşmek istediğini ve onlara ittifak için neler önerelim diye sorduğunu anlatır.

1. Gemilerin iadesi
2. Kapitülasyonların kaldırılması
3. İç işlerimize kesinlikle karışılmaması
4. Bütünlüğümüzün korunması gerekirse silahla savulması şeklinde gibi madde belirlerler.³⁸³

Mehmed Cavid Bey, diplomasiyi bırakmadan İngiliz, Rus ve Fransız sefirleri ile görüşmelerine devam eder. Sefirlerden iktisadi ve adli kapitülasyonların kaldırılması ve bütünlüğümüzün korunmasında üç sefirin de ayrı ayrı Osmanlı Devletine garanti vermelerini istemiştir.³⁸⁴ Mehmed Cavid Bey, kabinede ki Alman yanlılarının tekliflerinin çok olmasından dolayı ellerinin güçlü olduğunu ancak savaşa karşı olan kendi ellerinin zayıflığını ve hiç değilse bu güvenceleri vermelerini istemekteydi. Goulkewitch , hemen Petersburg’a yazacağını söyler. 22 Ağustos’ta ise Giers (Rus sefiri), bu teklifleri kabul eder. Aynı gün İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi Mehmed Cavid Bey’i çağırarak elçilerle yaptığı görüşmeler hakkında bilgi istemiştir. Harbiye Nezaretinin maliye de para olduğu halde vermediği şikayetleri ve moratoryum ilanının bankalara yaradığı gibi gelişmeler kendisine söylenir. İstenen açıklamayı

³⁸¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 625

³⁸² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 625

³⁸³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 625

³⁸⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 627

Mehmed Cavid Bey, hazinede para olmadığını, 800 bin askere bakacak bütçe olmadığını ve askerin aç kalacağını söyler. Seferberliğin zamansız yapıldığını ve sorumluluğu olmadığını da ekler.³⁸⁵

Romanya ve Bulgaristan'la ittifak çalışmalarının yürütüldüğü dönemde İsmail Canbolat, Bükreş'ten gelerek hükümete bilgi verir. Sadrazam Sait Halim Paşa ise asla Rusya'ya saldırmayacağını söylemekteymiş. "Alman muahedesini imza ederken düşüneceği şeyleri şimdi düşünüyor" diye eleştirir (24 Ağustos 1914).³⁸⁶ Almanlar, daha önce Bulgarlarla anlaşıldı dese de hala bağlayıcı bir anlaşmaları yoktu. "Almanlar bizi aldattılar şüphesiz. Fakat kabahat aldatanda değil kolaylıkla aldananlarda" ³⁸⁷ diye hükümetin özeleştirisini yapar. 27 Ağustos'ta Sadrazam Sait Halim Paşa, anlaşmayı padişaha onaylattığını söyler.³⁸⁸ Maliyenin kötü olduğu dönemde , bakanlık tüm ödemeleri durdurmak zorunda kaldı. Harbiye Nazırı sürekli para istiyor, bankerler, bankacılar Mehmed Cavid Bey'e gelerek moratoryum ilanı ve diğer ekonomik sorunları görüşüyorlardı. Bu esnada Almanya, Fransız ordularını yenerek hızla Fransa'ya girdiğini ve ziyarete gelen Fransız Bompert, 29 Ağustos tarihinde onları ancak Paris'te durdurabileceklerini söylemekteydi.³⁸⁹

31 Ağustos 1914'te İngiliz sefirine mektubunda İngiltere'nin şimdi Almanya'yı ezmeye çalıştığını ama ileride Rusya'yı ezmek zorunda kalacağını ve İngiliz menfaatlerini bildiğini yazmıştır.³⁹⁰ Bükreş'ten gelen Talat Bey, Romanya'nın tarafsız kalacağını ve Yunanistan'ın, Sırlarla ittifak yaptığını anlatır. O'na eğer Bulgaristan Sırbistan'a saldırırsa bu ittifaktan dolayı Yunanistan'ın da savaşa gireceğini söylemişler. Talat Bey, sadrazama kabinede ihtilaf olduğunu söyleyerek isteyen nazırın çekilmesi gerektiğini söyler .³⁹¹

Mehmed Cavid Bey , diplomatik girişimlerle savaşın vereceği zararları önlemek ve savaşa girişi engellemek için çalışmalarda bulunduğu için Talat Bey'in bu önerisine rağmen görevinden ayrılmaz. Heyet-i Vükela, mevcut durumu değerlendirmek için kapitülasyonların kaldırılması için nota yazılmasına karar verir. Mehmed Cavid Bey, bu

³⁸⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 631

³⁸⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 633

³⁸⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 633

³⁸⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 634

³⁸⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 639

³⁹⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 638-639

³⁹¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 640

notayı 5 Eylül'de Hüseyin Cahit Bey'e yazdığını not eder.³⁹² Harbiye Nazırı Enver Paşa ile para yüzünden tartışmasını anlatır. Mehmed Cavid Bey, 5 Eylül'de yaşanan bu tartışmada "hazinede para bulundukça. Bence her şeyden mukaddes devletin borcudur, mevcudu oraya veririm, ondan baki kalanı orduya" der.³⁹³ Gerekirse başka bir Maliye Nazırı bulun diye de uyarır.

6 Eylül'de Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı notayı tashih, tahlil ve tercüme için Ostrorog'a yolladı.³⁹⁴ Cahit Bey'in hazırladığı ve Ostrorog'un düzelttiği kapitülasyonların kaldırıldığı notasının metni, Heyeti Vükela'da okunarak elçilere verilmesine karar verilir.³⁹⁵ 9 Eylül 1914 tarihinde İstanbul'da bulunan yabancı elçilere gönderilen nota ile 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırıldığı bildirilir. Bu görüşmede Mehmed Cavid Bey, Talat Bey ve Enver Paşa'nın Bulgarlar savaşa girmese bile savaş taraftarı olduklarını yazar.

9 Eylül 1914 sabahı Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yanında Wangenheim, Giers, Bompart, Mallet, Pallavicini gibi yabancı temsilcilerle görüşürler. Alman elçisi Wangenheim ile tartışmalar da elçi ayrıldıktan daha sonra sinirle gelir.

Hilaf-ı tabiat bir hal ve vaz'ı mecnunane ile. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun bir münakaşamız vuku buldu. Hemen iki saat kadar devam etti. O sesini yükseltince ben sükun ve huzur ile cevap verdim. Fakat hiçbir sözünü tehditini hücumunu cevapsız bırakmadım. Bizim Alman taraftarları bu sahneyi temaşa etmeliydiler.³⁹⁶

Sefir Wangenheim, kapitülasyonları bize sormadan kaldıramazsınız dediği gibi ülkeyi terk etmekle de tehdit eder. Giderken Alman askeri heyetini de götürceğini belirtmiş ve hatta daha da ileri giderek Rusya ile ittifak yaparak saldırmakla tehdit eder.³⁹⁷ Sefir Wangenheim, sizin zaten savaşa girmeye niyetiniz yok diyerek bunu Almanya'ya yazacağını, kendisinin mektupla verdiği garanti ve kabul ettiği şartların bir geçerliliğinin olmadığını açıkça söylemiştir. Mehmed Cavid Bey, haklı olmanın verdiği güçle "arkadaşlar duysunlar" diye defterine not düşmüştür.³⁹⁸ Mehmed Cavid Bey, Almanya'nın 40 yıldır savaş için hazırlandığını ama bizim 40 günde

³⁹² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 642

³⁹³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 643

³⁹⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 643

³⁹⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 644

³⁹⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 647

³⁹⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 648

³⁹⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 649

hazırlanamayacağımızı, Bulgaristan ve Romanya'dan hala gereken destek ve garantiyi alamadıklarını ve devlet olarak en uygun zamanı beklediklerini söyleyerek cevap verdiğini anlatır. Alman sefiri Wangenheim her ne olursa , ertesi gün yumuşar.

13 Eylül'de Sadrazam Sait Halim Paşa'nın evinde Harbiye Nezaretinin istediği para nedeniyle toplanılmıştı. Mehmed Cavid Bey, hazineye para olmadığı gibi olağan vergilerin dahi toplanamadığını belirterek, olağanüstü harp vergisine karşı çıkar. Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2.000.000 lira istese de ayda 500.000 lira ödemeyi Mehmed Cavid Bey kabul eder.³⁹⁹

Mehmed Cavid Bey, kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili olan tüm ülkelerin elçileriyle görüşmeler yapmaya devam eder. 18 Eylül'de Fransız elçi Bompard'a bunu "istiklal-i iktisadiye ve maliye" meselesi olarak gördüğünü, adli kapitülasyonları biraz daha erteleyebileceklerini söyler.⁴⁰⁰

20 Eylül 1914 tarihinde Sadrazam Sait Halim Paşa'da Amiral Suschon'un durumu konuşulur. Enver Paşa, Amiral Suschon ve donanmanın Karadeniz'e çıkması teklifini Bakanlar Kurulu üyeleri kabul etmezler. "Enver, Suschon'un askerliği namına Ruslara tecavüz etmeyeceğine dair söz vermiş olduğunu ve binaen aleyh bu söze inanmak lazım geldiğini söylemişse de bu nokta-i nazara iştirak etmedik".⁴⁰¹ Bakanlar, haklı olarak amiralin Karadeniz'e çıkınca Rus gemilerini ya da topraklarını bombalamasından korkuyordu. Enver Paşa, "ya çıkmaya kalkarsa ne yapacağız" deyince Mehmed Cavid Bey , topa tutulmasını isteyecek kadar buna karşı olduğunu açıkça belirtir. Halil Bey ise eğer çıkarsa , bir daha geri dönmesine izin vermeyiz önerisinde bulundu . Sonuç olarak Mehmed Cavid Bey'in önerisi reddedilir ve Halil Bey'in önerisi kabul edildi.

20 Eylül akşamı Şeyhülislamın evinde Cemal Paşa, Enver Paşa, Talat Bey, Mehmed Cavid Bey, Dr. Nazım, İbrahim Bey'ler toplanır. Mehmed Cavid Bey, toplantıda Enver Paşa'nın tavrını eleştirir.⁴⁰²

Enver, behemehal bizi yürütmek isteyen Almanların fikrinde. Atiyi hiç düşünmüyor, harbin iyi safhaları olduğu gibi fena safhaları da olacağını nazarı dikkate almıyor. Bugün yürürsek sevinecek. Aylarca devam edecek olan bu azim harbe bizim ne kuvve-i maliyemiz, ne de benim fikrimce kuvve-i askeriyemizin mukavemet edemeyeceğini düşünmüyor.

³⁹⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 651

⁴⁰⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 654

⁴⁰¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 656

⁴⁰² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 657

Cemal Paşa'da toplantıda Mehmed Cavid Bey'i desteklemiştir. Amiral Suschon'un askerlerine Karadeniz'e çıkınca Rus gemisi görünce bombalayın emrini verdiğinin duyulması üzerine Cemal Paşa'da toplantıda eğer çıkmak isterse Amiral Suschon'u vuralım demiştir.⁴⁰³

Mehmed Cavid Bey , ertesi gün 21 Eylül 1914 'te kendisini çağıran Cemal Paşa'nın yanına giderken Bulgar sefiri Toşef ve Rus sefiri Genadiyef'ten, Gooben'in Karadeniz'e çıktığını duymuştur. Cemal Paşa'nın yanına geldiğinde bunun doğru olduğunu öğrenir. Cemal Paşa, donanmaya geri dön çağrısı yaptığını söylese de Amiral Suschon ve donanma, geri dönmemiştir. Cemal Paşa, İtalya'da satılan San Marr zırhlısı için konuşmak için çağırdığını söylese de Mehmed Cavid Bey karşı çıkar.⁴⁰⁴ 24 Eylül'de ise Karadeniz'e açılan Amiral Suschon, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, kendisinin doğrudan Alman karargahına bağlı olduğunu, başka bir yerden emir almayacağını açıkça belirtmiştir.⁴⁰⁵

27 Eylül'de yapılan Heyet-i Vükela toplantısında Enver Paşa, Amiral Suschon ve iki Alman gemisinin Karadeniz'de olduğunu belirterek bizim donanmamızın da çıkmasını teklif etmiş. Bu teklif, bakanlar tarafından kabul edilmez. Almanya'dan olası savaş giderleri için para istenmesine karar verilse de Mehmed Cavid Bey, biz savaşa girmeden Almanlar para vermez inancında olduğunu söyler.⁴⁰⁶

Bundan sonra ki süreçte gelişmeler hızlanır ve 1 Ekim 1914'te kapitülasyonların kaldırılması kararı tüm itirazlara rağmen uygulanmaya başlandı. 12 Ekim'de Almanya'dan borç olarak 5.000.000 lira avans verilebileceği teklifi gelir. Her sene %6 faizli 5 milyon lira avans verilmesi öngörülmekte ve 250.000 lira mukavele imzasından 10 gün sonra, 750.000 lirası savaşa girdikten 10 gün sonra, kalanı ilan-ı harpten 30 gün sonra her ay 400.000 lira savaş bitene kadar ödenecekti .⁴⁰⁷ Almanların bu önerisi müzakere edilmeye bile değer görülmez.

27 Ekim 1914'te Fransız elçi Bompard, Mehmed Cavid Bey'in yanına gelerek yakında Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceğini, savaş karşıtı bakanların kabineden atılacağını, Enver Paşa'nın Almanlarla anlaşmış olduğunu ve bir bahane ile savaşa girileceğini söylemiştir. Mehmed Cavid Bey ise bunların Beyoğlu'nda söylenen

⁴⁰³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 658

⁴⁰⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 659

⁴⁰⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 661

⁴⁰⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 663

⁴⁰⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 668

dedikodulardan ibaret olduğunu ve Enver Paşa'nın hükümet kararı olmadan böyle bir şey yapamayacağını söyler. Zaman Bompert'ı haklı çıkarmış ve sadece bir gün sonra savaşa girmek için Osmanlı donanması gereken bahaneyi Karadeniz'de yaratmıştır.

29 Ekim 1914'te acele ile Sadrazam Sait Halim Paşa, Mehmed Cavid Bey'i çağırır. Sadrazam, okuduğu telgrafta -Enver Paşa, Talat Bey, İbrahim Bey'de var- manevra yapan Osmanlı gemilerine Rusya'nın ateş ettiğini ve çarpışmanın başladığı yazılıydı. Mehmed Cavid Bey, "böyle olacağını söylemişim ", diye korktuğunun başımıza geldiğini belirtti. İbrahim Bey düşünüyor, Enver Paşa'nın ise gülümsediğini ekler. "Takib olunan meslek her şeyden bi-haber görünmek mesleği" ⁴⁰⁸ diye kaydeder. Mehmed Cavid Bey , bu olaydan Cemal Paşa, Enver Paşa ve Talat Bey'in daha önceden haberleri vardı kanaatinde olduğunu, hiçbir telaş ve heyecan eseri göstermemelerine bakarak yorumlar. ⁴⁰⁹ Sadrazam Sait Halim Paşa bu gelişmeye rağmen boyun eğmeyeceğini, sorumluluk almayacağını ve harp taraftarlarının kabine kurmaları gereğini söyler. Enver Paşa, haberi olmadığını söylese de kimseyi ikna edemez. Mehmed Cavid Bey, memleketin korktuğu felakete doğru yürüdüğünü belirtir. ⁴¹⁰ Toplantı da Odesa'nın bombalandığı haberine yalan demişlerdi ancak ertesi gün Fransız Sefir Bompert, Mehmed Cavid Bey'e bunun doğru olduğunu söyler. Hatta Bompert, toplantıda askerlerin iddia ettiği" Rus donanmasının bize taarruz etmiş olmasına katiyen inanmıyor ki buna bende inanmıyorum. Vakanın evvelden hazırlanmış olduğunu iddia ediyor ki bende aynı fikirdeyim". ⁴¹¹ 30 Ekim 1914'te , Goben ve Breslaw olayı her yerde duyulur. ⁴¹²

Herkeste bir sevinç. Bunu zafer müjdesi! gibi telakki ediyorlar. Zavallı memleket! Esvapçıbaşı , elini padişahın yanında Cemal Paşa'nın omzuna koyarak "Yaşa Paşa'm Yaşa" diyor. Padişah'ta bir işin evveli iyi olursa sonu da iyi olur diyor. Ne kadar muzlim ve bedbaht bir atıye doğru gittiğimizi memleketin mukadderatıyla nasıl oynamakta olduğumuzu düşünen yok.

Kendimizi hücumu uğramış mazlum gibi gösteriyorlar. Bu olay üzerine Mehmed Cavid Bey, istifa edeceğini Talat Bey'e , İbrahim Bey'e, Cemal Paşa'ya söyler. Vükela toplantısında bizim savaş istemediğimiz masum olduğumuz yollu bir nota

⁴⁰⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 671

⁴⁰⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 672

⁴¹⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 672

⁴¹¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 672

⁴¹² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 673

yazılmasına karar verilir. Nafia, Ziraat ve Posta Nazırları harbe karşı olduklarını açıkça dile getirirler. Aynı sırada yabancı elçilerden Giers ve Malet, pasaportlarını istemeye gelmişlerdi.⁴¹³

Bizimkilerin müfrit Almanperverliği İtilaf-ı Müsellesin burada bir siyaseti muntazama takip edecek avamile malik olmayışı ve bilhassa iş başında sadrazam gibi hareketlerinin avaikibini temyize katiyen gayri muktedir, Enver gibi siyasiyatı umumiyenin külliye çahili ve bir çocuk düşünceli, nihayet Talat gibi her şeyi cesaret ile halledilebilir zanneden adamların bulunması memleketi şu musibet uçuşumuna yuvarlatıyor.

Mehmed Cavid Bey, İbrahim Bey ve Sait Halim Paşa ile birlikte kaldıklarında istifa edeceğini söyledi. Merkez-i Umumi'de yapılan diğer toplantıda Sadrazam Sait Halim Paşa, Mehmed Cavid Bey ve bazı nazırlar harbe karşı olduğunu söylemeye devam ettiler. Mehmed Cavid Bey, harbe girilmemesi gerektiğini ve eğer girilirse görevinden ayrılacağını tekrar dile getirdi.⁴¹⁴ Dr. Nazım Bey, Mehmed Cavid'e, Goben geldiğinde niye çekilmedin diye hesap sormaya kalkmış ve işin ilginç yanı Harbiye Nazırı Enver Paşa ise henüz ordunun savaşa hazır olmadığını söylemişti. Haklı olarak, “o halde bu tacile ne lüzum gördüler? Kış günlerinde memleketi bu felakete neden sürüklediler”.⁴¹⁵

Mehmed Cavid Bey, 31 Ekim'de Fransız Sefiri Bompert'a girerek tazminat ödense, gemilerimiz Karadeniz'e çıkmaya, Suschon azledilse, komisyon meseleyi araştırırsa acaba her şey düzelir mi diye sorarak devleti savaştan kurtarma çareleri aramaya devam etti. Bompert ise, Alman askerleri ülkeden ayrılırsa belki diye cevap verir. Mehmed Cavid Bey ise bu girişimini günlüğüne, “vicdanen büsbütün müsterih olmak için bir son teşebbüste daha bulundum” yazar.⁴¹⁶

Meclis toplantısına hastalığı bahanesiyle gitmeyen Mehmed Cavid Bey'e 3 Kasım gecesi İbrahim Bey ve Midhat Şükrü Bey'ler gelir. 3 nazırın istifa ettiğini söyleyen misafirler, sadrazamın istifadan vaz geçtiğini ve Mehmed Cavid Bey'in istifa edeceğini düşünmediklerini söylerler. Mehmed Cavid Bey, istifa etmekte kararlı olduğunu ve gerekçelerini anlatır.⁴¹⁷ Mehmed Cavid Bey, memleket için felaket ve musibet saydığı bir karara iştirak edemeyeceğini, yenilirse mahvolunacağını, galip

⁴¹³ Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.II, 675

⁴¹⁴ Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.II, 676

⁴¹⁵ Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.II, 678

⁴¹⁶ Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.II, 679

⁴¹⁷ Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.II, 681

gelirsek Almanlar'ın eline teslim olunacağını söyler. Kabine dışında olsa da İttihat ve Terakki Hükümeti aleyhinde bulunmayacağına dair güvence verir. Memleket için hayati olan böyle bir meselede fikrini sormayanların şimdi kabinede lüzumundan bahsetmelerinin mantıksız olduğunu ve kararının kesinliğini söyler. Bu görüşmenin ardından Talat Bey ve Halil Bey ve daha sonra gelen Cemal Paşa'da ikna etmeyi başaramaz. Mehmed Cavid Bey'in istifasını en yakın dostu Hüseyin Cahit Bey ile Zohrap Efendi destekler.⁴¹⁸

3 Kasım'da gazetelerde üç nazırın istifa haberi olsa da Mehmed Cavid'in istifası yer almıyordu. Aynı gün, Dr. Rıza Bey, Selanik'li Midhat, Talat Bey, Halil Bey, Cemal Paşa ve Dr. Nazım Bey birlikte ziyaretine gelerek vazgeçirmeye çalıştılar.

Dr. Nazım , memleketin içinde bulunduğu zor dönemde verilen görevi yapmak zorunda olduğundan bahseder ve işi ihanete kadar götürür. “Hatta bir gencin bana rovelver verin, gidip Cavid'i öldüreyim” dediğinden, kendisine hain, cıfit diyeceklerinden, Fransızlarla aran iyi olduğu için bırakıyorsun, gibi hakaret dolu sözler söylediğini yazar. Parti içinde zeki adamların çokluğundan bahsetmeyi de Dr. Nazım ihmal etmez. “İçtihat yok, fikir yok. Bir beyinsizin arkasından koşmak herkesin borcu, vicdan, izan, hamiyet hepsi bu”.⁴¹⁹ Mehmed Cavid Bey , memleketin kendisine muhtaç olacağı bir zamanın geleceğini de ilave eder. Dr. Nazım, “ bu harbde ya batacağız ya çıkacağız” cümle-i amiyanesini söylemekle iktifa etti ve sulh konferansına da beni göndermeyeceklerini söyledi”.⁴²⁰

4 Kasım'da gazetelerde sıradan haber gibi istifa ettiğinin haberi yer aldı.⁴²¹ 5 Kasım'da padişahın yanına veda için gider ve akşam ise İbrahim Bey gelerek istifasını geri almasını ister. “Benim kukla gibi hareket eder bir adam olmadığımı kimse bilmezse Talat Bey'in bilmesi icap ettiğini” söyler.⁴²² 7 Kasım'da Kani Bey, Mehmed Cavid Bey'e yalnız gezmemesini, birilerinin kendisini döveceklerini söyleyerek uyarır.⁴²³ Bu dönemde aleyhinde ki karalamalar yeniden başladı. Fransız dostu olduğu ve evleneceği, Fransa'ya söz verdiği, korkaklığı yalanları dolaşmaktadır. Düşmanları kadar dost bildiklerinin de yaptığı bu dedikodular doğal olarak onu üzer. ”Bu

⁴¹⁸ Tunçer,2010,a.g.k.,159

⁴¹⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 683

⁴²⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 684

⁴²¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 684

⁴²² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.II, 686

⁴²³ Süleyman Kani İrtəm, Mehmed Cavid Bey'in teyzesinin oğludur.

memlekette en samimi ve en vatani hareketleri de başka bir perde altında görmek itiyadı var. Şimdiye kadar yalnız düşmanlardı bu rivayetleri işae edenler. Şimdi dostlar yapıyorlar”.⁴²⁴ Talat Bey, istifasının haksız ve gereksiz olduğunu söylerken , Dr Nazım Bey, adı geçtiğinde “David”, “Yahudi”, gibi sıfatlar kullanmakta ve ihanetinden bahsetmekte olduğunu aktarır. Cemiyet içerisinde istifaya anlam veremeyen radikallerin ona dış bilemesi nedeniyle Talat Bey, korunması için iki polis görevlendirir.⁴²⁵ Kabine’den kırılgın olarak ayrılan Mehmed Cavid Bey, istenirse dışarıdan yardım edeceğini ve bundan sonra siyasetten uzak yaşamak istediğini söyler. İstifasından sonra Şükrü Bey, Dar’ül-Fünun’da açılan iktisat kürsüsünü telefonla teklif eder , Mehmed Cavid Bey, kabul etse de daha sonraya erteler.

Mehmed Cavid Bey, Osmanlı Devleti daha tam savaşa girmeden ilkeleriyle bağdaşmadığını düşündüğü için 3 Kasım 1914’te istifasını vermiştir. Onun derdi makam ya da koltuk değildi. Acele ile girilen bir savaşa engel olmak için çırpınmalarını, elçilerle son ana kadar yaptığı görüşmeleri defterinden takip edebiliyoruz. O, bu dönemde aklı başında basiretli ve sorumlu devlet adamı vasfını göstermektedir. Bu savaşa girilme süreci daha sonraları 1919’da 5. Şube sorgulamasında ve hatta 1926- Ankara İstiklal mahkemesinde kendisine sorulmuş ve Mehmed Cavid Bey, günlüklerinde verdiği şekliyle olayları anlatmaya çalışmıştır. Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamasında ülkeyi savaşa sokan hükümet içinde yer alan bir bakan olarak görülmüş ve suçlanmıştır. Mehmed Cavid Bey’in günlükleri ve diğer kaynaklara bakıldığında onun I. Dünya savaşına girilmesiyle bir ilgisi olmadığını, karşı olduğunu, önlemeye çalıştığını ve her savaşı ekonomik yıkım olarak gördüğünü biliyoruz.

3.4.2. I. Dünya Savaşı yıllarında gölge maliye bakanı Mehmed Cavid Bey

14 Aralık 1914’te Mebusan Meclisine kaybedilen Selanik yerine bu defa Kala’yı Sultaniye(Çanakkale) milletvekili olarak İttihat ve Terakki Fırkası listesinden girer. Savaş yıllarında iki buçuk yıl boyunca sadece milletvekilliği görevinde bulunmuş ancak hükümetin verdiği görevler gereği yurt içinde veya yurt dışında aktif siyasi görevlerde bulunmuştur. Maliye Nazırı olmasa da bir nazır gibi çalışmaya devam etmiştir. Dahiliye Nazırı Talat Bey, aynı zamanda Maliye Nazırlığını üzerine almış ve Mehmed Cavid Bey’in geleceği güne kadar kendi elinde tutmaya devam etmiştir.

⁴²⁴ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.II, 687

⁴²⁵ Yalçın ,1976,**a.g.k.**,220; Tunçer,2010,**a.g.k.**,160

Mehmed Cavid Bey ise sorumluluk taşımadığı halde tüm mali işlerde yardım etmeyi sürdürmüştür. Bu dönemde yaptığı çalışmalara ve imza yetkili olarak Avrupa’da yıllarını alan görüşmeleri sürdürmesine ve her ekonomik işte danışılan bir kişi olmasına bakılarak onun “gölge maliye bakanı “ olduğunu söyleyebiliriz. Mali meselelerde görüşü alınmış, görüşü alınmadığı zamanlarda ise yetkili veya sorumlu olmadığı halde itirazlar etmiş, düşüncelerini ve kızgınlığını defterine not etmiştir.

Bu arada 11 Ocak 1915’te Alman elçisi Wangenheim ile Sait Halim Paşa arasında önceki ittifak anlaşması ele alınarak yeni bir anlaşma yapılmıştır. Almanların isteği Osmanlı Devleti’nin bir an evvel savaşa girerek kendilerine yardım etmesi ve taarruza geçmesidir. Bu anlaşmalar gereğince Rusya’ya karşı Kafkasya ve İngiltere’ye karşı Mısır üzerinden seferler yapılması konuşulur. 18 Aralık 1914’te başlayan Kafkasya harekatı, 10 Ocak 1915’te başarısızlıkla sona erer. Cemal Paşa’nın Bahriye Nazırı ve 4. Ordu komutanı olarak Kanal cephesinde aynı dönemde başlattığı harekatta başarısızlıkla sonuçlanır. Yenilen Osmanlı Devleti orduları iç bölgelere çekilirken, açılan yeni cephelerle İtilaf devletleri baskılarını ve işgallerini her geçen gün artırır. Ruslar , Erzurum, Rize, Trabzon, Erzincan ve Doğu Anadolu’da pek çok şehri alırlar. Rus taburları Anadolu’da ilerlerken Ermeni gönüllülerde onlarla birlikte taşkınlıklarını artırır. Osmanlı ordusu içinde yer alan Ermeni askerler firar ederek Rus ordusuna katılmaya başlamışlardır. 25 Şubat 1915’te düzenli orduda ki Ermenilerin, Rus tarafına geçmelerine mani olmak için silahsızlandırılmalarına karar verildi. Müslüman vatandaşlarla birlikte yaşayan Ermeniler, Doğu Anadolu’da savaşın başında hükümet binalarına saldırılar düzenlemeye ve terör estirmeye başlayınca, 24 Nisan 1915’te Ermenilerin Suriye ve Irak’a tehcirine karar verilir. 27 Mayıs 1915’te bunu sağlamak için, “Tehcir Kanunu” çıkarılır. Osmanlı Devleti kendi topraklarında Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak için bu kanunu çıkarmak zorunda kalmıştır. Kanun çıkarılırken tehcir sırasında yolda can güvenliklerinin sağlanacağı ve geride bıraktıkları mülklerin korunacağı belirtilmiştir. Alınan tüm güvenlik önlemlerine rağmen, göç sırasında can kayıpları yaşanır. 1915 sonbaharında ise Mebusan Meclisi Tehcir Kanunu ile giden Ermenilerin mallarına el konulması hakkında kanun çıkarılır.⁴²⁶

⁴²⁶ Tunçer,2010,a.g.k.,163

15 Kasım 1914 tarihinde Talat Bey ve Halil Bey’ler istifa ettiği halde görüş almak için Mehmed Cavid Bey’e gelerek Osmanlı Bankasında ki 5 milyon altın karşılığında 15 milyon lira kağıt para çıkarmak istediklerini söylerler. Mehmed Cavid Bey, bunun mümkün olmadığını anlatır. Osmanlı Bankasında ki 5 milyon altın karşılığında, 7 milyon lira çıkarılmasını, 5 milyonun orduya sekiz on ay yetebileceğini anlatır ve yardım etmeye söz verir.⁴²⁷ Mehmed Cavid Bey, para bulmak için Düyun-ı Umumiye temsilcisi Nogaro’yu davet eder. Amacı açıktan alınacak fazla 2 milyon verip veremeyeceklerini öğrenmekti. 17 Kasım tarihinde yapılan görüşmede olumlu bir sonuç alamaz.⁴²⁸

21 Kasım 1914’te Cemal Paşa, veda etmek ve görüşmek için Mehmed Cavid Bey’in evine gelir. Mısır’ı almak için kafasında planların hazır olduğunu, Mısır’ı alacağını, Hidivliği kaldırarak Mısır’a vali olacağını anlatır.⁴²⁹ Defterine ,“bu kanaat, ilme müstenit ise ne büyük kuvvet, fakat cehle müstenit ise ne müthiş şey”⁴³⁰ diye emin olmadığını yazar. Oysa yaptığı Kanal hareketinde Cemal Paşa başarılı olamamış ve ilerleyen İngiltere, kısa sürede işgal alanlarını genişletmiştir.

Aynı gün Osmanlı Bankasından Niyas ve Steeg ile görüşerek, istenen fazla 2 milyon lirayı vermelerini, Almanya’nın bankaya el koyma niyetini anlatır. 23 Kasım’da Mehmed Cavid Bey’in yanına tekrar gelen Steeg, Fransa’ya gideceğini ve görüşeceğini söyler. Mehmed Cavid Bey, Avrupa sermayeli Osmanlı Bankasının 5 milyon altın için 5 milyon banknot vermeyi bile savaş nedeniyle istemediğini belirtmektedir. ” Hakları da var. Çünkü emniyetleri yok. Bankanın imzasıyla banknotlar çıktıktan sonra hükümetin kasalara vaz’ı-yed edip altınları zapt etmeyeceğine itimat edemiyorlar. Hükümetin efkarını hissiyatını görünce doğrusu ben dahi itimat edemiyorum” diye yazar.⁴³¹

Savaş içinde Talat Bey dahil olmak üzere pek çok kişinin bankaya el koyma niyeti olduğunu bilmesinden dolayı, güvensizliği iyice artmıştır. Örneğin savaşın başında 28 Kasım 1914 tarihinde Talat Bey, Enver Paşa, Midhat Şükrü Bey ve Halil Bey’ler , Mehmed Cavid Bey’in evine gelerek Almanya’nın baskıları üzerine , Osmanlı Bankasına el koymayı düşündüklerini ve başına da kendisini geçirmek istediklerini söylemişlerdi. Mehmed Cavid Bey, “Şimdiden bankayı satın aldığımızı söyleyeceğiz,

⁴²⁷ Babacan ve Avşar, 2015,a.g.k.,C.III,5

⁴²⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 7

⁴²⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 12

⁴³⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 12

⁴³¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 15

içine girip idare edeceğiz. Harpten sonra bedelini vereceğiz. Satacak kimsenin reyî olmaksızın satın almak. Ne garip şey”⁴³² diye notlarına eklemişti. Halil Bey’e ve diğerlerine bankaya el koymanın mümkün olmadığını ve mahzurlarını anlatır. Savaş sonrasında yine İngiltere ve Fransa ile anlaşmak gerekeceğini, sadece Alman sermayesi ile bir yere varılamayacağını anlatır. Gece yalnız kaldıklarında Mehmed Cavid Bey, yarın bankanın nizamnamesini inceleyelim sonra karar verelim diyerek meseleyi ötelere.⁴³³ Talat Bey, daha sonra Mehmed Cavid Bey ile bu konuyu tekrar görüştüğünde ona Osmanlı Bankasına el koyup Almanlara vermenin mantığı olmadığını, buna karşı olduğunu ancak yeni bir banka kurulursa yardımcı olacağını söyler.⁴³⁴ Mehmed Cavid Bey, 29 Kasım’da Halil Bey ve Hallaçyan’a yine Osmanlı Bankasına el konulamayacağını ve mahzurlarını anlatmaya devam eder. Ancak Talat Bey, 30 Kasım’da Osmanlı Bankasına el konulacağını eğer müdürlüğünü Mehmed Cavid Bey, kabul etmezse Hallaçyan’a kabul edip edemeyeceğini sorduğunu öğrenir. Onun tüm uyarılarına rağmen Osmanlı Bankasına el koyma fikri, Enver Paşa ve Talat Bey’in kafasında milli banka kuruluncaya kadar yerini korumuştur.

Mehmed Cavid Bey, bakan olmadığı halde siyasi meseleler hakkında da görüşmelerde yer almayı sürdürür. Kanun-ı Esasi değişikliklerini görüşmek üzere 1 Aralık 1914’te Halil Bey, Talat Bey, Nesimi Bey ve Hallaçyan evine gelirler. Mesele bankaya gelince Mehmed Cavid Bey, tekrar karşı çıkar ve bankayı idare edecek adam bulamayacaklarını söyler.

Esasen kendimde iktidar farz etsem bile namusa mugayir addettiğim bir vazifeyi deruhte edemeyeceğimi ve hiçbir namuslu adamın da bunu yapamayacağını söyledim. Talat Bey, Wassermann yapar , deyince bende kendisine cevaben hiddetli ve müteessir bir sesle memleket namına yapılacak namussuzluklardan Wassermann müteessir olmayabilir fakat ben olurum dedim.⁴³⁵

Talat Bey’in bu düşüncesinin bankayı Fransa’dan alarak Almanlara vermekten başka bir şey olmadığını ve “ bir bataklıktan çıkıp diğerine girmek” olduğunu söyleyince Talat Bey’in yumuşadığını belirtmektedir.⁴³⁶ Bu itirazları yerinde bulunur ve 4 Aralık 1916 tarihinde hükümet kararıyla milli banka kurulması kabul edilmiştir.

⁴³² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 19

⁴³³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 19

⁴³⁴ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k.,C.III, 19

⁴³⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 21-22

⁴³⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 22

Merkezi İstanbul'da olmak üzere Mehmed Cavid Bey ile ortağının İtibar-ı Milli Bankasını kurmasına gereken izin alınmıştır.⁴³⁷ Bankanın müdürlüğüne Mehmed Cavid Bey'in getirilmesini, toplantıda Halil Bey önermiştir. Aynı gün Deutsche Bank Müdüründen Osmanlı Bankasına el konulmasına dair bir mektup alır. Almanya, yeni bankanın kurulacağını duysa da tüm hatlarıyla İngiltere ve Fransa'nın büyük sermayesine sahip olduğu Osmanlı Bankasına el konulması için mücadeleye devam eder. 5 Aralık'ta Wassermann, Mehmed Cavid Bey'e gelerek, bankaya el konulması için dil döker. Mehmed Cavid Bey, hükümette olmadığını söyleyerek baskıdan kurtulmak istese de Wassermann, " hükümette değilsiniz fakat hükümetten fazlasınız" dediğini defterine yazmıştır.⁴³⁸ Wassermann, Berlin'den İstanbul'a para basmak için kağıt getirdiklerini söyleyince Mehmed Cavid Bey, şaşırır.

8 Aralık 1914 tarihinde Almanya'dan 500.000 lira değerinde altın alınca , Mehmed Cavid Bey'e bunları kağıt paraya çevirmesi için görüşmeler yapması istenmişti. 12 Aralık'ta Osmanlı Bankasında Niyas ile görüşmüştür. Talat Bey'de bu arada boş durmuyor, Osmanlı Bankasını denetime almak ve kendi çıkarımıza göre kullanmak için , banka yöneticilerine A. Nias ve L. Steeg'e mektup yazıyordu. Talat Bey, savaş halinde olan Osmanlı Devleti'ne bankanın destek olmadığı belirtiliyor, düşman tebasından olan müdürlerin görevlerinde kalmalarına izin veremeyeceklerini ve cumartesi gününe kadar yerlerine Osmanlı Devleti tebaası müdürlerin atanmasını istemekteydi. Dahiliye Nazırı Talat Bey, Osmanlı Bankasına el koymasa da bankaya açıkça tavır alarak Osmanlı tebaası yöneticilerin gelmesini sağlar ve bu baskıyla bankanın 3 müdürü de değiştirildi.⁴³⁹ Yerlerine 3 Osmanlı vatandaşı Kartali, Keresteciyan ve Hanımoğlu müdür olarak atanırlar. Osmanlı Bankası mesul müdürleri Steeg ve Niyas ise veda ederek ayrılırlar.⁴⁴⁰

31 Ocak 1915'te davet edildiği Vükela Heyeti toplantısında elde ki altının Düyun-ı Umumiye ile kağıt paraya çevrilmesine karar verildi. Enver Paşa'nın hala bankaya el konulması gerektiğini söylediğini defterine yazar.⁴⁴¹ Mehmed Cavid Bey, bu meseleyi halletmek için 6 Şubat 1915 tarihinde Maliye Nezaretinde Düyun-ı Umumiye

⁴³⁷ BOA,MV,246,53,H.02-03-1335 (27 Aralık 1916)

⁴³⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 25

⁴³⁹ S. Oktar ve A. Varlı (2009).İttihat ve Terakki döneminin ulusal bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli bankası, *Marmara Ü. İ.İ.B.F. Dergisi* ,27(2), s.1-20

⁴⁴⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 28

⁴⁴¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 33

temsilcileri olan Hüseyin Cahit Bey, Nogaro ve Di Baux ile görüşür.⁴⁴² 19 Şubat 1915'te İstanbul'un bombardıman edildiği haberleri üzerine İstanbul'da ki telaşı ve Anadolu'ya geçme fikirlerini anlatır.

23 Şubatta ise Wassermann ile birlikte Almanya, Viyana seyahatine başlar. Viyana'da İstanbul'un birkaç güne kadar düşeceği söylentileri dolaşmaktaymış. Almanya'ya gelen Mehmed Cavid Bey, özellikle borç para bulmak için görüşmeler yapar. Helfrich ile yaptığı görüşmelerde , Almanların Osmanlı Bankasına el konulmasını, Alman bankaları ile çalışılmasını ya da milli banka kurulmasını istediklerini görür.⁴⁴³ Helfrich ve Zimmermann'ı, kurulması düşünülen milli bankada Almanların sermayedar olarak yer almaya istekli olduklarını görür. 18 Nisan 1915'te Zossen'de Müslüman Cezayirli ve Tunuslu esirleri ziyaret ederler. Kendilerine hilafetten bahsetse de esirlerin ilgilenmediklerini görür. "Panislamizm siyaseti takip edenler uğraşmadan, çalışmadan böyle fikirler arkasında koşmak ve muvaffak olmak mümkün olmadığını bu harpte anladılar mı bilmem"⁴⁴⁴ diye defterine İslamcılık ideolojisinin geçerliliğinin olmadığını belirtmektedir.

20 Nisan'da Almanya'da Hariciye Nazırı ile mukaveleyi imzalayarak, işleri yoluna koymayı başarmıştır. 21 Nisan 1915 'da ise Berlin'den yola çıkarak Charleville'de karargahı ziyaret ederler. Fransız sınırları içinde 115 kilometre içeride olan bir karargah olduğunu yazar. "Tenha , meskensiz, adeta ölü bir şehir. Yollarda ihtiyar adamlara, kadınlara küçük çocuklara tesadüf ediliyor. Her tarafta asker. Düşman istilasına altında ki bir memleketin feci ve elim manzarası"⁴⁴⁵ diye üzüntüsünü not alır. 22 Nisan'da imparator Mehmed Cavid Bey'i yemeğe davet eder. İmparator yemekte ; "Cepleriniz altın dolu. Nasıl korkmadınız askerler içine gelmeye" diye bir gün evvel yaptığı karargah gezisine atıf yapar. Mehmed Cavid Bey, "Altınları Berlin'de bıraktım" diye karşılık verir.⁴⁴⁶ İmparator ve Almanlarda ki sade hayatı beğenir. Almanya , hizmetlerinden dolayı bakan olmasa bile Mehmed Cavid Bey'e de 26 Nisan 1915'te Kırmızı Kartal (Aigterouge) nişanı verir. Ayrıca 31 Temmuz 1915'te diplomatik hizmetlerinden dolayı bir kez daha 1. Dereceden Mecidi nişanı alır.⁴⁴⁷

⁴⁴² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 35

⁴⁴³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 81

⁴⁴⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 64

⁴⁴⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 65

⁴⁴⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 66

⁴⁴⁷ Eroğlu,2008,a.g.k.,68

Görüşmelerin tamamlanması üzerine 30 Nisan 1915'te Berlin'den ayrılır. 1 Mayıs'ta Viyana'ya, 7 Mayıs'ta Bükreş'e ve 10 Mayıs 1915'te İstanbul'a vardı. Mehmed Cavid Bey'in 23 Şubat 1915 ile 10 Mayıs 1915 tarihleri arasında yolda ya da Avrupa'da siyasi ve mali görüşmelerle uğraşmıştır.

İstanbul'da 10 gün kalan Mehmed Cavid Bey, tekrar borç anlaşması için Berlin'e gitmek üzere yola çıkar ve 21 Mayıs 1915 tarihinde Viyana'ya , 23 Mayıs'ta ise Berlin'e varmıştır. Talat Bey, 100 milyon lira borç bulmasını yazsa da , Helfrich'e, 10 milyon altını kabul ettirebilir.

14 Haziran 1915'te iki Ermeni milletvekili Zohrap ve Varteks Efendiler, tutuklanarak Konya'ya ve sonra Diyarbakır'a götürülünce , Zohrap'ın oğlu Mehmed Cavid Bey ile görüşerek kurtarılmaları için yardım istemiştir. 24 Haziran'da ise Hüseyin Cahit Bey'den gelen mektupta da bu iki milletvekilinin eşlerinin zor durumda olduğunu ve devreye girmesini istediklerini yazılıdır. Mehmed Cavid Bey, Talat Bey'e durumu anlatan bir mektup yazarak ilgilenmesini ister.⁴⁴⁸

Almanya'da görüşmeleri sırasında 28 Haziran 1915'te Maliye Nezaretinden Tahsin imzasıyla , Mehmed Cavid Bey'in banka kurması için gereken irade-i seniyyenin saraydan alındığına ve maliyece onaylandığına dair telgraf alır.⁴⁴⁹ Huguenin, Zimmermann, Guinner , Helfrich ile günlerce şimendiferler, borçlanma gibi konular üzerinde görüşmeler yaparlar.

Berlin'de görüşmeler yoluna girince 8 Ağustos'ta dönüş yolculuğuna başlayan Mehmed Cavid Bey, Viyana, Sinaya(Romanya'da) ve Sofya üzerinden 19 Ağustos 1915 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'a gelen Mehmed Cavid Bey, demiryolları, bankalar ve diğer işler için Almanya ile yazışmalara devam eder. Bu yazışmalar sırasında çoğu kez Almanların menfaatleri için çırpınmalarına kızıyor ve defterine “ Bu adamlar ya bizi ahmak addediyorlar yahut kendilerinde de hakiki bir zeka yok”⁴⁵⁰ diye eleştiriyordu.

Ermeni tehcir meselesi ve tehcir uygulamaları hakkında İstanbul'da konuşulanlar onu üzer. Olaylar sırasında Almanya ve diğer yerlerde görüşmeler yapmayı sürdürmekte ve bu konu hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmamaktaydı. Ancak daha sonra Divanı Harbi'de 1919 yılında bu konu hakkında da hesap vermiştir.

⁴⁴⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 89

⁴⁴⁹ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k.,C.III, 90

⁴⁵⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 130

Mehmed Cavid Bey, kulağına gelen tehcir sırasında meydana gelen olumsuz durumlar hakkında üzüntüsünü defterine kaydetmektedir. Suistimal yapan idarecilerin haberleri üzer. Avrupa’da iken Zohrap ve Varteks Efendilerin durumunu öğrenmiş ve harekete geçmişti. Talat Bey’de göç sırasında yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyle kızgın olduğunu ve tahkikat yaparak suçluları cezalandıracağını söylemiş. “Osmanlılık cereyanı yerine kör, düşüncesiz bir milliyet cereyanı kaim olmuş. Güzel bir insaniyet aptal kasaplar elinde ne hale geliyor? Bu memleketin atisi, iktisadiyatını, menabi-i tekalifi iyi düşünen bir fert yok”.⁴⁵¹

Bu satırlarından da anlaşılacağı gibi o Ermeni tehciri uygulamasını beğenmediğini ve tam bir Osmanlı milliyetçisi olduğunu söyleyebiliriz. Artan milliyetçiliklerden rahatsız oluyor, ülkede iç barışı bozduğuna ve her etnik unsurun çıkarları için isyan etmelerine bahanelerini artırdığına inanmaktaydı. Osmanlı tarihinde bu olumsuz durumları çok yaşayan bir siyasetçi olarak, birlik için Osmanlıcılık ideolojisinin şart olduğunu söylüyordu. Kendi etnik kökeninin farklı olması da belki böyle düşünmesinde etkili oluyordu. Devlet olarak kendimizi idare etmekten aciz olduğumuzu tüm dünyaya gösterdiğimizi ve Amerika ve Avrupa’da aleyhimizde cereyanlara neden olacağını, aleyhimize kullanılacağını ve “daha ziyade korkuyorum ki Amerika’nın hafiyelerinden, Rumlardan, Bulgarlardan ,Osmanlı muhaliflerinden kendisini kurtaran Talat, bir Ermeni kurşununa hedef olacaktır”⁴⁵² diye öngöründe bulunuyordu. Zaman Mehmed Cavid Bey’in öngörüsünü gerçek kılıyor ve daha sonra Talat Paşa, Berlin’de Ermeni kurşunlarıyla hayatını kaybediyordu.

İstanbul’a geldikten sonra duyduğu şikayetlerden birisi de şeker, petrol, ekmek gibi temel ihtiyaç maddelerinin karaborsada olmasıydı. Kurulan esnaf cemiyeti iyi bir fikirdi ama yönetenlerin akılsız ve ilimsiz olmalarından dolayı meseleye çare bulamadıklarını söyler. Sermaye birikimi yok ve kendi girişimleriyle biraz para kazananlara herkesin düşman gibi bakmakta olduğunu ekliyordu.”Yaşamak için harb ediyoruz. Yaşamamak için ve uzun müddet fakir kalmak için ne lazımsa yapıyoruz”.⁴⁵³ Tüm bunlara rağmen gelecek için ümitleri olduğunu da belirtiyordu.

22 Eylül 1915’te Dr. Nazım Bey’e rast gelir. Bakanlıktan ayrıldığında arkasından her türlü hakareti yapan Dr. Nazım’la istemeyerek selamlaşır. “Gayet soğuk

⁴⁵¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 135

⁴⁵² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 136

⁴⁵³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 136

el sıktık. Bu hareketimde ne kadar bir ızdırar ve hatta belki nefret olduğunu bilmem sezdi mi?”⁴⁵⁴

Mehmed Cavid Bey, İstanbul’a gelse de diğer görüşmeleri Berlin’de Hakkı Bey devam ettiriyordu. Sürekli olarak Mehmed Cavid Bey ile yazışıyor ve Almanların uzlaşmaz tavrına Talat Bey’de sinirleniyordu. Mehmed Cavid Bey ise “acul ve düşüncesiz hareketlerinin cezasını çekiyorlar ve bu daha hiçtir. Atide ne kadar daha çekecekler” diye eleştiriyordu.⁴⁵⁵ 26 Eylül / 18 Ekim 1915 arasında ki notlarında hastalığı nedeniyle eve ziyarete gelenler olduğunu ve hatta Alman elçisi Wangenheim’in bile geldiğini yazmaktadır. Elçi , savaştan sonra Almanya’nın verdiği borçları silmesi gerektiğini Berlin’e bildirdiğini ve hatta eğer Almanya tazminat alırsa bize de pay verilmesini söylediğini belirtmektedir. Mehmed Cavid Bey, inanmadığı halde dinlediğini, verilen bu sözlere ve Almanlara hiç güveni olmadığını defterine kaydeder.⁴⁵⁶ Hasta iken Dr. Nazım’da, iki defa belki de aralarında ki buzları eritmek için ziyaretine gelmiştir. 23 Ekim 1915’te toparlanan Mehmed Cavid Bey, hasta olduğu zaman saraydan bir katip yollanmasına teşekkür etmek için saraya gider. Aynı gün Talat Bey, maliye bakanlığını al dese de o, savaştan sonra diyerek geri çevirir.⁴⁵⁷

Bu sıralarda kabine içerisinde Enver Paşa’nın “yok kanun, yap kanun, var kanun” anlayışı ile hareket edildiğini ancak Sadrazam Sait Halim Paşa’nın bazı kanunlarda zorluk çıkardığı ya da yavaş kaldığı, evrakların günlerce bekletildiği gibi konularda Talat Bey’den şikayetler duyar. Halil Bey’in Hariciye Nazırı olması için sadrazama baskı yaparlar ve hükümetten çekilme tehditleri üzerine Sait Halim Paşa kendi üzerinde olan Hariciye Vekaletini bırakmak zorunda kalmıştır. 14 Kasım 1915’te ise Mebusan meclisi açılır.

6 Aralık 1915’te Enver Paşa, Almanya’nın ayda hazine tahvili olarak 4 milyon lira vermeyi taahhüt ettiğini söyleyince de Mehmed Cavid Bey, anlaşma koşullarını eleştirerek nedenlerini anlatır. 17 Aralık 1915’te Helfrich ile yolda karşılaşan Mehmed Cavid Bey, Almanların kendi hakkında ki düşüncelerini öğrenme imkanı bulur. Helfrich, Almanya’nın olmayan her işi için Mehmed Cavid Bey’in suçlandığını, her şeyde onun parmağının olduğunu düşündüklerini, hatta dar ağacına çekilse

⁴⁵⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 142

⁴⁵⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 144

⁴⁵⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 148

⁴⁵⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 151-152

sevineceklerini, Almanların gelecekte burada söz sahibi olacağını söyledikten sonra Mehmed Cavid Bey'e bir hastalık bahanesiyle İsviçre'ye giderek orada yaşamasını tavsiye etmiştir. Mehmed Cavid Bey için, "bugün burada Bismarc kadar kuvvetli" diyorlarmış.⁴⁵⁸

Bu sırada piyasalarda para kıtlığı sorunu ortaya çıkar. Talat Bey, Alman paralarının piyasada kullanılmasını önerir. Mehmed Cavid Bey, kendine danışılmadan böyle şeyler yapılmasına kızar ve olamayacağını açıklar. İtirazına rağmen, 26 Aralık 1915'te Heyet-i Vükela, Alman paralarının piyasada dolaşımına izin verir. Ancak Mehmed Cavid Bey, Weitz'e bunu Mebusan Meclisi onaylamaz der.⁴⁵⁹ Almanlar bu dönemde Osmanlı devletinde daha etkili ve kalıcı olabilmek için her açıdan tekliflerle geliyorlar ve kabul etmemiz için baskı yapıyorlardı. Mehmed Cavid Bey, Talat Bey'e onların isteklerini kabul etmektense memura askere yarım maaş verelim hatta hiç maaş vermeyelim daha iyi olur görüşünü söylemeyi sürdürüyordu. Talat Bey, sonunda haklı olduğunu kabul eder. Birlikte 29 Aralık'ta Enver Paşa'ya giderek, onu da ikna etmeyi başarmıştır. Mehmed Cavid Bey, Alman parasının dolaşımının engellenmesini başararak "Bugün bir harp kazanmış kadar sevindim. Memleketi büyük bir felaket-i iktisadiyeden kurtardım" diye başarı ve mutluluğunu haklı olarak yazmaktadır.⁴⁶⁰

17 Şubat 1916 tarihinde Mehmed Cavid Bey, savaşın getirdiği ekonomik sorunlar ve alınan hatalı kararlar nedeniyle Talat Bey'e kızarak maliyenin uçuruma sürüklendiğini söyler. Aynı gün Erzurum'un kaybedildiğini duyunca üzüldür. Mali açıdan bir diğer hatanın da tevhid-i meskukat kanununu Heyet-i Vükela'ya getirmeleri olduğunu söyler. "Nihayet bu deliliği de yapacaklar".⁴⁶¹ 1 Nisan tarihinde Şurayı Devlet'ten Ethem Bey, Mehmed Cavid Bey'e gelerek, "Tevhit-i Meskukat Kanunu" bize geldi diyerek ne yapılmasının doğru olacağını sorar. Mehmed Cavid Bey, eğer reddederlerse memlekete büyük hizmet edeceklerini söyler.⁴⁶² Şurayı Devlet, 2 Nisan 1916 tarihinde bu kanun teklifini reddederek Mehmed Cavid Bey'in söylediğini dikkate almış ve onu sevindirmiştir. Ancak her şeyde onun istediği olmuyordu. Maliye ve diğer devlet kurumlarına Alman mali ve diğer dairelere müşavir getirilmesi ve kendisine sorulmamasına kızıyordu. Önceleri her şeyi konuşarak birlikte karar verdiklerini ama

⁴⁵⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 164

⁴⁵⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 166

⁴⁶⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 169

⁴⁶¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 172

⁴⁶² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 177

şimdi birbirlerinden haber saklar hale gelmelerine içerlemekteydi. Mehmed Cavid Bey'in yabancı gibi durması ve konuştuklarını sık görüştüğü yabancı sefirlere söyleyebileceği korkusu nedeniyle gizleme ihtiyacı duydukları kulağına gelince üzüldür.⁴⁶³

Düyun-ı Umumiye ihtilafları ve Almanya ile yapılan mukavele hakkında görüşmeler yapmak için Mehmed Cavid Bey'i tekrar Berlin'e yollanması kararı verilir. Dosyayı inceler ve Hakkı Bey'in yaptığı mukavelenin aleyhimize olduğunu Talat Bey'e anlatır. "Almanların böyle bir kaydı bana kabul ettirmelerinin imkanı mı vardı"⁴⁶⁴ diyerek eleştirir ve sulhtan sonra her altı ayda bir hazine tahvillerini dar vadede yenilenmesinin ve ödenmesinin mümkün olmadığını söyler. Ancak tüm uyarılarına rağmen hükümet , bunu onaylar.

25 Mayıs 1916'da veda için saraya gittiğinde Padişah, hiç kağıt para görmediğini, bu paraların kaldırılıp kaldırılamayacağını ve Mısır'ın alınıp alınamayacağını sorar. 2 Mayıs'ta yola çıkan Mehmed Cavid Bey, önce Viyana'ya giderek askeri ihtiyaç olan çuha teslimatı ve alımı konularında görüşmeler yapar ve 8 Haziran'da Berlin'e gelir. Helfrich, Liebermann gibi Alman maliyecilerle de görüşür. Helfrich ve Liebermann, bakan olmasa bile istediği her şeyi yaptırabiliyor diye Mehmet Cavid Bey'e gıpta ettiklerini söylerler.⁴⁶⁵ Tekrar maliyeye gelmesini isterler. İstanbul'a dönen Mehmed Cavid Bey , kısa süre sonra 1 Haziran 1916'da hükümet tarafından Almanya'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. (400 lira harcırah ve 15 lira yevmiye ile artı mebus maaşı).⁴⁶⁶

28 Temmuz'da Talat Bey'e 2.5 milyon lira toplam değerinde 50 ve 100 liralık kağıt para basılabileceğini ve 1 milyon liranın bankada saklanacağını bildirir. 8 Ağustos'ta , 5 liralık banknotlardan oluşan 900.000 adet paranın siparişini verir. Toplam değeri 4.500.000 lira ediyor. İstanbul'dan Berlin'e gönderilen hattat paranın üzerinde yer alacak olan yazıyı hazırlar ve matbaaya verirler. Daha sonra Viyana'ya gelerek bankalar ve diğer ekonomi çevreleriyle görüşmeleri tamamlayarak İstanbul'a döner.

⁴⁶³ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 182

⁴⁶⁴ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 185

⁴⁶⁵ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 193

⁴⁶⁶ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,75

İstanbul'da iken de Avusturya ile kron madeni getirilmesi görüşmelerine ve çeşitli mukaveleler üzerinde görüşmeleri sürdürür. Mösyö Weil ile kurulacak olan milli banka hakkında görüşür ve 8 Aralık 1916'da yeni bankanın idare heyeti belirlendiği haberini Hüseyin Cahit Bey'den alır. Mehmed Cavid Bey'in başkanlığında Hüseyin Cahit, Mahmut Bey, Sason Efendi, Abut Efendi, Şeref Bey ve Tevfik Bey olmak üzere yedi kişi belirlenmişti. Yurt dışında iken alınması planlanan gemiler için para bulunması ve mutlaka borç para bulması konusunda Cemal Paşa ve Talat Bey'den defalarca haber gelmişti. Talat Bey, rejiye el koyalım dese de Mehmed Cavid Bey , buna da haklı olarak ülke itibarını ve savaş sonrası dönemi düşünerek karşı çıkar.

9 Ocak 1917'de tekrar Berlin'e gelerek borçlanma için görüşmelere başlar. Berlin ve Viyana'da görüşmelere devam ederken Sadrazam Sait Halim Paşa'nın istifa ettiğine dair Talat Bey'den telgraf alır. Kabine kurma ihtimalinden bahseden Talat Bey, Maliye Bakanlığına gelmesini ister. Mehmed Cavid Bey, Talat Bey'e verdiği cevabı aynen defterine not eder.⁴⁶⁷

Harp zamanında nezaret kabul etmek itikadat-ı siyasiyeme katiyen muhalif olduğum sizce malumdur. Buna rağmen mahza sizin muvaffakiyetinizi temin için bu fedakarlığı yapmaktan çekinmezdim. Eğer teşkil edeceğiniz kabinenin benim memleket içi tatbikini labudd addettiğim program dahilinde hareket edebileceğine emniyetim olsaydı. Bu programın tatbik edilebilmesi de kabineye diğer bazı azanın dahil olmasına vabestedir. Bunları da size İstanbul'da iken arz emiştim. Bugün lutfen yapmış olduğunuz teklifi kabul edecek olsam mazimi inkar etmek, müttefik olmadığım bazı icraat-ı dahiliye ve iktisadiyenin mesuliyetine iştirak eylemek fedakarlığına mukabil dahil olacağım kabinede sebat ve devam edebilmekliğimi hiç olmazsa zannedebilmeliydim. Bir ay sonra hadis olacak şu veya bu mesele üzerine istifa ederek ridicule olmak istemem.

Benim arzu ettiğim şekilde ve programda ve nazırlarla hür ve metin ve esaslı olarak yürüyecek bir kabine yapmaya razı olursanız sizinle birlikte çalışmayı kendim için hem şeref hem zevk sayarım. Bunu bugün yarın veya daha sonra ne vakit yapacaksanız beni silah başında bulursunuz. Fakat şimdiye kadar olduğu gibi şahıslar ve makamlar ve prensipler düşünülmezsizin rastgele yürüyecek kabinelere girmekte mazurum böyle bir mecburiyet altında yapacağınız , kabineye dahil olmamakla beraber şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da her suretle sizin için sarfı gayret etmekten geri kalmam. Bu gayretin en geniş suretle masruf olabilmesi ve kabinenizin muvaffakiyeti için de size dahiliye nezaretini bir başkasına verip maliye nezaretini kabul etmenizi tavsiye derim.

⁴⁶⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 351

*Bir müddet daha benim hariçte kalmamdan husule gelecek fayda bu kabineye dahil olmamın tevlit edeceği faydaya nisbetle çok ziyadedir. Burada hallolunacak bir çok mesail var ki bunlar için nazır olmaksızın nazır olmaktan ziyade muvaffakiyet temin edebilirim. Her halde beni mazur göreceğinizi ümit ederim. Eğer vaktiniz müsaidse ve sizce malum olan fikirlerim dairinde bir şey yapmak ihtimali varsa fazla görüşmek ve bu mülakat neticesinde birlikte yürümek veya yine dostça ayrılmak üzere Çarşamba günü İstanbul'a gelebilirim.*⁴⁶⁸

4 Şubat 1917'de Hüseyin Cahit Bey'den aldığı telgrafta da yeni oluşturulacak kabinede uyum sorunu yaşanmayacağına dair görüşmeler yapıldığını, programda Ermeni ve Arap meseleleri de dahil olmak üzere, “kadın meselesi dahi mutedilen fakat iyi bir şekilde idare olunacaktır” denilmektedir. Talat Bey, Sadrazam ve Dahiliye; Halil Bey , Adliye'ye; Nesimi Bey, Hariciye'ye gelecekmiş. Maliyeye Mehmed Cavid Bey, gelmeyecek olursa Talat Bey'in kabine kurmayacağı ve kriz çıkabileceği de mektupta anlatılır. “Kabinenin programına ve nezaretlerin suret-i tevziine nazaran sizce pek şayan-ı itiraz bir nokta kalmayacağını düşünerek teklifin kabulü ricasına bende suret-i ciddiyede iştirak etmeye mecburiyet-i vicdaniye hisseyledim. Kabulünüzü telgrafla bildiriniz. İşlerin icabına göre hemen avdet veya bir müddet temdid-i ikamet takdirinize muhavveldir”.⁴⁶⁹

Mehmed Cavid Bey, eğer kabul etmezse Talat Bey'in kabineyi kurmayacağını söylemesini de inandırıcı bulmadığını defterine ilave eder. Talat Bey'den acele cevap vermesini istediği bir başka telgraf daha alır. Mehmed Cavid Bey, uzun düşünmeden sonra Hüseyin Cahit Bey'e yolladığı 4 Şubat 1917 tarihli telgrafında Talat Bey'i yalnız ve zor durumda bırakmamak için teklifi kabul ettiği yazmıştır.⁴⁷⁰

Buna imkan yoksa hayatımda kimse için, belki senin için bile yapmayacağım bu fedakarlığı Talat Bey için yaparak teklifini kabul ediyorum. Fakat gerek avdetimde gerek kabineye girdikten sonra serbesti-i hareketim mahfuzdur. Herhangi işte oportünist politika yapacaklarsa beni beraber bulamayacaklardır. Ve şimdiye kadar olduğu gibi gevşekli ve hatırcılık yapmayacağım. Her takdirde Çarşamba günü hareket etmek üzere cevab-ı serinizi bekliyorum. Senin hariciye nezaretini deruhte etmene mani olan esbabı anlayamadım. Her halde bir başka nezarete girmekliğinde bence labüddür.

⁴⁶⁸ Cavid Bey, çürük çarık diye nitelediği bir kabine istemiyordu. Halil Bey'in dahiliyeyi beceremediğini daha evvel Talat Bey'e söylemiş ve İsmail Canbolat'ı önermişti. Dahiliye Müsteşarı olan İsmail Canbolat'ın tecrübesizliği ve gençliğinden dolayı Talat Bey bu makamı kaldıramayacağını söylese de Mehmed Cavid Bey ısrarla onu destekleyeceğini söylemişti.

⁴⁶⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 355

⁴⁷⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 355-356

Mehmed Cavid Bey, bunları yazarken geçmişe döndüğünü istifa ettikten sonra aylarca yanına uğramayanlar olduğunu, Talat Bey'in, Dr. Nazım'ın hatalarının aklına geldiğini düşünür. "Fakat onlar gibi hissiyata mağlup olmayarak her tarafında kırıklar, çatlaklar peyda olan bu gemiden ne kurtarılabilirse kurtarmaya çalışmak vazife-i vicdaniye olduğunu düşündüm. Edecekleri vaadlere inanılmayacağını, yine yollarında gitmeye çalışacaklarını bilmekle beraber birlikte çalışmak kararını verdim".⁴⁷¹

Talat Bey'e de teklifini dostlukları nedeniyle fedakarlık yaparak teklifi kabul ettiğini belirten bir telgraf çeker. 5 Şubat 1917 'de İstanbul'dan cevap beklerken, Hakkı Paşa'dan Talat Paşa kabinesinin kurulduğu haberini almıştır. Maliyeyi de Talat Bey üzerine almış ama kendisine haber veren olmamıştı. 6 Şubat'ta Talat Bey'den gelen telgrafla durumu öğrenir. Talat Bey, çarşamba günü dönmesini, Hüseyin Cahit'e çektiği telgrafi kabinde okuduklarını ve Maliye Nezaretinin kendisine ait olduğunu söyler.⁴⁷² Mehmed Cavid Bey, İstanbul'a gelmek için yola çıkar.

3.4.3. Fransa ile 1915 ittifak görüşmeleri

Her ne kadar Almanya, Osmanlı devleti ile müttefik olsa da kendi çıkarları için Boğazların geleceğinin Rusya tarafından belirlenebileceği sinyali veriyordu. Bu nedenle Mehmed Cavid Bey, Avrupa'da iken itilaf devletleri ile yaptığı görüşmelerde boğazların ve İstanbul'un durumunu bile görüşmek zorunda kalabiliyordu. Almanya'ya güvenin azalması, itilaf devletleriyle barış görüşmeleri arayışına bizi sevk ediyordu. Mehmed Cavid Bey ve Pier Loti örneklerinde olduğu gibi.⁴⁷³ Bu dönemlerde Fransa Cumhurbaşkanı Poincare, Türkiye'nin liderlerinin Talat Bey ve Mehmed Cavid Bey olduğunu ve Enver Paşa'nın önemini kaybettiğini söylemekteydi.⁴⁷⁴

Başından beri savaşa karşı olan Mehmed Cavid Bey'i 1919 Divan-ı Harb mahkemesinde ve 1926 yılında Ankara'da kendisine yapılan barış teklifleri üzerinde hesap vermek zorunda kalıyordu. Günlüklerinde bu görüşmelere yer verdiğini görmekteyiz. 14 Mart 1915 tarihinde Paris'ten İsmail Derviş adlı bir talebe gelerek Delcasse ile Brillant'ın özel kalem müdürlerince yollandığını, görüşmek istediklerini ve ikili bir anlaşma niyetlerinin olduğunu söyler. İsmail Derviş'e, özel bir anlaşma için

⁴⁷¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 356

⁴⁷² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 357

⁴⁷³ Bayur,1991, a.g.k.,C.III.K.II ,157-158

⁴⁷⁴ Bayur,1991,a.g.k.,C.III,K.II ,169

gereken ortamın ve yetkisinin olmadığını, hükümetle irtibata geçmelerini ama gerekirse Mösyö Ponsü ile görüşebileceğini söyler.⁴⁷⁵ Bu gelişmeyi Talat Bey'e iletince 17 Mart'ta Talat Bey, telgrafla Almanlardan izin alarak İsviçre'ye gitmesini ve görüşmesini iletmişti.⁴⁷⁶ 22 Mart'ta İsmail Derviş'ten gelen yeni haberler olsa da öğrenci olan bu gencin kendisinden para istemeye başlaması üzerine güveni kalmaz. Ayrıca Fransa'nın barış görüşmeleri için bir öğrenciyi arabulucu yapmaya kalktığına da inanamaz.

28 Mart'ta İsviçre'ye gitmek için yola çıkarak Ferit Bey'in yanına gelir. Mehmed Cavid Bey, 30 Mart 1915'te Fransa Dışişleri Bakanı komisyonu 2. Başkanı ve Deniz Bakanlığı bütçe sözcüsü Bussöno ile temasa geçer. Bussöno, boğazların açılması talebinde bulunur. Mehmed Cavid Bey, bunun mümkün olamayacağını söyler.⁴⁷⁷ Fransa ve İngiltere rekabeti nedeniyle bunun Fransa aleyhine olacağını söyler. Bussöno, Fransa ile anlaşmanın yapılacağını, toprak bütünlüğümüze kefil olabileceklerini belirtse de Mehmed Cavid Bey, münferit bir barışa sıcak bakmaz. Almanya ile müttefik olduğumuz için birlikte hareket edilmesi gerektiğini ve Almanlar ile de irtibata geçmelerini ister. "İstanbul kaybedilse bile Anadolu'da mücadeleye devam edileceğini ilave eder".⁴⁷⁸ Fransa'nın , Çanakkale'ye saldırmasıyla onlara olan dostluğun ve kamuoyu güveninin yıkıldığını anlatır.⁴⁷⁹ Mehmed Cavid Bey, Almanların güçlü olduğunu, Fransa'nın bu cephede işinin zor olduğunu söylesede görüşmelerden sonuç alınamaz.⁴⁸⁰ Almanlar, Rusya'nın moralini bozmak ve onları barışa zorlamak için Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan görüşmeleri kullanmak istiyor, izin veriyor ve yakından takip ediyordu. Bir sonuç alınamayacağını görünce 4 Nisan 1915'te Berlin'e geri döner .Talat Bey'e, telgrafla , Zimmermann, Rosenberg ve diğerlerine de bu görüşmeleri yüz yüze anlatır. Bir diğer görüşmeyi Fransızlarla Pier Loti sürdürmekteydi.

İsmail Derviş Bey, 23 Nisan 1915'te yine para isteyince, 25 Nisan'da Cenevre şehbenderi Cami Bey'e İsmail Derviş'e para kaptırmaması için uyarın bir mektup yazar. 5 Haziran'da Cami Bey, İsmail Derviş'in yine bir başka Fransız var dediğini

⁴⁷⁵ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 44

⁴⁷⁶ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 47

⁴⁷⁷ Bayur, 1991,**a.g.k.**,C.III,K.II,162

⁴⁷⁸ Bayur, 1991,**a.g.k.**,C.III,K.II, 162-165

⁴⁷⁹ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 50-54 arası görüşmeleri anlatır.

⁴⁸⁰ Bayur, 1991,**a.g.k.**,C.III,K.II, 162 ve Eroğlu,2008,**a.g.k.**,73

aktarır. Ayrıca İsmail Derviş, Berlin'e gelmek ve yüz yüze görüşmek için Mehmed Cavid Bey'den telgrafla yol parası istemiştir.

Bir diğer gelişme ise Zinnur Hanım'ın 12 Temmuz 1915'te Paris'ten Mösyö Margerie'den barış görüşmeleri için haber getirmesiydi. Mösyö Margerie, İsviçre'de Mehmed Cavid Bey'in istediği kişi ile görüşebileceğini belirtmiştir. Muhtar Bey'de oradaydı.⁴⁸¹ 14 Temmuz'da Zinnur Hanım'ın ısrarıyla Margerie veya Ponsü ile görüşmek için İsviçre'ye geleceğini söylese de sonuç alınamaz.

Bu görüşmeler konuşulurken İstanbul'dan Çanakkale zaferi haberi gelir. "sevinçten çıldırıyorduk"⁴⁸² diye mutluluğunu dile getirir. Doğal olarak kazanılan Çanakkale zaferi, Osmanlı hükümetinde özellikle askerlerde barış isteklerini de azaltır.

Almanya ,1 Şubat 1917'de Amerika'ya karşı denizaltı savaşlarını başlatınca , Amerika Birleşik Devletleri 3 Nisan'da Almanya'ya resmen savaş ilan eder. Mehmed Cavid Bey, bu gelişme üzerine Amerika'nın İstanbul elçisiyle görüşerek, Amerika'nın Osmanlı devletine savaş açma niyetinin olmadığını öğrenir.⁴⁸³ Mehmed Cavid Bey, her şeyden önce savaş sonrası dönemi ve para ihtiyacını bildiğinden Amerika ile ilişkilerin geliştirilmesini istiyordu. Savaştan sonra İngiltere ve Fransa'dan yardım alma, yatırım yapmalarını sağlama imkanı olmadığına göre bu boşluğu Amerika ile doldurmak istemekteydi. Güçlü bir devlet olan Amerika, arabulucu olarak bize destek olabilirdi. Bu nedenle İstanbul'da olduğu sürelerde Amerika elçisi ile irtibatı devletin çıkarları için kesmemiştir.

3.4.4. Talat Paşa kabinesinde maliye nazırlığı

9 Ocak 1917'de tekrar Berlin'e gelerek borçlanma için görüşmelere başlar. Berlin ve Viyana'da görüşmelere devam ederken Sadrazam Sait Halim Paşa'nın istifa ettiğine dair Talat Bey'den telgraf alır. Kabine kurma ihtimalinden bahseden Talat Bey, maliye bakanlığına gelmesini istemişti.⁴⁸⁴ Talat Bey ve Hüseyin Cahit Bey ile yazışmalar sonrasında , Mehmed Cavid bey, teklifi kabul etmişti.

10 Şubat'ta İstanbul'a gelerek Talat Bey ile görüşen Mehmed Cavid Bey, kabineden memnun olmadığını ama kendisini yalnız bırakmamak için kabul ettiğini

⁴⁸¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 105

⁴⁸² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 47

⁴⁸³ Eroğlu,2008,a.g.k.,75

⁴⁸⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 351

söyler. Barış görüşmeleri sırasında kendisinin Hariciye Vekaletine getirilmesini müzakerelere katılmasının önemini anlatır. Talat Bey ise l.murahas olarak gidebileceğini söylese de o, bunun yeterli olmayacağını ve mutlaka Hariciye Nazırı olarak gitmesinin gereğini anlatır.⁴⁸⁵ Talat Bey, akşam saraya giderek Mehmed Cavid Bey'in Maliye Nazırlığına tayini için gereken izni alır. Ertesi gün, 11 Şubat'ta Maliye Nezaretine giderek görevine başladığında her şeyin düzensizliğinden yakınır.

Mehmed Cavid Bey, 14 Şubat tarihinde Şükrü Bey ve Halil Bey'lerin yazdığı hükümet programını beğenmezler. Sadrazamdan alırlar ve Hüseyin Cahit Bey ile paylaşarak programı yeniden yazarlar. Kabinede program hakkında tartışmalar yaşanır. En basit olarak kanunların hakim olacağı, her ferdin anayasanın getirdiği hukuktan istifade edeceğine dair maddeyi bile zor geçirdiklerini belirtir.⁴⁸⁶

18 Şubat 1917 tarihinde Amerikan sefirini ziyaretinde, sefir kendisine “eğer sulhü arzu ederseniz ben buradayım” diye barış görüşmeleri için kapı açmıştır. “Ve eğer Almanya'nın sulh yapmak için sizin aleyhinize ne gibi tekliflerde bulunduğunu bilseniz hiç tereddüt etmezsiniz” diye de eklemiştir.⁴⁸⁷ Demek ki Almanya'nın sulh arayışları bu dönemlerde başlamış ve müttefiki olan Osmanlı devleti aleyhinde görüşmeleri olduğu ortaya çıkmaktadır.

3 Mart 1917 tarihinde Mebusan Meclisinde yaptığı konuşmada mali durum hakkında bilgi verir.⁴⁸⁸ 15 Mayıs 1917'de tedavi için Viyana'ya giden Maarif Nazırının yerine vekalet eder. Mehmed Cavid Bey, Berlin'e gittiği zamanda vekaleti Talat Paşa'ya vermiştir(22 Haziran 1918).

11 Mart 1917 tarihinde gelir bütçesini mecliste okurken rejiye el konulamayacağı, bandrol uygulamasına karşı olduğunu söyleyince reji aleyhtarlarının daha sonra meclis dışında kıyameti kopardığını duyar. Bu günlerde Almanya , Amerika'nın İstanbul sefirini çıkarmamız için baskı yapmaya devam ediyordu. 14 Mart'ta Vükela Heyeti toplantısında bu konu ele alınır ve Almanya'nın istemesine rağmen Amerika elçisinin çıkarılmasına yanaşılmaz.⁴⁸⁹ Berlin'de bulunan ve görüşmelere devam eden Hakkı Paşa'ya telgraf çekilerek alınan kararı uygun bir dille Almanlara anlatmasını isterler. 4 Nisan 1917'de ise tek başımıza bir barış anlaşması

⁴⁸⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 359

⁴⁸⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 360-361

⁴⁸⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 361

⁴⁸⁸ Bayur,1991,a.g.k.,C.III,K.IV,s.501

⁴⁸⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 366

için müzakereler yapılması konusunda görüşülür. “Artık harp kahramanları kalmadı. Ne Mısır, ne Kafkasya ne de Hariciye Nazırının tasavvur ettiği gibi Fransa’dan buraya lup diye hücum edecek milyarlar”.⁴⁹⁰ Almanya ve Avusturya’nın bizden beter halde olmalarından dolayı bir anlaşma imkanları olsa hiç beklemeyeceklerini de ekler. Almanların baskısı nedeniyle 7 Nisan’da acil olarak Heyet-i Vükela toplantısı yapılması kararlaştırılır.. Mehmed Cavid Bey, o gün başka bir toplantısı olduğundan dolayı sabah erkenden Talat Bey’i görerek Amerikan elçisinin çıkarılmasına ve ABD ile ilişkilerin kesilmesine karşı olduğunu anlatır.

Mehmed Cavid Bey, Sadrazama Amerikan sefirinin İstanbul’da kalmasının kimseye zararı olmayacağını, ilişkilerin kesilmesinin yanlış olacağını, Amerika’nın savaşa girmesiyle Almanya’nın yenileceğini, kapitülasyonların kaldırılmasında ve siyasi gelişmelerde Amerika’nın desteğinin alınabileceğini uzun uzadıya anlatır.⁴⁹¹ Talat Paşa’nın , kendisine hak verdiğini yazar. Talat Paşa, aynı görüşmede Mehmed Cavid Bey’e İngiliz Rifling’ten gelen mektubu gösterir. Lloyd George tarafından sulh-ı münferit için müzakereye memur edildiğini ve hemen gelebileceği yazmaktaydı. Mehmed Cavid Bey, bunu takip etmesini ister.⁴⁹²

10 Nisan 1917’de Sadrazam Talat Paşa’nın Berlin seyahati nedeniyle, bakanlar toplanarak, Almanlardan neler isteneceği ve hangi şartlarla barış anlaşması yapılabileceği masaya yatırıldı. Meclis-i Umumi’de her zaman olduğu gibi yine farklı görüşler ortaya çıkar. Bahaattin Şakir ve Rusuhi Bey, Amerika ile savaşımla derken, “öleceksek şimdi ölelim” nakaratını tekrar edenler olur. Hüseyin Cahit Bey, ” Kendi kendine ölmek intihar etmek için karar verebilirsin, fakat millet için buna hakkın yoktur ”diye Amerika ile bile savaşı göze alanları susturmaya çalışır.⁴⁹³ Mehmed Cavid Bey, ise defalarca söylediği gibi neden Amerika ile diplomatik ilişkilerin kesilmemesi gerektiğini bir kere daha anlattı. Yapılan oylamada Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit ’in rey-i istinkafı dışında diğer tüm üyelerce Amerika ile ilişkilerin kesilmesi kabul edilmiştir. Boğazlar meselesi ve İngilizlerin anlaşma önerisi gibi konularda bu toplantıda görüşüldü. Mehmed Cavid Bey, yalnız kaldıklarında Talat Paşa’ya , tifüs olan ve ölme noktasına gelmiş Amerikan sefirinin eline pasaport verip göndermek

⁴⁹⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 370

⁴⁹¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 372

⁴⁹² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,372

⁴⁹³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 375

insanlığa da sığmaz diye çıkışır. Bunu yaparsak ve Amerikan gazetelerinde yazılırsa tüm dünya kamuoyunu karşımıza alırız der.⁴⁹⁴ Bu çıkışlar üzerine Talat Paşa, geciktirmek için bir şeyler yapmaya çalışacağını söyler.

18 Nisan 1917’de Amerika ile münasebetin kesilmesi tezkeresi gelince Mehmed Cavid Bey, imzalamadan bekletmeye karar verir. Padişaha gidecek teklife ise neden karşı olduğunu yazacağını söyler. Mehmed Cavid Bey, Talat Paşa’ya yine kapitülasyonları kaldırmak istiyorsak, Amerika’nın desteğine ihtiyaç duyacağız diye çıkışır. 19 Nisan’da sadrazam Talat Paşa’ya uğrayarak Berlin’de müzakere edeceği mali konular hakkında yazdığı muhtırayı vererek konuşurlar. 20 Nisan’da neden Amerika ile ilişkilerin kesilmemesine dair kayda geçirilmesi için yazdığı notları Talat Paşa’ya teslim eder.⁴⁹⁵

21/22 Nisan 1917’de Mebusan meclisinde Ermeni otonomisi hakkında yapılan görüşmelerde Mehmed Cavid Bey, tüm Avrupa kamuoyunun aleyhimizde olduğunu ve bunun mutlaka önümüze konulacağını söyleyerek otonomiye sıcak baktığını anlatır.⁴⁹⁶

19 Ağustos 1917’de yenilenen kabinede aynı görevini sürdürür. İstanbul’da borçlanma için Almanya ile görüşmeler devam ederken Berlin Sefiri Hakkı Paşa, 18 Ağustos’ta eğer Mehmed Cavid Bey, Berlin’e gelirse anlaşmanın olacağını bildirmesi üzerine seyahat hazırlıklarına başlar.⁴⁹⁷ 22 Ağustos 1917’de ise borçlanma ve mali müzakereler için tekrar Berlin’e giden Mehmed Cavid Bey’in yerine Enver Paşa vekalet eder.

Mehmed Cavid Bey, yapacağı Berlin seyahatini ve anlaşma ile uğraşırken 20 Ağustos’ta Cemal Paşa’nın, ordusunu bırakarak üstlerinden izinsiz yanına geldiğini anlatır. 2.000.000 lira isteyen Cemal Paşa, 10 dakika sonra 1.000.000 liraya indiğini, Avusturya’ya gelmesi için davet aldığını ve Almanya’nın kendisini çağırıp çağırmayacağını sormuş. Mehmed Cavid Bey, “ Bunun için hiç merak etme, dedim. Derhal bunu hissederler ve çağırırlar”.⁴⁹⁸ Mehmed Cavid Bey, Cemal Paşa’nın böyle dönemde böyle bir gezi yapmasının kızgınlığını defterine yazar.

⁴⁹⁴ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 382; Mehmed Cavid Bey, Amerika meselesi başlığıyla bu görüşmeleri anlatır.

⁴⁹⁵ Babacan ve Avşar,2015,**a.g.k.**,C.III, 384

⁴⁹⁶ Babacan ve Avşar,2015, **a.g.k.**,C.III,385

⁴⁹⁷ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 404

⁴⁹⁸ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 405

”Almanya imparatoru, Avusturya imparatorunu ziyaret etmek, randevu almak için her türlü küçüklüğe kendilerini adeta zorla davet ettirmeye tenezzül ediyorlar”.⁴⁹⁹ Ordusu savaşta iken böyle bir geziye çıkmasının doğru olmadığını yüzüne söyler. Cemal Paşa, 22 Ağustos’ta Enver Paşa’nın yemeğinde cumartesi birlikte gidebileceklerini söyleyince Mehmed Cavid Bey, Almanya’ya birlikte gitmelerinin uygun olmayacağını ve yalnız gitmesinin gerektiğini söyler. Ayrıca Sadrazamı görerek cumartesi eğer Cemal Paşa, giderse kendisinin gitmeyeceğini söyleyerek tavrını ortaya koymuştur. Talat Paşa ayarlayacağını söylese de Cemal Paşa cumartesi günü gitmekten vazgeçmez. Mehmed Cavid Bey’de 23 Ağustos 1917’de Sadrazam Talat Paşa’ya cumartesi günü kendisinin gitmeyeceğini söyler. Cemal Paşa’nın yapacağı bu seyahate sıcak bakmadığını, Vükela Heyetinde mesuliyet hissi olmadığını, her bakanın kafasına göre seyahate çıkamayacağını, Cemal Paşa’nın genel karargahın ve Vükela Heyetinin onayını almadan geziye gitmesini, mesuliyetsizliğini, böyle hükümet olamayacağını, masraflarını, gösterişini, Talat Paşa’nın yumuşak tavırlarını, askerlere söz geçirmesi gerektiğini, böyle bir zamanda Bahriye Nazırının ordusunu bırakıp geziye gitmesinin yanlışlığını, bunların kanunsuz işler olduğunu, bunlara tahammül edemeyeceğini anlatır.⁵⁰⁰ Talat Paşa, hak verdiğini ve kendisinin de hükümetinin geleceğinden ümidinin kalmadığını söylediğini yazar.

31 Ağustos’ta Berlin’e gelen Mehmed Cavid Bey, Kühlman, Wasserman, Kuper, Helfrich, Lohmann, Guinner, Mösyö Kriege, Schwabach, Rosenberg, Butschkes gibi Alman siyasi ve mali çevrelerle görüşmeler yapmaya başlamıştır. Bu arada 8 Eylül’de Cemal Paşa ile Berlin’de karşılaşmış ve onun sürdürdüğü görüşmelerin ekonomik detaylarıyla istemesede uğraşmak zorunda kalmıştır. 21 Eylül’de İstanbul’a döndükten sonrada yerli ve yabancı ekonomik çevrelerle müzakerelere devam eder.

25 Kasım 1917’de Mebusan Meclisinde Mehmed Cavid Bey’in hep eleştirdiği iâşe meselesi tartışıldı. İâşe işlerinde askerlerin baskısı, yolsuzluklar, düzensizlikler, kanunsuzluklar mebuslar tarafından dile getirilir. O, söylenenlerin çoğu doğru diye kabul eder. “Şimdi lisanı şikayet uzatanlar dün harbi ellerinin bütün kuvvetiyle alkışlayanlardı”.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 405

⁵⁰⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 406-407;25 Ağustos 1917

⁵⁰¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 447

5 Aralık'ta SSCB ile yapılacak olan barış görüşmelerine Talat Paşa, Mehmed Cavid Bey'in gitmesini teklif etse de kabul etmez. "Bundan dolayı şüphesiz harbi yapan ve mesuliyeti deruhte eyleyenler başladıkları gibi bitirmelidirler. Bu elbette daha muvafık olur".⁵⁰² Daha sonra yapılan görüşmelerde de Ruslarla pazarlıkların zor olacağını, boğazlar konusunda isteklerde bulunacaklarını söyler.

11 Aralık 1917'de Fethi Bey, mebus seçilmesinden sonra yanına gelerek İtibar-ı Milli Bankasında ki boş yöneticiliğin neden tutulduğunu sormuş. Mehmed Cavid Bey, kurucu olduğu için o makamı kendisi için boş tuttuklarını söyler. Fethi Bey'in bu göreve talip olmak istediğini zanneden Mehmed Cavid Bey, defterine "Hükümeti murakabe etmek için meclise gelen bir adamın daha besmeleyi çekmeden senede bin beş yüz iki bin lira menfaat temin edecek bir iş araması da oldukça garip bir şey değil mi" diye yazar.⁵⁰³

Mebusan Meclisi içinde Fethi Bey, bir bakıma muhalefet gibi çalışıyor, reji ve bandrol bayrağını alarak Mehmed Cavid Bey'in fikirlerinin tersine muhalefet ediyordu. Enver Paşa'nın evinde 20 Aralık'ta Fethi Bey ile 5 dakika reji hakkında konuşma fırsatı bulur. Sonuçta, "hiçbir malumatı olmadığı, beylik sözler söylemekle iktifa ettiğini gördüm" diye eleştirir.⁵⁰⁴

25 Aralık 1917'de tekrar para bulmak için Almanya'ya gitmesi için irade çıkarılınca yola koyulan Mehmed Cavid Bey, 2 Ocak 1918'de Berlin'e gelir. 4 Ocak'ta ise Brest Litovsk anlaşması için Almanlarla görüşmek üzere Talat Paşa'da Berlin'e gelince görüşürler.⁵⁰⁵ İstanbul'a döndükten sonra 3 Mart 1918 tarihinde yazdığı notlarda Talat Paşa'nın SSCB ile yapılacak olan anlaşma için gitme hikayesini anlatıyor. Talat Paşa'nın gitmek taraftarı olmadığını ancak Hariciye Nazırı Nesimi Bey'den acele gelmesi haberleri üzerine fikrini değiştirdiğini anlatır. Bunu öğrendiğinde hayret ettiğini belirterek Talat Paşa'nın böyle zor dönemde İstanbul'dan ayrılmasını sakıncalı olacağını belirterek Nesimi Bey'e kızar.⁵⁰⁶

Ya Hariciye Nazırı var ya yok. Varsa ya işinin eridir yahut değildir. Eri ise sadrazamın sulh müzakeratında bulunmasına ne lüzum var. Değilse niçin mevkiinde duruyor ve murahhas olarak gidiyor. Brest Litovsk'ta da böyle ridicule vaziyete girdik. Hariciye Nazırı

⁵⁰² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 450

⁵⁰³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 456

⁵⁰⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 461

⁵⁰⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 470

⁵⁰⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 492

hiç hükümsüz ve mevkisiz kaldı. Sulh muahedesine bile sefir kendisinden evvel vaz'ı imza etti. Buna uysallık diyorlar bizim lisanımızda. Hakikat ise şudur ki Hakkı Paşa'nın bulunduğu meclise Nesimi Bey iştirak edemez. Bunu bilip gitmeyecekti. Yahut gidince Hakkı Paşa'yı birlikte almayacaktı. Nesimi Bey'i şahsen severim. Fakat kendisine mevkii yapamayacağı içtimalara gitmek istememeliydi.

Mehmed Cavid Bey , Ocak 1918'de Berlin'de iken Rusya'da ki Türk esirlerine yardım imkanı bulur. Hilal-i Ahmer Cemiyetinden Rusya'ya gidecek olan Osmanlı heyetinde yer alan Yusuf Akçura'ya, Deutche Bank'tan 20.000 Rus rublesi ve 30.000 Alman markı temin etmiştir.⁵⁰⁷

Bakanların kendi başlarına hareketleri hükümetin devamını da zorlaştırmaktaydı. 29 Mart 1918 de Talat Paşa, Mehmed Cavid Bey'e kabine kurar mısın diye sorduktan sonra red cevabını alınca, Halil Bey kabinesini teklif etmiştir.⁵⁰⁸ Cemal Paşa'nın da kabine kuracağı söylentilerinin arttığı bu günlerde yeni kabine arayışları canlılığını korumaktaydı.

22 Haziran 1918'de İstanbul'dan ayrılan Mehmed Cavid Bey, Viyana'dan sonra Berlin'e geçer. Bu arada vefat eden padişah V. Mehmet Reşad'ın yerine tahta Vahdettin çıkmıştır. Talat Paşa, padişahın değişmesiyle kabinesini yenileyerek 6 Temmuz 1918 tarihinde hükümetini tekrar kurmuştur. Berlin'de olan Mehmed Cavid Bey'de kabinede yer alır.⁵⁰⁹ 20 Temmuz'da Berlin'de iken Talat Paşa'dan kabine değişikliği konusunda telgraf alır. İsmail Canbolat'ı Dahiliye'ye, Rahmi Bey'i Nafia'ya, Kemal Bey'i İaşe'ye aldığı telgrafta belirtilmekteydi. Mehmed Cavid Bey, cevabında İsmail Canbolat ve Kemal Bey için uygun dese de Rahmi Bey gibi hareketli birinin Nafia'da ne yapacağını sorar. Keşke Ziraat ve Ticaret bakanlıklarını bölüp birini verseydin tavsiyesinde bulundu.⁵¹⁰

Berlin'de iken daha evvelde övdüğü Berlin sefirimiz Hakkı Paşa'nın 29 Temmuz'da vefatı onu üzüntüye boğar.⁵¹¹

Bu gayrı muntazır akıbet beni en eski bir dosttan ayrılmış kadar müteessir etti. Tanıdığım zamandan beri daima kendisinden dostluk ve muhabbet eseri gördüm. Fakat beni müteessir eden şey bundan daha yüksek histi. Memleketin bedbahtisine acıdım. Bütün

⁵⁰⁷ Eroğlu ,2008,a.g.k.,79

⁵⁰⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 496

⁵⁰⁹ Bayur,1991,a.g.k., C.III;K.IV, 145-146

⁵¹⁰ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 516

⁵¹¹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 522

manasıyla yerine konulmaz bir adamdı. Otuz beş senede topladığı hamule-i irfanı muhayyir mahfuzatını birlikte götürdü. Zavallı memleket, doğru yolu gören ve gösteren bir evladını kaybetti. Hem ne vekayi ve şuun içinde çırpınmakta olduğu sırada.

Memleketin ona en fazla ihtiyaç duyacağı zamanda vefat eden Hakkı Paşa'nın ölümüne üzülmüş ve ardından söylediği sözlerle onu yüceltmıştır. “Ne onun neslinin ne bizim neslimizin bu ayarda bir evladı yoktur”.⁵¹² Almanya’da çok sevilen sayılan bir sefirimiz olduğu ve yeri doldurulamayacak birisi olduğunu anlatır.

23 Ağustos 1918’de Rosenberg ile 40 milyon lira değerinde borç anlaşmasını imza ederler. ”Bütün arzu ettiklerimi fazlasıyla istihsal etmiş oldum”.⁵¹³ Görüşmelere 32 milyon isteyerek başlayan Mehmed Cavid Bey, 40 milyon liraya çıkarmış ve uygun şartlarda imzalamayı başarmıştır. 31 Ağustos 1918 ‘de Berlin’den ayrılarak Viyana’ya gelir. 5 Eylül’de Sadrazam Talat Paşa ile birlikte Peşte ile Viyana arasında ki tren yolculuğunda mevcut durumu ve siyaseti konuşurlar. Talat Paşa, Ayan Meclisini, yeni padişahın meşrutiyetperverliğini, Cemal Paşa’yı kabineden çıkaracağını, İsmail Canbolat Bey’in Dahiliye Bakanlığını kabul ettiğini, İsviçre’de münferit barış görüşmeleri için Cahit Bey’in istekli olduğunu, Merkez-i Umumi’nin durumu , Rahmi Bey’in Hariciye Nezaretini istediğini anlatır. Mehmed Cavid Bey, Rahmi Bey’in bu isteğine bir anlam veremez. “Ne büyük cesaret. Dünya’da cereyan eden ahvali siyasiyenin hiç birine vakıf değilken böyle bir fırsatta Hariciye Nezaretini talep etmesine çok hayret ettim.”⁵¹⁴ Görüşmelerinden sonra Talat Paşa, Berlin’e, Mehmed Cavid Bey ise İstanbul’a doğru yollarına devam ederler.

Viyana’ya geçen Mehmed Cavid Bey, Frei Presse gazetesine 8 Eylül 1918’de bir mülakat verir. “Biz biçare Maliye Nazırları sulh zamanında da harb zamanında da para bulmaya mecburuz. Daima aynı şey ve ahalinin hiç sevmediği bir şey” der ve şu anda savaşan milletlerin varlığını koruma yolunda savaştıklarını düşündüklerinden var güçleriyle savaflara dayandıklarını eklemiştir.⁵¹⁵ Almanya’dan 45 milyon lira faizsiz borç aldığını bu parayla 6 ay daha giderleri karşılayabileceğini muhabire söylemiş. Muhabir, yazısında Enver Paşa, Talat Paşa ve Cavid Bey’i üçlü olarak ele almıştır. “Enver, Talat ve Cavit . Bunlar Türk inkılabıyla daima alakadardır ve merbut kalacak üç

⁵¹² Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 523

⁵¹³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 536

⁵¹⁴ Babacan ve Avşar,2015,a.g.k.,C.III,544. Kitabın 542-548 sayfaları arasında Talat Paşa ile görüşmelerini yazar.

⁵¹⁵ Eroğlu,2008,a.g.k.,80

isimlerdir. Onlar üç muhtelif seciye ve şahsiyeti tecessüm ettiriyorlar. Enver askerdir. Talat, millet içinden çıkma azimkar ve metin bir siyasidir. Cavid, bir maliye mütehassısıdır, üçü de fikren ve hissen gençtirler”.⁵¹⁶

20 Eylül 1918 de İstanbul’a gelen Mehmed Cavid Bey, İstanbul’un halini beğenmediğini ve gördüğü manzarayı 21 Eylül’de defterine not eder. Her taraftan lağım aktığını, hükümetin etki ve gücünün kalmadığını, eşkiyaların neredeyse şehirlere saldıracaklarını, ordunun berbat hali ve toprak kayıplarının süreceği endişesi, iâşe işlerinin daha beter hale gelmesi, açlık, sefaletin kol gezdiği ve tüm bunlardan ders alınmadığını defterine yazar.⁵¹⁷ Hazinenin günlük 150.000 lira açık verdiğini ve tüm bunlardan dolayı üzüntüsünü anlatır.

22 Eylül’de görüştüğü yeni Padişah Vahdettin’in üzerinde iyi bir izlenim bıraktığını yazar. “Fakat ne söylemişse iyi ne fikir beyan etmişse doğru idi. Bu istikrazın sonuncu harp istikrazı olmasını temenni edelim diyordu. Bu duaya bendenizden ziyade amin diyecek yoktur dedim. Bir şehir, bir ben cevabını verdi.”⁵¹⁸ Savaşa girişten, Bağdat’tan, ordudan bahsedilir. “Gayet yavaş ve düşünerek söz söylüyor. Fakat iyi söylüyor. Düşünen bir padişah karşısında bulunulduğu hissi derhal hasıl oluyor. Memleketin şimdiye kadar mahrum olduğu şey. Biliyor ki kendisi bir imza makinesinden ibaret değildir”.⁵¹⁹ Enver Paşa, İstanbul’a yakın yerde linyit madeni bulunduğunu, yakında ısınma sorunu olmayacağını padişaha söylemiş. Vahdettin, Mehmed Cavid Bey’e ,” Ben Padişah iken boru bulamıyorum. Yıldız’da oturacağım, fukara bunu nasıl tedarik edebilir” diye Enver Paşa’nın müjdesini küçümsüyordu.

Almanya ve Makedonya cephelelerinde müttefiklerin yenilmeleri üzerine Osmanlı Devleti’nin Balkan yolu tehlikeye girer. Esasen Osmanlı Devleti de Ortadoğu ve diğer bölgelerde topraklar kaybetmiş, münferit barış yapmaktan başka bir çare olmadığını görmekteydi. Avusturya ve Macaristan, 8 Ağustos 1918 tarihinde barış için İtilaf devletlerine başvurmuş, hükümet değişikliği yaşayan Bulgaristan’da barış istemek zorunda kalmış ve 29 Eylül 1918 tarihinde Selanik ateşkesini imzalamıştı.⁵²⁰

⁵¹⁶ Eroğlu,2008,a.g.k.,81

⁵¹⁷ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 559

⁵¹⁸ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,,559

⁵¹⁹ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 560

⁵²⁰ E.Z.Karal (1991).Osmanlı tarihi. C.9, Ankara:TTK, s.557

Talat Paşa, Berlin’de iken Almanya ve müttefiklerinin kendi başlarının çaresine bakma derdine düştüklerini görünce umudu kırılır ve sonuç alamadan geri döner.⁵²¹ Daha Sofya’ya ulaştığında Bulgarların ateşte son aşamada olduğunu öğrenmişti. Yanında olan Ayan’dan Abdurrahman Paşa’ya, “ keşke bugün ölseydim” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁵²² Talat Paşa, İstanbul’a geldiğinde basına ümit verici sözler söyler ancak gazeteci Ahmet Emin ile yaptığı özel görüşmede gerçekleri anlatarak özeleştiri yapar. Savaşın kaybedildiğini, çok hataları olduğunu, kendi yerlerini alabilecek iyi muhalefete yaşama şansı vermediklerini söylemiştir. ”Hatalarımız bulunmakla beraber, memleket sevgimizin kuvvetli olduğunu, bir takım riskleri milli endişelerle göze aldığımızı, sonra ipin ucunu elden kaçırdığımızı bilirsin” demiştir.⁵²³

1 Ekim 1918 notlarına “Harp faciasının son perdesi iniyor” cümlesi ile başlar. Bu notlarında , Alman sefiri, Almanya’nın Wilson’un farklı zamanlarda ki beyanlarına göre bir barış yapmak için harekete geçeceğini söyler. Washington Kongresinden bahseden elçi, saat dörde kadar Osmanlı Devleti’nden cevap beklediğini belirtmiştir. Almanya’nın bizi zor durumda bıraktığını, bir kaç saatte cevap beklediğini, cevabı yeni hükümetin vermesinin daha doğru olacağını söyler. Vükela toplantısında Mehmed Cavid Bey, yeni kabinenin kurulmasını ve kendilerinin bulunmasının doğru olamayacağı inancını paylaşır. Enver Paşa’da yapacak bir şey kalmadığını ve Almanlar ile birlikte konferansa katılmanın şart olduğunu söylemekteydi.⁵²⁴ Mebusan Meclisi, daha evvel savaşa girilmesinde olduğu gibi şimdi de neredeyse oy birliğiyle Almanların teklifini kabul eder. Sadece kendisinin muhalif kaldığını yazar ve istifa edeceğini Talat Paşa’ya söyler.

Hükümetin yenilenmesi ve yeni kabine kurulması için 2 Ekim’de Meclis-i Umumi’de görüşmeler yapıldı. Önerilerden birisi Talat Paşa istifa ederse , onun yerine hükümeti Sait Halim Paşa’nın kurmasıydı. Mehmed Cavid Bey, devleti savaşa sokan kişinin tekrar Sadrazam olmasını kabul etmez, eleştirir.⁵²⁵ 4 Ekim’de Talat Paşa, padişaha yeni bir kabine kurulması gereğini söyleyince Padişah Vahdettin kendisine kimi önerirsin? diye sormuş. Talat Paşa, Tevfik Paşa’nın uygun olduğunu dile getirir.⁵²⁶

⁵²¹ Bayur,1991,**a.g.k.**,C. III ,K.IV,247

⁵²² F.R.Atay (1988). *Zeytindağı*. İstanbul: Cumhuriyet yayınları, s. 15-16

⁵²³ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 185

⁵²⁴ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 565

⁵²⁵ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 566

⁵²⁶ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 566

5 Ekim tarihinde ise Almanya, Avusturya ve Macaristan ile Osmanlı Devletleri ayrı ayrı notalarla ABD başkanı Wilson'a , Wilson ilkeleri doğrultusunda anlaşma yapmaya hazır olduklarını bildirdiler.⁵²⁷

Yeni hükümet kurulması için çalışmalar yapılırken Mehmed Cavid Bey, 6 Ekim'de iâşe meselesi hakkında meclise bilgi vermeye devam eder. İâşe nazırı Kara Kemal Bey'e kendisi anlatmadığı için de kızgındır.⁵²⁸

Unları maliyeden alıp askere teslim ettiriyoruz, peşin para verdiğimiz için askerin aldığı bedelden daha dun bedele almaktayız. Fakat bu da tahammül olunur bir mesuliyet değildir. Vazifedar olanlar alakadar olmuyorlar. Bir iâşe nezareti vardır şehri yüz bin liradan ziyade mahsusat ile iki aydan beri müteşekkil olduğu halde daima hazırlıkla meşgul. İstanbul ahalisi için yevmi 109.000 lira kadar bir masrafın heba olmasına sebep oluyorlar, para veremeyeceğim deyince İstanbul aç kalacak diyorlar. Bir günlük ihtiyatları olmadığı için aç kalacağı da muhakkak.

6 Ekim 1918'de Sadrazam Talat Paşa ve Enver Paşa, Padişah Vahdettin ile görüşürler. Talat Paşa , Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey olsun önerisinde bulunur ve "Devletin mesail-i maliyesini bilen başka adam olmadığını" eklemiştir. Padişah Vahdettin , Mehmed Cavid Bey'e itiraz edince Talat Paşa , hazinenin boş olduğunu askere ve memura maaş verilemeyeceğini, Mehmed Cavid Bey'in Avrupa'da mali çevrelerde itibarının yüksek olduğunu anlatır.⁵²⁹ Padişah Vahdettin , istemese de Tevfik Paşa'ya söylerim demiştir. Bu gelişmeye rağmen Mehmed Cavid Bey, Talat Paşa'ya Tevfik Paşa'nın kuracağı kabineye girmeyeceğini söyler.⁵³⁰ 7 Ekim'de Talat Paşa, Padişah Vahdettin'e istifasını sunarken tekrar Mehmed Cavid Bey'den bahsetmiştir. İstifası 13 Ekim'de onaylanır. Padişah, Tevfik Paşa'nın görüşeceğini belirtmiş, Mehmed Cavid Bey'de günlerce kendisinin çağırılacağını zannederek beklemeye devam eder.⁵³¹ 7 Ekim 1918 notlarında Tevfik Paşa'nın "yaşlı kabinesi" kurmaya çalıştığını, memlekette ne kadar ihtiyar varsa onlara müracaat ettiğini kaydeder.⁵³² Tevfik Paşa'nın bu yükü kaldıramayacağını ve hükümeti kuramayacağını 8 Ekim'de not eder.⁵³³ Talat Paşa ise Mehmed Cavid Bey ve Rahmi Bey'lerin kabineye girmeleri için

⁵²⁷ Bayur, 1991, a.g.k., C.III, K.IV, 247

⁵²⁸ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k., C.III, 567

⁵²⁹ Tunçer, 2010, a.g.k., 176

⁵³⁰ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k., C.III, 567

⁵³¹ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k., C.III, 568

⁵³² Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k., C.III, 569

⁵³³ Babacan ve Avşar ,2015, a.g.k., C.III, 570

Tevfik Paşa ile görüşmeye devam ediyordu. 9 Ekim’de Tevfik Paşa, adaya gitmemesini ve kendisiyle görüşeceğine dair haber yollayınca umutlanır. Mehmed Cavid Bey , o gece adaya gitmese de kendisini arayan soran olmaz.⁵³⁴ Gece Sadrazam Talat Paşa, Cahit Bey ve Nesimi ile birlikte iken Tevfik Paşa’nın kabineyi kuramayacağı, sıranın İzzet Paşa’ya geldiğini konuşurlar. Cahit Bey, kendisinin, Mehmed Cavid Bey’in veya Rahmi Bey’in bir kabine kurmasını önerse de ciddiye alınmaz.

3.5. Mütareke Döneminde Mehmed Cavid Bey

3.5.1. Ahmet İzzet Paşa kabinesinde maliye bakanlığı

Tevfik Paşa kabinesini kuramayınca, Talat Paşa hemen Ahmet İzzet Paşa ile 10 Ekim’de görüşmeye başlar. Daha evvel Tevfik Paşa’dan isteği olan Mehmed Cavid Bey’lerin kabineye girmesini ona da önermiştir.

12 Ekim 1918’de Fethi Bey adaya gelerek Ahmet İzzet Paşa adına Maliye Nazırlığını teklif eder. Mehmed Cavid Bey, itiraz etse de Ahmet İzzet Paşa’ya gitmek için yola çıkarlar. Yolda Abdurrahman Şeref Bey’i ve Rauf Bey’i görürler. Abdurrahman Şeref Bey, Fethi Bey’in gelmesi gecikince o da yakın dostu Mehmed Cavid Bey’i ikna etmek için gelmekteymiş. Rauf Bey ise Reşit Akif Paşa’yı ikna etmek için gider.

İzzet Paşa’nın yanına geldiklerinde yorgunluğunu, görevi kabul etmek istemediğini anlatır. Ahmet İzzet Paşa, maliyeye kimi tavsiye edersen deyince Oskan Efendi cevabını verir. Fethi Bey müdahale ederek Oskan Efendi’nin yerini tutamayacağını, kabineye girmesinin “bir zaruret-i milliye halinde olduğunu söyledi”.⁵³⁵ İzzet Paşa’da bunun üzerine ısrara başlar. ”Kendisinin ne gibi müşkil-i ahval dahilinde bu vazifeyi deruhte etmiş olduğunu, her şeyin acemisi olduklarından birde mali müşgilat karşısında kalacak olurlarsa büsbütün şaşıracaklarını söyledi”.⁵³⁶ Gece tekrar bir araya geldiklerinde Abdurrahman Bey ve Rauf Bey’in de orada olduklarını görür. Rauf Bey’in anlatımıyla, İzzet Paşa samimiyetle : “Zaten zat-ı alinizi çaresizlik içinde bu makama istiyoruz. Hayır demekle ısrar ederseniz kabine kurulmaz ve dört taraftan ilerleyen düşmanlar bize barınacak köy bırakmazlar. Çünkü

⁵³⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 572

⁵³⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 575

⁵³⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III, 575

mütareke için her şeyden evvel hükümetin kurulması şart “dedi. Mehmed Cavid Bey, beklemediği bu ısrar üzerine Rauf Bey’in yüzüne bakınca o da ” Siz zor günlerin adamısınız” diyerek kabul etmesini istedi. Mehmed Cavid Bey, girmesinin zarar vereceğini, Fethi Bey’in Dahiliye Nezaretinde başarısız olacağını çünkü daha önce böyle bir görev yapmadığını söyler. Onun yerine Dahiliye Nezaretine İsmail Canbolat’ı, Maarif Nazırlığı için de Halit Ziya Bey’i tavsiye eder. Halit Ziya Bey, Alman yanlısı diye istenmediğini öğrenir. Rıfat Paşa, Hariciye Nezaretini kabul etmeyince İzzet Paşa, önemli olmadığını Mehmed Cavid Bey’in ondan daha iyi bildiğini, vekaleten yürütebileceğini söyler. Fethi Bey’de barış görüşmelerine Mehmed Cavid Bey’in gitmesinin daha iyi olacağını söyler.⁵³⁷ Ahmet İzzet Paşa hatıratında Abdurrahman Şeref Bey’in de Mehmed Cavid Bey, konusunda ısrarcı olduğunu yazar. Almanya’dan gelen 12 milyon liraya onun sayesinde bankalardan el koyabildiğimizi belirtir.⁵³⁸ Sonuçta , 14 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulur.⁵³⁹

Padişah Vahdettin, İzzet Paşa kabinesine giren ittihatçıları kabul eder ve onlardan tarafsız kalmalarına dair söz vermelerini ister. Mehmed Cavid Bey, ” Şevketmeab gerek bendeniz gerek refiklerim için bi-taraflıktan zerrece inhiraf etmeyeceğimiz hususunda itimadı şahaneleri katiyetle şek ve şüpheden azade olmalıdır. Vatanımız içinde bulunduğu elim ahval içinde yegane gayemiz adalet, şefkat, müsavaat içinde hizmet edebilmektir”.⁵⁴⁰ Yeni kabinede Mehmed Cavid Bey, Rauf Bey, Hayri Bey, Fethi Bey gibi İttihatçıları alarak Ahmet İzzet Paşa, kabinesini güvene alır.

16 Ekim’de Mebusan Meclisi toplantısında Erkan-ı Harb Nuri Bey , askeri bilgi verir. 72.000 silahımız ve 1.5 milyon askerimiz olduğunu, memleketin hiç bir noktasını savunacak gücümüzün olmadığını anlatmış.⁵⁴¹ Enver Paşa’nın beş altı ay evvel askeri durum hakkında kendilerine bilgi vermemesine kızar. Her şeyi saklayarak kendisini avuttuğunu ve memleketi bu hale getirdiğini iddia eder.⁵⁴² Mehmed Cavid Bey’ de mali durum hakkında bilgi verir. Elllerinde 6.5 milyon olduğunu, ordu masrafları yarıya indirilirse iki üç ay idare edileceğini, Osmanlı Bankasından 1.5 milyon alınabileceğini, tek başımıza sulh yapılmasının gereğini ve para değerini korumak için çalışılmasının

⁵³⁷ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 578

⁵³⁸ A.İzzet Paşa (1993).*Feryadım* .C.II , Ankara:Nehir yayınları,s.16

⁵³⁹ BOA,BEO,4520,338944,H.07.01.1337 (13 Ekim 1918)

⁵⁴⁰ Tunçer,2010,**a.g.k.**,180

⁵⁴¹ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 580

⁵⁴² Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 580

önemini anlatır.⁵⁴³ 17 Ekim’de Rıfat Paşa’dan gelen telgrafta, Almanların barış arayışında olduğunu ve eğer anlaşılırsa sahra atar gibi Osmanlı Devletini atacıklarını belirtilmekteydi. Mehmed Cavid Bey, Almanları suçlamaya gerek yok, kabahat onlara güvenen bizimkilerde der. Sonuçta Almanların bilgisi dışında gizli barış görüşmeleri yapılmasına karar verilir. Ancak Fethi Bey, ertesi gün basın açıklamasında bunu basına açıklar ve ertesi gün de yalanlamak zorunda kalır.

Vükela toplantısında Bern’de İngiliz sefiri , Kopenhag’da Fransızlar tarafından barış için teklifler olduğu konuşulur. Aynı toplantıda Fethi Bey, hapishanelerde ki mahkumların listesini getirerek genel af ilanını önerir.

20 Ekim’de Enver Paşa, Almanya seyahati yapmayı planladığını belirterek izin ister. Enver Paşa’nın birden böyle bir istekte bulunmasına kimse anlam veremese de Azerbeycan’a gideceği düşünülür. Harbiye Nazırı olarak daha önce 700 bin lira Azerbeycan’a yollamıştı. Bu paranın akıbetinin ne olduğu ve imkanı varsa geri getirilmesi için Hacı Muhittin çağırılır ve görevlendirilir.⁵⁴⁴ “Şimdi ki Heyet-i Vükelanın en büyük meziyeti paranın kadir ve kıymetini takdir etmesi” der.⁵⁴⁵ Fethi Bey’in hazırlattığı genel af kanunu görüşülür ve herkesin çıkacağı ve zaten kargaşanın hakim olduğu İstanbul ve diğer yerlere bu mahkumların girmesinin huzursuzluğu artıracığı konuşulur. Kanun tasarısına Hayri Bey’in yeniden bakmasına karar verildi.

İttihat ve Terakki Partisi karşıtı olan basın, İttihatçı hükümetin düşmesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla eleştirinin dozunu artırır. İkdam gazetesinde 22 Ekim’de Celal Nuri Bey, mali konular üzerinden Ahmet İzzet Paşa kabinesinde olan Mehmed Cavid Bey’e yükleniyordu. Alınan borçlardan, para değerinin düşmesinden, Mehmed Cavid’in hep borçlanmasından ve israflardan bahsediyordu.⁵⁴⁶ 23 Ekim’de Hayri Bey’de Sabah gazetesinde Mehmed Cavid Bey’in kabineye girmesi aleyhinde yazar. Gazeteler ve Celal Nuri Bey, ülkede sadece padişahın olduğunu hükümet ve meclisin olmadığını söyleyerek eleştiriye artırıyordu.⁵⁴⁷

Mondros mütarekesi için Bahriye Nazırı Rauf Bey’in gitmesi kararlaştırılır ve kendisine 9 maddelik mütareke şartları verilir. Mehmed Cavid Bey, bu şartları 24 Ekim

⁵⁴³ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,580-581

⁵⁴⁴ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,586

⁵⁴⁵ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,587

⁵⁴⁶ Babacan ve Avşar ,2015,a.g.k.,C.III,588

⁵⁴⁷ Babacan ve Avşar,2015,a.g.k., C.III,588

1918 tarihinde günlüğüne madde madde yazar.⁵⁴⁸ 28 Ekim’de ise 24 maddelik İtilaf devletlerinin teklifi gelmiştir.⁵⁴⁹ Vükela Heyetinde gelen bu teklif görüşülür. İngiliz Amiral Harrington, 30 Ekim’de Rauf Bey’e ” kendisinin müzakereye değil elinde ki metni kabul ettirmeye memur olduğunu binaenaleyh müzakere etmeyip yalnız maddeleri birlikte tedkik ettiklerini söylüyormuş”.⁵⁵⁰ Rauf Bey, ateşkesten sonra geldiğinde “ya imza ediniz, ya da gidiniz” dendiğini ve imzalamaya mecbur kaldıklarını anlatır. Mütarekenin imzasından sonra 2 Kasım’da Beyoğlu sokakları, zafer kazanmış gibi azınlıklar tarafından bayraklarla donatılır, Rumlar sevinçten ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Gece, zabitanın devreye girmesiyle Rum ve diğer bayraklar kaldırıldı.

Bu arada İttihat ve Terakki Fırkasının feshi kongresi 1 Kasım 1918 tarihinde Talat Paşa’nın başkanlığında toplandı. Kongrede Talat Paşa, İttihat ve Terakki iktidarı ve II. Meşrutiyet döneminin uzunca bir özetini yapmıştır. Kongrede İttihat ve Terakki Fırkasının feshedilmesine ve tüm varlığıyla yeni kurulacak Teceddüt Fırkasına devredilmesine karar verildi. İttihat Terakki Fırkası bu kongreyle tarihe karışsa da “İttihatçılık Ruhu” daha sonra Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Merkez-i Umumi üyelerine her ihtimale karşı bir yıllık maaşlarının peşin olarak verilmesi de⁵⁵¹ feshin görünüşte olduğunu gösterir. Bu kararlara bakılarak cemiyetin şimdilik sular durulana kadar bir kenarda beklemeyi tercih ettiğini söyleyebiliriz. Talat Paşa, aynı günün gecesi Almanya’nın yardımıyla Berlin’e doğru yola koyulur.⁵⁵²

Talat Paşa, yaptığı konuşmada en güvendiği adamlardan Mehmed Cavid Bey’in muhalefetine, en başından Almanların galibiyetine inanmamasını ve savaşı geciktirme çabalarından övgüyle söz ederken askeri çevrelerin Almanların galip geleceğine tereddütsüz inandıklarını belirtir.⁵⁵³ Bu konuşmayla Mehmet Cavid’in uzak görüşlülüğü övülür, kabine de ki askerler yerilir. Kongre, 1-5 Kasım 1918 arasında sürer ve İttihat ve Terakki Fırkası feshedilir. 9 Kasım’da ise Mehmet Cavid Bey’in olmadığı toplantıda yerine Teceddüt Fırkası kurulur. İttihat ve Terakki Fırkası lağvedilmiş ve Mehmet

⁵⁴⁸ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 592-593

⁵⁴⁹ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 594-595; 24 maddeyi de yazar.

⁵⁵⁰ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 600

⁵⁵¹ H.Babacan (2005) . *Mehmet Talat paşa. (1874-1921)*.Ankara:TTK, s. 192

⁵⁵² Yanında Enver, Cemal Paşalar, Beyrut valisi Azmi, eski polis müdürü Bedri, Dr. Nazım, , Dr.

Bahaeddin Şakir,ve Cemal Azmi vardı. Babacan,2005,**a.g.k.**, 193

⁵⁵³ Bayur,1991, **a.g.k.**, CIII,K.I, 294

Cavid Bey gibi eski İttihatçıların alakası kalmadığı da ilan edilmiştir. Mehmet Cavid Bey, “fırkanın hayatı pek mahdud bir zaman içindir. İttihat ve Terakkinin yeniden vaftiz olmasından başka bir şey değildir. Program aşağı yukarı o. İnsanlar yine o insanlar. Fikirleri hepimizce malum olan adamların teşkil ettikleri Teceddüt Fırkasında en az görülecek olan şey teceddüttür sanırım”⁵⁵⁴

3 Kasım 1918’de önce Cemal Paşa’dan sonra Enver Paşa’nın ayrılma mektupları Ahmet İzzet Paşa’ya geldi. Mehmed Cavid Bey, Talat Paşa’yı da iki gündür görmediğini hatta aramasına rağmen ulaşamamış olması aklına gelince onunda kaçtığını düşünmeye başlar. Kabinede İttihatçıların tutuklanması, mahkemede yargılanmaları konuşulsa da lider kadrosunun kaçması nedeniyle bundan vazgeçilir.⁵⁵⁵ Paşaların kaçmasından İzzet Paşa Kabinesi sorumlu tutulur. Fethi Bey’de en çok eleştirilen kişilerin başında geldiği için, Minber gazetesinde paşaların kaçmasında sorumlu olmadığını yazmak zorunda kalır.⁵⁵⁶

6 Kasım’da Cahit Bey ve Mehmed Cavid Bey’in kaçtığı haberi, Zaman ve Atı gazetelerinde çıkar.⁵⁵⁷ Celal Nuri Bey, gazetede kabinede ki İttihatçılara hücumu devam ediyordu. Adnan Bey, Nuri Bey’e giderse yerine kim gelsin deyince o “o güç bir şey, fakat her halde gitsin” dediğini söyler.⁵⁵⁸ 7 Kasım 1918’de Mehmed Cavid Bey’e evinin önünde iki subay dolaşmaya başladığını söylerler. Padişah, kabinede ki Abdurrahman Bey, Mehmed Cavid Bey ve Hayri Bey’in değiştirilmesini ister. Sarayın hükümete baskıları, Ahmet Rıza Bey’in ara buluculuklarından sonuç alınamayışı gibi nedenlerle, 8 Kasım’da Vükela Heyetinde istifa konuşulur. Hükümetin istifasını yazmakla Mehmed Cavid Bey görevlendirilir. Abdurrahman Efendi ile görüşerek, Mehmed Cavid Bey’in yazdığı hükümetin istifası metnini, Reşit Akif Paşa tebyiz eder ve Nabi Bey’le saraya yollanır. İstifayı sabırsızlıkla bekleyen saray, toplantı sırasında 3,4 kez aratmış ve saraya istifa ulaşınca da hemen kabul etmiştir.

⁵⁵⁴ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 607

⁵⁵⁵ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 361

⁵⁵⁶ Kaya,E.(2008). İttihat ve terakki liderlerinin yurtdışına kaçmaları ve bunun İstanbul basınında ki yankıları.*Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*,Erzincan,10(1),s.197

⁵⁵⁷ Babacan ve Avşar,2015,**a.g.k.**, C.III, 608

⁵⁵⁸ Babacan ve Avşar ,2015,**a.g.k.**,C.III, 609

3.5.2. 5. Şube tahkikatı ve Divan-ı Harbi’de yargılanması

Mehmet Cavid Bey, Ahmet İzzet Paşa kabinesinde yer alsa da Divaniye Mebusu Fuat Bey , Said Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetlerinde görev alan bakanların Divan-ı Ali’ye sevkine ister. 4 Kasım 1918’de Mebusan Meclisinde Fuat Bey’in önergesi kabul edilir. Kanun-ı Esasi ve Hahiliye Nizamnamesi gereği ilk sorgulamaları Mebusan Meclisi içerisinde yer alan şubeler yapmaktaydı. Kura ile belirlenen 5. Şube aslında Mehmed Cavid Bey, Midhat Şükrü Bey, Ahmet Nesimi Bey’in de içinde bulundukları şubeydi.⁵⁵⁹ Bu şubenin raporu kabul edilirse Divanı Ali’de yargılanacaklardı.

5. Şubede 24 Kasım 1918 tarihinde (24 Teşrinisani 1334) Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi Reisliğinde sorgulanmaya başlanır.⁵⁶⁰ Mehmed Cavid Bey, tutuksuz olması ve sorulacak olan soruların da önceden gönderilmesi nedeniyle defterlerini de karıştırarak, üç gün süren muhteşem bir savunma yapmıştır.

- I. Görüşme: 8.İçtimaa : 2.30-5.00 arası . (24 Kasım 1918)
- II.Görüşme: 9.İçtimaa : 3.15-5.20 arası .(25 Kasım 1918)
- III.Görüşme:10.İçtimaa :2.00-3.15 arası .(26 Kasım 1918)⁵⁶¹

Necmettin Sahir’in zabıt katibi olduğu sorgulamada Abdullah Azmi Efendi’de Başkan ve Şemseddin Bey(Günaltay) ise katiplik görevini yürütür. Mehmed Cavid Bey, yapılan sorgulamada bir bakıma İttihat ve Terakki Fırkası döneminin savunmasını yapar. I. Dünya savaşı yılları içerisinde yaşananların hesabı kendisinden sorulur. Önemli olan bir diğer nokta benzer soruların daha sonra 1926 yılında İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemelerinde tekrar sorulmuş olmasıdır.

Abdullah Azmi Efendi’nin ilk sorusu , sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri sırasında Mehmed Cavid Bey’in de kabinede olmasından dolayı sorumluluk taşımasıdır. Mehmed Cavid Bey, Balkan Savaşından sonra Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın, Avrupalı devletlerle aramızda ki ilişkileri düzeltmek amacıyla Hakkı Paşa’yı Londra’ya, kendisini de Paris’e yolladığını söyler. Daha evvel Mehmed Cavid Bey’in 1913’te Viyana, Paris, Londra, Berlin gibi büyük şehirlerde aylarca süren görüşmelerini günlüklerine dayanarak verilmişti. Daha Avrupa’da görüşmeler devam ederken kurulan

⁵⁵⁹ Kocahanoğlu,O.S.(1998).*İttihat-Terakkinin sorgulanması ve yargılanması 1918-1919*. İstanbul:Temel yayınları, s.31

⁵⁶⁰ Kocahanoğlu, 1998,**a.g.k.**,293

⁵⁶¹ Tüm sorgulama için bakınız : Kocahanoğlu, 1998,**a.g.k.**,293-382

Sait Halim Paşa Hükümetine 5 Ağustos 1914 tarihinde Maliye Nezaretine atanmıştı. Sait Halim Paşa döneminde de ihtilaflı sorunları halletmek için görüşmeleri sürdürdüğünü ve yabancı elçilerle irtibatı kesmediğini anlatır. “Bu müzakerelerde Türkiye mevkiini tarsin etmek için fedakarlıklar yaptığı gibi muhatabımız bulunan diğer devletlerin hepsi de Türkiye’de vesile-i münakaşa olacak bir mesele bırakmamak için fedakarlıklar yapmışlardı”.⁵⁶² Mehmed Cavid Bey, eğer bu dönemde Avrupalı devletlerle yapılan görüşmeler sonuçlansaydı, savaşın başlamayacağını, Avrupalı devletlerin arasında ki anlaşmazlıkları değerlendirerek, elinden geldiğince yarar sağlamaya çalıştığını söyler.⁵⁶³ 9 Nisan 1914 tarihinde Sadrazam Sait Halim Paşa’nın konağında yapılan bir gece toplantısında, Almanya tarafından Osmanlı Devletine yapılan ittifak önerisinin görüşüldüğünü, Yunan adalarının tekrar bize verilmesini destekleyeceklerini belirtilir.⁵⁶⁴ 9 Nisan’da başlayan bu ittifak görüşmelerinden bir sonuç çıkmadığını anlatır. Mehmed Cavid Bey, Almanya ile ittifakın yapıldığı 2 Ağustos 1914 tarihi arasında hiçbir devletle ittifak görüşmesinin yapılmadığını anlatır.⁵⁶⁵ Bu notlara göre Almanya ile ittifak görüşmelerinin ilk olarak nisan ayında ve savaştan önce yapıldığı ancak sonuç alınamadığı ve Mehmed Cavid Bey’in de haberinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Mehmed Cavid Bey, daha önce de anlattığımız gibi 1 Ağustos 1914’te moratoryum ilanı kanun layihasını hazırladıktan sonra görüşmek ve onaylatmak için Sadrazamın konağına gider. Orada Sait Halim Paşa , Alman Sefareti Tercümanı Veber, Talat Bey, Enver Paşa ve Halil Bey’i görür. Mehmed Cavid Bey, Talat Bey’e “sakın Almanya ile ittifak akdetmeyesiniz” diye sorsa da cevap alamaz.⁵⁶⁶ Sait Halim Paşa, yazdığı kağıdı zarfa koyarak Veber’e verdikten sonra konuşurlar. Mehmed Cavid Bey, arkadaşlarının desteklemesine rağmen Sait Halim Paşa’nın okuduğu Alman ittifakına ve savaşa sıcak bakmadığını söyler.⁵⁶⁷ Mehmed Cavid Bey, savaşın getireceği felaketleri bildiğinden en başından beri karşı çıkmış ancak kabinede etkili olamamıştır. Ertesi gün anlaşmanın Almanya ile imzalandığını ve bir gün önce Sait Halim Paşa’nın okuduğu maddelerin kesinleşen anlaşma koşulları olduğunu öğrenir. 4 Ağustos’ta tekrar

⁵⁶² Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,296

⁵⁶³ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,296

⁵⁶⁴ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,297

⁵⁶⁵ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,298

⁵⁶⁶ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,298

⁵⁶⁷ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,300

bir toplantıda itirazları üzerine Sadrazam Sait Halim Paşa ,” muahdede mevcut olmayan şeyleri ben ilave ettiririm, onları bana bırakınız” diyerek geçirir. M. Cavid Bey, Bulgarlarla ittifak olmadan, Romanya tarafsız kalmadan savaşa girilmesinin yanlışlığını dile getirerek savaşa karşı çıktığını anlatır.

10 Ağustos 1914’te da Rus sefirine Sadrazam Sait Halim Paşa’nın Goben ve Breslaw gemilerinin Marmara’ya alınmayacağını söylemesine rağmen 12 Ağustos’ta Sait Halim Paşa’nın evine gittiğinde bu iki geminin boğazdan geçerek içeri girdiğini öğrendiğini anlatır. Hükümette gemilerin silahlarını bırakmaları ya da çekip gitmeleri konuşulduğunu ekler. Alman elçisi Wangenheim, öfkeli bir şekilde Alman gemilerinin silahlarını vermeyeceklerini , hatta daha ileri giderek tehdit ettiğini söyler. Eğer böyle yaparsak Ruslarla birleşip bizi taksim edeceklermiş.⁵⁶⁸ Sonuçta, “ I. Dünya savaşına girince Mehmed Cavid Bey istifa ediyor” bölümünde anlattığımız gibi gemilerin satın alındığı fikrinde uzlaşıyor, İtilaf devletleri 11 Ağustos’ta bu mesele için başvursalar da fazla ısrarcı olmuyorlardı. 7 Eylül’de sadrazamın evinde yine Amiral Suschon mesesi konuşulur. İmparatordan başka kimseden emir almam dediğini anlatır. “Bizim zırhlılar üzerinde ki bayrağımız süsten başka bir şey değildi. İdare, emir ve kumanda Almanların elinde idi”.⁵⁶⁹

İtilaf devletleri Alman mürettebatın değiştirilmesini istediklerinden bahseder. Kendi çıkarları için bizim her hareketimize karşı “Hz. Eyyub sabrı denilecek surette sabır ve tahammül gösteriyorlardı”.⁵⁷⁰ Enver Paşa, Suschon ve gemilerin Karadeniz’e çıkarılmalarını teklif edince Mehmed Cavid Bey, karşı çıkar. Enver Paşa, Karadeniz’de Ruslara rastlasa bile Suschon’dan saldırmayacağına dair söz aldığını söyleyince Mehmed Cavid Bey, “aynı amiralin askerliğe girdiği zaman imparatorun ve imparatorluğun menafini ihlal etmeyeceğine yemin ettiğini “söyler ve “bu yeminler tearuz edince Amiralin İmparatora verdiği yemini Enver Paşa’ya ettiği yeminden müreccah olacağını” ilave ettiğini söyler.⁵⁷¹ Hatta eğer bu gemiler Karadeniz’e çıkıp Rus gemilerini ya da limanlarını bombalarsa bunun altından kalamayacağımızı söylemiş. “Almanya’nın maksadı bizi bir an evvel harbe sürüklemektir. Buna karşı kendimizi muhafaza hakkımız ve vazifemizdir” demiş.⁵⁷² Enver Paşa, şayet bu gemiler

⁵⁶⁸ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,302

⁵⁶⁹ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,304

⁵⁷⁰ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,307

⁵⁷¹ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,304

⁵⁷² Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,304

çıkmaaya kalkarsa ne yapabiliriz deyince Cavid Bey, “o halde Karadeniz mevkiî müstahkem kumandanlığına emir verirsiniz, Goben ve Breslaw çıkmak teşebbüsünde bulunurlarsa ateş etsinler”⁵⁷³der. Bu teklif kabul edilmez. Mehmed Cavid Bey , bu sorumluğa ortak olamayacağını, çekileceğini ve söylediklerinin zabta geçirilmesini istediğini anlatır. Halil Bey’in, gemiler çıkarsa bir daha Marmara Denizine alınmamasını önerisi kabul edilir.

Çeşitli toplantılarda bu gemilerin Karadeniz’e çıkmaması, çıkarsa ne olacağı, Harbiye Nezaretinin ecnebi gemilerin mallarına el koydurması, Almanya’dan subayların gelmeye devam etmesi, Bahriye’yi ıslah için gelen Amiral Limpus ve İngiliz subaylarının geri dönmeleri, Talat Bey ve Halil Bey’lerin Sofya ve Bükreş’te anlaşma çabaları, sefirlerin savaşı istemediklerini, Goben ve Breslaw gemilerinin Karadeniz’e çıkmaları, gibi gelişmeleri de anlatır. V. Şube’nin soruları önceden vermesi ve Mehmed Cavid Bey’in defterlerine bakarak bunları önce yazılı hale getirmesi ve mahkemede okuması nedeniyle ortaya defterlerine uygun etkili bir savunma çıkmıştır.

Şemseddin Bey, bunların Heyet-i Vükela kararıyla yapıp yapılmadığını sorması üzerine , “hayır bunlar yapıldıktan birkaç gün sonra ecnebi sefirlerinden duyulur idi” cevabını verir.⁵⁷⁴ Sansürün varlığı ve sürekli Alman kaynaklarından bilgi akışının da olumsuzluklarını dile getirir. “Bu suretle bütün vakayi ve hadisat-ı alem, yalnız Alman dürbünü ile görülüyor ve bu hal bazı mehafil-i askeriye’nin harp arzularını teşdid etmekten hali kalmıyordu”.⁵⁷⁵

İtilaf devletleri temsilcileri savaşa girilmediği takdirde toprak bütünlüğümüze garanti verdiklerini, 17 Ağustos 1914 tarihinde Said Halim Paşa’ya bildirdiklerini belirten yazıyı mahkemede okudu.⁵⁷⁶

Fransa, Rusya ve İngiltere sefirleri hali hazırda Avrupa’yı ayıran harp esnasında, hükümet-i Osmaniyye tam bir bi-taraflığa riayeti taahhüt etmek şartıyla, düvel-i müttefika-i selasenin, Hükümet-i Osmaniyye arazisinin tamamîyetini temin etmeye ve hükümeti Osmaniye tarafından mesail-i iktisadiye ve adliye hakkında kendilerine vuku bulacak teklifleri dostane bir fikir ile tedkik eylemeye hazır olduklarını hükümetleri namına beyan ederler.

⁵⁷³ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,304

⁵⁷⁴ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,308

⁵⁷⁵ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,312

⁵⁷⁶ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,314

Mehmed Cavid Bey, sefirlerle yaptığı görüşmeleri, 27 Ağustos'ta kapitülasyonların kaldırıldığının sefirlere bildirilmesini, İngiltere'nin tarafsız kalmamız, boğazdan serbest geçiş hakkının verilmesi ve Alman asker ve gemilerinin yollanması gibi koşulların sağlanması durumunda kapitülasyonların kaldırılabilceğini ve Osmanlı Devleti ile ittifak yapılabileceğini Rusya'ya bildirdiğini anlatır.⁵⁷⁷ Mehmed Cavid Bey, daha sonra Halil Bey'in görüşmelere memur edildiğini ve hükümetten ayrılması nedeniyle de daha sonra ki gelişmelerden haberi olmadığını söyler.

28/29 Ekim 1914 Goben ve Breslaw olayları sonrasında hızlanan diplomasi atağı, hükümet üyeleriyle yaptığı savaş karşıtı görüşmeleri, Amiral Sucshon'un azledilmesi fikrine bile bazı kabine üyelerinin Alman İmparatoru gücenir diye karşı çıktıklarını anlatır. Şemseddin Bey; "Kim bu zat "deyince , Mehmed Cavid Bey zannederim Said Halim Paşa'dan başka herkes bu mütalaada idi" der.⁵⁷⁸ Kabineden ayrıldıktan sonra dost ve düşmanlarının saldırısına uğradığını, tehdit ve tahkir mektupları aldığını anlatır. Mahkeme heyetine , "O zaman harb aleyhtarı olmak cinayet ve vatana ihanet gibi telakki olunuyordu"⁵⁷⁹ der.

Reis : "Dinlemesi tatlı ve neticesi acı olan bu sözlerinizi yarında dinleyelim" diyerek ilk oturuma ara verdiğinde Mehmed Cavid Bey, 2.5 saat kadar konuşmuştur.

25 Kasım tarihinde yapılan 9. İçtimada seferberlik ve mali konular hakkında bilgi verir. Hazinesinin kötü olduğunu , Avrupa'dan borç para alma imkanı olmadığını, bu nedenle masrafları kısma emrini yolladığını ve hatta İngiltere gemilerimize el koyunca son taksit olan 650.000 lirayı ödemediğini anlatır. Maliyemizi idare etme yolu izlendi. Enver Paşa'nın 24 Eylül 1914'te Almanlardan borç para isteyin demesine itibar etmediğini ve bu nedenle bu işin Berlin Sefiri Muhtar Paşa'ya verildiğini , maliyeden ayrıldığında ise hazineye 1.258.000 liranın olduğunu söyler.

Şemseddin Bey(Ertuğrul) , Mehmed Cavid Bey' e , "Almanlardan gelen paradan komisyon alındı mı, alan var mı? "diye sorar.

Mehmed Cavid Bey , Almanların senetsiz para vermeyeceklerini, bu nedenle sanmadığını söyler.

⁵⁷⁷ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,318

⁵⁷⁸ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,327 ; Toplantıda Şeyhülislam, Ticaret ve Ziraat, Nafia, Posta ve Telgraf bakanları yoktu.

⁵⁷⁹ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,329

Ragıp Neşasıhi Bey (Kudüs-ü Şerif) ‘de aynı soruyu tekrarlar. ” Komisyon alındı mı? “ Mehmed Cavid Bey, kesinlikle böyle bir şey yok deyince, Ragıp Bey “Fakat bu meşru ve resmi bir muameledir “der. Mehmed Cavid Bey, “Hayır. Meşru değildir ve bu muamelenin meşru olduğunu kim söylemiştir? Katiyen meşru değildir ve hırsızlıktan bir farkı yoktur. Komisyon almak hazineden para çalmaktır ve bunun her şekli gayri meşrudur ve irtikab edene de hırsız denilir”.⁵⁸⁰

Ragıp Bey, Avrupa’da bunların normal olduğunu ve yapıldığını ekler. Mehmed Cavid Bey, Avrupa’ da olduğunu duyduğunu ve “esasen komisyon alınacak para bi’n-netice hazineden çıkar bu takdirde istikraz hasılı olarak hazineye girecek meblağın mikdarı bu nisbette azalır”⁵⁸¹ diyerek hazineden para çalmakla eş değer olduğunu tekrarladı. Mehmed Cavid Bey, Almanlardan 115.000.000 mark (35 milyon 750 bin lira) bedelinde mühimmat geldiğini söyler. Berlin seyahatinde Almanların bu miktarı kendine söylediklerini belirtir.⁵⁸² Almanya’dan borç aradığı günlerde bu silah paralarını da borca katmaya çalıştıklarını ancak kabul etmediğini söyleyerek, Harbiye Nezaretinin seferberlik ve savaş zamanında örtülü ödeneği 20.000 liradan ibaret olduğunu belirtir.⁵⁸³ Enver Paşa’nın maddi isteklerine karşı mücadele ettiğini anlatır.

Harun Hilmi Efendi(Tekfurdağı)” Hatta bir zaman Harbiye Nezareti ile aranız açılmıştı” deyince , Mehmed Cavid Bey, her zaman açık olduğunu, hatta çekileceği zaman Enver Paşa’nın imzaladığı 650.000 lira ödeme emrini yerine getirmeyerek suç işlediğini söyler. Kısaca Mehmed Cavid Bey, görevde kaldığı süre içerisinde mali durum hakkında ve gelişmeler hakkında mahkeme heyetine tarihleriyle ve rakamlarla doyurucu bilgiler vermiştir.

Neden Talat Paşa kabinesine girdin? diye sorulunca Sait Halim Paşa istifa ettiğinde Berlin’de olduğunu söyler. Talat Paşa’dan gelen telgrafta hükümete girmesi teklifi yapıldığını, arzu ettiği kişilerle ve programla bir hükümet kurulacak olursa katılacağını Talat Paşa’ya bildirdiğini anlatmıştır. Gerekirse kabineye girmeyip dışarıdan yardım edebileceğini de söylediğini anlatır.⁵⁸⁴ Talat Paşa ve Hüseyin Cahit Bey ile yazışmalarından örnek metinler vererek gelişmeleri anlatır.⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,343

⁵⁸¹ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,343

⁵⁸² Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,344

⁵⁸³ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,346

⁵⁸⁴ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,353

⁵⁸⁵ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,353-354

Ermeni tehciri hakkında kabinede olmadığı için bilgisi olmadığını ve daha sonra karşı çıktığını belirtir.

İtilaf devletlerinden gelen barış teklifleri de sorulur. İsviçre’de bir İngilizin Sadrazama mektup yazdığını ve bu mektubu kendisinin Talat Paşa’ya çevirdiğini anlatır. 29 Mart 1917 tarihli mektupta savaş tazminatı, kapitülasyonlar ve topraklar konusunda maddeler olduğunu, kendisinin Loyd George tarafından gönderildiğini söyleyen bu kişinin önerileri kabul edilmez.⁵⁸⁶ Barış önerileri olsa bile Talat Paşa kabinesi kabul etmezdi diye de ilave eder. Sebebi sorulunca Mehmed Cavid Bey, “Harbiye Nazırının Almanların galibiyet-i katiyyesine imanındır” diye cevap vermiştir.⁵⁸⁷

Bu arada kabinede Almanya’nın baskılarına rağmen ABD ile ilişkilerin kesilmesine karşı durduğunu anlatır. Her şeyden önce ABD’nin bize saldırmayacağını bildiğini, yapılacak olan barış anlaşmasında ABD’nin desteğine ihtiyaç duyacağımızı belirterek bu girişime karşı çıktığını söyler.

26 Kasım 1918 tarihinde yapılan son sorgulama mahkeme heyetinin isteği üzerine ihtikar meselesi ile başlar. Kendisinin görevde olmadığı zamanlarda şirketlerin kurulduğu, ihtikar diye bahsedilen olayların yaşandığını anlatır. Görevde bulunduğu dönemde inandığı iktisadi prensipler gereğince, devletin ekonomiye müdahalesine her zaman karşı olduğunu, bunun yarardan çok zarar getireceğini bildiğini anlatır.⁵⁸⁸ Liberal ekonomi görüşünü her zaman savunan Mehmed Cavid Bey, savaş yıllarında ihtikar, yolsuzluk gibi şeylere karşı olduğunu hep söylemişse de bu girişimlerle ortaya çıkan sermaye sahibi kişileri de korumaktan geri durmamıştır.

Rekabet ortamı yaratılması, fiyatların inmesi ve halkın yararının sağlanmasından bahseder ve müdahaleciliğin zararlarını veciz şekilde dile getirir. “Hükümet melek dahi olsa ve müdahalesini ne kadar bi-tarafane yapmak istese yine muvaffak olamayarak netayicin aleyhine döneceğine ıstıbah(şüphe) edilmemelidir”.⁵⁸⁹ 2.000.000 lira sermaye toplayarak kurdukları İtibar-ı Milli Bankasından başka bir şirketin kurulmasında yer almadığını belirtir.

Mehmed Cavid Bey, savaş yıllarında Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye, Reji idaresi, bankalar, şirketler, borçlar, sansür uygulaması Avrupa’dan evrakların

⁵⁸⁶ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,359

⁵⁸⁷ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,360

⁵⁸⁸ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,366

⁵⁸⁹ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,366

girmesinin önlenmesi, çete faaliyetleri, Teşkilat-ı Mahsusa gibi ilgili olduğu veya olmadığı pek çok mesele hakkında gelen soruları cevaplandırmıştır. Mahkeme heyetinden Sadık Bey, verdiği doyurucu bilgilerle şubeyi aydınlattığı için teşekkür ederek sorgulamayı bitirir.⁵⁹⁰

Mehmed Cavid Bey, hazırlıklı geldiği 5. Şube sorgulamasında bir iktidar döneminin İttihat ve Terakki Fırkası icraatlarının hesabını vermiştir. Mebusan Meclisinin dağıtılması üzerine V. Şube'nin görevi biter ve yapılan bu sorgulamadan sonuç alınamaz. Ancak yeni kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde kurulan , Divan-ı Harb mahkemeleri İttihatçıları yargılama işine tekrar girer. 300'den fazla tutuklamanın yapıldığı bu dönemde sorumluluğun yıkılacağı kişiler aranır. Ermeni meselesinden dolayı aranan Diyarbakır valisi Dr. Reşit Bey, kaçamayacağını anlayınca 6 Şubat 1919'da intihar eder. 8 Nisan 1919'da Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'e haksız yere idam cezası verilir ve 10 Nisan'da Beyazıd meydanında idam gerçekleştirilir. Padişah Vahdettin, meydana gelen galeyandan korkarak, Şeyhülislam Sabri Efendi'den idamın şeriata uygunluğuna dair fetva almayı ihmal etmez.⁵⁹¹

Sadrazam Ferit Paşa'nın kurdurduğu Nemrut Mustafa Divanı da çeşitli bahanelerle eski İttihatçıları yargılama işine hız verir. Eski Bayburt Kaymakamı ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, evvelce kürek cezasına çarptırılmış ancak Nemrut Mustafa, ikinci bir karar hazırlayarak 8 Ağustos'ta 1919 tarihinde idam etmiştir. Daha sonra evraklar arasında kürek cezası kararı ortaya çıkınca mahkeme üyeleri yedişer ay hapse mahkum edilir.⁵⁹² Ancak Damat Ferit Paşa, tarafından affedilirler.⁵⁹³

Mahkemede İttihat ve Terakki Fırkası üyelerini son Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanı Celaleddin Arif Bey savunsa da etkili olamaz. Mehmed Cavid Bey'de Nemrut Mustafa mahkemesinin arananlar listesine eklenmişti. Damat Ferit Paşa'nın Avrupa baskısıyla kurdurduğu böyle bir mahkemede adil bir yargılama olmayacağını bildiğinden arkadaşlarının da isteğiyle saklanmayı tercih eder. Kısa bir süre saklandıktan sonra Avrupa'ya kaçsa da mahkeme gıyabında onu da yargılayarak 15 yıl kalebentlik cezası vermiştir.

⁵⁹⁰ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,381

⁵⁹¹ Kocahanoğlu,1998,a.g.k., 41

⁵⁹² Mirliya Zeki, Mustafa (Nemrut,), Ali Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey: Nemrut Mustafa Divanında ki üyeler. Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,42

⁵⁹³ Kocahanoğlu, 1998,a.g.k.,40-41

3.5.3. Hükümetten ayrıldıktan sonra İstanbul günleri

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Ahmet İzzet Paşa hükümetinin istifasının sebebi artan İttihatçı düşmanlığı ve muhalefeti idi. Maliye Bakanlığı görevinden ayrılan Mehmed Cavid Bey, kurucusu olduğu İtibar-ı Milliye Bankasına devam etmeye başlar. Kendisine idari temsilcilik teklif edilse de bütün zamanını alacak bir iş olması ve ortalığın karışık olduğu bahanesiyle kabul etmez.⁵⁹⁴ Mehmed Cavid Bey, hükümet düştükten sonra padişahla görüşmesinde iki defa devleti Avrupa'nın ekonomik boyunduruğu altına girmekten kurtardığını ve bunları hak etmediğini belirtmişti. Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin istifa ettirilmesinde anayasaya ve meşrutiyete müdahalesinin hatalı olduğunu söyler.⁵⁹⁵ 12 Kasım 1918'de kurulan Tevfik Paşa kabinesi, İttihatçılar için sonun başlangıcı olur.⁵⁹⁶

Mehmed Cavid Bey, resmi bir görevi olmamasına rağmen İttihatçı liderlerin yurtdışına kaçmalarından sonra İstanbul'da hem aranan hem de hedef gösterilen kişi olmuştur. Onunla görüşmeye gelen, gazeteciler, idarecilerin arkası kesilmez. Örneğin Temps gazetesi adına Mösyö Allo, 15 Kasım 1918'de, Morning Post muhabiri Folley'de 23 Kasım'da onunla röportaj yapmıştır.⁵⁹⁷ İttihat ve Terakkinin beyin takımından biri olması nedeniyle yabancı ve yerli, pek çok kesim tarafından aranan biri olmaya devam eder. Bu durum hiç şüphesiz Mehmed Cavid Bey'in gururunu okşar ve görüşmelerine devam etmeyi sürdürür. Eski kabine arkadaşlarıyla kavgınlıklarını unutarak gerektiğinde namusları, vatanperverlikleri konularında onları savunur. Ülke menfaatleri için dargınlıklara hoş bakmaz ve Enver Paşa dahil olmak üzere yurt dışında iken İttihatçı liderlerle mektuplaşmalarını sürdürür.⁵⁹⁸

21 Kasım 1918'de, Fethi Bey ile Minber gazetesini konuşurlar. Satışın azlığını, gelirinin giderleri karşılamadığını Fethi Bey anlatır. Münir Bey, sermayesinin mühim kısmını Mustafa Kemal Paşa'nın koyduğunu söylemiş⁵⁹⁹ ve ilk masraflar bununla karşılanmış. Mehmed Cavid Bey, gazetenin fırka gazetesi olmasını isteyerek Fethi Bey'i ikna eder. Emanuel Karasu'dan biraz para bulmasını isterler. Biraz da Mehmed Cavid Bey ve Fethi Bey para araştıracaklar. 8.000 lira kadar bulunabileceği

⁵⁹⁴ O.S.Kocahanoğlu (2000) .*Felaket Günleri. Mütareke devrinin feci tarihi*.C.I, İstanbul:Temel yay.,s.93

⁵⁹⁵ Kocahanoğlu, 2000,**a.g.k.**, C.I,70

⁵⁹⁶ Kocahanoğlu, 2000,**a.g.k.**, C.I,91

⁵⁹⁷ Kocahanoğlu, 2000,**a.g.k.**, C.I,94-95

⁵⁹⁸ Kocahanoğlu, 2000,**a.g.k.**, C.I,95

⁵⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa, bu gazete için 5.000 lira harcamıştır.

konuşulur. Mehmed Cavid Bey, Müştak Bey'e başmakaleleri yazmasını söyleyecekti. Gazeteye gereken paranın temin edilebilmesi için Kara Kemal Bey'e haber yollar ve tüccarlardan bu gazete için para istemesini söyler.⁶⁰⁰

23 Kasım 1918 tarihinde Morning Post muhabiri Folley gelerek görüşürler. Folley, İngiltere'nin himayesi altına girmeye ne dersiniz? diye sorunca memleketin böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini belirtmiştir.⁶⁰¹

26 Kasım 1918 tarihleri arasında da daha önce anlattığımız Mehmed Cavid Bey'in 5. Şube'de sorgulaması başlar. 3 gün gelerek Mehmed Cavid Bey'in de üyesi olduğu Mebusan Meclisinin Beşinci şube'de kendisine sorulan soruların cevabını vermişti. Mebusan meclisinin fesh edilmesi nedeniyle zaten ciddi olmayan bu sorgulamalardan bir sonuç alınamaz.⁶⁰² 30 Kasım 1918 tarihli notlarına ise yaptığı savunmaların etkilerini yazar.⁶⁰³

Beni sevmeyenler vazifeye merbut olduğumu şimdiye kadar göremeyenler ve anlamayanlar şimdi nedamet etmekte imişler. Zavallı ben senelerden beri bu memlekette pek az görülmüş bir gayret sadakat ve fedakarlıkla çalışmış, bunun bir çok delail-i fiiliyesini göstermiş iken karşılarındakileri temiz görmeğe alışmayanlar bunların hepsinden bir mana çıkarmışlarda şimdi bir ifade dolayısıyla recul-i devlet olduğumu takdir buyuruyorlarmış ve daha böyle iki kişi bulunsaydı başımıza bu felaketler gelmezdi diyorlarmış ve işte memleketin hali.

2 Aralık 1918 tarihinde ise Tefvik Paşa kabinesinin kalıcı olmayacağını, İzzet Paşa ile görüşürler. Görevin tekrar İzzet Paşa'ya verilebilmesi ihtimali olduğu için mali durum hakkında Paşa kendisinden bilgi isteyince Mehmed Cavid Bey, İngiltere ve Fransa'dan paranın bulunabileceğinden bahseder.⁶⁰⁴ 7 Aralık 1918'de Ahmet Rıza başkanlığında yeni kabine kurulması için görüşmeler yapılır. Olası hükümette yer alması gereken isimler belirlenir. Aynı gün Babanzade Hikmet Bey, Mehmed Cavid Bey'e partinin yok olup dağılacağını ve başa geçmesini söylese de "fırka riyasetine geçmekliğim için bana başka taraflardan da teklifler vaki olmuşsa da şimdilik buna

⁶⁰⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 626-627

⁶⁰¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 627-629

⁶⁰² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 628

⁶⁰³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 631

⁶⁰⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 631

katiyen taraftar değilim”⁶⁰⁵ diyerek reddeder. Bu arada Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurmaya çalışmaktadır.

11 Aralık 1918 tarihli notlarında Tevfik Paşa kabinesinin Teceddüt Fırkası tarafından düşürüleceğini kaydeder. İsmail Canbulat, daha önce 9 Aralık’ta Sabri Bey’e giderek Ahmet Rıza Bey’in kabinesine Teceddüt Fırkasının nasıl baktığını ve itimat oyu verip vermeyeceklerini sorar. Sabri Bey, Harbiye’ye İzzet Paşa, Maliye’ye Mehmed Cavid Bey, Dahiliye’ye İsmail Canbulat, Bahriye’ye Rauf Bey olursa destekleyeceklerini söyler. İsmail Canbulat, İzzet Paşa’nın belki kabul etmeyeceğini söyleyerek yerine Mustafa Kemal Paşa’nın adını verir. Sabri Bey, Mustafa Kemal Paşa, belki bir nezarete gelebilir ama Harbiye’ye olmaz demiş.⁶⁰⁶ Bu sırada Harbiye Nazırlığına gelerek orduyu toparlamak isteyen Mustafa Kemal Paşa, yeni kabine kurulmasını önerse de Ahmet Rıza Bey, Mustafa Kemal Paşa ve diğerlerini yeterince tanımadığından sıcak bakmaz.⁶⁰⁷ Burada önemli olan şey, Ahmet İzzet Paşa hükümetinin istifasından sonra bile Mehmed Cavid Bey’in düşünülen bir Maliye Nazırı olmasıdır.

Hatta zor durumda olan hükümeti devirmek için Sabri Bey, 14 Aralık 1918’de Mehmed Cavid Bey’den delilli bir istizah yazmasını ister. Mehmed Cavid Bey gereken soru önergesini yazarak Sabri Bey’e verir.⁶⁰⁸ Ertesi gün verilen istizaha, Tevfik Paşa’nın cevabı padişah iradesiyle Mebusan Meclisini kapatmak olur. 20 Aralık’ta Dahiliye Nazırı Reşit Paşa istizahı cevaplamak yerine meclisin kapatıldığı iradesini okur. Mehmed Cavid Bey bu olayı değerlendirir. “Tarihin bir sayfası daha kapanmış oluyor. Ve mühim bir sayfası. Şimdi artık önünde hiçbir mani görmeyen bu aciz, zayıf, naehil ve içinde murdar azaları da eksik olmayan hükümet bakalım memleketi nereye sürükleyecek”.⁶⁰⁹

1918’in buhranlı günlerinde direnişle bir yere varılamayacağına inananların desteklediği manda yanlıları giderek güçleniyor ve bu durumu değerlendirmek için Amerika heyeti Türkiye’ye geliyordu. 15 Ocak 1919’da Amerikan temsilcisi Mister Hen, Mehmed Cavid Bey’i ziyarete gelerek Amerikan mandacılığını görüşür. Mehmed Cavid Bey, Türkiye’nin bağımsızlığına saygı duyulmak şartıyla Amerika’nın

⁶⁰⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 633

⁶⁰⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 636

⁶⁰⁷ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**, C.I, 85

⁶⁰⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 638

⁶⁰⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III, 440

korumasını ve yardımının herkesçe sıcak karşılanacağını söyler. Bağımsızlık vurgusu yapmış ve Amerika'nın bir an önce harekete geçilmesini istemiştir.⁶¹⁰ İngilizlerin yandaş bir parti bulduğunu ve her geçen gün güçlendiklerini anlatır. Fransızların maddi gücü olmadığından etkili olamayacaklarını ilave eder. Amerikan sermayesinin doğrudan Türkiye'ye gelmesini ister.⁶¹¹ 2 Şubat 1919'da Adam Bloch'da Düyun-ı Umumiye'de bir büyük memura memleketin kendi kendini yönetemeyecek durumda olduğunu söylemiştir. Adam Bloch, Nazım Bey'e tüm memleketin İngiliz mandası altına girmek istediğini söylemiş. "Her İngiliz şimdi bu fikrin arkasında yürüyor"⁶¹² diye eleştirir. 17 Şubat 1919'da Muhabir Yolu 'de Mehmed Cavid'e İngiliz himayesi ister misiniz diye sorunca, "bunu memlekette kimse istemez" diye net bir şekilde cevap vermiştir.⁶¹³

Mehmed Cavid Bey, İngiltere ve Fransa'nın emellerini yakından bildiğinden bütünlüğümüzü korumak için bir dost olarak Amerika'nın devreye girmesini ister. Kıta Avrupa'sı dışında güçlü bir sermaye kaynağı olarak Amerika'yı görmekteydi. Savaştan büyük zararlar gören Avrupa'nın kedi yaralarını sarmak için zamana ihtiyaçları olacağını ve Osmanlı Devleti'ne yatırıma pek sıcak bakmayacaklarını bilmekteydi. Ermenistan toprak taleplerinin uygun olmadığını Mr.Hen'de kabul eder.⁶¹⁴

8 Ocak 1919 tarihinde özel mahkemeler kurularak İttihatçıların yargılamalarına tekrar başlanır. İşgal orduları komutanlığınca Tevfik Paşa'dan aralarında Mehmed Cavid Bey'in de olduğu bazı İttihatçıların tutuklanmasını istenir.⁶¹⁵ Hüseyin Cahit Bey ve İsmail Canbulat Bey'lerin tutuklandığı haberini alan Mehmed Cavit Bey, onları kurtarmaya çalışır. Alemdar gazetesinde, kendisinin tutuklandığı haberini görünce korkusu artar. Aynı haber 17 Şubat 1919'da Yeni Gün' de çıkar. Bu arada Emanuel Karasu ve Dr. Nazım'ın akrabaları da tutuklanmıştır. İngiliz listesine bir de Hürriyet ve İtilaf Fırkasının intikam listesi eklenir.⁶¹⁶ Mehmed Cavid Bey, kendi adının da listede olduğunu ancak hükümet veya padişah tarafından çıkarıldığını söyler.⁶¹⁷ Birkaç gün sonra Abdurrahman Şeref Bey ile birlikte 3 Şubat 1919'da Polis Müdüriyetin de ki

⁶¹⁰ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 97

⁶¹¹ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 105

⁶¹² Babacan ve Avşar, 2015, a.g.k., C.III, 673

⁶¹³ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 160

⁶¹⁴ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 105

⁶¹⁵ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 99

⁶¹⁶ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 156-157 ; İstihrazat-ı sulhiye komisyonu listesini Ahmet Rıza Bey hazırlar.

⁶¹⁷ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.I, 130

arkadaşlarını ziyarete gider. 8 Şubat 1919 günü Fransız General Franchet Desprey, beyaz atıyla İstanbul'a girmesiyle yarının ne olacağının belli olmadığı bir döneme girilir. Notlarına kendisi hakkında yapılan dedikodulardan bahseder. Veliahtla evlerinin arasında iletişim hattı olduğu, dost oldukları, esirleri kurtarmak için Cavid'in 200.000 lira harcadığı anlatılıyor.⁶¹⁸ Mehmed Cavid Bey'in İngiliz gazeteciyi Morning Post muhabiri olan Yoli'yi, veliahtla görüştürmüş olması da büyütülür. Karalamaların artması, hedeflerden birinin kendisi olduğunu göstermiştir.

28 Şubat 1919 notlarında , “ Bu hazineleri nereden buluyormuşum acaba. Hem sarf etsem bile demek ki alacak adamlar buluyormuşum. O halde verenden ziyade alanı muaheze etmeleri lazım gelmez mi? Fakat bu bir yeni siyaset galiba? Ve hükümetin bazı yeni azalarını bi'l-vasıta lekelemek için yapılmış olacak” bu eleştirileri yanıtlamaktadır.⁶¹⁹

13 Ocak 1919'da Tevfik Paşa kabinesi yenilenir. Mehmed Cavid Bey, kabine değişimlerini bir şey anlamadığını dile getirir. “Efkarı umumiyenin itham ettiği adamlar mevkilerini muhafaza ediyorlar, diğerleri gidiyorlar”.⁶²⁰ Kabine değişikliklerin ters yapıldığını, gitmesi gerekenlerin kaldığını ve gitmemesi gerekenlerin alındığını anlatır. “Namusuna, gayretine herkesin şahit olacağı Cevat Paşa'nın yerine Yaver Paşa'nın gelmesini, en çok eleştirilen iki bakana birer bakanlık daha verilmesini eleştirir. Sonuç olarak kabine değişikliğini şöyle değerlendirmektedir.“Kabinede hiç bir tebdil yapmamayı anlayabilirim. Fakat halkın namuslu dediklerini alıp, namussuz dediklerini muhafaza eylemek nasıl bir zihniyetin karıdır”.⁶²¹

16 Ocak 1919 günü Ahmet Rıza'ya giderek konuştuğunda, Ahmet Rıza, Padişah Vahdettin'in kendisinden barış konferansına gidecek heyetin belirlenmesi için liste hazırlamasını istediğini ve onunda adını verdiğini anlatır.⁶²²

23 Ocak 1919 akşamı Hüseyin Cahit Bey gelerek hükümetin tutuklamalar için karar verdiğini söyleyince geceyi korku ile geçirirler.⁶²³ 30 Ocak'ta Hüseyin Cahit,

⁶¹⁸ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**, C.I,101

⁶¹⁹ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**, C.I,102

⁶²⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III,650

⁶²¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III,650

⁶²² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III,653

⁶²³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**, C.III,667

İsmail Canbulat, Rahmi Bey’lerin tutuklandığı haberlerini alır.⁶²⁴ Suphi Bey, Mehmed Cavid Bey için tehlike olmadığını ama evde toplanılmaması konusunda uyarır.

İngilizler bir gün sonra 24 Ocak’ta İtibar-ı Milli Bankası yönetimine el koyarlar. İngiliz kontrol subayı Thompsen ile bankada görüşen Mehmed Cavid Bey, bankanın kapalı kalmasının zararlarını, bankanın itibarının azalacağı, piyasaları olumsuz etkileyeceğini, milletin bankaya yığılacağını ve hemen açılması gerektiğini anlatsa da Thompsen, cumartesiye kadar amirleriyle konuşup bilgi vereceğini söyler.⁶²⁵ 1 Şubat 1919’da İngilizlerin bankada ki kontrolleri hala sürmektedir. İzmir’de halkın paralarını bankadan çekmeye başladığını, Banka Müdürü Weil’in acele 100.000 lira gerekli olduğunu söylediğini kaydeder. Mehmed Cavid Bey, Thompsen’ı hemen generale yollayarak bankanın açılmasına çalışsa da sonuç alamamıştır. “Her memleketin askerleri bir istibdat ve tahakküm. Bir bankanın borçlarını ödeyememesinin ne demek olduğunu düşünmüyor general efendi”. Maliye Nazırından, banka olarak 100.000 lira isteselerde cevap alamazlar. Maliye Nezareti bu gibi ödemeleri yolsuzluk olarak değerlendirdiği için veremeyeceğini belirtmiş. Devletin kendi bankasına ödeme yapmamasına kızır ve “bunun yolsuzluk neresinde” diye sorar.⁶²⁶ 4 Şubat’ta banka normal işlemlerine başlasa da sözde denetimler devam eder. 11 Şubat’ta bankada Commene ile kontrolörlerden Gaytral ile konuşur. Gaytral, bankaya el konulamayacağını ama İngiliz bankası yapılabileceğini, sermaye bulmak için Londra’ya gidebileceğini söyler. Bu arada işgalci devletler, memleketin bankalarını aralarında paylaşmaya başlarlar. İtalya, Avusturya bankalarını almaya çalışırken, Alman bankaları olan Doyçe ve Doyçe Orient Bank’ı da diğerleri almaya uğraşıyordu. “Teftişin hakiki sebebi menfaat. İşte adalet ve hak tevziine gelenlerin siyasetleri” diye eleştirir. Gaytral, İttihat ve Terakki Fırkasının 40.000.000 lirasının nerede olduğunu sormuş. Commene, böyle bir para olmadığını, savaşta 150.000.000 lira borç alındığını söyler. Ve yine Mehmed Cavid Bey’in servetleri, ihtikarla zenginleştiği iddialarını konuşmuşlar. Bunu Commene kendisine söyleyince, defterine “Bu memlekette her namusuyla çalışanın alacağı mükafat işte budur” diye yazar.⁶²⁷

⁶²⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,668

⁶²⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,669

⁶²⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,671

⁶²⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,682

Mehmed Cavid Bey, büyük Ermenistan'ın hayal olduğunu, dünyada iki milyon Ermeni olduğunu, Adana, Sivas gibi yerlerin kaybının mali zararlarını, İstanbul'un verilmeyeceğini İsveç elçisinin evinde Adam Block'a söyler. Renaissance adlı İstanbul'da yayınlanan ve işgallerden güç alan Ermeni gazetesi Mehmed Cavid Bey'i eleştirirler. 4 Şubat 1919 tarihli notlarında "Zannetmiyorum ki bu memlekette buhranlı senelerde Ermenilerin davasını benim kadar müdafaa etmiş olan bir kimse bulunsun, benim aleyhimde yazıyı ve iftirayı da sonra bir Ermeni gazetesi neşrediyor . Bu gazetenin baş muharriri de İtibar-ı Milli Bankasına aldırıldığım ve bu sayede askerden de kurtulan, Diran Çıpan imiş".⁶²⁸

15 Şubat'ta hapishanede ki dostu Hüseyin Cahit Bey'i ziyarete gider. Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfî Bey'leri hükümetin İngiltere'ye teslim ettiğini öğrenir. İngilizlerin Diyarbakır'ı Irak'a katma fikirleri olduğunu ve bu mebusları yanlarına almak ya da ileride Diyarbakır'da bir isyan çıkmasını önlemek niyetinde oldukları öngörüsünde bulunur.⁶²⁹

16 Şubat 1919'da Doyçe Bank' ta kontrolör Veyet(İngiliz) ve Lepolon(Fransız) inceleme yaparken sohbetlerinde Mehmed Cavid Bey'in Maliye Nazırlığını ve Germanofil olduğunu konuşurlar. İtalyan Rossi müdahale ederek Doyçe Bank Müdürü Mösyö Kaufman ile ilgili bir anısını anlatır. Mösyö Kaufman, Mehmed Cavid Bey ile her görüşmeye gittiğinde kendisinden fikir aldığını ve anlaşılamadığı Mehmed Cavid Bey'in İtilaf devletleri taraftarı olduğunu yerine kimi getirmek için elçiliği harekete geçirelim dediğini anlatmış.⁶³⁰ Aynı dönemde işgalci güçler , tüm devlet dairelerine ve Reji İdaresine 1914'te kaldırılan kapitülasyonların kaldırılmasının sona erdiği, aykırı kanunların dikkate alınmaması, Fransa, İngiltere, İtalya , Sırp, Rumen, Yunan'lardan temettü ve diğer vergileri almayı bırakacaksınız diye emirler yağdırırlar. "İşte mütarekeden beri vurulan en müthiş darbe. Eski esaret-i iktisadiye ki bunun altında artık yaşamak imkanı kalmıyor".⁶³¹

18 Şubat'ta Mehmed Cavid Bey'in yanına gelen İngiliz Gayteral, İtibar-ı Milli Bankasının İngiliz sermayesi ile ortak yapılmasını, gerekirse Mehmed Cavid Bey'in

⁶²⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.I, 138

⁶²⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,684

⁶³⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,687

⁶³¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,689

Londra'ya gidebileceğini ve ortak arayabileceğini söyler. Notlarına yanından ayrılırken mason selamı vererek ayrıldığını da ekler.⁶³²

Bu arada Fransız general, otelde rahat edemediği için beğendikleri Hüseyin Cahit Bey'in evine, "Biz galibiz, siz mağlup. Bu zahmetleri çekeceksiniz" denilerek el konulmuş, gereken başvurular yapılsa da geri adım atmamışlardır.

25 Şubat 1919'da Tevfik Paşa'nın yenilenen kabinesinde İtilaf devletlerine yakın olan Ethem Bey, Abdullah Bey gibi fırkasızların getirildiğini anlatır. Hasta olan ve senede birkaç gün evden çıkabilen Ata Bey'in Maliye Nazırlığına getirilmesine üzüldür. "Ata Bey'e nezaret teklif edilmesine mi Ata Bey'in nezaret kabul edişine mi daha ziyade hayret etmeli bilmiyorum" diye şaşkınlığını ifade eder. Aylardan beri hasta olan, senede birkaç gün sıcak havada evden çıkabilen Ata Bey'in böyle bir zamanda maliyeyi idare edemeyeceğini yazar.⁶³³ 3 Mart'ta bizzat Ata Bey'in ziyaretine giderek tavsiyelerde bulunur. Maliye Nazırı Ata Bey, Mehmed Cavid Bey'e teşekkür eder ve onun maliyede bıraktığı parayla idare ettiğini belirtir. Zararsız olduğunu gördüğü Ata Bey'in, istifa edeceğim demesi üzerine Abdurrahman Bey gibi birinin maliyeye gelmesinden korktuğu için karşı çıkar. Abdurrahman Bey, daha önce maliyeye atandığında " Bu bizim işimiz değildir. Bu Frenklerle Cavid Bey varken biz hiçbirimiz hiçbir şey yapmaya muktedir değiliz" diye acziyetini ifade etmiş olduğunu notlarına yazar.⁶³⁴

Tevfik Paşa hükümetinin kalıcı olamayacağını gören Ahmet Rıza Bey, Mehmed Cavid'i Ayan Meclisine çağırarak Fransızların desteği ile yeni hükümet kurulması için çalıştığını anlatır. Fransızların Mehmed Cavid Bey'i sevmediklerini hatta Fransız temsilci Ledoux , Ahmet Rıza Bey'i ziyarete geldiğinde konferans heyetine kimleri alacaksınız dediğinde onun adını verdiğini ancak Ledoux'un , "aman onu koymayınız. Fransa'da pek ziyade efkar-ı umumiye aleyhindedir. Çünkü oradan yaptığı istikrazla muharebe etti" diyerek 1914 yılında Fransa'dan aldığı borcu hatırlatır. Mehmed Cavid Bey'de dışarıda kalacağını ve gereken yardımı yapacağını bir bakanlık istemediğini söyler.⁶³⁵

⁶³² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,695

⁶³³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,699

⁶³⁴ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,103

⁶³⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.I, 175-176

3.5.4.İstanbul’da saklandığı günler

İttihat ve Terakki Fırkasının eski üyeleri Tevfik Paşa Kabinelerini beğenmeselerde dört ay içerisinde etkinliklerini kaybetmişler, hükümeti ellerine almayı başaramamışlardır. Mütareke döneminin zor koşullarında iktidara gelebilecek olan tüm hükümetler başarısızlığa mahkumdu. Buna rağmen Mehmed Cavid Bey, Ahmet Rıza, Teceddüt Fırkası ileri gelenleri bu zor koşullarda iktidara gelerek , Avrupa çevreleriyle dostluklarını kullanarak daha elverişli koşullarda barış anlaşması yapmak istemekteydiler. Oysa eski İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri, İtilaf devletlerinin baskılarıyla ülkede istenmeyen adamlar ilan edilmiş ve yeni silik kabineler kurulmasını teşvik etmişlerdi. Mütareke döneminde Tevfik Paşa kabinelerinden sonra 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa kabinesi kurulması da bu etkisiz, silik hükümetlerin başlangıcıydı. Şimdiye kadar hiçbir resmi ve sorumluluk taşıyan bir görev almayan “hem cahil, hem aciz, hem mağrur” olarak gördüğü Damat Ferit Paşa’ya böyle zamanda görev verilmesinin yanlış olduğunu defterine haklı olarak yazmıştır.⁶³⁶ Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulmasıyla beraber, Mehmed Cavid Bey için de tehlikeli günler başlar.

Cemil Molla, 5 Mart 1919 tarihinde Mehmet Bey’le Mehmed Cavid Bey’e yolladığı haberde kendisi için bir tehlike olmadığını iletir. Vükela Heyetinde Cemil Molla, Bekirağa’da veya Merkez-i Umumi’de tutuklu bulunan kişilerin durumunu dile getirmiş ve bunları bir an evvel yargılayıp bırakalım teklifini sunmuştu.⁶³⁷ Cemil Molla Efendi,” Eğer benim vazifem camilerdeki kandillerin yağlarını düşünmekten ibaret olsaydı belki bende sizin gibi mülahaza ederdim; fakat bana verilen mevkiî memlekette tevzii ve takrir-i adalet mevkiidir. Binaenaleyh her türlü mülahazatı saireden tecerrüt ederek yalnız bu nokta-i nazarı dikkate almaya mecburum” der ve önerisini kabul ettirir.⁶³⁸

9 Mart 1919 tarihinde Dava Vekili Abdurrahman Adil Bey gelerek, Divan-ı Harp’te eski nazırların yargılanacağını bir nazırın Vükela Heyetinde söylediğini anlatır. Aynı gün tutukluların sürgüne yollanacağı ve tevkif olunacaklarına dair haberler de gelmeye başlar. Akşam, saat yedi civarında eve gelen telefonu açtığında “Cavid

⁶³⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,708-709

⁶³⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,709

⁶³⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,709

Beyefendi evdeler mi?” sorusuyla karşılaşır. Evde olduğunu söyleyince teşekkür ederek telefonu kapatırlar. Bu durumdan şüphelenen Mehmed Cavid Bey, yine de programını bozmayarak Uğurluhan’da yemeğe gider. Akşam 10’a doğru , salonda hareketlenmeler artmaya başlayınca iyice kuşkulandır. ⁶³⁹

Aynı gün kardeşi Şefkati Bey’e, evden çıkarken kim olduğu sorulmuş, Mehmed Cavid Bey olmadığı anlaşıncı sizin için bir şey yok denilmişti. ⁶⁴⁰ Şefkati Bey, bundan şüphe ederek yolda karşılaştığı Fevzi Bey’e söyler ve o da hemen Mehmed Cavid’e haberi getirdi. Mehmed Cavid Bey, teslim olmak niyetinde olsa da arkadaşları belki Avrupa’ya gitmen daha doğru olarak diyerek istemezler. Mehmed Cavid Bey için mahkemelerin adilliğinden kuşku duyduğu için teslim olmaması ve saklanmaya başlamasıyla yeni bir dönem başlar. Gizlice oradan ayrılarak arka sokaklardan saklanacağı Kaymakam Mahir Bey’in Maçka’da ki evine gelir ve burada 114 gün saklandı. Daha sonra Sadrazam Sait Paşa’nın damadı Nuri Bey’in evinde de 60 gün daha gizlenmek zorunda kalmıştır. ⁶⁴¹ Mütareke devri ortamında , kendisine ihtiyaç duyulacağı bir dönemde saklanması ve yurt dışına kaçmak zorunda olmasının önemli bir kayıp olduğu söylenebilir.

10 Mart tarihinde ise polisler gece evine baskın düzenleyerek hizmetçi kızı , aşçıyı sorguladıklarında Uğurluhan’a gittiğini öğrenirler. Uğurluhan kapıcısı saat 11’e doğru oradan ayrıldığını söyler. Polislerin, öğleye kadar Mehmed Cavid Bey’in evinde telefonun başında beklediklerini, evraklarından önemlileri tutuklanma ihtimaline karşı daha evvel sandıkta topladığını ve evdekilerin, polisleri yemeğe davet ederek , gizlice evrakları ve defterleri kaçırdıklarını öğrenir. ⁶⁴² 18 Mart günlü notlarında ise bu defterleri başka bir ecnebi dostunun evine taşınarak emniyete alındığını kaydeder. Mehmed Cavid Bey’in Fransa sefaretine saklandığı , Avrupa’ya kaçtığı, servetini de kaçırdığı gibi haberler günlerce gazetelerde yayınlanır. 15 Mart’ta Alemdar’da karun kadar olan servetini birlikte götürdüğü haberi yer almıştır. ”Niçin firar ediyordum korkacak bir şey yoksa. Zalim bir hükümetin şerrinden kurtulmak gayız ve intikamına şikar olmamak için” diye yazar. ⁶⁴³

⁶³⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,712

⁶⁴⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,713

⁶⁴¹ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**,C.I,s.XVI

⁶⁴² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,713

⁶⁴³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,714

21 Mart 1919 tarihinde Mösyö Weil, Nuri Bey ve Salem görüşmelerini defterine kaydeder. İtibar-ı Milli Bankası Müdürü Weil’de Fransız dostluluğunu bildiğini ancak Mehmed Cavid Bey hakkında ihtikarla zengin olduğu iddialarını dile getirince , “ Nuri Bey servetimin neden ibaret olduğunu, milyonlar kazanabilecek bir hal ve mevkide iken ne servetinin ne de gelirinin olmadığını söylemiş ve Weil’i siz dostlarınızı müdafaa etmiyorsunuz diye eleştirmiştir. Bunun üzerine Weil, Fransızlar böyle şey yapmazlar. Bu mesele hakkında ne kadar ileri gideceğimi göreceksiniz diyerek ayrılmış.”⁶⁴⁴ Aylar sonra Mösyö Weil sözünü tutmuş ve onun yurt dışına çıkmasında en önemli isim olmuştur. Bu arada 20 Nisan’da Halide Hanım, Amerikalıların Mehmed Cavid Bey için neler yapılabileceğini araştırdıkları yolunda haber getirir.⁶⁴⁵

30 Mart’ta Mahmut Paşa ve Ahmet Rıza Bey, Sadrazam Ferid Paşa’ya giderek Mehmed Cavid Bey’in durumunu anlatır. Sadrazam Ferid Paşa, yardım etmek şöyle dursun hepiniz İttihatçısınız diye Ahmet Rıza Bey’i azarlar.⁶⁴⁶ Bu arada 23 Nisan’da Mehmed Cavid Bey’in evine de İtalyanlar yerleşir.

Hükümetin yaptığı adaletsiz ve düşmanca tavırlarını defterine not eder. 4 Mayıs 1919’da Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Sapançalı Hakkı’dan 8.000 lira karşılığında serbest bıraktıracaklarını söylediğini belirtir. Yine Mehmet Ali Bey, Refik Bey’i (Ahmet Refik Altınay), Zühtü’yü ve Süleyman’ı (Süleyman Kani İrtem) çağırarak ve İttihat ve Terakki’nin zulmü hakkında eser yazmalarını istemiş. Zühtü Bey, “beş on para koparmak için yazıyor görünelim” demiş.⁶⁴⁷ Osman Selim Kocahanoğlu’nun verdiği dipnotta bu durum açıklanır. “Siparişe cevap veren ve hemen iki kitap yazan Ahmet Refik olmuştur.“İki komita iki kıtal” ve “Kafkas yollarında” adlı eserlerini para için yazarak İttihat ve Terakki iktidarını kötülemiştir. Bu iki kitap Ermeni taraftarlığı ve siparişe yazılmıştır. Tarihi sevdiren adam olarak bilinen Ahmet Refik’in kalemini sattığı görülmektedir.⁶⁴⁸

Adalet Nazırı Cemil Molla, Nuri Bey’e Mehmed Cavid’in aleyhinde ki suçlamaların kayda değer olmadığını, saklanmasına gerek olmadığını ve beş on gün içinde davanın lehinde sonuçlanacağını söylemiş. Oysa bir gün sonra 16 Mayıs’ta Celal Bey ile Artin Efendi görüşmesi bunun tersini gösterir ve endişelerini artırır. ” Artin

⁶⁴⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,715

⁶⁴⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,716

⁶⁴⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,716

⁶⁴⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,719

⁶⁴⁸ Kocahanoğlu,2000, **a.g.k.**,C.I,191

Efendi, aleyhimde katiyen medarı itham bir şey bulunmadığını, eğer kendisine havale edilecek olursa yarım saat zarfında men-i muhakeme kararı vereceğini söylemiş. Mamafih bu heriflere itimat caiz olmadığından katiyen meydana çıkmaklığım münasip olmadığını da ilave etmiş”.⁶⁴⁹

19 Mayıs tarihinde İzmir’in işgalini, 25 Mayıs’ta Hayriye Hanım’a gereken 1000 lirayı vermelerini Rıza Bey’e söylediğini, 27 Mayıs’ta Şurayı Saltanat’ın toplandığını, 28 Mayıs’ta yeni Dahiliye Nazırı Ali Kemal’ in müracaatıyla tutuklulardan aralarında Hüseyin Cahit Bey’in de olduğu 67 kişiyi Malta’ya götürmek için İngiliz vapuruna götördüklerini not eder. ”Ali Kemal, bu suretle de memleketin şeref ve haysiyetini ayaklar altına aldirarak bir intikam daha almış oldu”.⁶⁵⁰ 29 Mayıs’ta gelen Weil ile görüşmesinde, kaçması için şimdilik bir şey yapılamadığını öğrenir. 1 Haziran’da ise Halide Edip Hanım gelerek Amerikan mandası için ümitli olduğunu söyler.⁶⁵¹

15 Haziran’da, Mehmed Cavid Bey’in gazetelerde tutuklanması müzekkeresi çıkar. Mehmed Cavid Bey, teslim olmayı düşünse de arkadaşlarının bunu istemediğini yazar. Dava vekili Sadettin Bey, hükümete güven olmadığını, bu nedenle teslim olmamasını tavsiye eder. Mehmed Cavid Bey’e Mösyö Weil, gelerek yaptığı girişimlerini anlatsa da henüz bir sonuç alamadığını anlatır. Weil, Paris’e giderek doğrudan orada İsviçre’ye kaçırılması için çalışacağını söyler. Bu görüşmede Mehmed Cavid Bey, 5. Şubede yaptığı savunmalarının tercüme metnini Weil’e vererek okumasını ister.⁶⁵²

21 Haziran’da Dava Vekili Sadettin Bey, Mehmed Cavid Bey’in tutuklanma müzekkeresi ve kararnamesini getirir. Kararnamede tarih 19 Haziran ama gazetelerde dört gün önce 15’inde haberi çıkmasının ilginç olduğunu belirtir. Kararnameyi okuyunca ,“açık bir garaz ve husumet hissi tevlit etti. Çıkıp teslim olmak hususunda ki kararımdan sarfı nazar eylemeğe en büyük bir saik oldu” diyerek teslim olmaktan tamamen vaz geçer.⁶⁵³

24 Haziran’da Weil, kaçışı için doğrudan temas kurmak için Fransa’ya yola çıkar. Sadettin Bey ve Artin Efendi’den de teslim olmaması haberleri gelir. Aynı gün

⁶⁴⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,719

⁶⁵⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,721

⁶⁵¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,724

⁶⁵² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,726

⁶⁵³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,709;Hakkında ki kararname metni yer almaktadır.

devamsızlıktan dolayı Mehmed Cavid Bey'in İtibar-ı Milli Bankası ile de ilişkisi kesilir. 26 Haziran 1919 tarihinde mahkeme de yargılamalar başlar. Savcı ,Talat, Cemal, Enver, Dr. Nazım haricinde yer alan Mehmed Cavid Bey, Rıfat Bey, Musa Kazım, Haşim, Şeref Bey hakkında olumlu konuşur. Bundan cesaret alan Mehmed Cavid Bey , mahkeme reisine haber yollar. Mahkeme Reisi Ferik Nazım Paşa, Mehmed Cavid Bey, aleyhine bir şey olmadığını, ahvali sıhhiyem dolayısıyla birkaç gün önceki tarihli dilekçe vermesini ve gelmesini ya da erteleme talep etmesini istemiş. Ancak şimdi gelse bile beraatten sonra İngilizlerin bir şey yapmasından endişeli olduğunu da belirttiği için teslim olmayı uygun görmez.⁶⁵⁴

1 Temmuz 1919'de bayramın ikinci günü Mahir Bey'in evinin karşısında yer alan evlerden birinde yangın çıktı. Yangının yayılacağı belli olunca hemen Nuri Bey'e gelmesi için telefon ettirir. Mehmed Cavid Bey'in orada saklandığını bilmeyen Hürriyet ve İtilaf Fırkasından Nuri Paşa kapının önünde yangını seyretmeye devam etmekteydi. Evden çıkması için önce arkadaşları güvenlik bahanesiyle Nuri Paşa'nın kollarına girerek onu uzaklaştırırlar. Sonra Mehmed Cavid Bey, Nuri Bey'le birlikte arka kapıdan çiftliğe doğru Reji idaresinin arabası ile arka sokaklardan geçerek Sarım'ın evine girerler. Evvelden haberleri olmadığından eve geldiklerini hizmetçiler gördüğü için orada kalamayacağını anlar. Daha güvenli olacağı için gece Nuri Bey'in evine giderler. Evden çıkmadan önce evrakların ve defterlerin olduğu sandığı Mahir'in kardeşlerine kaçırtır. Mahir Bey'in evinde toplam 114 gün saklanır⁶⁵⁵ ve şimdi Nuri Bey'in evi yeni meskeni olmuştur. 6 Temmuz'da gazetelerde mahkeme hükmünün yayınlandığını gördüler. 11 Temmuz 1919 tarihinde ise muhakemelerine ait kararların kesinleşmesi, Mehmed Cavid Bey'i saklanmakta haklı çıkarmıştır.⁶⁵⁶

6 Temmuz'da Fazıl Bey, Kemal Ömer'den getirdiği bir tezkerede, vatan için üç gün içinde hareket ederek Anadolu'da düzenlenecek olan kongreye İstanbul temsilcisi olarak katılıp katılamayacağını acele bildirmesi istenmekteydi.⁶⁵⁷ 7 Temmuz'da hemen Halide Edip' i çağırarak meseleyi anlatır ve nasıl gidebileceğini araştırmasını ister. "Bilhassa nasıl gideceğimi tahkik etmesini rica ettim. Evvelce kendisi buna mümasil bir şeyden bahsetmiş olduğu için onu çağırıp görüşmekte mahzur görmedim. Hatta onun

⁶⁵⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.III,734

⁶⁵⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,CIV,5

⁶⁵⁶ BOA,İ.DUİT,9,36,H.12-10-1337(11.07.1919) ve BOA,İ.DUİT,9,37,H.14-10-1337(13.07.1919)

⁶⁵⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,7

teklifini mukaddema reddetmiş olduğundan bu benim için adeta bir vazife idi” Yazdıklarına göre Halide Edip Hanım’ın , daha evvel de kendisine böyle bir teklifte bulunduğunu anlıyoruz.⁶⁵⁸ 14 Temmuz’da Halide Edip’ten gelen haberde ise Anadolu işiyle uğraşanların şimdilik Anadolu’ya gitmesine karşı olduklarını, saklanmasını, lazım olduğu zaman çıkmasını söylediklerini iletir.⁶⁵⁹ 19 Temmuz’da Nuri Bey’in evine gelen Halide Hanım, eşi Adnan Bey’in Kemal Ömer ile görüştüğünü ve bu işle uğraşanların kalmasını münasip gördüklerini söylemiş. “Bu adamlar kim ? diye sorar kendisine.⁶⁶⁰ 9 Ağustos’ta Halide Edip Hanım tekrar geldiğinde artık bu mesele hiç konuşulmaz . Halide Hanım, Amerikalılarla yaptığı konuşmaları ve mali durumumuz hakkında bilgi istendiğini anlatmış.⁶⁶¹

29 Ağustos’ta Nuri Bey, Mendel’den pazar günü hareket edecek vapurla gidip gidemeyeceğini sorduğu haberini getirir. Avrupa’ya gitme ümidini kaybettiği bu günlerde gelen bu habere sevinir.⁶⁶² 30 Ağustos akşamı Mendel ile görüşür ve kendisine yolculuk planı anlatılır. Evden ayrılışını ve vapura binişini defterinde anlatır.

114 gün Mahir’in evinde 60 gün Nuri Bey’de kaldıktan sonra akşam saat tam 10.30’da Mösyö Mendel’le birlikte çıktığını, Fransız amiralin arabası ve 2 denizci askerle rıhtıma gelerek önce amiral gemisine sonra ise Avrupa’ya gideceği vapura bindiğini yazar.⁶⁶³ Kamarada tuttuğu notlarında kendisini saklandığı günlerde ziyaret edenlerin sayısını da verir.”Mahir’in evinde kadın erkek 48 kişi 389 defa; Nuri Bey’in evinde kadın erkek 63 kişi 333 defa “ ziyaretine geldiklerini belirtmesi ilginçtir.⁶⁶⁴ Görüştüğü kadın erkek sayısının toplam 81 olduğunu ve bunlardan başkalarının da bulunduğu yeri bildiğini yazar.

Memleketten ayrılmak zorunda kalan Mehmed Cavid Bey, son derece üzgündür. Savaşa girilmesine tek başına karşı koyduğunu, ülkeyi Almanların mali kontrolüne girmekten kurtardığını, yaptığı hizmetlerin görülmediğini, iktidara gelen Damat Ferit Paşa ve kabinesinin yetersizliklerini, ihanetlerini ve kurdukları mahkeme ile kindar bir şekilde intikam almaya kalktıklarını notlarında okumaktayız.⁶⁶⁵

⁶⁵⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,7

⁶⁵⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,11

⁶⁶⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,11

⁶⁶¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,13

⁶⁶² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,16

⁶⁶³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,16

⁶⁶⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,17

⁶⁶⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,17-18; Kocahanoğlu,2000, **a.g.k.**,C.I,231-232

Bu alçaklar sürüsünün elinden kurtulmak için memleketi terk etmekten başka yapılacak ne vardı? Ya zindana girmek yahut çekilme. Bu ikinci şık da o kadar kolay değildi. Çünkü bu tecrübe gösterdi ki ecnebilerde bizimkilerden daha az namussuz değildirler. Onlarda aynı hücumu yaptılar ,İttihat ve Terakki'den memlekette eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru addettiler. İngilizlerin hesaplı gayzine Fransızlar kör alet oldular. İtalyanlar zayıf oldukları için bir şey yapamadılar. Nihayet Fransızlar hakikati anladılar mı bilmiyorum. Şimdi nereye gittiğimden ve ne tesir ile gittiğimden de haberdar değilim. Ve bu limandan ayrılırken ne zaman avdet edeceğimi değil-bu alçak ve menfur saltanatın tebeddülünden evvel tahta vatanın hakiki hadimi olacağını ümit ettiğim veliaht gelmeden avdet etmeği düşünmüyorum bile-yalnız bu zavallı memleketi ve kendi talihsizliğimi düşünüyorum.

3.6. Avrupa'ya Kaçması ve Avrupa Günleri

3 Ağustos 1919 tarihinde Fransız vapuruyla İstanbul'dan ayrılan Mehmed Cavid Bey, 7 Eylül'de bir haftalık seyahatten sonra Tulon limanına ulaşır.⁶⁶⁶ Kendisinin yurt dışına kaçmasında aracı olan Mösyö Weil, Tulon limanında geminin kamerasında yanına gelir. “Bu kadar tanıdıklarımız, bu kadar iyilik ettiklerimizin, bu kadar menfaatlerini muhafaza eylediklerimizin içinde bir akıllı adam ve bir iyi dost çıkmış”.⁶⁶⁷ Mösyö Weil, Mehmed Cavid Bey'in yurt dışına kaçırılması için neler yaptığını, kimlerle konuştuğunu anlatır. Paris'e geldiğinde Loucher ile Clemanceau'nun yanına gelerek, Türkiye'de Fransa'nın dostlarını himaye etmediğinden bahsetmişler. Clemanceau, Nasıl? diye sorunca, Mehmed Cavid Bey'in adını söylemişler.

Başbakan Clemanceau, hırsız olduğunu söyleyince, her ikisi de 10 Temmuz inkılabından sonra Türkiye'de işlerin değiştiğini, Loucher ve Weil, Türkiye'de yapılan işlerde rüşvet defterinin kapandığını ve kimseye rüşvet vermediklerini anlatmışlar. Bu sözler üzerine Clemanceau , “o halde Yahudiliği neye yaradı ?”diyerek gülümser ve başkalarını yapamadığını ben yapacağım diyerek vaatte bulunur.⁶⁶⁸ Bununla da yetinmeyerek Loucher'e ve Weil'e, “namuslu bir adamın parası olamaz. Benimde param yok. Siz sanat sahiplerisiniz. Aranızda bir şey toplayınız da Tulon'a götürüp kendisine veriniz. Avrupa'da parasız ne yapar? “ demiş.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,18

⁶⁶⁷ Kocahanoğlu,2000, **a.g.k.**,C.I.,s.234

⁶⁶⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,19

⁶⁶⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,19

Mehmed Cavid Bey, bundan sonra İsviçre'ye geçmek için Mösyö Weil ile birlikte sürekli haberleşirler. Pasaportu olmadığı daha doğrusu pasaportu ile yurt dışına çıkamayacağı için , kendisine “Jeaque Durand” sahte ismiyle belge ayarlanır ve sınırı geçtikten sonra siyasi nedenlerle sığınma talep etmesi istenir.⁶⁷⁰ Weil, yanında olan 10.000 frankı vermek istese de kabul etmez. Weil, Başbakan Clemanceau'nun bağımsız Türkiye'yi desteklediğini ve Anadolu hareketi için de memleketlerini müdafaa ettiklerini ve hakları olduğunu söylediğini aktarır.⁶⁷¹

15 Eylül 1919 tarihinde, Mösyö Bodu ile İsviçre'ye sahte pasaportla bir günlüğüne Jacques Duraud adıyla giriş yaparak Uchi şehrine gelirler.⁶⁷² Sınırdan hazırlanan sahte belge ile kolayca girilebileceğini anlaşılr. Akşam Lyon'a geri dönerler. 21 Eylül'de Mösyö Bodu ile tekrar sahte isimle İsviçre'ye giriş yaparak Lausanne'a geldiklerinde Fuat Selim Bey, kendilerini garda karşılar. Avukatla görüşerek kendisinin siyasi mülteci olarak kabul edilmesi için gereken teşebbüslerin yapılmasını konuşurlar. Günlerce Lozan Palas Otelinde Avni Bey'in oğlunun odasında her hangi bir otel kaydı yapılmadan geçirdiğini anlatır.

23 Eylül'de Montrö' de Hüseyin Siyret, Cevdet, Reşit Bey'leri ve Rıfat Paşa'yı görmüştür. Montrö şehrinde arkadaşlarını gören Mehmed Cavid Bey, saklanma ihtimali kalmadığı için avukata giderek işlemleri hızlandırmasını ister. Bir tehlike olmadığını söyleyince avukat, kendi ismiyle otele kaydını yaptırır.⁶⁷³ 24 Eylül'de Molla gelerek kefaleti için istenen 5000 frangı verir.⁶⁷⁴ 26 Eylül 1919'da, Tribune de Geneve gazetesinde, müdafaacıların Mehmed Cavid Bey'den 100.000 lira istediklerini ve kendisinin bunu vermemek için Avrupa'ya kaçtığı yazılır. Aynı gün Oskar Vaserman ve Hallaçyan Efendi ile de görüşür. Her ikisi de para ihtiyacını sorarlar.⁶⁷⁵

6 Ekim 1919'te avukat Prefet ile görüşmüş. Pasaportsuz sınırı geçtiği için 50 veya 200 frank arasında cezaya mahkum olacağını, önceden işin Berne'de çözüleceğini söylerken şimdi Lozan'da hallolacağını söylemiş.⁶⁷⁶ Avukat Prefet, daha sonra yolladığı haberle 100 frank ceza ödemeye mahkum olduğunu söyler. Avrupa'da eski dostları

⁶⁷⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,20

⁶⁷¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,22 Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.I,239

⁶⁷² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,23

⁶⁷³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,25

⁶⁷⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,25

⁶⁷⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,25-26

⁶⁷⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,27

boş durmuyor, 9 Ekim 1919'de Huguenin işi Berne'de halletmek için devreye adamlar sokmaya çalışıyordu. Fransa ve İsviçre basını aleyhte yazılar yazmaya devam eder.⁶⁷⁷

10 Ekim 1919 Cuma günü polis müdürü çağırarak İsviçre'ye nasıl geldiğini sorsa da dostlarını korumak için söyleyemeyeceğini belirtir. Jön Türklere İsviçre 'de iyi gözle bakılmadığını, komplo ihtimalini, izin işinin Bern'de hallolacağını ve kendisine şimdilik geçici izin belgesi verileceğini söyler.⁶⁷⁸

Bu dönemde kaçışında etkili olan Mösyö Weil⁶⁷⁹ ile sıklıkla bir araya gelmeyi sürdürmektedir. Weil, Fransızların Osmanlı devletinde kuvvetli bir hükümet ve Fransız dostluğu istediklerini anlatır. Özellikle Weil'in öğrenmek istediği İttihat ve Terakki Fırkasının gücünün hala sürüp sürmediğidir. Mehmed Cavid Bey, fırkanın gücünü koruduğunu, yapılacak seçimlerden birinci parti çıkabileceğini ve fırka içinde intizamın olduğunu söyler. İstanbul'da Türk-Fransız komitesi teşkilini, Fransız gazetelerinde haberleri, İttihatçıları suçlamaktansa suçluları ayırmalarını, bu memlekette İttihat ve Terakki Fırkasından başka ülkeyi yönetecek başka gücün olmadığını söyler.⁶⁸⁰ Fransa'nın işgal ettiği Adana'dan çekilmesini ve dostluğun pekiştirilmesini ilave eder. Hatta, "Weil, Hariciye Nezaretine Türkiye ile yapacağımız sulhün memleketin istiklal ve menfaatini temin edeceğine beni ikna ediniz, ben size bütün Jön Türkleri Fransız muhibbi olarak getirmeyi vaad ederim" dediğini kaydeder."⁶⁸¹ 11 Ekim'de Weil ile tekrar görüşerek Adana'nın boşaltılmasını dile getirir.

22 Ekim 1919'te Madam Rochebrune, basıma hazırladığı eserde, 1915 başlarında sulh teşebbüsü hakkında yazdıklarını tashih ettirmek için yolladığı sayfaları birlikte okuyarak düzeltirler. Mehmed Cavid Bey'in Almancı olduğuna dair raporların yazılı olduğu sayfaları düzeltirler ve Mehmed Cavid bey, Fransız dostluğunu anlatır.⁶⁸²

1 Ekim 1919'te Talat Paşa'dan, 17 Ekim'de Cemal Paşa'dan mektup alır. Ayrıca 13 Ekim'de Friburg'da, 11 ay kimse ile görüşmeden yaşayan İsmail Hakkı Paşa ile görüşür.⁶⁸³ 25 Ekim 1919 tarihinde yanına gelen Talat Paşa, Avrupa'da yaptığı görüşmeleri anlatır. Lloyd George'a mektup yazdığını, İngilizlerle yaptığı görüşmelerinden bahsedince Mehmed Cavid Bey'de Fransızlarla yaptığı görüşmeleri

⁶⁷⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,29

⁶⁷⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,30

⁶⁷⁹ Aslen Fransız olan Mösyö Weil, İtibar-ı Milli Bankası müdürüdür.

⁶⁸⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,31

⁶⁸¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,31

⁶⁸² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,33

⁶⁸³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,32

anlatır. Talat Paşa'nın, gerekirse Anadolu'ya geçeriz dediğini kaydeder.⁶⁸⁴ 27 Ekim 1919 tarihinde Talat Paşa ile tekrar buluşarak Fransızlarla hangi koşullarda barış yapılabileceğini görüşürler. Bu arada Talat Paşa, Rusya'nın kendilerini davet ettiğini ve Enver Paşa'nın gideceğini anlatır. Talat Paşa hatırat yazdığından bahsederek basımdan önce okumasını ister.⁶⁸⁵ 2 Kasım'da , Talat Paşa ile görüşmesinde onun İtalya seyahatinden bir şey çıkmayacağını söyler.⁶⁸⁶ 5 Kasım'da ise Dinari Bey'in İtalyan Başbakanı Sforza ile görüşmesini anlatır. Başbakan Sforza'nın, Dinari Bey'e Talat Paşa'nın İtalya'ya gelebileceğini ve istediği yerde oturabileceğini söylediğini aktarır.⁶⁸⁷

6 Kasım'da Ahmet Rıza Bey'in gelen mektubunda Paris'e girme izninin verildiğini bu nedenle İsviçre'ye gelmeyeceği anlatılır. 9 Kasım'da gelen ikinci mektubunda 300 frank tutacak diye İsviçre'den geçemediği için üzgün olduğunu yazar.⁶⁸⁸ Ahmet Rıza Bey'de Mösyö Weil'in yardımıyla Paris'e girmeyi başarır ve burada Fransa ile görüşmeleri yürütmeye çalışacağını belirtir.⁶⁸⁹ 10 Kasım'da Ahmet Rıza'ya mektup yazan Mehmed Cavid Bey, Fransa ile yapılması ihtimali olan anlaşmada ki tüm düşüncelerini uzun uzadıya yazdığını not eder. 24 Kasım'da Ahmet Rıza Bey, yazdığı mektupta Fransızların lehimizde olduğunu ancak İngilizlerden nasıl kurtulacağımızı sorduğunu yazar. "Eğer mümkün olmazsa bitaraf bir devletin mandasını istemekten ya da Rumeli'de ki gibi bir tarz yönetimden bahseder."⁶⁹⁰

12 Kasım tarihinde yanına gelen eski Ermeni Mebus Gabriel Noradunkyan, hayali olan Büyük Ermenistan kurulamayacağını anlatmış. Taşnakların faaliyetlerinden memnun olmayan Noradunkyan, bunların yönetimleri felaket olur diyerek Türklerle anlaşmaya taraftar olduğunu anlatır. Her ne kadar Taşnaklarla bağım yok dese de "mücrimler listesine ithal edilmemesini arzu ettiğim kimselerin isimlerini vermekliğini -tabii Ermeni meselesinde alakadar olmayanları- istedi."⁶⁹¹ 4 Aralık'ta tekrar gelen Noradunkyan, bağımsız Ermenistan'a Erzurum, Van ve Bitlis'in

⁶⁸⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,34

⁶⁸⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,35

⁶⁸⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,36

⁶⁸⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,36

⁶⁸⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,37

⁶⁸⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,38

⁶⁹⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,43-44

⁶⁹¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,39

verilebileceğinden, Türk ve Ermenilerin iyi geçinmelerinden belki ileride konfederasyon yapılabileceğinden bahsettiğini not alır.⁶⁹²

22 Kasım'da Weil ile yaptıkları görüşme de Milli Mücadele konuşulur. Mehmed Cavid Bey, " Türkiye'nin menfaati bu teşkilatın takviyesinde olduğunu eğer kendileri de Türkiye'ye müsait bir siyaset takip edeceklerse aynı fikirde bulunmaları lazım geldiğini izah ettim". Weil, Başbakan Clemanceau' ya gelen bilgilere göre milli mücadele kadrolarının asker, silah, kuvvet , mühimmat bakımından kötü durumda oldukları ve başıbozuk alayları olarak göründüklerini söyler.⁶⁹³

Weil, Yunan meclisinde bir üyenin Yunan Başbakanı Venezileos'a, İzmir size bırakılırsa müdafaa edebilecek misiniz? diye sorduğunda bütün Anadolu'yu işgal ve müdafaa edebileceğini mecliste söylediğini aktarır.⁶⁹⁴

23 Kasım 1919'de Weil ile tekrar görüşür. İngilizlerin Düyun-ı Umumiye'ye karşı olmalarının nedeninin orada Fransa'nın daha güçlü olması olduğunu, İngiltere'nin Türkiye'yi yutmak istediğini ama Fransa'nın izin veremeyeceğini, Malta'da tutuklular için Fransa'nın bir şeyler yapması gerektiğini , İstanbul'da Halide Hanım ile açıkça görüşebileceğini , Yunus Nadi'ye de Fransa'ya dair haber yazdırabileceğini söyler.⁶⁹⁵ Görüşmenin sonunda Weil, defterine görüşmeden aldığı notları kaydeder. Genç Türklerin İngiltere aleyhinde olduklarını ve Fransa ile dost olmak istediklerini, Adana'nın askeri ve siyasi işgalinden vazgeçilmesini, İtalyanlar ve Rumların da işgal ettikleri yerleri boşaltmalarının gerektiğini de ilave eder.⁶⁹⁶

27 Kasım 1919'da Berlin'de olan Enver Paşa'dan (Ali Bey) Fransızca mektup alır. Rusya'ya giderken yakalandıktan sonra uçakla kaçtıklarını anlatıyor ve Talat Paşa'nın hatıralarını yayınlamasının üzerlerinde ki baskıyı artıracığı endişesini taşıdığını yazıyordu.⁶⁹⁷ Aynı gün gara giderek İstanbul'a giden Weil'i gördüğünde Weil, Ahmet Rıza'nın, Belçika sefirini giderek Türkiye'yi manda altına almalarından bahsettiğini ve sefirin hemen Hariciye Bakanına ilettiğini söyleyince Mehmed Cavid Bey, buna anlam veremez ve şaşırır.⁶⁹⁸ 1 Aralık 1919'ta hemen Ahmet Rıza'ya mektup yazarak tarafsız devletlere manda isteğiyle yapılacak başvuruların doğru olmadığını,

⁶⁹² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,45

⁶⁹³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,39-42

⁶⁹⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,41

⁶⁹⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,42-43

⁶⁹⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,43

⁶⁹⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,CIV4,44

⁶⁹⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,44

Fransa'nın bunu hoş karşılamayacağını, İngiliz baskısının artacağını, Fransa'nın Adana'yı boşaltmasına çalışmalarını ve Kuvayi Milliye'nin zayıfladığı inancını artıracak bu girişimlerin sakıncalarını anlatır.⁶⁹⁹

5 Aralık'ta bankaya 5000 frank yatırdığına dair makbuzu teslim edince kendisine bir aylık kontrol kartı verirler ve bununla seyahat edebileceğini söylerler.⁷⁰⁰ Ancak avukatı bir gün sonra bu kağıtla seyahat yapamayacağını söyleyerek ümitlerini kırar.

İsmail Derviş'in girişimleriyle 11 Aralık'ta Vezir'de Şerif Paşa, Galip Bey ve İsmail Derviş ile buluşurlar. Şerif Paşa, geçenleri unuttuğunu, düşmanlığın bittiğini, İttihat ve Terakki Fırkasının güçlü olduğunu ve Talat Paşa'nın kendisine hürmetini anlatır.⁷⁰¹ Şerif Paşa, Seyit Abdülkadir'in bakan olduğu sırada Kürtlerin Türk esaretinden kurtarılması için Paris'e kendisine bir kağıt yolladığını anlatır.⁷⁰² Doğu bölgelerin Ermenilere verileceğinin konuşulduğu günlerde, bunu engellemek için Kürdistan için çalıştığını, İngilizlerin kendisini desteklediklerini hatta broşürler basmasını tavsiye ettiklerini ve Ermenilerle yaptığı anlaşmayı Mehmed Cavid Bey'e gösterir. Şerif Paşa, kurulmasını düşündüğü Kürdistan'ın tek başına varlık gösteremeyeceğini, federasyon şeklinde Türkiye'ye bağlanması gerektiğini ve ileride Araplar ve Ermenilerin de bu federasyona alınabileceğini anlatır. Şerif Paşa eğer sadrazam olursa bağlantılarını kullanarak meseleyi çözebileceğini de ekler. Mehmed Cavid Bey, Türklükten ayrılmış olduğunu söylediği açıklamalarının kötü etki yaptığını ve bu hatasını düzeltmeye çalışmasını söyler.⁷⁰³ 6 Ocak 1920'de Şerif Paşa, tekrar gelerek İngilizlerle görüştüğünü, kendisini bütün muhalifleri birleştireceğini, kendi sadaretinde bir yönetimi desteklemelerini ister.⁷⁰⁴ 17 Ocak'ta Şerif Paşa'dan aldığı mektupta İstanbul'un kurtulduğunu, İzmir'in de kurtulacağını, Fransa Hariciye Nazirinin destekleyeceğini, Ahmet Rıza'nın Paris'te İtalyan sempatisi kazanmaya çalıştığını anlatılır.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,45

⁷⁰⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,46

⁷⁰¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,48

⁷⁰² Seyit Abdülkadir, Kürt teali cemiyeti lideri, Ayan üyesi, Damat Ferid kabinesinde Şurayı Devlet Reisidir ve Şeyh Said isyanı nedeniyle idam edilir.

⁷⁰³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,49-50

⁷⁰⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,56

⁷⁰⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,59

12 Aralık 1919 tarihinde ise Seyit Cafer Ahmet Bey, Azerbeycan maliyesinin berbat olduğunu gelip düzeltmesini istese de Mehmed Cavid Bey, gelemeyeceğini ancak maliye müfettişi yollaması için Hamit Bey’e yazacağını söyler.⁷⁰⁶ 19 Aralık 1919 İsviçre sefirimiz Mahmut Muhtar Paşa gelerek padişahın kendisini İstanbul’a çağırıldığını söyleyince hemen gitmesini ister. Mehmed Cavid Bey, notlarına ”kendisi hükümete geçecek olursa benim resmi veya gayri resmi olarak behemehal sulh müzakeresinde hazır bulunmaklığımı, muhakeme meselesinin halli lazım geldiğini, bir kanunla bunun keenlemyekun addedilebileceğini ”söylediğini yazar.⁷⁰⁷

24 Aralık’ta Talat Paşa, Şerif Paşa ile görüşmek istediğini yazınca Mehmet Cavid Bey, 26 Aralık’ta Şerif Paşa’ya haber yollar. Talat Paşa, Asım diye bir genci Anadolu’ya Mustafa Kemal Paşa’nın yanına yolladığını ve hatıralarını yayınlamaktan vazgeçtiğini yazar.⁷⁰⁸ Kısa bir süre sonra 7 Ocak 1920’de Cemal Paşa hatıralarını Mehmed Cavid Bey’e göndererek okumasını ister. Cemal Paşa’nın hatıratını iki günde okuyan Mehmed Cavid Bey, düzeltilmesi gereken yerleri belirterek geri gönderir.⁷⁰⁹ 28 Aralık 1919 günü notlarına Prenses Burhaneddin diye yazdığı daha sonra evlendiği Aliye Hanım’ın eski Başmabeynci Lütfü Bey’le yaptığı konuşmayı anlatır.

Sabık Başmabeynci Lütfü Bey’e benim parasızlığımdan bahsetmiş. Amma cevaben sizin gibi zeki ve dirayetli bir hanımın böyle bir şeye nasıl inandığına hayret ederim demiş. Cavid Bey su-i istimal etmemiştir fakat istikrazlardan aldığı hak kendisini zengin etmeğe kafidir. Bu bir hak olduğu için almamışsa yahut alıpta İttihat ve Terakki’ye vermişse apdallık etmiş olması lazım gelir. Cavid Bey ise aptal değildir. Suğra, kübra ,netice: güzel bir mantık. Hak dedikleri bir şeyin hırsızlık olduğunu anlamamışlar hala. Vaktiyle çalanlar belki sirkatlerini meşru göstermek için bu hurafeyi icat etmişler.⁷¹⁰

Aynı gün Süleyman Kani, Damat Ferit Paşa’nın 1 Eylül 1919 tarihli İngilizlerle yaptığı anlaşmayı gönderir. İngiltere kendi mandası altında Türkiye’nin tamamiyetini ve istiklalini garanti ediyor. İstanbul, başkentimiz olarak kalsa da boğazlar İngiltere’nin kontrolüne tabi oluyor, bağımsız bir Kürdistan olmayacağında anlaşılıyordu. İngiltere, halifeliğin Suriye ve Arap topraklarında sürdürülmesini kabul ediyor ancak Osmanlı devleti Mısır ve Kıbrıs’tan vazgeçiyordu. İngiltere konferansta

⁷⁰⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,51

⁷⁰⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,51

⁷⁰⁸ 27 Aralık 1920; Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,52

⁷⁰⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,57

⁷¹⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,53

bu maddelere göre bize destek vereceğine garanti etsede şimdilik gizli kalması tavsiye ediliyordu. Mehmet Cavid Bey, doğru olduğuna inanmaz ve eleştirir. “Bu vassallık itilafnamesinin imza edilmiş olduğunu zannetmiyorum. Damat Ferit Paşa’nın her halde bunu imza etmek üzere hazırlamış olduğuna şüphe etmem. Yalnız bir maddesi eksik. Oda kendisinin kaydı hayat şartıyla sadareti” diye eleştirir.⁷¹¹ 20 Ocak’ta ise Enver Paşa’nın İngilizlerle yürüttüğü dolaylı gelişmeleri, Talat Paşa bir mektupla ona anlatır.⁷¹² 9 Şubat 1920’de ise ekonomik sorunlarıyla yüzleşir.

Parasızlıktan pek sıkıntıdayım. İstanbul’dan birkaç defa gönderiyoruz diye cevap yazmış olmalarına rağmen bir şey göndermediler. Kibar’lara da o kadar çok borcum oldu ki fazla ısrar etmeğe yüzüm yok. Burada Molla’dan bir çok para aldım. Daha ziyade istemiyorum. Kendisinde fazla verebilecek halde olmayacak, yahut fazla vermek istemiyor ki Kazım Emin’e bahsetmiş. O bugün 4000 frank gönderdi. Bir müddette bununla idare olacağım. Milyonlara malik olduğumu iddia edenler bu halimi bilseler inanırlar mı acaba.⁷¹³

5 Şubat 1920’te Echo de Grece gazetesi sahibi Mösyö Papadopoulos, Rıfat Paşa’nın tavsiyesiyle yanına gelir. Seçimlerde Müslümanların Venezileos’a oy vermemeleri ve kral lehinde oy kullanmaları için destek olup olamayacağını sordu. İzmir’in Yunanlar için bir leke olduğunu söyler. Mehmed Cavid Bey, seçimlerde kralın desteklenmesi için Selanik müftüsüne ve Süleyman Kani Bey’e de Makedonya komitasına haber vermesi için mektuplar yazar.⁷¹⁴

25 Şubat 1920 tarihinde kaybolan kontrol belgesinin yeniden hazırlandığı haberini alınca polise giderler. Orada dosyası içinde bir kağıtta, ”Cavid Bey’i davet edip İsviçre’de bulunduğu müddetçe hiç bir engagement politiquede bulunmayacağına ve şayet bulunursa memleketi terke davet edileceğine dair polis memuru huzurunda bir kağıt imza ettirtiniz” yazıyor.⁷¹⁵ Buna uygun bir kağıt imzalar. Ancak kendisine seyahat etmesi için izin belgesi verilmesi uzar. Mehmed Cavid Bey, avukatları arkadaşları ve kendisi sürekli olarak takip etse de yerel polis ağır davranmaya devam eder. 25 Mart 1920’te avukat Cotier gelerek Lozan Polis Müdürü Jaguar ile görüşüğünü anlatır. Jaguar, gün içinde Mehmed Cavid Bey için 3 avukat geldiğini ve üzerinde ki baskıyı anlatmış. Cotier, sebep olarak kendisine yapılan haksızlığı dile

⁷¹¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,54

⁷¹² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,60

⁷¹³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,62 ; Fazıl Kibar ve İzzet Molla

⁷¹⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,62

⁷¹⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,66

getirmiş. Lozan Polis Müdürü Jaguar, Jön Türk olmasından dolayı endişelerinin olduğunu söyleyince, Cotier,”Siz Jön Türk’ün ne olduğunu biliyor musunuz? Türkiye’de kapitülasyonlar var, ecanip hakimdirler. Hem o memlekette İsviçreli yoktur. Fransız kısmı Fransa, Alman kısmı Almanya sefaretine tabiidirler. Genç Türkler memleketlerini bu tecavüzlerden kurtarmak ve Türkiye yapmak istemişlerdir. Bu bir kabahat midir?” demiş. Ermeni kıtalleri hakkındaki itirazına da bu meselenin büyük çiftlik sahipleriyle etraftan hücum eden kabileler ve aşiretler arasında tevellüd etmiş olduğunu genç Türklerin bundan dolayı muhatap olmamaları lazım geldiğini söylemiş”.⁷¹⁶

8 Mart’ta Alemdar’da Şeyhülislamzade Muhtar Bey’in yazdığının söylendiği “İttihat ve Terakki ve Kuvayı Milliye’nin itilafı” başlıklı haberinde ” benim sandık içinde İtalya’ya, İtalya’dan İsviçre’ye geçişim hakkındaki tafsilat ve izahatı ileride tamamen yazacağımı söylemesi küstahlığın parlak bir numunesi” yazdığını belirtir.⁷¹⁷

Mehmed Cavid Bey, dostu Hallaçyan Efendi’nin çok değiştiğini ve Ermeni isteklerini destekler hale geldiğini üzümlere defterine 11 Mart 1920 tarihinde kaydeder. “Anlaşıyor ki Ermenilere daha ziyade hoş görünmek için Türk muhitinden uzak bulunmak istiyor. Siyasetini ve hattı hareketini değiştirmek için çok geç kalmış. Bu vaziyetle kendisine hakiki dost olanları da gücendirecek ve sonra bir gün etrafında kimseyi bulamayacak”.⁷¹⁸ Hallaçyan Efendi, yanına geleceğini söylese de , gelmemesini yazar.

27 Mart’ta Talat Paşa’dan gelen haberde İngilizlerle görüşmelerin oyalamadan başka bir şey olmadığı ortaya çıkar.⁷¹⁹ Mehmed Cavid Bey, daha önce ki günlerde İngilizlerce yapılan görüşme tekliflerinin İttihatçıların nerede, ne yaptıklarını tespit etmek için kurulan tuzak olduğunu yazmıştı. Talat Paşa, Ömer Bey’den gelen telgrafta İstanbul’dakilerin Talat Paşa liderliğinde toplanmaya hazır oldukları yazılı olduğunu söylese de Mehmed Cavid Bey, acele etmemesini yazar.

2 Nisan 1920 günü Vevey’de gördüğü Edip Bey, Anadolu’da durum hakkında bilgi verir. Anadolu’da kuvvetlerimizin birlik olduğunu, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde birleştiklerini, seferberlik ilan edileceğini, Yunanların iç kısımlara

⁷¹⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,74

⁷¹⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,68

⁷¹⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,69

⁷¹⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,75

harekatını beklemediklerini, Karakol Cemiyetinin faaliyetlerini, Ankara’da meclisin açılacağını, Ayan Meclisinin ilgası ve Kanun-ı Esasinin değiştirilmesi ile uğraşacağını, Bolşeviklerle ilişkileri, Erzurum ve çevresi Ermenilere verilemeyeceğini anlatır. Ayrıca Edip Bey, Azerbeycan hükümetinin İngilizlere eğilimli olduğunu ama gerekirse oradaki arkadaşlarının hükümeti devirebileceğini, Ardahan taraflarında bizim zabitlerden birinin geçici hükümet kurduğunu anlatır. Mehmed Cavid Bey, meclisin Ankara’da toplanmasının uygunluğunu, ancak Ayan Meclisinin lağvına ve Kanun-ı Esasi değişikliklerine gerek olmadığını, “İstanbul’da ki hükümeti hiç tanımayarak bir hükümeti muvakkate teşkili ve hükümet namına vergi tahsili devlete mürettep vezaifin tamamen ifası muvafık olacağını”, Düyun-ı Umumiye ve Reji idaresinin hukukuna riayet olunmasını söyler.⁷²⁰

Şerif Paşa, Talat Paşa ile buluşmak istediğini yazınca Mehmed Cavid Bey , gelmesi için Talat Paşa’ya telgraf çeker. 10 Nisan’da Talat Paşa, Bale’ye gelince Şerif Paşa’yı arar ve gelmesini ister.⁷²¹ 14 Nisan’da Şerif Paşa’nın gelmesiyle görüşme gerçekleşir.

14 Nisan 1920’de Talat Paşa, Mehmed Cavid Bey’e İtalyanlarla görüşmelerini anlatır. İtalya’nın Arnavutluk sefiri Kostaldini, Talat Paşa’ya Lloyd George’un bir gün mecliste Türklerin Anadolu’da kuvvetleri bulunmadığını ve Türk askerinin cesaretinin de fazla abartılı olduğunu söylediğini anlatır. Schealoia’nın teklifi üzerine bu tespiti komiserlerden sormağa karara vermişler.” İtalya Hariciye Nazırı Türk askerinin şecaati hakkında Trablusgarb misalini alenen irat ettiği gibi meclisten çıkarken de kendi adamlarından birine Kutt’ül-amare ile Çanakkale’yi ne çabuk unuttular demiş. Komiserlerden gelen cevapta Türklerin böyle bir muahedeyi imza etmeyecekleri, imza ederlerse tasdik etmeyecekleri, tasdik ederlerse tatbik etmeyecekleri, tatbik etmek isterlerse neticenin kanla ve ihtilalle biteceği bildiriliyormuş”.⁷²²

Şerif Paşa, Hintlilerin Enver Paşa’yı Afganistan’a gelmesi için beklediklerini, Hintlilerle yaptığı görüşmeleri söyler. Şerif Paşa, Paris’te iken tanımadığı halde Yunan sefirinin ziyaretine geldiğini ve daha sonra Paşa, 250.000 frank isteyince Yunan sefiri Romanos hemen parayı verdiğini anlatır. Daha sonra kendi aralarında yaptıkları toplantı da Sadık Bey işleri yürütmesinden dolayı paranın kendinde

⁷²⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,78-79

⁷²¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,81-82

⁷²² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,83

kalmamasını isteyince araları açılmış ve Sadık Bey'lere güveni kalmamış.⁷²³ Mehmed Cavid Bey, Şerif Paşa'nın ikili oynadığını hem kendileriyle hem de padişahla irtibata geçmeye çalıştığını anlar.⁷²⁴

22 Nisan 1920 'de İstanbul hükümetince Anadolu ihtilalini yöneten kadroya yönelik ilan edilen fetva haberini gazetelerde görür ve eleştirir.⁷²⁵

Gazetelerde fetva suretini okudum. Bundan büyük bir vesika-i denaet şimdiye kadar görmedim. Bütün Müslümanları Türkleri öldürmeye davet ediyor ve bu daveti Kuran'a istinat ettiriyor. Bunun İslam aleminde ki aksi sedası kendi aleyhlerine olacağını dahi düşünmemişler. Müslümanları Müslümanlara karşı cihada davet ediyorlar ,alçakları cennet vaadiyle safdilleri iğfal etmek istiyorlar. Saltanatına dört elle sarılmış mecnun bir padişah şerefsiz, haysiyetsiz İngiliz vassalı altında yaşamağı muvaffakiyet biliyor.

28 Nisan'da İstanbul gazetelerinde tayin ve azilleri görünce rezillerin atandığını yazar. "Sait Molla bile müsteşar olduğunu, yakında nazır, sonrada şeyhülislam olur"diyerek eleştirir.⁷²⁶ Ali Kemal'in kudurmuş gibi her tarafa, "dün Anadolu'yu fethediyor gibi gösterilen bugün perişan olan büyük kumandan Anzavur Paşa ile" saldırdığını yazar.⁷²⁷

29-30 Nisan'da Mahmut Muhtar Paşa, Kont Patek ile görüşmesinde Fransa'nın Ankara ile anlaşmaları gerektiğini ve gerekirse arabulucu yollayabileceğini söyler. Mahmut Muhtar Paşa, arabulucu olarak Mehmed Cavid Bey'i düşündüğünü kendisine söyler. "Ben Fransızlar makul bir siyaset takip etmek ve itilaf yapmak isterlerse dahile gidebileceğimi söyledim".⁷²⁸

4 Mayıs tarihinde avukat Rey ile görüşen Mehmed Cavid Bey, hala seyahat özgürlüğünü verecek izni almayı başaramaz. Edip Bey'den gelen mektupta da İngilizlerin kendisinin ve Galip Kemali Bey'in San Remo'da kalmalarına sıcak bakmadığını, sadrazamın İtalya Hariciye Nazırına İstanbul'a gönderilmesi için başvurduğunu yazmış.⁷²⁹ Talat Paşa'ya, Edip Bey'e mektuplar yazar. 10 Mayıs'ta

⁷²³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,84

⁷²⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,85

"Bir taraftan bizimle uyuşmak bir taraftan da hünkar vasıtasıyla doğrudan doğruya bir şey istihsal etmek siyasetini takip eylemiş".

⁷²⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,89

⁷²⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,90

⁷²⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,90

⁷²⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,91

⁷²⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,94

tarihinde geçici oturma izni 3 ay süreli olarak gelse de seyahat ve siyaset yasağı sürer.⁷³⁰

Ancak İsviçre'nin Anadolu'da Almanlardan boşalacak olan ekonomik boşluğu doldurma çabaları Almanya'ya gitmesine izin almasını kolaylaştırır. İsviçre, Alman şirketlerinin ve Doyçe Bank'ın sahip oldukları hakları kullanmak ister. Esasen Almanlarda Osmanlı Devletinde ki yatırımlarının İtilaf devletlerince gasp edilmesinden korktukları için buna izin verirler. Anlaşmalarla Alman sermaye grupları İsviçreli şirketlere devredilecek ve bu sayede Almanya yatırımlarını koruyabilecekti. Ön tarafta İsviçre görünse de arka planda Almanya sermaye ve yatırımlarını koruyarak, İtilaf devletlerinin denetimine girmesini önleyebilecekti. Bu iş ile uğraşan Cotier, görüşmelerde kendisine yardımcı olması için 14 Mayıs'ta Mehmed Cavid Bey'in yanına gelerek Berlin'e gitmesi için gereken izni sağlayacak olan bir dilekçeyi birlikte yazarlar. "İsviçrelilerin alakadar oldukları bir mesele-i sınaiyenin müzakeresi için Berlin'e azimet ve avdet müsaadesi talebine muhtevi bir diğer mektup imza ettim".⁷³¹ Böylelikle, İsviçre adına sanayi görüşmeleri yapmak şeklinde ki izin belgesiyle Berlin'e gitme iznini almış olur.

7 Mayıs'ta Talat Paşa'dan gelen mektupta, Berlin'de haberleşme için matbuat bürosu açtıklarını ve Türk Yurdu Reisi Harun Aliçe'yi haberdar etmesini ister.⁷³²

15 Mayıs 1920 tarihli notlarında, "Sadrazam, İngiliz komiserinden muahedeyi imza etmezse ne yapacağını sormuş. Tabii harp avdet eder diyecekler o da belki bundan kuvvet alarak muahedenin imzası lüzumunu ileriye sürecektir".⁷³³ 17 Mayıs'ta ise Mösyö Weil, Mösyö Boucher aracılığıyla muahedenin bir örneğini Mehmed Cavid Bey'e yollar. Türk murahhas heyetinin Mehmed Cavid Bey'e verilmesi için Weil'e teslim edildiğini not eder.⁷³⁴ Demek ki Türk heyeti içinde Mehmed Cavid Bey'in görüşlerine ve deneyimine saygı duyanlar vardı.

19 Mayıs'ta Alman pasaport memuruna Berlin'e seyahat için müracaat edince işlemler hemen yapıldı. Bu arada İsviçre'de genç Profesör Rossier, Sevr anlaşmasını paçavra olarak gördüğüne dair bir makale kaleme almıştı. Mahmut Muhtar Paşa ve Mehmed Cavid Bey, Profesör Rossier'in yanına giderek Sevr anlaşması hakkında

⁷³⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,97

⁷³¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,101

⁷³² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,95

⁷³³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,101

⁷³⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,101

konusurlar ve uygulama şansının olmadığını söylerler.⁷³⁵ 20 Mayıs'ta ise Sevr Anlaşmasını okuyan Mehmed Cavid Bey, Milli Müdafaacılara vermek için kısa bir muhtıra yazar. "Böyle bir muahede altında Türkiye için müstakil bir hayat sürmek imkanı yoktur. İktisaden maliyece esir etmek için hiçbir sebep ve lüzum olmaksızın ne gibi tedabir lazımsa hepsini ittihaz etmişler. Memleketin parçalanması da başka. Başka muhasım devletler ceza verdiler , Türkiye'den intikam alıyorlar".⁷³⁶

"Türkiye başka devletlere benzemez. Bir imza bizi onlardan ziyade bağlar. Bu imza her kimin tarafından verilirse verilsin. Bu gün nasyonalistlerin dahi yapmaları lazım gelen şey her türlü esbabı müdafaaya tevessülle beraber bilhassa ve bilhassa muahedenin imzalanmaması için her şeyi ve her şeyi yapmaktır".⁷³⁷

Gereken izinleri alınca, 23 Mayıs tarihinde Cotier ile birlikte Berlin'e hareket eden Mehmed Cavid Bey, bir gün sonra ulaşırlar. Wassermann, Zimmermann gibi Almanlarla görüşmesinin yanında, 28 Mayıs 1920'de Edip Bey, Talat Paşa, Cemal Paşa, Bedri ve Baha Bey'leri de görür.⁷³⁸

31 Mayıs 1920'de Saffeti Ziya, Mahmut Muhtar Paşa'nın Sadrazam Ferit Paşa'ya yazdığı mektubu getirir. Mahmut Muhtar Paşa, mektubu sadece Mehmed Cavid Bey'e göster diye kendisine sıkıca tembih etmiş. Anadolu hareketinin haklılığı ve savunması, anlaşmanın reddedilmesi, İngiliz siyasetinin tamamen aleyhimize olduğunu açıklayan güzel bir izahname olduğunu belirtmektedir.⁷³⁹ Zaten kendisi daha önce günlüklerde Mahmut Muhtar Paşa'ya sadrazam olması için baskı yapıyor ancak Paşa, yaşlılığını ileri sürerek buna sıcak bakmıyordu. İsviçre'de sefirimiz olan Mahmut Muhtar Paşa, Mehmed Cavid Bey'in takdir ettiği değerli biri olarak kalmayı sürdürecektir. Mehmed Cavid Bey, İsviçre adına getirdiği Cotier ile Alman yetkililerini görüştürüyor ve işler hızla akıp gidiyordu. 1 Haziran'da Cotier, şimendiferlerden kendisine de bir hisse ayrılacağını söylese de kabul etmez.⁷⁴⁰

⁷³⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,103

⁷³⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,103

⁷³⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,103

⁷³⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,105

⁷³⁹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,105

⁷⁴⁰ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,106

5 Haziran'da ise iki günlüğüne Viyana'ya gelerek Hüseyin Hilmi Paşa ile ülkenin durumunu görüşürler. Bu seyahati sadece onun için yaptığını da not eder.⁷⁴¹ 8 Haziran'da ise Almanya'ya geri döner.

14 Haziran'da Almanların Cotier'e verdiği yazılı teklifi değerlendirir. Bu anlaşmaya göre Zürih bankası , Doyçe Bank'ın Anadolu'da ki hakları Zürih Bankasına devredilecek ve Alman sermayesi Zürih Bankası perdesi arkasında örtülü hale gelecekti. Mehmed Cavid Bey, Cotier'le Doyçe Bank arasında ki bu mukavelede yardıma gelmişti . Beş altı maddeyi değiştirmeye çalışınca görüşmeler uzar.⁷⁴² 25 Haziran'da , İsviçre'ye geri dönerler.

1 Temmuz 1920'de Abdüssait yanına geldiğini, Halide Edip'ten iki mektup ve evraklar getirdiğini ayrıca Edip Bey'den de bir mektup verdiğini yazar. Edip Bey, mektubunda eski İttihatçılar eğer İtalya'ya gelirse kendisinin de gelmesini ister. Trablusgarb nedeniyle Abdüssait İtalya'nın bize yardım edeceğini inandığını yazar.⁷⁴³ İstanbul'dan gelen Aslan Efendi , Hüseyin Cahit Bey'in Düyun-u Umumiye'den azli için hükümetin bir tezkere gönderdiğini ancak bu teklifin Muharrem Kararnamesi'ne aykırı diye reddedildiğini anlatır (8 Temmuz 1920).⁷⁴⁴ 9 Temmuz'da İtalyan sefiriyle görüşerek haber verildiği takdirde İtalya'ya seyahate gidebileceğini söyler.

9 Temmuz'da, Münir Paşa, kendisine eski şehremini Reşit Paşa'nın, sadrazamın Sevr anlaşmasını imzalamayacağını ve "Türkiye'de bunu imza edecek bir adam bulunamayacağını söylediğinden bahsetmiş. Mamafih ben sadrazamın bu muahedeyi mutlaka imza edeceğine ve efendisinin de kendisinin de makamlarını muhafaza edeceklerine kaniim. Hele Türkiye'de bilhassa Ferit Paşa yetiştirmeleri meyanında bu muahedeyi imza edecek nice nice erazil vardır".⁷⁴⁵

17 Temmuz 1920'de, İstanbul'dan borçlarının dökümü gelir. Fazıl Kibar'a 9934 lira, bankaya 3872 lira, buradaki frank borçları(15.000 frank) ile toplamda 17.000 lirayı bulmaktadır. Tüm iftiralara rağmen vicdanın rahat olduğunu, geceleri huzur içinde uyuyabildiğini anlattıktan onra arkadaşlarından evde ki kitap ve eşyaların satılmasını ve borçlarının ödenmesini rica eder.⁷⁴⁶

⁷⁴¹ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,106

⁷⁴² Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,108-109

⁷⁴³ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,115

⁷⁴⁴ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,117

⁷⁴⁵ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,118-119

⁷⁴⁶ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,120-121

20 Temmuz'da pasaport işinde kargaşalığın sürdüğünü, evrakın Polis Müdürü Jaguard tarafından Bern'e yollandığını ve daha evvel verilen izin belgesinin sadece Almanya'ya seyahatine izin verdiğini söylemiş. Osmanlı sefaretine gitmesi gerekiyormuş⁷⁴⁷ dese de 22 Temmuz'da İtalya konsolosuna İtalya'ya gitme niyetini söylediğinde bir günde onay geldiğini söyler.⁷⁴⁸

Mahmut Muhtar Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Münir Paşa gibi önemli insanlarla yaptığı yazışmalarda hepsinin yapılacak olan Sevr anlaşmasına karşı olduklarını görür. 25 Temmuz'da olayları İngiliz ve Fransız gözlüğünün ardından gören, vatandaşı birbirine kırdıran mevkisinin muhafazası için uğraşan sadrazamla bir yere varılamayacağını Mahmut Muhtar Paşa'ya yazarak dirayetli idareciler gerekli olduğunu vurgular.⁷⁴⁹

4 Ağustos 1920'te Muhtar Paşa, Paris'te Sadrazam Damat Ferit Paşa ile mülakatlarını anlatır. Sadrazam, Muhtar Paşa'nın mektubunu Paris'te iken aldığını, nasyonalistleri takbih ve muaheze etmediğine şaşırdığını söyleyince, Muhtar Paşa “muaheze şöyle dursun takdir ediyorum” diye cevap verdiğini yazar. Sadrazam, Mustafa Kemal Paşa nasyonalistlerinin fena olduklarını, padişahı indirmek istediklerini, vatana kötülük ettiklerini söylemiş. Muhtar Paşa ise, padişahın milletiyle hareket etmesini, anlaşmanın katiyyen imzalanmamasını, Anadolu ile bağ kurulmasını ve gerekirse Ferit Paşa yada Tevfik Paşa'nın Anadolu'ya gitmesini tavsiye etmiş. Sadrazam Ferit Paşa, adam yokluğunu söyleyince Muhtar Paşa, “İttihatçılarda var” der. Sadrazam “maalesef” demiş. Muhtar Paşa, İngilizlere güvenmemesini söylemiş.⁷⁵⁰ Muhtar Paşa, sadrazamın kendisini düşündüğünü, birliği sağlayamayacağını belirtir. Ferit Paşa'ya sadarettten çekilmesi ve yeni güçlü bir kabine kurulması teklifine verdiği cevabı Mehmed Cavid Bey'e söyler. “Hele sadarettten çekilmesi ve hükümeti kimsenin kabul etmemesi mütalaasına karşı, İstanbul'da bu makamı bekleyen 300 kişi var cevabını vermesi pek manidar imiş”.⁷⁵¹

6 Ağustos tarihinde Hilmi Paşa mektubunda Sevr Anlaşmasını imzalayanlara lanet okuyordu. 7 Ağustos 1920'de Ahmet Rıza'ya yazdığı mektupta mücadelenin

⁷⁴⁷ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,122

⁷⁴⁸ Babacan ve Avşar, 2015, **a.g.k.**,C.IV,123

⁷⁴⁹ Kocahanoğlu,2000, **a.g.k.**,C.II,6

⁷⁵⁰ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**,C.II,11

⁷⁵¹ Kocahanoğlu, 2000, **a.g.k.**,C.II,10-11

gerekliliğini, vazifelerinin şimdi daha zor olduğunu, düşmanların daha güçlü olduğunu ancak hep birlikte sonuna kadar mücadeleye devam edilmesi gerektiğini anlatır.⁷⁵²

13 Ağustos'ta Talat Paşa'dan gelen mektupta Bakü'de “ İki Yol” adında gazete çıkardıklarını ve Dr. Nazım'ın da Macarların davetiyle Peşte'ye gittiği anlatılır.⁷⁵³ Talat Paşa'nın , Rusya'ya gitmemesini, kendilerinin başsız kalacağını ve Berlin'de kalmasını yazar. 22 Ağustos 1920'de Sevr anlaşması ile ilgili olarak düşüncelerini paylaştığı Paris'teki dostu Weil'e yazdığı mektupta, Türkiye'nin idam kararını imza edecek Türk murahhasların bulunduğunu, Fransa ve İtalya'nın bu sulhü engelleyemediğini, Türkiye ikinci dereceden bir devlet haline geldiğini, Fransızların Suriye'de ki çıkarları için tüm Türkiye'de ki çıkarlarından vazgeçtiklerini, bu anlaşmanın bir değerinin olmadığını ve geride kalan hayatlarında geçersiz kılmak için çalışacaklarını belirtir.⁷⁵⁴

25 Ağustos 1920'de notlarında Padişah'ın İtilaf devletleri komiserlerini kabullerinde her ülkenin marşlarının çalınmasını eleştirir. “Bu derece bir zillet nasıl tasavvur olunabilir? Bununla mı o devlete dost görünmek istiyorlar? Memleket millet matem içinde yanar inerken sarayında müzik çaldırıyor ve hiçbir sebep ve zaruret olmaksızın”.⁷⁵⁵

30 Ağustos 1920'de , Ahmet Rıza'dan gelen mektupta onun ümitlerini kaybetmeye başladığını görür. Mektupta Kuvayı Milliye'nin zor durumda olduğu, SSCB yardımının gelmeyeceği, dayanamayacakları, Sevr Anlaşmasının uygulanacağını anlatılır. Ahmet Rıza Bey ilginç bir öneri ortaya atar. Şimdilik boyun eğelim ve İşçi partisi kuralım. Bu parti aracılığıyla SSCB, Almanya, İtalya, İngiltere ve diğer devletlerin komünistleriyle bağlantı kuralım ve bu sayede daha sonra fayda sağlayalım görüşünü dile getirir.⁷⁵⁶ Mektubunun sonunda İtilafın şark siyasetlerinde ki hataların ahlaksızlıklarına dair yazacağı eserde, 1908'den Balkan harbine kadar İttihat ve Terakki hükümeti ve yabancı devletlerin çıkardığı zorluklar hakkında Cavid Bey'den bilgi ister.⁷⁵⁷ 6 Eylül'de İsmail Derviş'e yazdığı mektupta, memleket hakkında ümidin

⁷⁵² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,12

⁷⁵³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,13

⁷⁵⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,15

⁷⁵⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,16

⁷⁵⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,18

⁷⁵⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,19

kesilmeyerek fırsatlardan yararlanılmaya çalışılmasını, kuvvet ile kurulan binaların yarın başka bir kuvvetle kolaylıkla yıkılabileceğini dile getirmiştir.⁷⁵⁸

10 Eylül 1921’de Ahmet Rıza’dan gelen mektupta da Anadolu’nun vaziyetinin kötü olduğu ve kuvvet ve malzeme yetersizlikleri olduğu anlatılmaktadır. Şimdi Ahmet Rıza, Sovyetlerden gelebilecek olan yardımdan umutlu olduğunu yazarken, Padişah’ın tahtı için Damat Ferit Paşa’dan vazgeçemediğini de ekliyordu.⁷⁵⁹ Sevr anlaşmasında değişiklik yapmanın ancak kuvvetle mümkün olacağını Ahmet Rıza Bey’de vurgulamaktadır. Ahmet Rıza, ”Türkiye ya mukavemet edecek yahut esir olacaktır” diyor.⁷⁶⁰

14 Eylül’de Talat Paşa mektubunda Enver Paşa’nın Cafer Bey’e yazdığı mektupları okumasını söyleyince hemen Cafer Bey’i bulur ve mektupları okur. Enver Paşa, İslam birliğinden Ruslar’ın korktuğunu ancak yine de Anadolu’ya yardım edeceklerini anlatıyor. Müslümanların bağımsız Sovyet hükümetleri olarak yaşamaları kabul edilmiş ve Sovyetlerle ortak çalışmaya karar vermişler.⁷⁶¹ 18 Eylül’de ise İsmail Hakkı Paşa’dan gelen mektuba göre Ankara’nın birliği dayanışmayı sağladığını saldırıları püskürtebileceğini, Rusya ile müzakerelerin sürdüğünü yardım alabileceğimizi ve Cemal Paşa’nın faaliyetlerini anlatmaktadır.⁷⁶²

19 Eylül’de Ahmet Rıza’ya yazdığı mektupta Mustafa Kemal Paşa’nın Bakü heyetinde yer alan Bekir Sami Bey, Yusuf Kemal Bey, Osman Bey, İbrahim Tali Bey ve Seyfi Bey’in çalışmalarından ümitli olduğunu yazar. Talat Paşa’ya yazdığı mektupta ise Enver Paşa’nın Cafer Bey’e yazdıklarının sakıncalarını dile getirir. Bolşevik olursak Sovyetlerin elinde oyuncak olacağımızı, böyle bir niyetimiz olmadığını anlatır. “Bolşeviklerle muvakkat değil daimi itilaf yapacağız ila nihaye birlikte çalışacağımızdan Müslüman memleketler Sovyet makarr-ı saltanatı etrafında toplanmalıdır”, cümlesinden maksadın ne olduğunu sordum. Türkiye’de mi Moskova’nın bir peyki olacak acaba?” Mehmed Cavid Bey, Türkiye, Azerbeycan, Gürcistan gibi Türk devletlerinin her birinin bağımsızlığının korunmasını , her ne şekilde

⁷⁵⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,19; M. Bardakçı.(2014).İttihatçının sandığı,İstanbul:İş bankası,s.183-187 arasında İsmail Derviş’in yazdığı üç mektup yer almaktadır.

⁷⁵⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,21

⁷⁶⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,22

⁷⁶¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,24

⁷⁶² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,25

girerse girsın Rus'un, Rus olduğunu ve güvenilmemesini belirterek Ankara ile ortak siyaset izlenmesini tavsiye eder.⁷⁶³

6 Ekim'de gazetelerde Osmanlı maliyesinin Düyun-ı Umumiye'nin kontrolüne girdiği haberini görünce, on yıllık emeklerinin boşa gittiğini söyleyerek üzülür.⁷⁶⁴

14 Ekim'de Hallaçyan Efendi ise mektubunda , Ermeniler ve Türkler arasında İngilizlerin hakemliğinde bir toplantı yapılmasını, Ermenilere denize çıkış için toprak verilmesini, karşılığında İzmir ve Trakya'da bizim lehimize kararlar alınmasını talep etmeyi söylüyor .” Bunları işitince kendi kendime bu adam bizim dünyada yaşamıyor mu? Sualini soruyorum”⁷⁶⁵. Hala Ermenistan hayali peşinde Hallaçyan Efendi koşmaya devam etmekteydi.

26 Ekim'de Talat Paşa'nın önce ki mektubunda İslam İhtilalleri Cemiyetinin çalışmaları, Bakü, Taşkent ve diğer yerlerde şubelerinin kurulduğu ve Çin ve Hindistan'da ihtilali başlatmak için çalışıldığını yazmıştı.⁷⁶⁶ Mehmed Cavid Bey, orada burada teşkilat yapmakla bize bir fayda gelmeyeceğini, Balkanlarda bizden ayrılan milletlerin kırk, elli yıl mücadele ettiklerini, bu kadar zamanımızın olmadığını, kısa zamanda bu faaliyetlerden sonuç alınamayacağını anlatmaktadır.⁷⁶⁷

1 Kasım'da İzmirli Tevfik Paşa ve maliye müfettişlerinden Arif Bey ziyaretine gelirler. Arif Bey, vaktiyle Mehmed Cavid Bey'in Ankara'ya gitmesi için her şeyi hazırladıklarını gidemeyeceğini haber verdiklerinde hayret ettiklerini söyler. Mehmed Cavid Bey'de kendi bildiğince meseleyi anlatır ve gidememesinde sorumlu olarak Halide Hanım olduğunu anlar.⁷⁶⁸

4 Kasım'da Hüseyin Cahit Bey'den Avrupa'nın iki yüzlüğü, katliamları, çıkar kavgalarını anlatan mektubunu defterine olduğu gibi yazar.⁷⁶⁹ Mehmed Cavid Bey, ekler ve değerlendirir. “Bu sayfayı aynen nakletmekten kendimi alamadım. Avrupa'nın alçaklığı karşısında çok defa başımı ellerimin arasına alıp kendi kendime düşündüğüm zaman bende bunları hissetmeliydim. İnsaniyet, adalet ve hak sözleri Avrupa'nın yalnız ağzında dolaşır. İcraatı zulüm ile kin ile behimiyet ile aludedir”.⁷⁷⁰

⁷⁶³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,27

⁷⁶⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,32

⁷⁶⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,32

⁷⁶⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,38

⁷⁶⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,38

⁷⁶⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,41

⁷⁶⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,43-44

⁷⁷⁰ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,45

8 Kasım'da Talat Paşa'dan aldığı mektubu değerlendirir. "Artık kendileri de hatta Enver'de hamdolsun anlamışlar ki Bolşeviklerden Türkiye için azim mikyasta bir istifade imkanı yoktur. Türkiye'de komünist teşkilatının reisi olarak Mustafa Suphi'yi tanıyorlarmış".⁷⁷¹ 15 Kasım'da Mehmed Cavid Bey'in de Balkanlar'da ki Müslümanlara Yunan Kralına oy vermeleri yolunda yaptığı telkinlerin de etkisiyle Yunan Başbakanı Venezileos düştüğünü kaydeder. Bu durumun değerlendirilmesini ister.⁷⁷²

24 Kasım'da Cafer Bey'le birlikte Profesör Pittar'a giderler. Mehmed Cavid Bey, Pittar ile yaptıkları konuşmada Ermenilerin kabahatli ve haksız olduğunu, Türkiye'nin bütünlüğü ve bağımsızlığının teminin sağlanmasının gerektiğini anlatır. "Eğer İngiltere size bunları temin edecek olursa mukabili ne olacaktır? sualine de şarkta elli sene sulh ve sükun diye cevap verdim." Eğer İngiltere destek olursa, Bolşeviklerle ilişkilerin kesileceğini de ekler. Yunanlara değil kendilerine güvenilmesi, İttihatçıların kendilerini destekleyeceklerini belirterek, Anadolu ile temas kurmalarını söyler.⁷⁷³

29 Kasım'da Jakyar'a giderek Roma'da üç ay kalmasına izin veren evrakı alır. 5 Aralık 1920'de Talat Paşa, İngiliz binbaşı ile yaptığı görüşmeler hakkında bilgi verdiği mektubunu okur. Talat Paşa, kendisini yanlarına alıp , Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kullanmak istediklerini anladığını yazar.⁷⁷⁴

3.6.1. Roma toplantısında Mehmed Cavid Bey⁷⁷⁵

Aylardır süren mektuplaşmalardan sonra Mehmed Cavid Bey'in önerdiği Roma toplantısına katılmak için yurt dışında ki İttihatçılar gelmeye başlar. Mehmed Cavid Bey'de 6 Aralık 1920 tarihinde Roma'ya ulaşır. Ankara'nın Roma Sefiri Cami Bey ile 6 ve 7 Aralık tarihlerinde görüşmeler yapar. Cami Bey, Halide Hanım'dan gelen mektubu teslim eder. 7 Aralık 1920'de Cami Bey, Fransa ile barış görüşmeleri için Mehmed Cavid Bey'in gitmesini ister. Ermenilere bir karış bile verilemeyeceğini, doğuda milli kuvvetlerin hakim olduğunu söyler. Mustafa Kemal Paşa üzerine de konuşurlar. Halide Hanım'da mektubunda Ankara'ya güvenemediğini ve Mustafa Kemal Paşa'da , Enver Paşa ve Talat Paşa korkusu olduğunu ve çevresindekilere güvenemediğini

⁷⁷¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,52

⁷⁷² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,60

⁷⁷³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,69-70

⁷⁷⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,77

⁷⁷⁵ 6 Aralık 1920-1 Mart 1921 tarihleri arasında İtalya'da toplantı ile birlikte diğer görüşmelerini yapar.

anlatmaktaydı.⁷⁷⁶ Yanında yer alanların iyi ve yeterli olmadıklarını da eklemekteydi. Elbette ki Mustafa Kemal Paşa, eski İttihatçıların örgütlenme ve eyleme geçmede ki gözü karalıklarını bildiği için çekinmekte haklıydı.

Cami Bey’de bir gün mecliste Fransızlarla barış yapılması müzakere edildiği zaman kimi görevlendirelim denildiğinde Cami Bey, Mehmed Cavid Bey’in adını verince Mustafa Kemal Paşa’nın gayet dikkatli nazarlarla kendisine bakmaya başladığını söylemiş.⁷⁷⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın yurt dışında ki eski İttihatçılardan çekindiği ve güvenemediği bir gerçektir. Mehmed Cavid Bey’in de “Anadolu Şefi” diye mektuplarda bahsettiğine bakılırsa o da Mustafa Kemal Paşa’ya pek sıcak bakmadığı ve şahsi çıkar peşinde koşan biri olduğuna inanmaktadır. Rüstem Bey’de 9 Aralık’ta Mustafa Kemal Paşa’nın İttihatçı düşmanı olduğunu, Anadolu’da İttihatçı ruhunun olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa’nın her şeyi bizzat idare etmek istediğinden bahseder.⁷⁷⁸

11 Aralık’ta Mösyö Konigen’le görüşen Mehmed Cavid Bey, Roma toplantısı için İtalya’nın izin verdiğini öğrenir. 14 Aralık’ta Kont Sforza kongreye izin verdiklerini sefirimiz Cami Bey’e söyler. Cami Bey, gelerek davetiyelerin kimlere yollanacağını konuşurlar. Harun Eliçe, Mahmut Muhtar Paşa, Talat Paşa, Ahmet Rıza Bey, Reşit Saffet Bey, Necmettin Molla Bey, Rıfat Paşa, Hilmi Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa ve diğer İttihatçıları davet ederler. Rıfat Paşa, Necmettin Molla, Mahmut Muhtar Paşa’da toplantıdan bir şey çıkmaz diyerek kabul etmezler.

30 Aralık 1920 tarihinde İtalyan Başbakanı Kont Sforza, gizli kalması koşuluyla yapılan mülakatta neler konuştuklarını defterine kaydeder. Sforza, toplantıya izin verdiklerini, gelen üyelerin Anadolu’yu aydınlatacaklarını, mümkün olmayan şeylerin istenmemesini ve barış için ümitli olunmasını söyler. Sforza ile görüşmesinde, İzmir’in Osmanlı Devleti’ne geri verilmesi ama limanın konsoloslardan müteşekkil heyete verilmesi, Trakya’da Midye-Enes hattı, kapitülasyonların kaldırılması konuşulur. Kont Sforza, her ne kadar İngiltere istemese de bu toplantıların devam edeceğini ekler. Mehmed Cavid Bey, bir şey vermeden Yunanlıların İzmir’den çıkmayacağını, Edirne’nin Türklerde kalmasını, kapitülasyonların kaldırılmasını ister. Sforza, Ruslardan bir şey beklemeyin deyince haklılığını teslim ederler. Anadolu’da Ereğli ve

⁷⁷⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,79

⁷⁷⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,80

⁷⁷⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,81

diğer işlerde İtalyan ve Osmanlı ortak sermayeli girişimleri istediğini söyler. Sforza, ülkelerin nüfuz mntikalarını açınca, Mehmed Cavid Bey bunun memleketin taksimi olduğunu söyleyerek karşı çıkar. Lagoz ise İtibar-ı Milli Bankası'nın İtalya ile birleştirilip, Osmanlı Bankası'na rakip olmasını bile önerir.⁷⁷⁹

4 Ocak'ta Hilmi Paşa rahatsızlığına rağmen katılmayı “vazifeyi hamiyet addettiğini söylüyor” ve 6 Ocak'ta ise Talat Paşa Roma'ya geliyordu. Enver Paşa gelemediğinden yerine Ziya Bey'i yollar. 8-10 gün evvel Ziya Bey, Roma'da kendine Enver Paşa'nın vekili olduğunu söyleyerek Kont Sforza ve Giolitti ile görüşmüştü. Mehmed Cavid Bey, İtalyan Esconpte Bankası delegesi Polyani ile İtibar-ı Milli Bankası ile birleşmesi üzerine de konuşulur. Mehmed Cavid Bey, şimdilik bu bankadan hisse almalarını tavsiye eder. Ayrıca, şimendiferlerden kapitülasyonların kaldırılmasına kadar görüşmeler yapılır. Bu arada kapitülasyonların kaldırılmasını Japonya'nın kabul etmediğini duyunca şaşırır.⁷⁸⁰

Talat Paşa, Nihat Reşat Bey ve Cami Bey ile sürekli durum hakkında görüşmeler yapmakta ve diğer davetlilerin Roma'ya gelmelerini beklemekteydiler. 8 Ocak'ta Ahmet Rıza Bey gelir ve kendi kuvvetimizle Rumları denize atarsak ancak İzmir'i kurtarabilecekmişiz diyerek hiçbir devletten destek bulamadığını anlatır.⁷⁸¹

16 Ocak 1920'de yapılan ilk toplantıda, görüşmelerin gizlilikle yürütülmesine ve Anadolu ile İtalyan hükümetlerine birer teşekkür yazısı yazılmasına karar verildi. 17 Ocak'ta yapılan ikinci toplantıda Anadolu'nun durumu ve işgaller konuşulur. Ahmet Rıza Bey, her türlü Bolşevik yardımına karşıyken Mehmed Cavid Bey, Bolşeviklerden maddi yardım alınamayacağını sadece manevi destek verebileceklerini söyler. Bolşevizme karşı olmasına rağmen bugün için Sovyetlerle kurulacak iyi ilişkilerin faydalı olduğunu belirtir. Rıfat Paşa'dan gelen mektupta ise Anadolu'nun tek olması , onlar ne derse o olmasının gerektiği ve yönetimde ikiliğin olmaması gibi konulara yer verdiği görülür.⁷⁸²

18 Ocak 1920'de yapılan üçüncü içtimada, İtalya ve Fransa ilişkileri Ahmet Rıza'nın Fransa muhabbeti ve Bolşevik husumeti , Yunan meselesi gibi konular

⁷⁷⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,89

⁷⁸⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,95-96

⁷⁸¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,96

⁷⁸² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,100

görüldü.⁷⁸³ 19 Ocak'ta dördüncü toplantıda İngiliz siyaseti konuşulur. Hükümetlerin birleştirilmesi ve propaganda hakkında görüşmeler yapıldı.⁷⁸⁴

21 Ocak'ta eski Maarif Nazırı Turre'nin çok zeki bir adam diye nitelediği Lutsati'yi ziyarete gider. Kitap yığınları arasında Lutsati, Turre ve Mehmed Cavid Bey'i karşılar. Lutsati, Ermeni kıtalleri olduğunu, Ahmet Rıza'ya tavsiye ettiği ittihadı anasını uygulamadığımızı anlatır. Mehmed Cavid Bey, Ruslardan şımaran Ermenilerin onlarla birlikte olduklarını, ordumuzu çevirdiklerini anlatır. İsyan çıkaran Ermeniler nedeniyle Anadolu'da 400.000 müslümanın öldüğünü de ekler. Delil isterim deyince göndereceğini belirtir. Harbe girilmesini önlemek için yaptığı çalışmaları anlatır.⁷⁸⁵ Türkiye ve İtalya arasında iktisadi, mali ve siyasi münasebetlere istekli olduğunu belirtir. Lutsati, bugünkü Fransa ve İngiltere'yi sevmediğini ancak medeniyete katkılarını inkar etmediğini ve en büyük tehlike olarak Fransa'yı gördüğünü ve Türkiye'ye yapılan haksızlıkların İngilizler nedeniyle olduğunu anlatır. "Eğer siz Bolşeviklerle birleşecek olursanız Avrupa medeniyeti harap olacaktır demiş". Lenin'in raporunda Almanya hariç tüm Avrupa'da Bolşeviklik yaygınlaştırılacak ve Almanya kuşatılacakmış. Savaş sırasında Ermeni kongrelerinin Rusların yardımıyla yapıldığını kabul etti. Kendisini maliyeyi ıslahat için Türkiye'ye davet ettiklerini ancak Rouver ile birlikte gitmek istediğini o gelmeyince kendisinin de gelmediğini söyler.

Hala bütün kuvvetini maddi manevi muhafaza eden bu büyük ihtiyarla konuşurken kalbi insaniyet muhabbetiyle dolu görünen fevkalbeşer insan, yahut bir havari karşısında bulunuyorum zannediyordum. Sözlerini pek derin bir hürmetle dinledim. Şimdiye kadar görüştüğüm adamların hiç biri bende böyle bir tesir bırakmadı. Zeka ateşi parlayan gözlerini kalbinin en derin noktasından fışkırır gibi gelen sesini hiç bir zaman unutmayacağım.⁷⁸⁶

Yanından ayrılırken bir eserini, "Türkiye'nin bir amili sulh olacağı ümidünü besleyerek" şeklinde imzalayarak hediye eder.

23 Ocak'ta Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Abbas Bey ile görüşür. Nasyonalistlerin Cemal Paşa'ya güvenleri olmadığını, Enver Paşa ile Talat Paşa'ya görev verdiklerini anlatmış. Harbin son senesinde bahsi geçen İsmail Hakkı Paşa

⁷⁸³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,101

⁷⁸⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,101

⁷⁸⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,103

⁷⁸⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,104-105

etrafında kümelenen darbe söylentilerine açıklık getirmiş. Cevat Abbas Bey, İsmail Hakkı Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya Talat Paşa'yı devireceklerini , Enver Paşa'nın kalacağını söylemiş. Mustafa Kemal Paşa bunu Fethi Bey'e , Fethi Bey ise Kara Kemal Bey'e , Kara Kemal Bey ise Talat Paşa'ya söylemiş. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı evine çağırıp konuşmuşlar. Talat Paşa, kimseye söylemeyeceğine dair Mustafa Kemal Paşa'ya söz verdiği halde bunu Enver Paşa'ya söyler .⁷⁸⁷

Mehmed Cavid Bey, daha evvel olayın yaşandığı günlerde bunun Mustafa Kemal Paşa'nın darbe girişimi olarak gördüğünü günlüklerinde belirtmiş ve İsmail Hakkı Paşa'nın masum olduğunu Talat Paşa'ya söylemişti. Bu nedenle Cafer Bey'in söylediklerine inanmadığını kaydeder.⁷⁸⁸

24 Ocak'ta Necmettin Molla ve Rıfat Paşa'nın çeşitli bahanelerle gelemeyeceklerine dair telgraflarını alır.⁷⁸⁹ Nogaro ile yaptığı görüşmede İzmir ve Edirne şehrinin Şanghay gibi idareye çevrileceği, Midye Enes hattı, İzmir Valiliği için devletlerin 3 aday belirleyeceklerini ve birini padişahın seçeceği, mali komisyon kurulması gibi konular görüşülür.⁷⁹⁰ 26 Ocak'ta Londra Konferansına kimlerin gitmesi konusu ele alınırken Ahmet Rıza, Mehmed Cavid Bey'in adını Ankara'ya vereceğini söyler. Mehmed Cavid Bey, bunu engellese de Cevat Abbas Bey, Ankara'ya telgrafla adını vermiştir.⁷⁹¹ Osman Nizami Paşa'da, Sforza'ya Mehmed Cavid Bey'in Londra'ya gitmesi gereğini anlatınca, Sforza teknik delege olarak gitmesini teklif edeceğini ve onayda alacağını 3 Şubat 1921 'de söyler.⁷⁹²

29 Ocak 1921'de Weil'e yazdığı mektupta Roma toplantısının yararlı olduğunu, ılımlılarla bir araya geldiklerini anlatır. Tek dertlerinin memleket olduğunu ve kongreyi düzenleyenin kendisi olduğunu anlatır. 5 Şubat 1921'de Cevat Abbas Bey ile Anadolu'dan gelen Galip Bahtiyar yanına gelerek Anadolu hakkında görüşürler. İttihatçıların içeride zayıflığından, Mustafa Kemal Paşa'nın artan gücünden bahseden Galip Bahtiyar, Talat Paşa ve Enver Paşaların Anadolu'ya gelmesinden yana olduğunu belirtir. Abdullah Paşa ile Roma'da bir çok kez görüştüğünü ve Paşa'nın Tefvîk Paşa

⁷⁸⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,105; 23 Ocak 1921

⁷⁸⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,105

⁷⁸⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,107;25 Ocak 1921

⁷⁹⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,107

⁷⁹¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,108

⁷⁹² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,110

kabinesinde Harbiye Nazırı iken padişahın “İttihatçıların kafası kesilmeli” dediğini ve kendisinin karşı çıktığını söylemiş.⁷⁹³

Eski İtalya Başbakanı Nitti ile 6 Şubat 1921 tarihinde yaptığı görüşme de Anadolu’nun durumu üzerinde görüşür. Nitti , Fransızların ikili oynadığını, Yunanlıları en fazla onların desteklediğini, Curzon ve George’da Türk aleyhtarlığı olduğunu söylemiş. Padişahı Bursa’ya yollayarak halife ile anlaşmanın İngiliz politikasının amacı olduğunu belirtir. Nitti, kendisinde de Papa olduğunu onu Sicilya veya Sardunya’ya atarsa ortalığın karışacağından bahseder.⁷⁹⁴

14 Şubat’ta İtalyan Polyani ile İtibar-ı Milli Bankası ile İtalyan şirketinin birleşmesi için daha evvel yapılan görüşmelere devam edilir. 2 Osmanlı, 2 İtalyandan oluşan ortak bir şirketin kurulmasını ve her üyenin bir yıllık başkanlık yapacağı bir bankaya dönüştürülmesini konuşurlar. Bu arada Şerif Paşa’dan gelen mektupta da Anadolu’da cumhuriyet tesis edileceği dedikodularının İngiltere tarafından dile getirilerek gözden düşürülmeye çalışıldığını anlatmaktaydı.⁷⁹⁵

17 Şubat’ta Ankara’dan Londra Konferansına katılmak üzere yollanan heyet Roma’ya gelir. Heyet içinde yer alan Bekir Sami, Yunus Nadi, Zekai Bey, Selim Sırrı Bey ile Anadolu’nun durumu, yapılacak olan konferans, maliye ve diğer konularda konuşurlar. Mustafa Kemal Paşa, Londra’ya Muhtar Paşa başkanlığında bir heyet düşünse de TBMM karşı çıkmış ve vazgeçilmiş. Mehmed Cavid Bey’de bunun iyi olduğunu Muhtar Paşa başkanlığında bir heyete İngilizler’in cephe alacağını belirtir. Anadolu’ya neden gelmediği sorulunca beklediği olumlu cevabın gelmediğini söyler. Türkiye heyeti, konferansa sadece Osmanlı Devleti davet edildiği için özel bir davet alarak resmen tanınmak için başbakan Sforza ile görüşürler. Konferansa bir devlet olarak katılmalarının sağlanması için Sforza’ya bir not verirler. Bekir Sami Bey ile mali konularda Fransızlarla ve İtalyanlarla özel ikili anlaşmalar yapmasını ve bu sayede bu iki devleti yanımıza çekilmesini tavsiye etti. Mehmed Cavid Bey’in de katılması konuşulduysa da İngilizlerin nasıl tepki vereceği bilinmediğinden kabul etmez.⁷⁹⁶

⁷⁹³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,112 “Abdullah Paşa,karşı çıkmış . Kanun var demiş. Kanun nedir? Bu işler kanunla hallolur mu demiş. Talat ,Enver kaçtıysa başka Enver, Talat’lar yok mu ?Abdullah bundan sonra hünkardan öğrendiğini ve İttihatçılara hak verdiğini söylemiş”.

⁷⁹⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,113

⁷⁹⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,117

⁷⁹⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,118

18 Şubat'ta eski bakan Halaçyan Efendi ise Avrupa'da Ermeni iddiaları peşinde koşarken Roma'ya da uğruyordu. Mehmed Cavid Bey ile yaptığı görüşmede kendisine patrikhane tarafından bir yetki verilebileceğini bile söylemiş. Mehmed Cavid Bey, yapacak bir şeyi olmadığını, Anadolu'da bir karış bile toprak koparamayacaklarını, boş yere uğraştığını söyler. Halaçyan, Ermeni meselesi halledilirse Avrupa'nın diğer konularda Türkiye'ye destek olacağını söyleyince Mehmed Cavid Bey, bunların alakasız şeyler olduğunu, Avrupa'nın Ermenilere taraftar olmadığını anlatır. "Benim Londra'ya gitmem ihtimalini söyledim. O da gelmek istiyor. Birlikte bulunursak çok iş görürüz diyor. İş dediği de Ermeni işi. Kendisinin ne Ermenistan ne patrikhane tarafından delege olarak gelemeyeceğini ve esasen Ermenilerle yapılacak bir müzakere de olmadığını tekrar ettim".⁷⁹⁷

Tayyareci Salim, Eyüp Sabri Bey ve Yunus Nadi ile görüşmelerini anlatır. Eyüp Sabri Bey ve Salim Bey, Talat Paşa ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmelerini isterler. Yunus Nadi ise bu teklifi beğenmez. Mehmed Cavid Bey, eğer Mustafa Kemal Paşa'ya bir şey olursa geride kalanların davayı yürütüp yürütemeyeceğini sormuş. Yunus Nadi Bey, "Hatta senelerce devam etse bu fena Heyet-i Vekile ile dahi yürütülebilir" diyor. "Ankara muhيتينin hoş bir nazarla göreceği ve memnun olacağı yalnız ben imişim".⁷⁹⁸ Londra'ya gelmesini arkadaşlarının istediğini ve Ankara'nın da memnun olacağını söylerler. "Bende kendilerine oraya gittikten sonra vücuduma ihtiyaç hissedecek olurlarsa hemen geleceğimi iptida İngilizlerin muvafakatleri alınmak daha muvafık olacağını söyledim".⁷⁹⁹ 18 Şubat'ta Bekir Sami Bey ve Cami Bey'le yaptığı görüşmede de eğer görüşmeler uzar ve komisyonlara havale edilirse gelmesinin iyi olacağını söyler. 19 Şubat'ta Bekir Sami heyeti, Mehmed Cavid Bey ile de görüşerek, Roma'dan ayrılır.⁸⁰⁰ Mehmed Cavid Bey, Bir süre Milan'da kaldıktan sonra Davos'a geldiğinde hemen Londra'ya gelmesi için telgrafları görür (28 Şubat 1921). 1 Mart'ta Davos'tan ayrılarak Zürih'e, oradan da Paris trenine biner.

⁷⁹⁷ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.II, 120

⁷⁹⁸ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.II, 120

⁷⁹⁹ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.II, 120

⁸⁰⁰ Kocahanoğlu, 2000, a.g.k., C.II, 122

3.6.2. Londra Konferansına katılması⁸⁰¹

28 Şubat 1921’de Davos’a geldiğinde hemen Londra’ya gelmesi için telgrafları görünce 1 Mart tarihinde yola çıkan Mehmet Cavid Bey, Zürih, Paris üzerinden 2 Mart tarihinde Londra’ya ulaşır.⁸⁰²

3 Mart notlarında Mehmed Cavid Bey’in Londra’ya gelmesi için Osman Nizami Paşa’nın İtalyan başbakanı Sforza ile Lord Curzon’a haber yolladığını ve Bekir Sami Bey’in de bizzat Lloyd George’a söylediğini yazar. Lloyd George, mahzuru olmadığını söyleyerek Roma’ya ve Bern’e katılması için telgraf bile çektiymiş. Bu arada Mehmed Cavid Bey’in konferansa katılması yabancı basında eleştirilere neden olur. Times, İttihat ve Terakki Fırkasının” en nafiz uzvunun Cavid’in ne sıfatla geleceğini”, Figaro, “Talat ve Enver’in en has adamı”; Daily Telgraf, “İttihatçı “diye bahsederler.⁸⁰³ Geldiğinde üç kişilik maliye komisyonunun kurulduğunu ve Türk tarafının görüşlerini verdiklerini görünce iki gün evvel gelmediğine pişman olur.⁸⁰⁴

İtalya itilafı için Türk tarafının verdiği 6 maddelik öneriyi ve İtalyan tarafının verdiği proje metnini Mehmed Cavid Bey, defterine madde madde yazar.⁸⁰⁵ Guizi , Mehmed Cavid Bey’in odasına gelerek nabız ölçmek ister. Onunla anlaşma koşulları, en ziyade mazharı müsaade millet şartının olamayacağını , Trablusgarb’ın durumunun bu görüşmelerde müzakere edilmemesini, İtalyan yatırımları gibi konularda görüşülmesi isteklerinde bulunur. Guizi’nin hiçbir şeyden anlamadığını, manasız sözler söylediğini hemen yarın anlaşmanın imzalanması isteğine şaşırır. “Bende kendisine mukavele yarın imza edilecekse o halde benim müzakereye memur edilmekliğime lüzum kalmazdı” der.⁸⁰⁶

4 Mart’ta İtalya ile uzlaşmak için İtalyan delegeleri olan Gali, Guizi ve Guarilla ile görüşür. Üçlü itilaftan bahsedilmemesini kabul ettiler. Devlet tarafından yapılacak işlerde milli sermaye ile yapılacak işlerin hariç kalmasını ve kanunlara riayet edilmesi şartını kabul ettirdim. Ereğli maddesinde, sermayesinin %50’sinin Osmanlı devletine ait olacağı, şirketin Osmanlı kanunlarına göre kurulacağında anlaşılır.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ 2 Mart 1921- 17 Mart 1921 arasında Londra’dadır.

⁸⁰² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,127

⁸⁰³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,127

⁸⁰⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,127

⁸⁰⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,127-129

⁸⁰⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,128

⁸⁰⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,131

Kurulması düşünölen maliye komisyonuna itiraz eder. Gali, maliyemizin berbatlığını anlatsa da Mehmed Cavid Bey, “Türk maliyesinin Avrupa’nın beş on devletin maliyesinden iyi olduğunu söyler. Şimendiferler , Cemiyet-i Hayriye , Trablus şirketleri ve diğör meseleler görüşölür.⁸⁰⁸

Adam Block’u ziyaret ederek, onunla da Düyun-ı Umumiye ve diğör meseleleri görüşölür. Üyelerinin padişah tarafından atanması gereğini anlatır. Eski dostu Adam Block ile Padişah, Sadrazam, Talat Paşa ve diğör konular üzerinde de görüşölürler.⁸⁰⁹ Otelde Münir Bey ve Muhtar Bey’i çağırıp ikili görüşmelerde konuşmalara göre yeni bir rapor proje hazırladılar. “Hakkı rüçhanın yanına şeraiti mütezaviye kelimesini koyarlar. Kavanin-i hazıra ve müstakbeleğe riayet şartı eklenir. Fen memurlarında İtalyanların yanı sıra Osmanlı memurlarında olması”, gibi düzeltmeler yaparlar. Ayrıca Türk heyetini toplayıp, yapılan görüşmeler hakkında bilgi verir.⁸¹⁰

5 Mart 1921’de Fransız Laucher’i ziyaret ederek İstanbul’dan kendisini kaçırlmasında ki yardımı nedeniyle teşekkür eder. Weil ile birlikte Başbakan Clemanceau’yu ikna ederek onun İstanbul’dan çıkarılmasını sağlamışlardı. Laucher, Bekir Sami Bey’in iyi bir izlenim bıraktığını söyler. “Sizinkiler iyi adamlar yolladılar. Rumlar gibi halı tüccarlarını göndermediler” demiş.⁸¹¹ Fransa ile aralarında ki pürüzlerin giderilmesine ve ikili bir anlaşmaya Türk heyetinin sıcak baktığını söyler . Talat Paşa’nın Fransa’da istenmediğini ancak Mehmed Cavid’e karşı bir olumsuzluk olmadığını ve bu nedenle konferansa katılmasını desteklediklerini söyleyince Mehmed Cavid Bey, Talat Paşa’yı müdafaa ettiğini ve kendisine bir gün ihtiyaç hissedileceğini söylemiştir.⁸¹² Mehmed Cavid Bey, maliye komisyonu kurulmasına karşı olduğunu ancak Düyun-ı Umumiye denetimine karşı olmadığını anlatır. Camerer , maliye komisyonunun tüm yetkilerinin Düyun-ı Umumiyeye verilmesini söyleyince Mehmed Cavid Bey, ” bu takdirde tabii biz komisyonu tercih ederiz” der ve Camerer i “biraz fazla lakırdıcı ve sathi buldum” diye ekler.⁸¹³

İtalyanlar ile yapılan görüşmelerde önerileri beğenilmemiş ve Guiza, Türk heyetini bir bakıma tehdit ederek görüşmelerin bittiğini söylemiştir. Akşama doğru önce

⁸⁰⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,132

⁸⁰⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,130; 4 Mart 1921

⁸¹⁰ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,132

⁸¹¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,134

⁸¹² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,134

⁸¹³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,134

ki projelerinin aynısı olan yeni bir proje getirirler. “Bu zihniyetle İtalyanların bir şey yapabileceklerine ihtimal veremiyorum. Müzakerecileri pek zavallı kimseler. Beynelmilel siyasette Gali denilen bu herifin reyi sorulduğunu insan düşündükçe hayret içinde kalıyor”.⁸¹⁴ Bekir Sami Bey, Cami Bey Fransızların davetine katıldıklarında Fransızların hazırladıkları projeleri inceleyerek pazartesi görüşmeye karar verirler.

Adam Block ile yaptığı görüşme de maliye komisyonu azalarının padişah iradesi ile atanması karşılığında kurulmasını kabul edebileceğini söyler. İngilizlerin harp tazminatı istediklerini duyar.

6 Mart 1921’de İtalya ile yapılacak anlaşma için toplanılır. Zekai Bey ve Yunus Nadi Bey, İtalyanlarla bu kadar anlaşmaya çalışılmasına karşı çıkarlar. İtalyanların zayıflığından dolayı onlara gücümüz yeter görüşünü savunurlar. Fransa ile yapılacak anlaşma maddelerini gözden geçirilir. Ayrıca azınlıklar, milli sınırlar, Adana ve çevresi, eşit haklar, Fransız şirketleri ve diğer gibi konular görüşülür.⁸¹⁵

7 Mart’ta Türk heyeti kendi arasında görüşerek Fransa ile yapılacak olan görüşmelerde şimendifer hatlarının mutlaka bizde kalması, eşitlik ve Fransız şirketlerin durumu konuşulur. İtalyanlar, Mehmed Cavid Bey, gelince bitmiş işin yarıda kaldığını, görüşmelerin tıklandığını Osman Nizami Paşa’ya söylemişler. Oysa geldiğinde görüşmeler yeni başladığını ve ortada bir müzakere metni bile olmadığını yazar. Guizi’de aynı metni getirmişti ama işlerin uzamasından Cavid’i mesul tutar. “Gece sabahın üçüne kadar meşgul olmanın mukabelesi bu oluyor demek dedim”.⁸¹⁶

8 Mart’ta Louncher ve Briand ile görüşmeye giderek Fransızlarla anlaşmayı, dostluğu istediğini, şimendiferlerin bizde kalmasını söyler. Heyetler arasında görüşmelere geçilir. “Ecnebi karşısına çıkmamış adamlarla iş görmek ne kadar fena. Zekai hemen her cümlenin her kelimenin altında iğfal edecek bir mana varmış gibi şüpheli nazarlarla bakıyor, şüpheli sözler söylüyor”.⁸¹⁷ Bertelot, bize verilecek Arap topraklarında bir Osmanlı prensi olmasını ve otonom olmasını, jandarmanın Fransız olması gibi garip taleplerde bulunur. Mehmed Cavid Bey’in komedi olarak değerlendirdiği bu isteklere Bekir Sami Bey’de karşı çıkmıştır.

⁸¹⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,135

⁸¹⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,136

⁸¹⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,137

⁸¹⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,138

9 Mart'ta Fransızlar çağırınca Türk heyeti görüşmeler için gider. Mehmed Cavid Bey'e göre "Komedinin büyük perdesi" oynanır.⁸¹⁸ Fransa'dan gelen telgraflarda şimendiferlerin terkine yanaşmadıklarını, Fransız hükümeti telgrafla Briand'a bildirdiği söylenmiş. Telgrafta, Mehmed Cavid Bey'in gelmesiyle işlerin sarpa sardığı da anlatılmaktaymış.⁸¹⁹ Az sonra Kamerer, Betelot elinde telgrafla gelir. İçtimalardan şimendiferlerin terk edilemeyeceği, itilafın bu şartlarla olamayacağı yollu kendisine bir telgraf geldiğini anlatır. Mehmed Cavid Bey, bunlara inanmıyor ve oyun olarak değerlendiriyordu. Telgrafta yazanlara inanmış görünerek görüşmelere devam ettiğini anlatır.⁸²⁰ Telgrafların bir etkisi olmadığı gördüler. Türk heyeti bu oyuna rağmen geri adım atmaz ve Bekir Sami Bey, yetkisi olmadığını söyler. Son perde General Gouraud gelerek, "bir aktör tavrıyla Antep'te ki mağlubiyetimizi zikretti. İtilaf olamazsa yeniden harp olacağını söyledi. Bu sözlerde bizde arzu ettikleri tesirin büsbütün zıddını uyandırdı".⁸²¹ 10 Mart'ta Fransız ve İtalyan heyetlerle mali görüşmeler devam eder.

11 Mart'ta Fransızlarla Louncher, Bertlot ile hudut meselesi, şimendiferler meselesi, Ergani madenleri imtiyazı gibi meseleler görüşülür. Ergani madeni imtiyazının "bu müzakerenin noksanları evvela pek acele olarak yapılması saniyen bir çok kafanın müdahale etmesi oldu. Sekiz on gün hiç bir şey görüşülmeksizin geçirildi. Sonra iki gün zarfında bütün mesailin halli istendi. Eğer geniş geniş bir müzakere cereyan etseydi daha fazla menafi istihsalı imkansız değildi kanaatindeyim".⁸²² Anlaşmanın kötü yanları, Adana ve diğer 3 vilayette nakliye, maden, sulamaya ait devlet tarafından verilecek imtiyazların Fransız sermayedarlarına verilmesi maddesiyle demiryollarının sınır olması gibi kayıtlar olduğunu yazar. "Şimendiferlerin hudut teşkili işi ilk defa görülmüş bir şeydir. Bakalım tatbikatı nasıl olacaktır?"⁸²³

12 Mart 1921'de Yunus Nadi Bey ile İtalya itilafını konuşurken tartışırlar. Osman Nizami Paşa'nın hazırladığı formül görüşülür. İtalya, İzmir ve Trakya'da bizi desteklemesi karşılığında Antalya, Muğla, Burdur, Isparta sancakları tamamen, Afyonkarahisar, Kütahya sancakları kısmen ve Ereğli madenleri gibi alanlarda İtalyan

⁸¹⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,139

⁸¹⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,139

⁸²⁰ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,139

⁸²¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,140

⁸²² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,144

⁸²³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,144

şirketlerin yatırımlarına destek verileceği gibi maddeler yer almaktaydı. Bu anlaşmayı beğenmeyen M. Cavid Bey, Türkiye'nin barış anlaşması yapmasından sonra geçerli olacağını da ekler. İtalya'nın silah cephane yardımı yapması ve Akdeniz bölgesinden çekilmesi şartı da olacaktır. Guizi gelir ve anlaşma yapılması için heyeti ve Mehmed Cavid Bey'i İtalya Başbakanı Sforza'nın yanına götürürler. Sforza, görüşmelerin uzaması nedeni olarak Mehmed Cavid Bey'i gördüğünü söyler.⁸²⁴Konya ve Aydın sancakları anlaşmaya dahil edilir, Denizli, Bursa ve Silifke çıkarılarak anlaşma imzalandı. Sforza, Trakya ve Marmara denizinin bizde kalmasının kendi çıkarlarına uygun olduğunu söyler.

Yunus Nadi Bey ve Zekai Bey'in itirazları olsa da Mehmed Cavid Bey, bu mukavele ile İtalya'ya hiçbir şey vermiş olmuyoruz der. Türk heyeti içinde İtalya ile anlaşmaya çalışılmasını eleştirenleri anlamadığını belirtir. İtalya'nın Anadolu'ya karşı düşmanca davranmadığını, dostluk gösterdiğini ve hatta desteklediğini günlüğüne yazar ve eğer Bekir Sami Bey'in cesareti olmasaydı yine anlaşmanın yapılamayacağını ekler.⁸²⁵

13 Mart 1921'de Mehmed Cavid Bey, Tefik Paşa'ya, İtalya ve Fransa anlaşmalarını anlatırken Osman Nizami Paşa bu çalışmalarıyla "benim mahkumiyetimin tahsil edildiğini söyleyince" canı sıkılır. Tefik Paşa, o cezaların bir hükmü kalmadığını söyler.⁸²⁶ Azerbeycan heyetiyle yemekte oldukları sırada Ermeni delegelerden üç saat Babacanyan ile görüşür. Ermenilere toprak verilemeyeceğini, Avrupa'dan yardım göremeyeceklerini, eğer iddialarından vazgeçerlerse Azeri ve Gürcülerle aralarını bulmaya çalışabileceğini, Rus Ermenistan'ı ile yetinmelerini daha önce kendisi ve Ahoranyan İstanbul'da iken bunu kabul ettiğiniz halde şimdi neden böyle talepleri olduğunu anlayamadığını, büyük Ermenistan'ın hayal olduğunu anlatır. Muhacir Ermenilerin dönebileceği hatta tazminat bile ödenebileceğini ekler.⁸²⁷

14 Mart 1921'de görüşmeye gelen İngiliz istihbaratından Tapitoine Benet, İstanbul günlerini, yaptıklarını ortak hükümetlerde tanıdıklarını konuşurlar. Benet "Damat Ferid'in ülkeye yaptığı zararın yanında Enver'inkiler hiç kalır" demiş.⁸²⁸

⁸²⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,145

⁸²⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,146

⁸²⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,146

⁸²⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,148

⁸²⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,148

Mehmed Cavid Bey, Benet'i zeki ve kurnaz olarak niteler. Benet, Mehmed Cavid Bey'in pasaportunu İstanbul'a gidebilmesi için düzenletir ve gidebileceğini söyler.⁸²⁹

Lord Curzon'un katibi Van Sittard ile görüşmesinde Osmanlı Devletinde kurulması düşünülen maliye komisyonunun Düyun-ı Umumiye'den daha iyi olduğunu söyler. Teklif ettiği 6 sene müddeti kabul edeceklerini bu süre sonunda Cemiyeti Akvam'a başvurarak kaldırılabileceğini, üyelerinin padişah tarafından seçilmesini kabul ettiklerini söyler. İzmir'de meclis ve Hristiyan bir vali olacağı ancak Osmanlı kanunlarına bağlı olacağını söyleyince Mehmed Cavid Bey, "meclisi varsa bize bağlı olmaz "diye itiraz eder. İstanbul'un güvenliği için Trakya'nın Türk tarafına verilemeyeceğini söyleyince Sittard, karşı çıkarak kabul edilemeyeceğini belirtir.⁸³⁰ 15 Mart'ta Bekir Sami Bey ve Cami Bey ile durum ve görüşmeler üzerine konuşurlar. Her zamanki gibi "eski fikirlerimizi tekrar ettik ve tabii her hususta yine müttefik bulunduk".⁸³¹

16 Mart'ta Mehmed Cavid Bey, sabah odasında iken başkatip Ziya Bey gelerek Talat Paşa'nın Berlin'de uğradığı suikastı anlatır. M. Cavid Bey, memleketin ona ihtiyaç duyacağını bir zamanda Ermeni kurşunu ile öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü defterine kaydeder.⁸³² Gazetelerin Talat Paşa hakkında asılsız iddialarını üzüntüyle okur. Bekir Sami Bey, Loyd George'a "Talat'ın amalini artık tarih muhakeme edecektir. O hesabını yalnız Allaha vereceği yere gitmiştir. Ondan bahsetmeyelim" der. Malta tutukluları meselesi de halledilerek dokuzu Kars mevkufiyeti olmak üzere toplam 64 kişi kurtarılır. Süleyman Numan Paşa ile Kemal Bey'in bunların arasında olmadığını yazar.⁸³³

Londra Konferansı'nın dağılması ve ikili görüşmelerin tamamlanmasından sonra 17 Mart 1921 tarihinde Londra'dan ayrılır. Londra'da yapılan görüşmelerin önemini ise doğru bir şekilde değerlendirerek notlarına yazar. "En esaslı meseleler halsiz kaldı. Yalnız muahedeye darbe vuruldu. Ötesinde berisinde delikler hasıl oldu. Şimdi meseleyi artık silah halledecektir. Heyeti murahhasanın tarzı acip teşekkülüne rağmen

⁸²⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II:s.149

⁸³⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II:s.150

⁸³¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II:s.151

⁸³² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II:s.152

⁸³³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II:s.152

Londra'ya gelmesi pek faydalı oldu. Ankara hakkındaki hisler fikirler değişti. Akşam Paris'e geldik".⁸³⁴

18 Mart/ 27 Mart 1921 tarihleri arasında notlarında Paris'te Bekir Sami Bey ile birlikte Leygue ve Poincare gibi Fransız siyasetçilerini ziyaret ederler. Poincare, İzmir ve Trakya'da Rumlar çok olduğu ve buralarda uluslararası yönetimi savunsa da karşı çıkarlar.⁸³⁵ Türk dostu ve Temps muharriri Herbette ve Hariciye'den Barjeton ile görüşür. Ayrıca Weil ile Reji üzerine Paris'te Tevfik Paşa ve Kazım Şevki ile görüşmeleri yaparken, İstanbul'dan anlaşmanın sağlandığı haberi gelir. Hatta anlaşmanın metnini bile gösterirler.⁸³⁶ Bompard'la birkaç kere görüşürler. Mehmed Cavid Bey, şimendifer hatlarının hudut olması ve İskenderun nedeniyle bu anlaşmaların Ankara hükümetince kabul edilmeyeceğini söyler. Bompard, savaştan önce raporunda Rus ordusunun fazla dayanamayacağını yazdığını ve tahmininden fazla dayandıklarını söylemiş. Bu arada görüştüğü Gabriel Efendi, konfederasyon fikrinde olduğunu belirtir. Mehmed Cavid Bey, Ermenistan'a Türkiye'den toprak verilemeyeceğini daha evvel Gülbenkian'a söylediği gibi tekrar vurgular.⁸³⁷ Paris'te Tevfik Paşa, Fransız Desperey ve yeni bakan olan dostu Tradiux ile de görüşür. İzmir ve Trakya'da çoğunluğa sahip olmadıkları halde neden bu bölgelerin onlara verilmek istendiğini sorar. Tradiux, Venezileos'un Makedonya'ya asker yollayarak kendilerine hizmet ettiğini söylemiş.⁸³⁸ Bunu duyan Mehmed Cavid Bey, notlarına, yüksek mevkide ki adamların küçük ve boş lafları olduğunu yazmıştır.⁸³⁹

Londra heyetinden Yunus Nadi ve Zekai Bey'ler, Fransa ile yapılan anlaşma da değişiklikler yapılmasını isterler. "Bir devletle mukavelename imzasını küçük bir şey addediyorlar. Zekai'nin bunları düşünecek anlayacak ne bir tecrübesi ne kafası olduğu için onu mazur görüyorum. Yalnız böyle bir vazife ile gelmiş olmasına hayret ediyorum. Yunus Nadi bu gibi şeyleri anlamaz bir adam olmadığından onun ısrarına mana veremiyorum".⁸⁴⁰

Türk heyeti, Mehmed Cavid Bey'e Paris'te kalmaya devam etmesini isteseler de o, eğer meclis anlaşmaları kabul etmezse zor durumda kalırım diye kabul etmez. Eğer

⁸³⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,153

⁸³⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,154

⁸³⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,154

⁸³⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,159

⁸³⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,161

⁸³⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,162

⁸⁴⁰ Kocahanoğlu,2000,a.g.k,C.II,163

Ankara'ya gittikten sonra bir vazife verilecek olurlarsa yardım edeceğini belirtir.⁸⁴¹ Türk heyetinin yurda dönüşünden iki gün sonra Mehmed Cavid Bey'de Paris'ten ayrılır.

3.6.3. İsviçre ve Avrupa'da faaliyetleri

28 Mart 1921'te İsviçre'ye dönen (Davos) Mehmed Cavid Bey, 15 Mart 1921 tarihinde şehit edilen Talat Paşa'dan iki mektup görür. Ankara Hükümeti, ülkeye girmesi konusunda erken olduğunu ve biraz daha beklemesini söylediklerini yazmış.⁸⁴² Dr. Nazım Bey'in mektubunda, Talat Paşa'nın 15 Mart Salı günü öldürülmesi olayının detayları ve cenaze töreni hakkında bilgiler verilmişti. Talat Paşa'nın , Almanya'ya gelirken yanında 70.000 markı olduğunu ancak bu paranın bitmesiyle mücevher, eşya ve nişanlarını sattığını öğrenir.⁸⁴³

Müdde-i Umumi Reşat Bey'den gelen mektupta Mehmed Cavid Bey'in Anadolu'ya gitmesini istediğini ve davasını gıyaben temyize götürebileceğini yazmaktadır.⁸⁴⁴ 3 Nisan 1921'de Reşat Bey'e yazdığı mektupta Londra Konferansı'nın yararlarını sıralar. Anlaşmada zor maddelerde değişiklikler yapıldığını, İngiltere'nin düşmanlığının kırıldığını, Yunanlarla karşı karşıya kaldığımızı ve Fransa ile anlaşma yapılmasıyla Güneydoğu'da ki askerlerin rahatlayacağını belirtir. Yeni bir konferansa kadar Avrupa'da kalmayı uygun gördüğünü yazar. Davanın hükümet tarafından temyizini ve takip ederse memnun olacağını yazar.⁸⁴⁵

6 Nisan'da Hüseyin Hilmi Paşa'dan aldığı mektupta Ali Kemal'in makalesinde, "Cavid Bey'in nezareti bu milletin tarihi malisinde hattı siyah ile yazılacaktır" yazdığını ayrıca İttihatçılar'ın sarayı tehdit edip zorla Enver için Naciye Sultanı aldıkları yalanlarını yazdığını anlatır. Hüseyin Hilmi Paşa , bu makale üzerine İttihat ve Terakki'nin bu evlilikten haberi bile olmadığını, Mehmed Cavid Bey'in akıl ve zekasının irtikab yapmasına engel olacağını , borçlanmadan para almadığını hatta çok uygun koşullarda krediler bularak devlet menfaatlerini koruduğuna şahit olduğunu açıklamıştır.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,163

⁸⁴² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,164

⁸⁴³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,165

⁸⁴⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,167

⁸⁴⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,168

⁸⁴⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,169

Mehmed Cavid Bey'in mektuplaşma trafiği sürer. Muhtar Paşa'dan gelen mektupta Londra Konferansı yerine her biriyle ayrı yerlerde barış görüşmeleri yapılırsa daha başarılı olacaklarını, İngilizlerin son kozunun Yunanlar olduğunu ve Ankara'da oligarşiye kayılırsa kötü olacağı anlatılır.⁸⁴⁷

Dr. Nazım'dan gelen mektuplarda Enver Paşa'nın mektuplarında anlattığı faaliyetlerini, İslam İhtilalleri Cemiyeti, Türkiye'de parti kuracakları ve diğer gelişmeler vardı. Dr. Nazım, mektubunda Müslümanların Türkleri değil, Türklerin Müslümanları kurtaracağına inandığını belirttikten sonra eninde sonunda Ruslarla karşı karşıya geleceğimizi açıklamaktaydı.⁸⁴⁸ 13 Nisan'da Nazım Bey'e verdiği cevapta Enver Paşa'nın cesaretini bildiğini ancak çeyrek asıra varacak bir mücadeleyi yürütmesinin zor olduğunu, hayatını buna vakfetmesi gerekeceğini, Moskova'da serbestçe çalışamayacaklarını, kurulmasını düşündüğü partinin başarılı olamayacağını, halkçılık ve sömürgecilik karşıtlığının iyi ama bunların nazariyat olduğunu, Moskova'ya dayanarak bir şey yapılamayacağını, Anadolu kadrolarının yetersizliğini anlatır.⁸⁴⁹ Barış anlaşmasından sonra hükümeti ellerine alanların birliği sağlamaya çalışacaklarını, İttihatçılarında her türlü yardımı yapmaları gerekeceğini ve Enver Paşa'nın fırkasının bir şey yapamayacağını anlatır.⁸⁵⁰ Malta'da tutuklu olanlar gelmeden bir şey yapmaya kalkmayın der. Dr. Nazım gibi, Türk ve İslamcılık ideolojilerinde , Türkçülüğün daha önemli olduğunu, Bolşevikliğin ne olduğunu bilinmediğini, Ruslarla çıkarların çatışması nedeniyle eninde sonunda çarpışılacağını anlatır.⁸⁵¹ Moskova merkezli hareketin sonunun olmadığını ve Berlin'de kalmasını ister. Kendisinin de borçlarının sürekli arttığını , ne yapacağını bilmediğini ve bir iş bulma ihtiyacından dolayı siyaseti bırakmaktan korktuğunu dile getirir.⁸⁵²

17 Nisan'da Dr.Nazım Bey'den gelen mektupta Enver Paşa'nın asla ikinci adam olmayacağı ve Bekir Sami Bey'in daha önce Talat Paşa'ya yazdığı mektubunda geçen "Siz yaptıklarınızı düşünürseniz dahile girmek hakkını haiz olmadığınızı anlarsınız. Eğer alemleri İslam'ı kurtarmak için çalışır ve Türkiye haricinde Türkiye'ye yardım edebilecek kuvvetler ihzar ederseniz ancak o zaman Anadolu sizi kabul eder "dediğini

⁸⁴⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,171; 9 Nisan 1921

⁸⁴⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,173; 12 Nisan 1921

⁸⁴⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,174-175

⁸⁵⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,175

⁸⁵¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,176

⁸⁵² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,176

hatırlatır. Dr.Nazım Bey, Talat Paşa'yı bu mektup kadar üzen bir başka şey görmediğini yazmış.⁸⁵³ Mehmed Cavid Bey, Talat Paşa ve Bekir Sami Bey'den böyle bir şey duymadığı için şaşırdığını not eder.⁸⁵⁴ 19 Nisan 1921'de Zürih'te görüştüğü Şerif Paşa, Paris'te gazetelere iki üç bin frank verip lehimize kampanya başlatmak niyetinde olduğunu söyleyince , bunların Ankara lehinde olmalarını söyler.⁸⁵⁵

29 Nisan 1921'de Dr.Nazım'dan gelen mektupta teşkilatlar için programın gerekliliği anlatılırken Enver Paşa'dan gelen mektupta, Talat Paşa'nın son mektubunda Anadolu'ya gideceği ve İngilizler ile yakınlaşma siyaseti izleyeceğini anlattığını yazar. Mehmed Cavid Bey, Dr. Nazım Bey'e "Fakat ben yine tekrar ediyorum. Biz İslam alemi ni ihtilalci yapmadık. Ne İngiliz yarıdakçılığından ne de komünist kuvvetinden fayda vardır. Geliniz İslamın Türk'ün körleşmiş kılıcını bileyelim" diye yazar.⁸⁵⁶ 3 Mayıs'ta Dr.Nazım'a yazdığı mektupta da Enver Paşa'nın ve Ali İhsan Bey'in programlarından bir şey olmayacağını anlatır. Anadolu'da Bekir Sami Bey ayarında adam olmadığını ve güvenmesini ister.⁸⁵⁷

Berne elçiliğinde Talat Paşa tarafından İngilizlerle görüşmeler yapması için görevlendirilen Bulgar Davidof ile görüşür. Mehmed Cavid Bey, İzmir ve Trakya'dan vazgeçmemesini söyler, Davidof, para ihtiyacını söyleyince Roma'da Cami Bey'in yardım edebileceğini söyler. Cami Bey'e yazdığı mektupta durumu açıklar ve Davidof'a vererek Roma'ya yollar.⁸⁵⁸

13 Mayıs'ta , 2 sene 2 ay ve 4 gün süren ayrılıktan sonra Malta'dan gelen Hüseyin Cahit Bey'i İsviçre sınırında karşıladı. Malta'da tutuklu olanların durumu hakkında bile Mehmed Cavid Bey aleyhine dedikodular gelir. Eğer Mehmed Cavid Bey, olmasa tutukluların hepsi daha önce bırakılacaklarmış gibi laflar dolaşıyormuş . Bir insanın esir olan arkadaşlarını kurtarma imkanı olduğunda mutlaka kurtaracağını, bu

⁸⁵³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,177

⁸⁵⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,178

⁸⁵⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,178

⁸⁵⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,183

⁸⁵⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,187;"Enver'in gönderdiği programı ise görmek bile istemediğini ,çünkü makul muvafık ve pratik bir şey çıkmayacağını, her halde program meselesinin sade basit bir şey olmayıp pek ziyade tevaggele mütevakkıf bulunduğunu, Enver'in son mektubunda ki sözlerinin eskilerin tekrarından ibaret olduğunu,İngiliz yarıdakçılığın ve kominist kuvvetinden bize fayda gelecek iddiasında bulunmadığımızı fakat İslam'ın ancak yarım asırda biletilecek olan kılıcına da intizar edersen o vakte kadar ne Türkiye'den ne Anadolu'daki Türklerden eser kalmayacağını, her halde şimdilik Enver'le iştigal etmemeyi sulh takarrür eder ve icap ederse o zaman yine bununla meşgul olacağımızı, Enver'in Anadolu'ya davet edilmesi imkanını görmediğim gibi bunu arzuda etmediğimi çünkü bundan fayda değil pek büyük zararlar tevhit edeceğini söyledim".

⁸⁵⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,189-190; 12 Mart 1921

iftirayı atanların kapkara vicdan sahibi olduklarını ve Malta’da aralarında dostlarının da bulunduğu pek çok kişinin bulunduğunu yazarak bir bakıma savunmasını yapar.⁸⁵⁹

16 Mayıs 1921’de Nazım Bey’den gelen mektupta yine program, parti kurulması, Cemal Paşa’nın Afganistan’da ordu kurmaya çalışması gibi meseleler hakkında bilgiler varmış.⁸⁶⁰ 18 Mayıs’ta İsmail Hakkı Paşa ile görüşür. 21 Mayıs’ta Nuri Bey’in, Mehmed Cavid Bey’in davasını İzzet Paşa ile görüştüğünü öğrenir. Ethem Bey, İzzet Paşa , bir mütareke kabinesinin gerekliliğini ve Rauf Bey ve Mehmed Cavid Bey’in mutlaka burada yer alması gerektiğini söylemişler. Nuri Bey, hemen gelmesini, gelince işinin 24 saatte çözüleceğini yazar. Mehmed Cavid Bey, doğal olarak güvenemediğinden “oraya gidince 24 saatte halledilecek olan işi ben burada iken 24 günde halletsinler” diye defterine yazarak inanmadığını ve işi garantiye almak istediğini görmekteyiz.⁸⁶¹ Mahmut Muhtar Paşa’dan gelen mektupta Afganistan’da Cemal Paşa’nın faaliyetlerinin İngiltere’yi kızdıracığı ve Panislamizm, Pantürkizm, Bolşevizm gibi fikirler peşinde koşulursa elde kalan vilayetlerinde kopacağını ve İstanbul’un da gidebileceği korkusunu dile getiriyordu.⁸⁶² 24 Mayıs’ta Müdde-i Umumi Reşat Bey, yargılama işi için Ziya Paşa’ya , İzzet Paşa’ya ve Divan-ı Harp Reis’ine gittiğini yazar.

26 Mayıs’ta Weil’den gelen bir mektupta pek kuvvetli bir Avusturya sendikası Fransa’nın savaştan sonra harap olan şehirleri onarmak, yatırım yapmak istediğini ve bu nedenle Mehmed Cavid Bey’in bu işte aracı olarak Mösyö Loucher’e mektup yazmasını ve komisyon almasını yazar. Mehmed Cavid Bey, telgraf çekerek tavsiyeyi yapacağını ama bir komisyon istemediğini bildirir. “ Garb zihniyeti ile bizim pek namuslu zihniyetimiz tevafuk etmiyor. Biz böyle bir şeyi en samimi dostlarımıza bile teklif eylemeyi muhakkirane bir hareket telakki ederiz”.⁸⁶³ Ahmet Rıza’dan gelen mektupta, İstanbul’un kendisini çağırdığını ve ne yapması gerektiğini sorduğunu yazar. 28 Mayıs’ta verdiği cevapta ona sorular sorar. Padişahın kendisine kabine teşkil ettirip ettirmeyeceği, Anadolu Hükümeti ile anlaşmadan hükümet kurmasında yarar olup olmayacağını sorar.⁸⁶⁴

⁸⁵⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,191

⁸⁶⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,192

⁸⁶¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,193

⁸⁶² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,195

⁸⁶³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,196-197

⁸⁶⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,200

Mehmed Cavid Bey, sorularını kendisi cevaplar. Padişahın kendisine hükümet kurdurmayacağını, Anadolu ile birleşmenin sağlanamayacağını anlatır. İstanbul’da ortak hükümet kurmasını isteyecek adam da bulamayacağını aktarır.

Anadolu ile anlaşmadan teşekkül eden bir kabinenin vahdeti temin etmesi mümkün değildir. Şeraiti hazırda dahilinde Anadolu ile anlaşmak da imkansızdır. Bu anlaşma nasıl olur? Millet meclisini padişah tanımalı, bir tek hükümet teşkil edilmeli. Birinci şartı evvelce padişah kabul etmemişti. Şimdi yine reddeder. Anadolu’da bu meclisi dağıtıp yeni intihabata bihakkin muvafakat edemez. Hükümetin makarrı neresi olacak. İstanbul! Padişaha ve itilaf devletlerine itimat etmeyen Anadolu bunu kabul etmez. Anadolu! Padişah muvafakat etmez.⁸⁶⁵

29 Mayıs 1921’de Bulgar Davidof gelerek Cami Bey’den bir mektup getirmiştir. Roma Sefiri Cami Bey mektubunda , Davidof ile teması Mehmed Cavid Bey’in kurmasını, kendisinin sefir olması nedeniyle geri planda kalmayı istediği yazıyordu. Davidof’a 10.000 İtalyan frangı verebilmiş.⁸⁶⁶ 30 Mayıs’ta Weil’in mektubunu Cami Bey’e yollar. Eğer, Ankara isterse rejiden 1,2 milyon lira avans alabileceğini ve Osmanlı Bankasının vereceği paranın yarısının da alınabileceğini belirtir.⁸⁶⁷ Weil’e yazdığı mektupta Reji idaresi Osmanlı Devletine avans teklif ederse, aynı şekilde Anadolu’ya da teklif etmesi gerektiğini yazarak Ankara’nın menfaatlerini korumaktaydı.⁸⁶⁸

Enver Paşa mektubunda, İtalya’da Halil Bey, Nesimi Bey, Hacı Adil ve İsmail Canbulat ile görüştüğünü, “Ben yine eski yolda yürüyorum. Tabii yol öyle güllük gülistanlık değil. Belki de taşlık dikenlik fakat yürümek mecburiyetindeyim” diyerek içeride bir parti kurulmasının gereğini yazıyordu.⁸⁶⁹ 1 Haziran 1921’de Dr. Nazım Bey’e verdiği cevapta gönderilen programa itirazlarını ve gereken düzeltmelerin bir komisyon kurularak yapılmasını yazar.⁸⁷⁰ Dr. Nazım Bey’den gelen mektupta ve diğer Avrupa’da ki İttihatçıların ortak görüşlerinden biri olan Anadolu’da ki şahsi iktidarın olduğuna katıldığını belirtir. “Şahsi diktatörlüğün sonu gelmeyeceğine emin isem de şahsı ile birlikte memleketinde mutazarrır olacağını, kendisinin de dediği gibi Rusları

⁸⁶⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,200-201

⁸⁶⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,203

⁸⁶⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,203

⁸⁶⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,203

⁸⁶⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,203

⁸⁷⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,205

memnun etmeyecek olan bir fena yola girildiğini mamafih elimizden bir şey gelmediğini söyledim”.⁸⁷¹

2 Haziran 1921’de Mahmut Muhtar Paşa’dan gelen mektupta, Paşa, Avni Paşa’dan davet mektubu aldığını ve padişahın kabineyi kurmasını ve Anadolu Hükümeti ile birliğin sağlanmasını istediğini yazar. Muhtar Paşa, Anadolu ile birliğin sağlanamayacağını gördüğü için şimdilik ertelemek ve Eylül’e doğru gitme niyetinde olduğunu belirtmiş. Mehmed Cavid Bey’de yazdığı cevapta Paşa’yı destekleyerek padişahın samimi olmadığını ve güvenmemesini yazar. Bu arada İngiltere ile görüşmeleri yürüten Davidof, Lloyd George ile görüşmek için gideceğini ve para lazım olduğunu 15.000 liralık daha yollaması için Cami Bey’e yazdığını ve kendisinin de telgraf çekmesini ister.⁸⁷² Cami Bey, para yollamaz. Mehmed Cavid Bey’de kendisine daha sonra bilgi vermeye devam eden Davidof’un niyetinin para koparmak olduğunu Cami Bey’e yazar. Harun Bey’e yazdığı mektupta da Ankara’nın siyasetinin yanlış olduğunu, Avrupa’dan nefret etmenin ve gözleri doğuya çevirmenin hatalı olduğunu yazar.⁸⁷³

18 Haziran’da Şerif Paşa, İngiltere ve Fransa hükümetlerine yazdığı muhtıraların örneğini yollar. “Muhtıra gayet iyi yazılmış Avrupa ve bilhassa İngiltere siyasetini takbih ve muaheze ediyor. Ankara siyasetini alkışlıyor. Kendisine cevaben bu muhtıranın altına imza koymayacak bir Türk vatanperveri mevcut olmadığını söyledim”⁸⁷⁴.

26 Haziran 1921’de Cafer Ahmet Bey ve Abbas Bey, Rusya’da ki Türkleri bağımsızlığa kavuşturmak için çalışacaklarını, tüm Türk milletleri temsilcilerinden bir heyet oluşturmaya çalıştıklarından, bu heyetle Cemiyet-i Akvam’da ve Milet-i Mahkume kongrelerinde girişimlerde bulunacaklarından bahsettikten sonra, Ankara’nın onayını almak gerekeceğini ve para lazım olacağından behsederler. Mehmed Cavid Bey, İngilizlerin bunu “İttihat-ı Etrak” olarak göreceğini ve engelleyeceğini söyledikten sonra Bekir Sami Bey ile irtibat kurmalarını tavsiye eder.⁸⁷⁵ 27 Haziran ‘da Çürüksulu Mahmut Paşa, Anadolu’daki yanlış politikalar olduğunu ve Mehmed Cavid Bey’i Anadolu hükümeti üzerinde etkili olduğunu sanarak uyarmasını istediğini yazar.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,207

⁸⁷² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,210

⁸⁷³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,212

⁸⁷⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,218

⁸⁷⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,218

⁸⁷⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,219

Düyun-ı Umumiye Komiseri Sait Bey, Divan-ı Harp tarafından istenen Mehmed Cavid Bey'in ihtikarla suçlandığına dair Düyun-ı Umumiye idaresine yazılan tezkereyi ve kurumun buna verdiği cevabı yazar.⁸⁷⁷

Paris'e giderken Lozan'dan geçen Bekir Sami Bey ile istasyonda buluşur. Bekir Sami Bey, mecliste ki tartışmaları, anlaşmaların eleştirildiğini, mecliste şarkçı söylemler sonrasında istifasını verdiğini anlatır. Bolşeviklerin Bekir Sami Bey'e hoş gözle bakmadıklarını ve istifasına rağmen görüşmelere devam etmek için Avrupa'da bulunduğunu anlatır. Paris'e ve gerekirse Londa'ya gideceğini belirtir.⁸⁷⁸

29 Haziran'da Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'dan gelen mektuplara göre, Talat Paşa'nın geride bıraktığı parasının 280.000 marktan ibaret olduğunu, Straus'un 20.000 markı, Baha Bey, Rüsuhi Bey ve Dr. Nazım'a ait olan 64.000 markın içinde olduğunu yazar. 50.000 markı Hayriye Hanım'ın satılan mücevherlerinin bedeliymiş. Bu kalan parayla nasıl idare olacaklarını sorar. Ancak 8-10 ay kendisini idare edebilecek olan paraya daha bir şey ilave edebilmek için İstanbul'a gidip eşyalarını satmayı düşündüğünü yazmaktaydı.⁸⁷⁹

22 Temmuz 1921'de Düyun-ı Umumiye Komiseri Sait Bey'in mektubunda Adam Black ile konuşması anlatılır. Kontrol meselesinde Black, Sait Bey'e bu memlekette gördüğü maliye nazırlarının en iyisinin Mehmed Cavid Bey olduğunu, ancak onunda Harbiye Nezareti masraflarını kontrol ettiremediğini, askerin nüfuzunun kıramadığını anlattığını nakleder.⁸⁸⁰

23 Temmuz 1921'de Enver Paşa'ya mektubunda ise gerçekleri etkili bir şekilde dile getirmektedir.⁸⁸¹

Siz bu yeni dinin inciline kolay kolay ibadet etmeyeceksiniz, maksadınızda şüphesiz bu değildir. Bunlar siyaseti hariciye hususundaki iştiraki efkardan dolayı sizi dinlemeğe sizinle teşriki mesai etmeğe belki size muavenet eylemeğe razı oluyorsa ala,bu sırada Türkiye ne taraftan gelirse gelsin hiçbir müzaheretini deriğ etmeyecek bir mevkidedir. Sovyetlerin bize siyaseti dahiliye iktisadiye ve içtimaiye prensiplerini cebren kabul ettirmelerini kabul edemeyiz. Bu kendileri içinde fena olur. Çünkü böyle bir sistemi memlekete ithal etmek isteyecek olanlar halk nazarındaki mevkilerini kaybederek adeta menfur olurlar. Anadolu'nun İttihat ve Terakki'ye karşı vaziyeti iyi anlaşılamiyor. Fuat Paşa'nın beyanatı

⁸⁷⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,222-223

⁸⁷⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,223-225 arasında görüşmelerinin detayları var.

⁸⁷⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,227

⁸⁸⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,231

⁸⁸¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,232

mevsuk ise o halde İttihat ve Terakki'nin ruhunu şahsında temsil eden Ziya Gökalp'in Ankara'da ne işi var? Ben zannediyorum ki hükümet İttihat ve Terakki'ye değil ona menfi vaziyette kalmayarak müspet istikamet alacak alabilecek olan azasınadır ki bununda zımında şahsi husumet münafaret hodbinlik ve ihtiras hisleri vardır .

Memleketin şu veya bu fırkanın malı, olmadığını ve hiçbir kuvvetin bir kimseyi vatandaşlık hakkından mahrum edemeyeceğini de ekler. Türkiye'de diktatörlüğün belki bir zaman daha devam edeceğini ancak hükümdar olmaya kalkarsa hizmetleri ne olursa olsun yerini koruyamayacağını anlatır.⁸⁸² 26 Temmuz'da, Kütahya-Eskişehir Savaşları yenilgileri üzerine üzüntüsünü ve ordu gücünü koruduğu sürece bir önemi olmayacağını dile getirir. "Ordu kuvvetini ve varlığını muhafaza ettikçe her fethettiği şehir her uzandığı kilometre Yunan için tesiri hezimet edecek bir merhaleden başka şey olamaz. Ve nihayet bir gün bütün bunları terk ederek çekilmeğe mecbur olur. Orduya dair katı bir haber alıncaya kadar fazla bedbin olmamalı" der.⁸⁸³ Eğer ordu mahvolduysa o zaman Sevr Anlaşması'ndan daha ağır bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kalırsınız diye de ekler. Molla Bey mektubunda iyimserliğini kaybettiğini, uyku uyuyamadığını, her şeyin kaybedileceğini ve ağlamak istediğini yazıyordu. Mehmed Cavid Bey, Yunanlar toprak aldıkları için buraları ellerinde tutabilmek için daha fazla kuvvete ihtiyaçları olacağını , buna güçleri olmadığını haklı olarak yazmaktaydı. Eğer ordumuz mahvolmuşsa Sevr anlaşmasından daha ağır şartlarla anlaşmayı kabul etmek zorunda kalacaklarını da ekliyordu.⁸⁸⁴

1 Ağustos 1921'de Enver Paşa, mektubunda Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubu anlatır. Daima Anadolu'ya hizmete çalıştığını, kendisini Anadolu'nun temsilcisi olarak tanıtmadığını, bir defa Bekir Sami ile birlikte Anadolu'yu desteklediğini göstermek için birlikte Çiçerin'e gittiklerini söyler.

Bizim avdetimizle memlekette ikilik olacağını tasavvur ediyorsun. Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki bizler memlekette bulunmuş olsaydık bugünkü bilumum tazyiklere lüzum kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil, bilakis teskin edecek ve daha kuvvetli olarak sizinle beraber yürüyecektir. Mamafih şimdi Moskova'da memlekete hizmet ettiğimiz içindir ki dahile gelmiyoruz. Fakat sizin bu baptaki arzunuza ilanihaye tahammül bize pek ağır ve sefilane geleceğini

⁸⁸² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,232

⁸⁸³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,233

⁸⁸⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,233

biliniz. Hariçte kalmanın Türkiye ve İslam alemi için faydasız ve belki tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz diyerek başarılar dilemiş.⁸⁸⁵

23 Ağustos 1921’de Ankara hükümetinin Roma Sefiri Cami Bey’den gelen mektupta Salih Paşa’nın Roma’da olduğunu ve Bekir Sami Bey’in de geleceğini ve hemen gelmesini yazar. 26 Ağustos / 31 Ağustos 1921 tarihleri arasında yazdığı notlarında Roma’ya gelerek Salih Paşa, Cami Bey ve Bekir Sami Bey ile görüştüğünü anlatır. Salih Paşa, Avrupa başkentlerine özel bir görevle barış görüşmeleri için yollanmıştı. Salih Paşa, İtalya, Fransa ve Londra’ya giderek görüşmeler yapacaktı.⁸⁸⁶ Bekir Sami Bey’de Fransa ile yaptığı görüşmeleri anlatır.

17 Eylül 1921’de yaşanan Sakarya zaferine sevinir ve iyi değerlendirilmesi gerekliliğine inanır. 28 Eylül’de Ahmet Rıza’ya mektubunda askeri başarı gösterilmeseydi, istedikleri her şeye boyun eğileceğini, “askerlikte gösterilen kudret ve muvaffakiyet siyaseti dahiliye ve hariciyenin tedvirinde gösterilemediğini ” anlatır.⁸⁸⁷ İngiltere ile anlaşılabilirliğini, güçlü bir hükümetin gerekliliğini, İstanbul’un zaafını ve toplanacak olan konferansta gerekirse Misak-ı Milli’den tavizler verilebileceğini yazar.⁸⁸⁸ Barış anlaşmasının yapılmasından sonra partilerinin yeniden kurulmasını yazmıştır.⁸⁸⁹

Ben İttihat ve Terakki Fırkasının hatta ismini değiştirmeksizin ihyasına taraftarım. Bu fırkayı Roma’da beynimizde görüşülen tarzda teşkil etmek,bir kongre toplayarak programını tesbit eylemek lazımdır. İttihat ve Terakki’de her türlü şaibeden muarri pek çok erbabı kudret ve namus vardır. Bunların ekserisini yeni fikirler ve prensipler etrafında toplamak imkanı mevcuttur.

Sulthan sonra meclisin yenilenmesini yeni bir kurucu meclisin oluşturulması gereğini de söyler. 26 Ekim 1921’de iki seneden sonra İsviçre’yi terk eder Paris’e gelir. Avrupa’da bu kadar çok kalacağını zannetmediğini, borçlarının yığıldığını, birkaç ay daha Hüseyin Cahit Bey’in maaşlarıyla idare edeceklerini ve ne yapacağını bilemediğini söyler.⁸⁹⁰ Paris’te bu borçların ve duyguların altında ezilirken

⁸⁸⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,235-236

⁸⁸⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,243

⁸⁸⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,252

⁸⁸⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,253

⁸⁸⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,253

⁸⁹⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,256

mektuplaşmalarını sürdürürken, Aralık 1921 ‘de Sait Halim Paşa’nın da Roma’da Ermeni canilerce öldürüldüğü haberini alınca üzülr.⁸⁹¹

21 Aralık 1921’de Dr. Nazım Bey’e yazdığı cevapta Ankara’nın İttihatçı ve Enver Paşa düşmanlığını, bir gazete çıkarmanın yararlı olmayacağını, şimdilik İttihat ve Terakki Cemiyeti adına kimsenin bir söz söylememesini, önce bir kongre toplanmasını ve burada belirenen temsilcilerle işlerin yürütülebileceğini anlatır”.⁸⁹² 23 Aralık tarihli gazetelerde Mehmed Cavid Bey’in beklediği, Divan-ı Temyiz kararı haberi yer alır. Bu onun yurda dönüş ümitlerini artırır.

Ocak ve Şubat 1922 yıllarında Weil ve yaptığı diğer görüşmelerde Hüseyin Cahit Bey’in Düyun-ı Umumiye delegesi seçilmesi için çalışır. Weil ve Nogaro ‘da destekler. 5 Şubat’ta Mustafa Kemal Paşa’nın Vakit gazetesinde beyanatında Anadolu’nun teşkilatı, siyasi durum hakkında bilgiler verirken hayat hikayesi de anlatılıyordu. Vakit gazetesinde Mustafa Kemal’in İttihat ve Terakki’nin kurucusu olduğunu ve Suriye’den geldiğinde Ömer Naci ile görüştüğünü Osmanlı Hürriyet Cemiyetini teşkil ettiğini ve sonra Dr. Nazım Bey’in Selanik’e geldiği vakit bu ismin İttihat ve Terakki’ye çevrildiğini söyleniyordu. Bu konular hakkında fazla bilgisi olmadığı için Mehmed Cavid Bey, İsmail Canbolat’a sorar. Cevabı” Osmanlı Hürriyet ve Tevhid-i Milliyet Cemiyeti teşekkül ettiği zaman Mustafa Kemal’in ismi hiç geçmediği, kendisinin de Selanik’te olmadığını, mührün kısaca Osmanlı Hürriyet Cemiyeti diye kazdırıldığını söyler. Dr. Nazım, Selanik’e geldikten sonra nizamnamede düzenlemeler yapılarak beş kişilik bölükler halinde gizli yapılanmalar oluşturulur. Mustafa Kemal Paşa’nın da kendi beş kişilik bölüğünde olduğunu anlatır.⁸⁹³ Gazetede geçen bilgilerin yanlış olduğunu öğrenir.

11 Mart 1922’de Kemal Bey, Cahit Bey, İsmail Canbulat ve Mehmed Cavid Bey arasında yapılan görüşmede kimsenin İttihat ve Terakki adına konuşamayacağına, programı İstanbul’da toplanacak kongrenin yapabileceğine dair karar verirler. “Her halde Anadolu teşkilatı esasiyesine hiçbirimiz taraftar olmadıkça eski usulde meşrutiyette devamı müreccah bulduk. Ayan meselesinde ben musir olduğum halde diğerleri buna tali bir şey addettiler. Esami hakkında ve fırkanın rüesası-

⁸⁹¹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,260-261

⁸⁹² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,264-265

⁸⁹³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,269

i muhtemelesine dairde münakaşalar oldu”.⁸⁹⁴ İzzet Paşa, Salih Paşa gibi hariçte olanlara teklif götürülmesi kararlaştırıldı. Kemal, teşkilatımızın kuvvetini koruması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa’nın bu teşkilatın başına geçmesini teklif etmeyi önerir. Toplantıda olanların hepsi bunu kabul etmişlerdir.⁸⁹⁵ Daha sonra 1923 ‘te Şişli toplantısında da aynı konular müzakere edilmişti. Mehmed Cavid Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın evet diyeceğini sanmadığını söylemiş. Kemal , İstanbul’da teşkilatı korumak, Ankara’da geliştirmek ve güçlendirmeye çalışacağını ve konuşmaların şimdilik gizli kalmasına karar verilir. Eğer Mustafa Kemal Paşa, kabul ederse aleni çalışılacak, aksi halde gelecek için teşkilat yapmayı sürdürecektir. “Memleketin artık ne fazla insan feda etmeğe ne fazla masraf ihtiyar eglemeğe tahammülü kalmadı” diyen Mehmed Cavid Bey, arkadaşlarıyla yapılması muhtemel barış görüşmeleri hakkında da görüşürler.⁸⁹⁶

18 Mart- 29 Mart 1922 başlıklı notlarında İzzet Paşa ile görüşmek için Paris’e geldiğini ve Nabi Bey, İzzet Paşa, Cemal Paşa ile görüştüğünü anlatır.⁸⁹⁷ Cemal Paşa , Afganistan’da yaptığı faaliyetlerinin raporlarını ve mektuplarını göstermek için Mehmed Cavid Bey’i davet eder. Belgeleri inceleyen Mehmed Cavid Bey, bu belgelerden Cemal Paşa’nın Afganistan’da sadece bir ordu müfettişi değil aynı zamanda sultanında siyasi müşaviri pozisyonunda olduğunu anlar.⁸⁹⁸ Afganistan’ı İngiltere tarafından Rus tarafına meylettirmeye çalıştığını Paşa, anlatır.

İtalyan Nogaro, İtalyanların mıntika bölgelerinden vazgeçeceklerini ama bazı tavizler verilmesini istemiştir. İtalyanların kömür, petrol ve buğday olmak üzere 3 şeye ihtiyacı olduğunu, birincisini Ereğli, ikincisini Van ve Bitlis, üçüncüsünü ise Menderes havzasını sulama projeleriyle ihtiyaçlarını gidereceklerini düşünüyorlarmış. Mehmed Cavid Bey, notlarına “Van’da petrol ? “, diye şaşkınlığını yazar.⁸⁹⁹

Yusuf Kemal Bey ve Hamit Bey’ler ziyaretlerinde Curzon ve Poincare ile görüşmelerini anlatmışlar ve ayrılırken yabancılarla müzakerelerde deneyimli olmadıkları için ekonomik ve mali konularda sulh görüşmeleri sırasında yardımını

⁸⁹⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,273

⁸⁹⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,273

⁸⁹⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,273

⁸⁹⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,275-277

⁸⁹⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,278

⁸⁹⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,280

rica edebilir miyiz diye sormuşlar. O, ” muavenet ne demek bu benim için bir vazifedir dedim”.⁹⁰⁰

İzzet Paşa ile birlikte Ahmet Rıza’yı ziyaret ederler. Gece ise İzzet Paşa, kendisine Halk Şurular Fırkasının nizamnamesiyle, İslam İhtilal Cemiyetine ait talimat nameleri, beyannameleri gösterdiğini kaydeder.⁹⁰¹ Mehmed Cavid Bey’in Avrupa’da mektuplaşma trafiğinin son derece hızlı olduğunu günlüküklerinden takip ettiğimiz gibi, Murat Bardakçı eserinin 98 ile 304 sayfaları arasını Mehmet Cavid Bey’e gelen mektuplara ayırmıştır.⁹⁰² Günlüklerine bakıldığında bu mektuplar, Mehmed Cavid’e gelenlerden sadece küçük bir kısmıdır.

Nogaro, İngiltere’nin Türkiye’den isteyeceği 100 milyon sterlin tazminatı söyler. Mehmed Cavid Bey, “Türkiye”nin senevi 2 milyon İngiliz lirası veremeyeceğini ve bu masarifin Yunanistan’dan bizim talep edeceğimiz hasarat bedeliyle takas edilmesini söyledim”.⁹⁰³ İtalyanlar ile de yapılacak olan barış görüşmelerini yürüten İzzet Paşa ile görüşür. Birlikte maddelerini incelerler ve gereken düzeltmeleri yapmasını ister. Van ve Bitlis maddelerini kabul etmemesini özellikle tavsiye eder. İtalyan müsteşar gelince İzzet Paşa, ilgili olmadığı halde Mehmed Cavid Bey’e de kalmasını söyler. İzzet Paşa, İtalyanların petrol ihtiyaçları için Van ve Bitlis’te hak verecek olan maddeyi imzalamayacağını söyler.⁹⁰⁴ Bu arada İzzet Paşa , gazetelerinde çalışmalarını sürdürmeleri için Nihat Reşat Bey’e aylık 1000, Harun’a da 500 frank yollamayı kabul eder.

6 Nisan 1922’de İzzet Paşa, Paris’te bulunduğum sırada otel masrafının kendileri tarafından ödeneceğini Ethem bey vasıtasıyla iletmişti. Ancak diğerleri maaşlı ve yevmiyeli geldiklerinden ve Mehmed Cavid Bey’in de resmi bir sıfatı olmadığından Paris’te otel masraflarını kendisi ödemek zorunda kalmıştı. “Borç bini aştıktan sonra düşünülmez diye bir darbimesel var. Benimki ise birkaç on bine balığ olduğu için bu ummana bir katre daha ilave etmekte bir mahzur görmemiştim. Avdetimde İzzet Paşa, Cevat Bey vasıtasıyla buraya 2000 frank gönderdi”⁹⁰⁵ İsmail Canbulat Bey, Bekir Sami Bey’in anlattığını mektubunda aktarır . Her ne kadar doğrudur ama ,”Mustafa Kemal’in

⁹⁰⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,282

⁹⁰¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,282

⁹⁰² Bardakçı,2014,**a.g.k.**, 98-304 arası

⁹⁰³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,284

⁹⁰⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,286

⁹⁰⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,288

kendisini niyabeti hükümete geçmek için en küçük bir şehzadeyi padişah yapıp tahsiline itina etmek fikrinde bulunduğunu yazıyor” .⁹⁰⁶

20 Nisan 1922’de Berlin’de Bahaattin Şakir ve Cemal Azmi Bey’lerin öldürüldüğünü öğrenir. Ermenilerin eski ittihatçı kabine üyelerini ve İttihatçıları öldürmek için listeler hazırladıkları ve Mehmed Cavid Bey’lerin de adının bulunduğu konuşuluyordu. İsviçre’de Mehmed Cavid Bey’e de suikast yapılacağına dair daha evvel polis kendisini uyarılmıştı. Bu suikast girişimlerinden en çok zararı yine Ermenilerin göreceğini, hiç ders almadıklarını belirtmektedir.⁹⁰⁷

24 Nisan 1922’te İsmail Canbulat’tan gelen mektupta polis muavini ile görüştüğünü ancak listeyi kendine göstermediklerini yazıyor. Başka kanaldan listeyi görenler Cahit’in, Mehmed Cavid Bey’in ve İsmail Canbolat’ın da adının olduğunu söylerler.⁹⁰⁸ İsmail Canbolat, yer değiştirmeyi teklif etse de Mehmed Cavid Bey kabul etmez.⁹⁰⁹ Ancak bu haberlerin eşi Aliye’yi üzdüğünü yazar. “yalnız şu haberler zavallı refikamı çok sarsıyor. O çok müteessir ve çok düşünüyor. Bazen dakikalarca dahiıyor. Sonra derununda bir ah ediyor. Suçsuz bir adam için bu ıstıraplara şahit olmak ne fena ne güç”.⁹¹⁰ Bu sorunlarla uğraşırken maddi açıdan da üzülen Mehmed Cavid Bey’e Mösyö Weil, daha evvel defalarca para istemediğini söylese de 25.000 franklık bir çek yollayarak dostunu rahatlatır.⁹¹¹

4 Mayıs 1922’de Fethi Bey’in demecinde, “Anadolu kapıları Kuvayı Milliye’ye muhalif olmayana bi’l-umum İttihat rüesasına açıktır” söylediği bilgisini İsmail Canbolat kendisine iletmiştir.⁹¹² Ziyaretine gelen Nuri Bey , Hüseyin Cahit Bey’in Düyun-ı Umumiye komiserliğini Ankara’nın tanımayacağına dair telgraf geldiğini ve bu nedenle vazgeçildiğini söyler. Yerine kendisini düşündüklerini ve Ankara’dan böyle bir telgraf gelmemesi için ismini saklı tuttuklarını söyler.⁹¹³

11 Mayıs 1922’de Düyun-ı Umumiye tepkileri önlemek için adını gizlemeyi başarmış ve kısa süre sonra seçildiğine dair telgraf almıştır. Hüseyin Cahit Bey’in tekrar seçilmesi için her şeyi yapmıştı. Ankara hükümetinin karşı koyması nedeniyle

⁹⁰⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,291; 14 Nisan 1922

⁹⁰⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,294

⁹⁰⁸ Madam Ziya Bey’in oğlu Jack öğrenir.

⁹⁰⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,295

⁹¹⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,295

⁹¹¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,296

⁹¹² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,296

⁹¹³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,298

Hüseyin Cahit Bey seçilemese de Mehmed Cavid Bey, ikimizden biri olsun yeter mantığını güder. Daha önce onun maaşı ile idare ettiklerini, şimdi ise kendi maaşıyla iki ailenin geçinebileceğini söyler.⁹¹⁴ 18 Mayıs'ta tekrar Paris'e gelir. Düyun-ı Umumiye'ye seçilmesine Ankara'dan ve İngiltere'den itiraz olup olmadığını öğrenmeye çalışır.

20 Mayıs'ta, Müzaheret Cemiyeti Reisi Çürüksulu Mahmut Paşa mektupla Mehmed Cavid Bey'in Cemiyet-i Akvam'a üye olmasını yazar. Rıfat Paşa, Prenses İffet ve Leyla Hanım'a da teklif emişler. Teşekkür ederek kabul etmeyeceğini bildirir.⁹¹⁵ Haziran'da Çürüksulu Mahmut Paşa, üyelik için Hüseyin Hilmi Paşa ile Mehmed Cavid'in ismini cemiyete bildirdiğini ve kabul etmelerini istese de her ikisi de kabul etmezler.⁹¹⁶

5 Haziran 1922'de Gabriel ile görüşmesinde Ermeni iddialarından, geri dönüşlerinden ve suikastlardan, listelerinden konuşurlar. Mehmed Cavid Bey, Harun'a yazdırttığı yazıyı haberi yokmuş gibi okur. “Şimdide Türk müfritleri mukabele-i bi'l-mislde bulunacaklarmış.” Ermenilerin bu suikast işlerine devam etmelerinin sonucunun bu olacağını bunu imkansız görmediğini söyler.⁹¹⁷ Gabriel'de bu cinayetleri Taşnakların işlediğini, bunların reislerini çağırıp nasihat edeceğini söylemiş.⁹¹⁸

İstanbul'a gelmesinde sakınca kalmayan Mehmed Cavid Bey, Paris'te görüşmelerine devam etmiş ve Haziran ayı sonunda yurda dönme hazırlıklarına başlamıştır.

3.7. İstanbul'a Dönmesi ve Faaliyetleri

Mehmed Cavid Bey'in yurda dönmesinde sorun ortadan kalkınca 29 Haziran 1922 tarihinde Paris'ten ayrılarak İstanbul'a doğru yola koyulur. Günlüğünde dönüşün getirdiği heyecanı, beklentilerini ve mutluluğunu uzunca ele alır.⁹¹⁹ 34 ay süren Avrupa hayatından kurtulduğunu, endişelerle, korkularla, maddi sorunlarla boğuştuğunu, gelecek ay kimden borç alabileceğini düşündüğü günleri, hakkında bitmeyen suçlamaların sürmesini, ülkenin içinde bulunduğu duruma üzülmelerini anlatır ve

⁹¹⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,299

⁹¹⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,300

⁹¹⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,303

⁹¹⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,304

⁹¹⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,305

⁹¹⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,309

borçlarının dökümünü yapar. Borçlarını ödemesinin yıllarını alacağını, siyasetten ayrılmak istemediğini, bundan sonra ailesi için yaşayacağını yazar.⁹²⁰

3 Temmuz 1922’de kimseye haber vermeden, yıllar önce kaçmak zorunda kaldığı İstanbul’a gelir.⁹²¹ 4 Temmuz ‘da artık yeni geçim kaynağı olan Düyun-ı Umumiye’ye giderek Meclis Reisi De Closiere’ i ziyaret eder. De Closiere, Hüseyin Cahit’i veto eden Ankara’nın , Mehmed Cavid Bey için bir girişimde bulunmadığını söyler.⁹²² Bunda hiç şüphesiz Mehmed Cavid Bey’in Türk heyetlerinin Avrupa’da ki faaliyetleri sırasında yaptığı yardımlar ve girişimleri etkili olmuştur.

10 Temmuz 1922’de Düyun-ı Umumiye’de iken eski dostları, tanıdıkları ziyaretine gelir. ”Düyun-ı Umumiye kurulalıdan beri bu kadar Türk ziyaretçi görmemiştir” gazeteciler röportaj yapmaya gelirler. Ziyaretine gelen Mahir Sait Bey, her ne kadar gazetesinde aleyhinde yazılar yazmış olsa da fakirlikten bahsedince “evvelce olduğu gibi bu defada küçük bir muaveneti nakdiyede bulundum” .⁹²³

İtalyan Dayinler Vekili Nogaro ve İngiltere Dayinler Vekili Adam Black, Mehmed Cavid Bey’in Dayinler vekili olmasından memnundur. Osmanlı maliyesinin maaşları ödeme gücünü kaybettiğini , Düyun-ı Umumiye idaresinden yardım istediğini kaydeder. Osmanlı devletinde maliyenin geleceği düşünmeden harcama yaptıklarını ve şimdi kafalarını taşlara vurduklarını yazar.⁹²⁴

11 Temmuz 1922’de Veliaht Abdülmecid’e gider. Abdülmecid, güçlü bir İzzet Paşa kabinesi isteğini padişaha kabul ettiremediğini ve hatta tahttan çekilerek Avrupa’ya gitmesini söylediğini anlatmış.⁹²⁵

19 Temmuz 1922’de Weil’den gelen mektupta Ankara’nın 100 milyon franga ihtiyacı olduğunu Ferid Bey’in söylediğini anlatılır. Ferid Bey, 40 milyonda yeter dese de Weil , banka imtiyazının uzatılması şartıyla verilebileceğini dile getirmiş. Mehmed Cavid Bey, süre uzatılmasının sırasının olmadığını belirten cevap yazar.⁹²⁶ 20

⁹²⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,309-311 arası

⁹²¹ BOA,DH.EUM.SSM,50,29,H.08.11.1340(25.06.1922);Köstence üzerinden Romanya vapuruyla yurda girmiştir.

⁹²² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,312

⁹²³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,312

⁹²⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,315

⁹²⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,,316

⁹²⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,317

Temmuz’da gördüğü Makro Garoni, General Elle ile görüşmesini ve İzmir’in İstanbul’a verileceğini söylemiş.⁹²⁷

İngiliz Rumbold ile olası barış müzakereleri hakkında görüşürler. Rumbold’un Anadolu’da parti olup olmadığını sorması üzerine, “fırka yoktur fakat arkadaşlarımız vardır dedim. Çünkü Büyük Millet Meclisini teşkil eden efradın hepsi hususi ihtilaflarını unutarak vatan gayesi etrafında toplanmışlardır”.⁹²⁸ Anadolu’da padişaha karşı bir şey olduğunu sanmadığını , hanedanlığın süreceğini de söyleyerek Türk tarafının kabul edebileceği barış şartlarını anlatır.

19 Ağustos 1922’de Hükümet, Ayan Meclisi ve bazı üyelerden bir tasarruf komisyonu kurmuş. Mehmed Cavid Bey, Tevfik Paşa’ya bankalardan, Düyun-ı Umumiye’den ve ticaret odasından da adamlar alırsa daha sağlıklı rapor alabileceğini söyler.⁹²⁹ Bu arada Bakanlar Kurulunda yer alanların silik ve aciz kimseler olduklarını ama daha beterlerinin geleceği endişesini taşıdıkları için kalmalarına duacı olduklarını günlüğüne yazmaktadır.⁹³⁰ 23 Ağustos 1922’de İzzet Paşa barış konferansı olasılığından bahseder. Eğer görev kendine verilirse , birlikte gideceklerini söyler. “Ben de cevaben irade-i seniyye ile bir memuriyet kabul edemeyeceğimi hususi olarak konferansın içtima edeceği mahalde bulunabileceğimi söyledim”.⁹³¹

Düyun-ı Umumiye’de çalışmalarından ve ortamdan bahseder. Çalışanlarla arasının iyi olduğunu ancak Ermeni ve Rumların çok olması veya Türklerin az olmasının şikayetlere neden olduğunu yazar. Kriz nedeniyle işten çıkarılan Türklere iş bulunmasına da yardım eder.” Fakat esas itibarıyla bu dairede Rumların Ermenilerin terakki etmiş olmalarını pek tabii görmek iktiza eder. Çünkü senelerden beri bu müesseseye rağbet edenler onlardı ve o zamanlarda bizden iki lisana vakıf pek az kimse vardı. Birkaç senedir ki Türkler bu daireye rağbet ediyorlar. Böyle devam edecek olursa on seneden evvel şüphe yok ki ekser müdüriyetleri onlar işgal edeceklerdir”.⁹³²

31 Ağustos 1922’de , cepheden gelen zafer haberlerinin yüzleri güldürdüğünü ve İzmir dahil olmak üzere Anadolu’nun kurtarılmasının beklendiğini yazar.⁹³³

⁹²⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,317

⁹²⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,321; 10 Ağustos 1922

⁹²⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,324

⁹³⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,325

⁹³¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,326

⁹³² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,327;24 Ağustos 1922

⁹³³ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.** C.II,328

7 Eylül 1922’de Ankara İstihzarat-ı Sulhiye Komisyonu Reisi ve Trabzon Mebusu Hasan Bey, Londra Konferansı sırasında yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür ederek mektubuna başlıyor ve Mehmed Cavid Bey’den sulh barış görüşmelerinde “evrakı nakdiye meselesinde hükümetin savunması gereken tezin ne olması gerektiğini, evrakı nakdiyeden memleketimizden ayrılan mahallere de Düyun-ı Umumiye için tayin edilen nispetler dairesinde hisse tefriki icap edip edemeyeceği konusunda görüşlerini sorar”.⁹³⁴ Mehmed Cavid Bey hemen cevap yazarak önce evrakı nakdiyenin tarihçesini yaparak birinci tertibin mukabili olan altınların talep edilmesini, memleketimizden ayrılan mahallere evrakı nakdiyeden hisse verilemeyeceğini söyler.⁹³⁵ 11 Eylül 1922’de Büyük Taarruz sevincini kaleme alır.

İstanbul bir vecd ve heyecan içinde. Süruru umumi meşrutiyetin ilk günlerini andırıyor. Yalnız o günlerin taşkınlıkları yok. Herkes memnun ve handan . Bu ne mucizevi bir zafer. Zannediyorum ki bu sürati muhayyire zaferin amillerini de şaşırtmıştır. Adalar denizini ve İzmir’i kurtaran ordu birkaç gün sonra Anadolu’da tek bir düşman neferi bırakmayacaktır. Rumlar mütarekeden beri irtikap ettikleri cinayetlerin tazyiki havf ve azabı altında perişan bir halde. Birkaç hafta evvel İstanbul’u işgal edeceklerini beklerken şimdi bütün emellerinin yıkıldığını görüyorlar. Hem ne müthiş yıkılış. Ermeniler endişenak ve mütevehhiş. Bütün Türkler -birkaç Damat Ferit bakayası müstesna olarak- bayram yapıyorlar. İşte bu harikulade günlerin bilançosu.⁹³⁶

18 Eylül ‘de şimdi herkes tarafsız bölgeye Türklerin asker çıkarıp, çıkarmayacağını soruyordu. Ankara temsilcisi Hamit Bey, hemen asker çıkaralım oldu bittiye getirelim demektedir. Adam Black, savaş çıkar diyordu. Mehmed Cavid Bey, İtilaf devletleri temsilcileriyle yurt dışında yaptığı görüşmelerde İzmir’i bırakabilecekleri intibasını almıştı. Bu nedenle bu zaferin en büyük yararının Trakya ve Edirne’nin kurtarılması olduğunu belirtmektedir. “İzmir zaten harbsiz dahi kurtulacaktı. Anadolu zaferi Trakya’yı ve Edirne’yi tahlis ettirmiştir”.⁹³⁷

22 Eylül günü notlarına Mehmed Cavid Bey, İzzet Paşa ile görüşmesinde mevcut durumda padişahın yerinde kalamayacağını söyler. “Zat-ı şahane şimdiden çekilip yerine Mecid Efendi gelecek olursa atiyen usulü verasetin bağteten tebdili, gayri

⁹³⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,328

⁹³⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,328

⁹³⁶ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,330

⁹³⁷ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,331

balıĝ bir Őehzadenin padişah olması gibi teŐebbüsatın önu alınabileceĝini söyledim”⁹³⁸. Ertesi ĝün gördüĝü Dahiliye Vekili Ali Rıza Paşa’ya da aynı Şeyleri söyler. Ahmet Rıza Paşa’ya padişah, ne yapılması gerektiĝini sorunca , “Şimdi artık tavsiye edilecek bir Şey kalmadı, evvelce vuku bulan müracaatım isaf buyurulmadı. Ferid Paşa sadareti memleketin başına bu felaketleri getirdi demiş”.⁹³⁹

De Cloisere ile Frank Boullion- Mustafa Kemal Paşa’nın mülakatını konuşmuşlar ve Boullion’un Mehmed Cavid Bey’le görüşmek istediĝini iletir. İstanbul’a gelirse uğrayabileceĝini ve görüşebileceklerini söyler.⁹⁴⁰ 9 Ekim’de İngilizlerde Fransızlar gibi Mudanya Konferansı’nda görüşmelerin yavaşlıĝından Şikayet ederler. Sonuç alınamayacağı konuşulurken bu duruma Mehmed Cavid Bey, çevresine Şark usulünce anlaşmanın son dakikada yapılacağını söylemekteydi.⁹⁴¹

Ankara hükümetinin İstanbul’un işgali ve Mebusan Meclisinin kapatılmasından sonra yapılan kanunları, nizamnameleri , borçları ve imtiyazları tanımayacağına dair kanun yayınlanınca eleştirir.⁹⁴²

Kavanin ve nizamata bertaraf, fakat istikrazat ve avanslar müttefik devletler komiserlerinin emirleriyle veya arzuları ile icra edilmiş olduĝu gibi garanti mukabilinde de yapıldıĝından bunları tanınamaya nasıl imkan olabilir? Ankara hükümeti bu iddiasıyla müttefiklerinin gözlerini açmış ve akd olunacak sulh muahedenamesine bütün bu muamelatin meri ve muteber tutulacağına dair bir madde ilave ettirmeĝi düşünmelerine sebep olmuştur. Ve bu suretle yapılan muamelatin cidden Őayanı kabul olmayanlarını da kabul etmek ıztırarında kalacaklardır.

23 Ekim’de Şerif Paşa, Mehmed Cavid Bey’in aleyhinde Ankara’da bir muhit olduĝunu ve “bu Őayanı teessüf hali benim için deĝil memleket için ıslah etmeye çalışmak lazım geldiĝini söylüyor”.⁹⁴³

27 Ekim’de İzzet Paşa , konferans için İstanbul’a bir saat evvel gelen davetnameyi okur ve birlikte gitmeyi teklif eder. Mehmed Cavid Bey, Duyun-ı Umumiye temsilcisi olmasından dolayı irade-i seniyye ile gidemeyeceĝini , müşavir olarakta gidemeyeceĝini fakat Duyun azası sıfatıyla konferansın içtima ettiĝi yerde bulunabileceĝini söyler. İzzet Paşa, Mehmed Cavid Bey’e teşekkür eder. Mehmed

⁹³⁸ Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,332

⁹³⁹ Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,334 ; 5 Ekim 1922

⁹⁴⁰ Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,335

⁹⁴¹ Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,336

⁹⁴² Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,338 ; 17 Ekim 1922

⁹⁴³ Kocahanoĝlu,2000,**a.g.k.**,C.II,339

Cavid Bey, “bu meseleyi şu suretle hallettikten sonra İstanbul Hükümeti Heyet-i Murahhasa’sının konferansa gitmesine imkan görmediğimi, İstanbul bunda ısrar edecek olursa Ankara’nın konferansta hazır bulunmayacağını ve binaenaleyh konferans inikat edemeyeceğini bi’n-netice yine İstanbul’un sarfinazar etmesi lazım geleceğini söyledim. İzzet Paşa’yı bu sözlerime rağmen ümit var gördüm”.⁹⁴⁴ İzzet Paşa ve Mehmed Cavid Bey, konferansa birlikte gitmeyi planlamışlar ancak 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasını hesap etmemişlerdir. Saltanat kaldırılmamış olsaydı, İzzet Paşa Osmanlı Hükümeti adına, Mehmed Cavid Bey’de Paşa ile birlikte Düyun-ı Umumiye temsilcisi olarak katılacaklardı.

3 Kasım 1922 notlarında, saltanatın kaldırılması sürecini değerlendirir. Refet Paşa’nın İstanbul’a gelmesinden sonra yaptığı konuşmalarında milletin saltanat ve hakimiyetinden ve hilafetten bahsedip, padişahlığa dair bir kelime söylememesinin aslında olabilecekleri gösterdiğini belirtmektedir. Refet Paşa’nın kendine verilen görevi yaptığını, rastgele değil bilinçli olarak öyle konuştuğunu ekler. İstanbul hükümetinin ve padişahın yerlerini koruma arzuları ve Osmanlı Devletinin konferansa katılacağı haberleri kaçınılmaz bu sonu hazırlamıştır.⁹⁴⁵ Mehmed Cavid Bey, daha evvel İzzet Paşa’ya da İstanbul hükümetinin bittiğini dile getirmişti.

Gece İzzet Paşa, sarayda toplantıların sürdüğünü, padişahın hükümetin çekilmesini istemediğini anlatır. İzzet Paşa, Refet Paşa ile konuşmasına ve onun verdiği muhtıraya dayanarak,” oluşacak hükümetlerin halife tarafından tasdik edileceğini, meşruti hükümetlerde hükümdarın sahip olduğu yetkinin halife tarafından yapılacağını söylemiş.“ Mehmed Cavid Bey, yanlış anlama olabileceğini söylese de İzzet Paşa, Refet Paşa’nın dediğini iddia etmeyi sürdürür. Buna inanmadığını yazar.⁹⁴⁶ 4 Kasım’da Mehmed Cavid Bey’in dediği olur ve hükümet istifa eder. Ancak padişah hala yerinde kalmaya devam etmek niyetindeymiş.⁹⁴⁷ Aynı gün Weil’e olan 25.000 frank borcunu ödeyerek bir yükünden kurtulduğunu belirtir.

5 Kasım’da Akşam Cloiser’in evinde Adam Black ve başka misafirlerle bir araya gelirler. Refet Paşa’nın İstanbul’un tahliyesi ve işgalci donanmanın çıkmasına dar verdiği notalar konuşulur. Ayrıca Duyun-ı Umumiye’ye el konulur mu endişesi

⁹⁴⁴ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,340

⁹⁴⁵ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,341-342

⁹⁴⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,341

⁹⁴⁷ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,342; “Padişah, hala muhafaza-i mevkide inatkar”der.

tartışılır. Ankara’da gücün Mustafa Kemal Paşa’da mı yoksa meclisin bir kısmında mı olduğu konuşulur. Onlar , mecliste bir grubun Mustafa Kemal Paşa’yı yönlendirdiğini düşünürler. Mehmed Cavid Bey ise, “Ben bunlara tamamen aksi bir fikirdeyim ve meclisin ekseriyeti azimesinin hali hazırda Mustafa Kemal Paşa’nın elinde olduğuna eğer Mustafa Kemal Paşa arzu etmemiş olsaydı bütün bu mukarreratın ittihaz edilmeyeceğine kaniim” görüşünü savunur.⁹⁴⁸

Ankara’dan gelen Muhtar Bey, saltanatın kaldırıldığı gün Mecliste yapılan tartışmaları ve gelişmeleri anlatır.⁹⁴⁹ Muhtar Bey , yapılacak olan konferansta mutlaka bulunmasını ister. Mehmed Cavid Bey, Avrupalılarla uzun müzakereler sonucunda yaptığı bir anlaşma olduğunda bunun yürürlüğe girip girmeyeceğinde kimsenin bir endişesi olmadığını anlatır. “Şeraiti hazırda dahilinde işi benim bu yolda taahhüdatta bulunmaklığıma imkan yoktur. Hususi olarak konferansta hazır bulunabilirim. Fakat bunun içinde kendilerin davet etmeleri iktiza eder” der.⁹⁵⁰

7 Kasım 1922’de gümrüklerde yeni usulün uygulanması ile piyasalarda telaş başlayınca herkes Refet Paşa’ya koşar. Refet Paşa, hemen Tahsin bey’i yollayarak , piyasalara güven vermek için muhtıra yazmasını istemiş. Mehmed Cavid Bey, bu işin muhtıra ile olamayacağını söyler.⁹⁵¹

Mehmed Cavid Bey’in her zaman hasmı olan ve her türlü karalamayı yapan Ali Kemal’in iki gün evvel yakalanarak İzmit’e kaçırıldığını ve öldürüldüğünü yazar. Ali Kemal’in eşi, henüz eşinin parçalandığını bilmiyor ve Mehmed Cavid Bey’in evine gelerek yardım istiyordu. “Bu hadiseyi haber almış olduğum için bugün beni görüp bir imdat bulmağa gelmiş olan haremimi ısrarına rağmen kabul edemedim. Refikamı görüştürmekle iktifa ettim”.⁹⁵²

3.7.1. Lozan Barış Konferansının birinci devresine davet edilmesi

İstanbul’da Düyun-ı Umumiye’de çalışmayı sürdüren Mehmed Cavid Bey, ülkenin ve Avrupa’nın nabzını tutmayı devam ediyordu. Yabancı ve yerli kesimlerle idarecilerle görüşüyor, yılların getirdiği birikimi nedeniyle de fikirlerine danışılıyordu. Öyle ki onun müzakereci yapısını bilen, deneyiminden yararlanmak isteyen İzzet Paşa,

⁹⁴⁸ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,343

⁹⁴⁹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,344-345

⁹⁵⁰ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,346

⁹⁵¹ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,346

⁹⁵² Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,348; 7 Kasım 1922

olası barış görüşmelerinde padişah kendisini görevlendirirse birlikte gelmesini aylar öncesinde dile getirmişti. Avrupa’da ve Anadolu’da ki temasları Ankara üzerinde de etkili olmuş ve onlar da konferansa katılması için farklı ağızlardan tekliflerde bulunmuşlardı.

İzzet Paşa , 27 Ekim 1922’de konferans davetini Mehmed Cavid Bey’e okumuş ve birlikte gitmeyi tekrar teklif etmişti. Mehmed Cavid Bey, Düyun-ı Umumiye memuriyeti nedeniyle , irade-i seniyye ile gidemeyeceğini ancak Düyunu Umumiye azası olarak katılabileceğini söyler.⁹⁵³ İzzet Paşa ile konferansa katılmayı beklerken 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ve 4 Kasım tarihinde hükümetin istifası gibi gelişmeler İstanbul adına görüşmelere katılmasını önlemiştir. 17 Kasım 1922 tarihinde padişah Vahdettin’in ülkeyi terk etmesiyle artık güç tamamen Ankara hükümetine geçer. Eski Nafia Müsteşarı Muhtar Bey’de , 6 Kasım’da Ankara’dan dönüşünde Mehmed Cavid Bey ile görüşerek mutlaka konferansa katılması gerektiğini söylemişti.O da davet olursa Düyun-ı Umumiye delegesi olarak katılıp, yardım edebileceğini söyler .⁹⁵⁴ Müzakereci, deneyimli Mehmed Cavid Bey’in konferansa katılması için pek çok kişinin istekli olduğu görülmektedir. Şüphesiz onun Avrupa’da çevresinin geniş olması ve müzakerelerde başarılı olması özellikleri etkili olmuştur.

8 Kasım 1922’de İsmet Paşa şerefine Fatih Belediyesinde verilen yemeğe davetli olduğunu , İsmet Paşa, Rıza Nur , Hasan Bey, Zekai Bey ile birlikte yemek yediklerini anlatır. Zekai Bey, barışı isterken, Rıza Nur’un ne olacağını sorduğunu anlatır. İsmet Paşa’da sulh olacak mı diye sorduğunda “exigeaut olmazsanız olacak dedim”.⁹⁵⁵ Kalabalıkta fazla konuşmak istemez.

İsmet Paşa, yarın hareket edeceklerini ve gitmeden önce görüşmek istediğini söyler. İsviçre’de iken çağırdıkları takdirde gelip gelemeyeceğini sorunca evet cevabını verir.

Gece on birde İsmet Paşa ile Mehmet Cavid Bey, bir saate yakın görüşürler. Mehmed Cavid Bey, İtilaf devletlerinin politikaları ve sulh konferansında bizden beklenenleri, nelerin kabul edilip edilemeyeceğini uzun uzadıya anlatır. İsmet Paşa’nın sorduğu sorulara da cevap verir. Bu görüşmede konuşulanlar incelendiğinde M. Cavid Bey’in ekonomide olduğu kadar siyasette de hatırı sayılabilecek birisi olduğu ortaya

⁹⁵³ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,339

⁹⁵⁴ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,344-345

⁹⁵⁵ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,349. Exigeaut: Zahmet, güçlük

çıkılmaktadır.Mehmed Cavid Bey, günlüğüne konuşmalarının satır başlarını not etmiştir.⁹⁵⁶

Bu görüşmelerden anlaşılacağı gibi İsmet Paşa'da Mehmed Cavid Bey'i özellikle ekonomik görüşmelerde yararlanmak için götürmek isterken Rıza Nur, en başından gelmesine taraftar değildir.⁹⁵⁷ Beklenen haber İsviçre'den gelir , Mehmed Cavid Bey, İsmet Paşa tarafından Lozan'a davet edilir ve mali müşavir olarak Türk heyetine yardımcı olmak için yola çıkar.⁹⁵⁸ 12 Aralık 1922'de, Lozan'a vardığında Osmanlı borçları görüşmeleri yapılmaktaydı. Mehmed Cavid Bey'e , 14 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da görüşmelerin devam ettiği sürece İstihrazatı Sulhiye Encümeninde görev yapmasına ve 5 lira yevmiye verilmesi kararı alınır.⁹⁵⁹

Mehmed Cavid Bey, birinci tur Lozan görüşmelerinde İsmet Paşa ve Türk heyeti ile birlikte her gün birlikte gelişmeleri ve görüşmeleri değerlendirir. Müzakere oyunları ve görüşmelerin seyri hakkında düşüncelerini paylaşır. Lozan'da ki Türk heyetinden Dr. Reşit Bey, Nihat Bey, Reşit Safvet Bey ve Muhtar Bey'ler İngilizlerle anlaşmaya bakalım diye İsmet Paşa'yı zorlarken Ferid Bey ve Mehmed Cavid Bey'lerde Fransa , İtalya ve Rusya ile ilişkileri kesmenin hatalı olduğunu bunları halletmenin daha kolay olacağını söylüyorlardı.⁹⁶⁰ Türk heyeti kendi içinde bile görüşmelerde ikiye ayrılır.

Zekai Bey, Berlin anlaşmasında olduğu gibi borçların taksiminin şart olduğunu, taksime uğrayan devletin borçlarının da taksim edilmesi gerektiğini savunur. Düyun-ı Umumiye ve Osmanlı Bankasında Fransa'nın etkinliğinden dolayı Mehmed Cavid Bey, buna karşı çıkar. Fransa'dan bir daha borç alamayız der. Zekai Bey'de kendilerine paraları yok diyerek tartışırlar. En başından beri Mehmed Cavid Bey'in katılmasına karşı olan Rıza Nur, bir adamın kendisine Düyun-ı Umumiye'nin rüşvet verilmek üzere 2 milyon lira yolladığı haberi geldiğini söyler. Mehmed Cavid Bey ve Cahit Bey'leri bu gelen rüşveti almakla itham eder.⁹⁶¹

Mehmed Cavid Bey, Hasan Bey ve Cahit Bey'ler Düyun-ı Umumiye'nin sermayesinin değil, faizinin taksimine karar vermişlerdi. Buna karşı çıkan Rıza Nur,

⁹⁵⁶ Kocahanoğlu,2000,**a.g.k.**,C.II,349-350

⁹⁵⁷ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,183

⁹⁵⁸ Pakalın,1997,**a.g.k.**,240

⁹⁵⁹ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,184

⁹⁶⁰ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,184

⁹⁶¹ Tunçer,2010,**a.g.k.**,240

Günther'i Zürih'e yollayarak Mehmed Cavid Bey'lerin görüşlerini Avrupalı maliyecilere sormaya yollar. Günther, sermaye taksiminin mümkün olduğu, tahvillerin taksim edilemeyeceği , kağıt bastırılarak ilave yapılabileceği gibi haberler getirince Rıza Nur, hemen Mehmed Cavid Bey'leri bulur kağıt para ilavesi ile sorunun çözülebileceğini söyler.⁹⁶²

Fransızlara sermaye taksimi yapılacağı söylenince, Fransızlar daha önceki delegelerin (Mehmed Cavid, Cahit, Hasan Bey'ler) faiz taksimini kabul ettikleri söylerler ve tartışmalar çıkar. İsmet Paşa , sermaye taksimini benimsediğinden müşavirleri toplar ve Ankara'ya danışmak için toplantıyı terk eder. İsmet Paşa, Mehmed Cavid Bey, Cahit Bey, Hamit Bey'leri getirdiğine pişman olduğunu söyleyince Rıza Nur, göndermesini ister. Mehmed Cavid Bey, önyargıyla hareket eden Rıza Nur'un İsmet Paşa'yı doldurması ve ağır ithamlarda bulunması nedeniyle mağlup olur.

Lord Curzon ve General Pelle Düyun-ı Umumiye konusunda sert ve ısrarlı konuşur. Anadolu ise tamamen kaldırmaktan yanadır. Müzakereler kesilecek noktaya gelince Pelle, Mehmed Cavid Bey ve Hamit Bey'lere müzakerenin kesilmemesini söyler. Mehmed Cavid Bey ve Hamit Bey'de Düyun-ı Umumiye konuda taviz vermeyeceklerini öğrenince fazla ısrarcı olmayalım diye İsmet Paşa'ya söylerler. Mehmed Cavid Bey'ler anlaşmanın Düyun-ı Umumiye nedeniyle kesintiye uğramaması için çalışırlar.

Bir diğer sebep Mösyö Savva'nın İsmet Paşa'ya getirdiği gizli bilgidir. Mehmed Cavid Bey'lerin haberinin olmamasıdır. Mösyö Savva, General Pelle'nin hükümetinden Düyun-ı Umumiye nedeniyle konferans kesilmesin diye telgraf aldığını İsmet Paşa'ya söylemesi ve Mehmed Cavid Bey'lerin haberinin olmaması nedeniyle anlaşmazlık artar. Bu haberi değerlendiren İsmet Paşa, lehimize karar çıkarmayı başarır. Mösyö Savva'ya İsmet Paşa, bu bilgidir dolayı 10.000 altın hediye verir.⁹⁶³

Öte yandan İsmet Paşa, Ankara'ya çektiği telgrafta maliye ile ilgili sorunların iyi gitmediğini, karşı tarafın isteklerinin çokluğunu, tezlerini iyi savunmaları ve isteklerimize karşı çıkmalarını anlatır. Ayrıca ülkenin en iyi maliyecileri (Cavid , Ferid ve Hasan ve Şefik Bey'ler yanında olmasına rağmen bunlarında aralarında uyuşmadığını söyler.⁹⁶⁴ I. Lozan barış görüşmelerinin bitiminden sonra Mehmed Cavid

⁹⁶² Tunçer,2010,a.g.k.,241

⁹⁶³ Tunçer,2010,a.g.k.,243

⁹⁶⁴ B.Şimşir. (1990).Lozan telgrafları I(1922-1923).C.II,Ankara:TTK,s.262-263; Eroğlu,2008,a.g.k.,184

Bey, yeni görüşmelerin başladığı sırada kime yazdığı belli olmayan bir mektupta bu konuya da açıklık getirmektedir. Birinci konferansta İtilaf devletlerinin borçlanmadan Suriye ve Irak'a düşen kısmın taksimine yakın olduklarını yazar. Ayrıca Balkan devletleri içinde Balkan savaşlarının bitiminden I. Dünya Savaşının başlamasına kadar geçen bir yıllık süre için hisse ayrılmasını talep edilebileceğini belirtir. Anadolu'da ki Yunanlar ile Yunanistan'da ki Türklerin mübadele edilmelerinde ise Rumların daha varlıklı olması nedeniyle Türkiye'nin zarara uğrayacağını ve hatta Yunanlıların istediğimiz tazminata karşılık olarak bunları gösterecekleri söylentilerinin olduğunu aktarmaktadır. Almanya ve Avusturya devletlerine olan borcumuzdan bizi kurtarsalar bile bu devletlerin şirketleri ile yaptığımız anlaşmalara dayalı borçlarımız sürecektir. Borçlarımızın ödenmesinde frank kullanılması haberlerinin de yerinde olduğunu belirtir. Genel borçlarımızın 38 milyon olduğunu, bunun % 20'sinin Balkanlı devletlere kesileceği, % 30'unun Irak ve Suriye'ye ayrılacağı ve bize de 20-21 milyon borç kalacağını mektubunda anlatır.⁹⁶⁵ Oysa II. Lozan barış görüşmelerinde borçların taksimi konusunda yoğun tartışmalar olsa da mesele anlaşmanın imzalanmasından sonra 13 Haziran 1928 tarihinde Paris'te imzalanan anlaşma ile bu konuda son nokta konulmuştur. Türkiye devleti 129.605.090 lira olan dış borcu, diğer devletlere taksim edilince 84.597.495 liralık kısmını ödemek zorunda kalmıştır. Osmanlı dış borçlarının % 65'ini ödemeyi Türkiye üzerine almış ve frank usulü ile ödeme yapılmıştır.⁹⁶⁶ O halde Mehmed Cavid Bey'in tahmini kalacak borç olarak gördüğü rakam 20-21 milyon lira iken, 1928 nihai anlaşma ile 84.597.495 lira olmasına bakıldığında onun I.Lozan görüşmelerinden uzaklaştırılmasının hata olduğu söylenebilir.

16 Ocak 1923 tarihinde başbakan Hüseyin Rauf Bey'den gelen telgrafta da Mehmed Cavid Bey'in Türk heyeti içinde yer almasının başından beri uygun görülmediği, mecliste vekillerin istemediğini ve hemen ilişkisinin kesilmesini yazar. Mustafa Kemal Paşa'nın da bunu istediğini belirtir. Mehmed Cavid Bey'in Düyun-ı Umumiye'de görevli olmasından ve bu kurumun çıkarlarını savunacağından ve ayrıca verilen günlük bile bahane edilir. Ayrıca görüşmelerde Mehmed Cavid Bey'in ikili görüşmelerde tanıdıklarının çok olması nedeniyle öne çıkması ve basında İsmet Paşa

⁹⁶⁵ M.Bardakçı.(2014).*İttihatçının sandığı*.İstanbul:İş bankası yayınları,s.247-248

⁹⁶⁶ Dikmen,N.(2005).Osmanlı dış borçlarının ekonomik ve siyasi sonuçları.*İÜİBF Dergisi*,19(21)s.152; N.Tepir, (2008).Düyun-u Umumiye.İstanbul:Yeni Asya matbaası.s.120,121; Osmanlı Devletinden kalan borcun 107.528.463 altın lira olduğunu ve ödemelerin 1 Haziran 1929 tarihinden başlayarak ödeneceğini belirtir.

ile Mehmed Cavid Bey'in rakip oldukları konuşmalarının Ankara'yı rencide ettiğini yazar. Bir anda istenmeyen adam ilan edilen Mehmed Cavid Bey, hakkında İsmet Paşa'nın da yapabileceği bir şey kalmaz.

Ankara'dan da haberler gelince İsmet Paşa'nın onayıyla Rıza Nur, Mehmed Cavid Bey'e azledildiğini söyler.⁹⁶⁷ Verilen emir gereği Cavid Bey'ler konferansı terk eder. Yahya Kemal, "Pişkin davrandı, isyan etmedi. İsmet Paşa'yı da görmedi. Anlaşıyordu ki Cavid Bey görüldüğü kadar asabi, atak ve hassas değildir, bilhassa maddidir. Pire için yorgan yakmaz, bir hadise yüzünden hayatının ve mesleğinin gidişini bozmaz hasılı pişkindir"⁹⁶⁸ diye bilgisizce karalar. Aliye Cavid Hanım, İsmet Paşa ile Mehmed Cavid Bey'in Lozan'da her gün iki buçukta buluştuklarını, kahvelerini kendisinin yaptığını ve dönerken de İsmet Paşa'nın teşekkür ettiğini yazar.⁹⁶⁹ Ayrılacakları zamanda Paşa ile görüştiklerini ,Yahya Kemal'in aksine bu şekilde dile getirir.

Yahya Kemal, Mehmed Cavid Bey, Hamit Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in Fransız delegesi Bompert ve eşiyle sürekli Lozan Palas holünde bir arada olduklarını ve Türk delegelerinden ayrıldıklarını belirtir.⁹⁷⁰ Diğer delegelerle ve muhabirlerle bir arada olmaları Türk heyeti arasında kampaşmayı doğurur. Özellikle Mehmed Cavid Bey'in Osmanlı borçlarının ödenmesinde ana para ve faizlerin bizden kopan devletlerle bizim aramızda taksimine karşı çıkıyor, kabul edilmeyeceğini söylüyordu. Yeniden borçlanmaya ihtiyaç duyulacağına ve bunu yaparsak bir daha borç bulmanın zorluğuna dikkat çektiğini belirtiyordu. Sadece faizlerin taksim edilebileceğini iddia ediyorlardı. Diğer Türk delegeleri ise taksim edilen devletin borçları da taksim edilir diyerek Berlin muahedesini örnek vererek karşı çıkıyorlardı. Yahya Kemal, Mehmed Cavid Bey'in ve Hamit Bey'in , " Fransızlar lehine hareket ettikleri fikri bizde hasıl olmuştu" der.⁹⁷¹

Rıza Nur Bey'de Mehmed Cavid Bey'in Fransızlara yakınlığını, borçlarda taksime karşı çıkmasını anlatır. Mehmed Cavid Bey'in bunun mümkün olmadığını ve masraflı olacağını söylediğini ve araştırma yapınca başka kaynaklardan mümkün olduğunu öğrendiğini yazar. Sonuçta ikinci Lozan görüşmelerinde Türk heyeti,faizle birlikte ana paranın da taksimi tezini kabul ettirmeyi başarır.

⁹⁶⁷ Tunçer, 2010,a.g.k.,242

⁹⁶⁸ Beyatlı,1976,a.g.k.,245; Tunçer,2010,a.g.k.,245

⁹⁶⁹ Cavid Bey,1993,a.g.k.,50

⁹⁷⁰ Beyatlı,1976,a.g.k.,145-149

⁹⁷¹ Beyatlı,1976,a.g.k.,149

Yahya Kemal, İsmet Paşa'nın kendisini çağırdığını ve Mehmed Cavid Bey ve Hamit Bey'in neden böyle hareket ettiklerini, bir kasıt olup olmadığını sorar. Yahya Kemal, "Milliyetperverliğin iktisadiyatta ve maliyede ki tecellisini, ilk defa Ankara'nın mahkemelerini bilmiyorlar, eskisi gibi hareket etmekte beis görmüyorlar. Hareketlerinde şüursuzdurlar, lakin hain değildirler fikrindeyim, dedim. İsmet Paşa, çok düşünceli idi. Bana, muhakemenden pek memnun oldum, beni ferahlandırdın, lakin bu adamları uyandırmak lazımdır, fena hareket ediyorlar".⁹⁷²

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan konferansta sınırlar, askeri sorunlar, ekonomik meseleler, yabancılarla ve azınlıklarla ilgili konular yer almaktaydı. Görüşmelerden sonuç alınamayınca görüşmeler kesilir ve heyetler geri döner. Lozan Konferansı'nın ikinci görüşmeleri 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden başlar ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanır.⁹⁷³

İsmet Paşa, görüşmelerin tamamlanarak anlaşmanın yapılmasından sonra yurda döner ve 25 Ağustos 1923'te, maliyece uzman sayılan kişilerin yabancılar menfaatine çalıştıklarını mecliste anlatarak onları ihanetle itham eder. Tevhid-i Efkâr ve İleri gazeteleri de Mehmed Cavid Bey ve Hamid Bey'in resimlerini basarak aynı suçlamalara devam ederler.⁹⁷⁴ İsmet Paşa, Mehmed Cavid ve Cahit için daha sonra bir konuşmasında "asılmaya layık, iki vatan haini"⁹⁷⁵ dediği iddia edilse de zayıftır.

Mehmed Cavid Bey, Şiar'ın defterine, Başbakan İsmet Paşa'nın istifa ettiği haberini gördüğünde sevinir ve düşmanlığının sebebini açıklar.⁹⁷⁶

Bu adama karşı benim nihaysiz bir husumet ve nefretim vardır. Siyasi hayatımda düşmanlarım tarafından çok hücumlara uğradım. Büyük haksızlıklara hedef oldum. Fakat en şeni adamlar bile bana hain demediler. Halbuki bu suflî adam, beni yalvararak götürdüğü Lozan konferansında yaptığı hataların salâhiyetdar bir ağızdan tekrar edilmemesi için ,en kolay yol olarak millet meclisi kürsüsünden beni ve diğer bir arkadaşı (Hamit bey) kendisine müşkülât yaratmış olmakla ve adeta hıyanetle itham etti.

Tüm karalamalara rağmen Mehmed Cavid ve Hamit Bey'lerin hainlik yaptığı iddiaları gerçeklikten uzaktır. Mehmed Cavid Bey'in ülke menfaatlerinden hayatı boyunca taviz vermeyen bir kişiliğe sahip olduğu ve vatansever olduğu gerçektir.

⁹⁷² Beyatlı,1976,a.g.k.,146-148

⁹⁷³ Tunçer ,2010,a.g.k.,248

⁹⁷⁴ Tunçer ,2010,a.g.k.,245

⁹⁷⁵ Tunçer ,2010,a.g.k.,242

⁹⁷⁶ Cavid Bey,2003,a.g.k.,28

Kendisine şüphe ile bakan ve düşmanca davranan eski dostu Rıza Nur ve başkalarının haksız karalamalarına hedef olmuş, Başbakan Rauf Bey'in emriyle İsmet Paşa tarafından konferans heyetinden çıkarılmıştır.

3.7.2. 12/13 Nisan 1923 - Şişli toplantısı

Mustafa Kemal Paşa, yaklaşan seçimler öncesinde eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin düşüncelerini öğrenmek istiyordu. 1923 yılının Ocak ve Şubat aylarında Batı Anadolu gezisinde Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir şehirlerini gezmiştir. Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te iken İstanbul'dan gelen gazetecilerle görüşür. Eski İttihat Ve Terakki Fırkasının İaşe Nazırı Kara Kemal ile de burada görüşür. Kara Kemal, eski İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde hatırı sayılan biri olduğu için, Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, yaklaşan seçimlerde Anadolu'da var olan farklı grupların birleştirilmelerini istemekteydi. Velid Ebuzziya'nın Milli Müdafaa Grubu, Kara Kemal'in liderlerinden görüldüğü eski İttihat ve Terakki üyeleri ile diğer grupların tek bir isimle birleşmelerini istemekteydi. Kara Kemal bunu kabul etse de Velid Ebuzziya kabul etmez.⁹⁷⁷

16/17 Ocak 1923 tarihinde yapılan bu görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa'nın seçimlerde partimizi destekleyecek misiniz? sorusuna Kara Kemal, İttihatçılar adına bir görüş bildiremeyeceğini ancak kendi adına destekleyeceğini belirtir. İstanbul'a gittiği zaman arkadaşlarıyla görüşeceğini ve bildireceğini de ekler.⁹⁷⁸ Kara Kemal, İttihat ve Terakki Fırkasının dağıldığını, ülkenin yönetiminin Mustafa Kemal Paşa ve kurtarıcılara düştüğünü söylese de Mustafa Kemal Paşa, "İyi ama bunlar yalnız senin düşüncelerin. Bakalım arkadaşlarında aynı kanıda mıdırlar? Onlarla görüş, sonucu bana bildir" der.⁹⁷⁹ Mehmed Cavid Bey, İstiklal mahkemesi sorgulaması sırasında özellikle bunu ön plana çıkarmaya çalışır.

Bunun üzerine Gazi Paşa'nın arzusunu yerine getirerek bekledikleri cevabı verebilmek ve fikirlerini almak için Kara Kemal Bey, eski arkadaşlarını davet etti. Bu arada, Doktor Nazım ve Rahmi Beylerde İzmir'den davet edildiler. Mehmed Cavid, olaylar hakkında fazla bilgisi olmadığını ne yapıldıysa hep birlikte yapıldığı, Mustafa

⁹⁷⁷ Zurcher, E.J.(1995).*Milli Mücadelede ittihatçılık*.İstanbul: Bağlam yayınları,s.189 vd.

⁹⁷⁸ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**, 10

⁹⁷⁹ Yalçın,H.Cahit.(1976).*Siyasal Anılar*. (Haz. Rauf Mutluay). İstanbul:İş bankası yayınları, s.273

Kemal Paşa'nın arzusu üzerine bu toplantıyı yaptıklarını iddia ederek bu toplantının kendisinden ziyade Kara Kemal'in girişimleriyle olduğunu vurgular⁹⁸⁰

Kara Kemal, Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini İstanbul'a gelince arkadaşlarına bildirir. Kara Kemal, Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey ve İsmail Canbolat'ın hazırladıkları bir listeye göre eski İttihatçılar toplantıya çağılır.⁹⁸¹ Toplantıya çağırılan İttihatçıların çoğu gelmese de toplantı Mehmed Cavid Bey' in evinde 12/13 Nisan 1923 tarihinde yapılır.⁹⁸² Toplantıyı yönetmek görevi Mehmed Cavid Bey'e verilir.⁹⁸³ Ayrıca aralarında Mehmed Cavid, Kara Kemal, Dr. Nazım, Rahmi ve İsmail Canbolat Bey'den oluşan bir heyet seçerler.⁹⁸⁴ İstiklal mahkemelerince "Kara Çete" olarak adlandırılan heyet, işte bu 5 kişilik heyettir.

Hüseyin Cahit Bey, toplantıda 15, 20 kadar kişinin olduğunu belirtiyor. Toplantının ilk konuşmasını Kara Kemal yaparak toplantı nedenini anlatmasından sonra, Hüseyin Cahit Bey söz alarak konuşur. Sabah ve öğleden sonra iki ayrı oturum yapıldıktan sonra toplantı ertesi güne de sarkar. Toplantı, Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa görüşmelerinin yapıldığı tarihten üç ay sonra yapılmış olduğu için delegeler toplantı hakkındaki bilgileri Meclis Başkanlığına gönderme kararı alırlar.⁹⁸⁵ Görüşmeler sonrasında 9 maddelik bir program hazırladıkları gibi siyasi amaçlarının da devam ettiğini göstermişlerdir.

İttihatçıların amacı, TBMM' de ki İttihatçıları Rauf Bey' in yardımıyla birleştirmek, gerekirse seçimlere girmek eğer bunu yapamazlarsa yeni yapılacak seçimlere Halk Grubu listesinden bazı arkadaşlarını sokabilmektir.⁹⁸⁶ İttihatçılar, nitekim seçimlere girerek yok olmayı göze alamamışlar ve İsmail Canbolat, Şükrü Bey gibi kişileri de, Ankara'nın onayıyla Meclis'e sokmayı başarmışlardır.⁹⁸⁷ Esasen İttihatçılar bu dönemlerde Mehmed Cavid Bey'in notlarındanda izlenebildiği gibi kendilerine karşı bir tasfiye hareketinden çekiniyorlar ve parti kurarak göze batmaktansa perde gerisinde kalmayı tercih ediyorlardı. 18 Nisan 1923 tarihinde bile kendilerinin bir nevi göz hapsinde olduklarını belirtebilmektedir. Bu nedenle şimdilik Mustafa Kemal Paşa ile uzlaşmanın daha hayırlı olacağını anlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmek üzere bir cevap hazırlanır. Anadolu örgütüne karşı olmadıklarını, Mustafa Kemal Paşa isterse İttihat ve Terakki'nin başına geçebileceğini, isterse başka bir örgüt kurabileceğini,

⁹⁸⁰ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,203

⁹⁸¹ Uzman,C. Avcı. (Mart 1994). İzmir suikastı. AAMD.C.10(.28),s.93

⁹⁸² Zürcher,1995,**a.g.k.**,191

⁹⁸³ Yalçın, 1976,**a.g.k.**,273

⁹⁸⁴ Avcı,1994, **a.g.k.**,93

⁹⁸⁵ Zürcher,1995,**a.g.k.**,192

⁹⁸⁶ Avcı ,1994,**a.g.k.**,93

⁹⁸⁷ Avcı ,1994, **a.g.k.**,94

isterse cumhurbaşkanı olabileceğini belirttikten sonra kendilerinin karşı koymayacaklarını ve partilerini yeniden diriltme düşüncesinde olmadıklarını anlatırlar. Ayrıca yapılacak seçimlerde mebusluk istemediklerini eğer Mustafa Kemal Paşa isterse içlerinden istediklerini alabileceğini belirtirler. Seçimlerde muhalefet etmeyeceklerini belirterek İstanbul gibi örgütünü az çok koruyan yerlerde Anadolu'nun adaylarına da yardım etmeye hazır olduklarını iletirler.⁹⁸⁸ Herhalde bu cevap içeriği nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'yı tatminden ziyade endişelerini artırmıştır. Hüseyin Cahit Bey, bunun Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildiğini, onun ise kendilerine teşekkür ederek yardıma gerek olmadığını, İttihatçılardan tek beklentisinin bir şeye karışmamaları olduğunu Kara Kemal'e söylediğini belirtir.⁹⁸⁹ Mehmed Cavid Bey'de İstiklal Mahkemelerinde yargılandığı zaman soru üzerine, Kara Kemal'in bu kararı Mustafa Kemal Paşa'ya iletildiğini belirtir. Mustafa Kemal Paşa; " Şimdilik dursun. Artık gerek kalmadı demiş ".⁹⁹⁰

Toplantı sırasında Mehmed Cavid Bey'in belirttiği gibi madde madde oylanarak 9 maddelik bir program yapılmıştır. Dr. Nazım'ın evinde yapılan arama üzerine bulunması ile ortaya çıkan bu program, Mustafa Kemal Paşa'nın birliği sağlamak için hazırladığı 9 umdeden oldukça farklıdır. Dr. Nazım, Kara Kemal' in göndermiş olduğunu mahkeme de söylese de toplantıda Dr. Nazım' ın da olduğunu görüyoruz. 9 Ağustos 1926 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bu programın mahkemede ki inkarlara rağmen gerçek olduğunu söyleyebiliriz. 9 maddelik programları İttihatçıların görüşlerini yansıttığı bir gerçektir. Ayrıca Mehmed Cavid Bey'in mahkeme de oylama ile kabul edilen maddelerin var olduğunu söylemesi ve bazı maddelerini açıklaması nedeniyle gerçektir.⁹⁹¹

Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan bu toplantıyı ileride İstiklal Mahkemelerinde sorgulamalarında tekrar ele alacağız. Kısaca bu toplantı, eski İttihat ve Terakki üyelerinin her ne kadar Mustafa Kemal Paşa 'ya cevap vermek niyetiyle yaptıklarını söyleseler de yeni bir oluşum içinde olduklarını gösterir. Aslında 11 Mart 1922 tarihinde Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal, İsmail Canbolat, Hüseyin Cahit Bey gibi ileri gelenlerin katıldığı, Floransa'da yapılan toplantıda İttihat ve Terakki Fırkasının yeniden kurulması kararını çok daha önce almışlardı.⁹⁹² Bu toplantılarda 1921-Teşkilat-ı Esasi'yi beğenmeyen İttihatçılar, eski usul meşrutiyete devam kararı almışlardı. Şişli toplantısı, bu önce ki adımı bir adım ileriye götürmek ve somutlaştırmak için yapılsa da beklenen başarı sağlanamaz.

⁹⁸⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,274

⁹⁸⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,274

⁹⁹⁰ Cavid Bey,1993,a.g.k., 209

⁹⁹¹ Tunaya,2009, a.g.k.,C.III, 643; Hakimiyeti Milliye,N.1828, 10 Ağustos 1926

⁹⁹² Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,272-273

3.7.3. Şişli toplantısından sonra Mehmed Cavid Bey

Mehmed Cavid Bey'in 24 defterlik günlüklerinde yer almayan bu kısımları “Şiar'ın defteri” adıyla oğlu Osman Şiar Yalçın tarafından bastırılan günlüklerinde takip etme imkanı bulmaktayız. 25 Ekim 1924 ile 20 Haziran 1926 arası oğlu için tuttuğu günlüklerinde bazı siyasi gelişmelere de yer verdiği görülmektedir. Bu notlarında oğlunun doğumundan itibaren gün gün yaşadıklarını, aile hayatını, misafirlerini, düşüncelerini ve oğlunun gelişimini öğreniyoruz.

I.Lozan barış görüşmelerine katılan Mehmed Cavid Bey, ilişkisi kesilerek ayrılmak zorunda kalması nedeniyle Ankara'ya kırıgın ayrılmış ve İstanbul'a döndükten sonra da işine ağırlık vermeye başlamıştır. Duyun-ı Umumiye komiseri olarak, yüksek maaşıyla yazları Büyükkada'da kiraladığı evde, diğer zamanlarda ise Şişli'de ki evinde geçirmiştir. Şiar'ın defteri adlı günlüklerinde de her iki tarafta da evine gelen misafirlerin bol olması göze çarpar. Mehmed Cavid Bey evine gelen dostlarını ağırlamaktan zevk duyar, sohbet etmeyi ve saygı görmeyi sever. Eşi Aliye Hanım'da şehzade Burhaneddin Efendi'nin eski eşi olması ve toplantılara alışkın olması nedeniyle o da aynı yapıya sahiptir. Cumhuriyet devrinde Büyükkada ve Nişantaşı'nda (Şişli) ki evinde otururlar.⁹⁹³

1923 Nisan ayında Mehmed Cavid Bey ile röportaj yapmaya giden M. Zeki Pakalın, çalışma odasını ve Fransızca kitapların çoğunlukta olduğunu anlatır. Evin, geniş, itina ile döşenmiş olduğunu ekler. “Kısaca kendini işine veren titiz bir ilim adamı olduğu yaşadığı ortamdan da anlaşılmaktadır “ diye ekler.⁹⁹⁴

Mehmed Cavid Bey, Meclis Başkanı Fethi Bey, İstanbul milletvekilleri adına 11 Ocak 1924 tarihinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına mektup yazarak savaş sonrası İstanbul'un ekonomik durumu ve geliştirilmesi için bir araştırma raporu ister . İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 27 Ocak 1924 tarihinde Mehmed Cavid Bey başkanlığında bir komisyon belirler. Dokuz ay süren komisyon çalışmaları 29 Kasım 1924'te tamamlanır.⁹⁹⁵ Görev adamı olan Mehmed Cavid Bey, kendisinden istenen ve uzmanlık gerektiren bu işi de başarıyla yerine getirir. 21 Kasım'da bu toplantılardan birini evinde yapar.

⁹⁹³ Yurt dışında ki ahababı olan Sinyosoğlu'nun Şişli'deki evini dilediği gibi kullanır.

⁹⁹⁴ Pakalın,1997,a.g.k.,252-254

⁹⁹⁵ Eroğlu ,2008,a.g.k.,186

25 Ekim 1924 Cumartesi günü saat 12.30'da biricik evladı Osman Şiar (Yalçın) dünyaya gelir. Bir yıl sonra 25 Ekim 1925 notlarında Aliye Hanım'ın gece 2'de sancılandığını Dr. Refik Münir, Dr. Rifat, Süleyman Numan Paşa , Nuriye Hanım, Belkıs Hanım, Nafia hanım, Kenan Bey'in eşi Bihin Hanım'ın annesinin yanında olduklarını anlatır. ⁹⁹⁶ Osman Şiar , Dr. Refik'in elinde doğar. “Allah'ın yarattığı kadınların en iyisi olan annen için şayet bir gün babanı kaybedersen çok fedakar çok sadık ol. Biz birbirimize o kadar çok bağlıyız birbirimizi o kadar nihayetsiz bir muhabbetle seviyoruz ki”⁹⁹⁷ diye eşine olan duygularını anlatır. 26 Ekim'de oğlu Şiar için İngiliz bakıcının geldiğini ve daha sonra her ay gelenek haline getirdikleri fotoğraf çekiminin ilkinin yapıldığını anlatır. 27 Ekim'de ,“ Baban hayatında çok alkışlar çok şerefler ihmal edilmeyecek kadar da muvaffakiyetler gördü. Fakat bunların hiç biri bana senin henüz hiçbir şey söylemeyen küçük ağzına yarı kapalı gözlerine yumuk ellerine bakarken hissettiğim zevk ve saadeti vermedi”.⁹⁹⁸ 28 Ekim'de adını “Osman Şiar “ olarak koyacaklarını yazar. Hayatta şiarının daima doğruluk, fazilet, samimiyet olmasını temenni eder. ⁹⁹⁹

29 Ekim 1924 tarihinde Cumhuriyetin ilanını ve yeni rejimi överek anlatsa da, cumhuriyeti getiren kadroları eleştirir . 1923/1924 yılları koşulları içerisinde yaptığı değerlendirmelerin ağır olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyetin güzel bir kelime olduğunu ancak isim olarak kaldığını, şahısların yükselmek için basamak olarak kullandıklarını , irtikap ve suistimallerin giderek arttığını yazmaktadır. ¹⁰⁰⁰

Bugünkü nesiller dünkü nesillerin çok dünunda çıktılar. Fazilete hürmet azaldı, mefkureler yalnız reklam için kullanılmaya başladı. Çok müthiş hicranlardan kurtulan bu millet ve vatan hakiki bir salah yoluna girecek gayretendiş rehberler bulacak olursa belki sizlere evladım biraz refah ile biraz umran ile intikal edecektir.

Sadece Mehmed Cavid Bey değil, eski İttihatçı kadrolarda cumhuriyete karşı değillerdi. Onlar dönemin koşulları içerisinde olması gereken otoriter gücü kabullenmekte zorlanıyorlar ve istibdatla eş değer görüyorlardı. Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu, rejimi ve inkılapları emniyete almak ve muhalefetle uğraşmamak için haklı olarak otoriteyi elinde bulundurmak zorundaydı . Aksi halde

⁹⁹⁶ Yalçın ,1995,a.g.k.,178

⁹⁹⁷ Yalçın ,1995,a.g.k., 13

⁹⁹⁸ Yalçın ,1995,a.g.k.,14

⁹⁹⁹ Yalçın ,1995,a.g.k.,14

¹⁰⁰⁰ Yalçın,1995,a.g.k.,15

cumhuriyet devrinde yapılan inkılaplar eğer müzakerelere ve uzlaşya bırakılmış olsaydı hem işler sürüncemede kalabilir hem de istenilen ölçüde gerçekleştirilemezdi. Saltanatın kaldırılması, halifeliğin kaldırılması, alfabenin değiştirilmesi ve pek çok inkılapın gerçekleştirilmesi gecikebilirdi. Daha evvel bunu İttihat ve Terakki Fırkası da otoriter politika izlemişti. Mehmed Cavid Bey’de her ne kadar demokrat olsa da iktidarı elinde tutan gücün her şeye hakim olması gerektiği görüşünü notlarında sıklıkla dile getirmişti.

Osman Şiar’ın doğumundan sonra Hüseyin Daniş Bey, Fazıl Aytaç Bey ,Cemal Sahir Bey , Dr. Rifat Bey, Halil Nihat Bey gibi arkadaşları ziyarete gelerek Şiar’ın doğumu için yazdıkları şiirler ile tarih düşerler. 2 Kasım’da Baki Bey, “Eski bir ananeye tabaen senin karşında ezan okumak ve sonrada kulağına ismini bağışlamak istedi. Müsaade ettik” diyerek oğluna isminin verildiğini anlatırken, bu geleneği eleştirir. “20 sene sonra sen bu satırları okurken artık belki izleri kalmayacak olan bu garip adetlere güleceksin. Baban hiçbir itikadı dini ile bağlı değildir. Annenin de ne taassubu ne de hatta kuvvetli bir itikadı vardır. Fakat herkesin itikadına dinine hürmetkarız”.¹⁰⁰¹

Dün din namına hürriyeti vicdana hücum edenler , bugün hürriyeti vicdan namına dine tecavüz ediyorlar. Dün ellerinde düşmanlarına karşı dinsizlik silahı vardı. Bugün din silahını kullanıyorlar. Dindar veya dinsiz ne olursan ol yavrum yalnız daima samimi daima hür, daima müstakil ol. Bayrak açan zamane peygamberlerinin arkasından gitme. Senin peygamberin kendi vicdanın olsun.¹⁰⁰²

Her ne kadar bu paragraftan dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkması, laik düşünce yapısı, tüm dinlere saygılı olması gibi özelliklerini de görebilmekteyiz. 16 Kasım 1924’te İsviçre günlerinde çalışkan bir genç olarak takdir ettiği Harun Aliçe’nin öldüğünü öğrenir ve cenazeye gider. Hava berbat dese de cenaze de mezarıcılar ve 29 kişi olduğunu söyleyerek üzüntüsünü dile getirir. İsviçre’de iken felaket günlerinde Harun’u tanıdığını, etrafına topladığı bir kaç gençle hiçbir yerden maddi destek almadan çalıştığını anlatır. “Bugün hastane köşesinde pek az kimse tarafından bilinerek ölen bu vatandaş milli bir cenaze alayına senin doğduğun gün ölen Ziya Gökalp kadar layıktı. Fakat henüz siyaset çarkına girmediği için memleketimizin büyükleri onu böyle bir şerefe layık görmek şöyle dursun belki hatırını sormayı bile düşünmemişlerdir”.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ Yalçın,1991,a.g.k.,18

¹⁰⁰² Yalçın,1995,a.g.k.,18

¹⁰⁰³ Yalçın,1995,a.g.k.,25,26

19 Kasım 1924'te Halide Edip ve eşi Adnan Bey, Osman Şiar için gelirler. 27 Kasım'da ise, Osman Şiar'ın doğumu ve annesinin kurtuluşu şerefine evlerinde ziyafet verirler. Bu ziyafette Dr. Rıfat Bey, Dr. Süleyman Numan Paşa(25 yıllık dostu) ve doğumu yapan Dr. Refik Münir Bey, İsmail Canbolat'ın hanımı Nuriye ve Cemal Bey'in kızı Belkıs Hanım, Fazıl Kibar Bey ve hanımı, Nuriye hanımın hemşiresi Fatma Hanım, Belkıs hanımın nişanlısı Nazif Bey ve sabık İzmit mebusu Ziya Bey'ler var. 13 Aralık'ta Osman Şiar'ın şerefine ikinci bir yemek daha verirler. Bu yemekte Halide Hanım, Adnan Bey, Nuri Bey ve Suphiye Hanım, Necmettin Sadık ve haremi Adrienne Hanım, Hamit Bey, Kazım Şinasi, Katipzade Sabri Bey ve Emine Hanım yer alır. “Bunlar dost ve müdavimler” diye not düşer.¹⁰⁰⁴ 3 Şubat'ta Dr. Kenan Bey ve refikası gelir. 28 Ocak'ta Paris eski sefiri Rıfat Paşa ile hanımı ve Ali Haydar Midhat, Dr. Refik Münir Bey ve 12 Şubat 'ta Müşir İzzet Paşa misafirlğe gelirler.¹⁰⁰⁵

22 Kasım 1924'te Lozan görüşmelerinden dolayı kırıgın olduğu İsmet Paşa'nın istifası haberine öğrenince sevincini yazar. Lozan Konferansı günlerinden bahsederek mecliste kendisini ve Hamit Bey'i bir bakıma vatana ihanetle suçlamasını yazar.¹⁰⁰⁶

Oğlu için tuttuğu günlüklerinde Şiar'a nasihatler verdiği gibi kendisi ve her şey hakkında bilgilerde veriyordu. 1 Aralık 1924'te , “Hürriyet Tepesi'de yavrum bizim istihsal ettiğimiz meşrutiyeti doğduğundan 9 ay sonra boğmak isteyenleri ezmek için Selanik'ten gelen hürriyet ordusunun şehitlerinin gömülmüş olduğu bir tepedir. Burada çok muazzez insanlar medfundurlar. Daima orasını kemali hürmetle ziyaret et” .

Aynı şekilde Hüseyin Cahit Bey'le 1890'da okul sıralarında başlayan dostluğunu anlatır.“Cahit, senin babandan ve annenden sonra en çok seveceğin hürmet edeceğin isimdir”, “Saadetlerimiz beraber, felaketlerimiz beraber, keselerimiz beraber. Sana da hayatta Şiar'cığım, bizim dostluğumuz gibi bir dostluk temenni ederim. Böyle bir tek dost . Bu bütün hayat için kafidir”.¹⁰⁰⁷

5 Şubat 1925 günü şair Abdülhak Hamit Bey'in 75. sene-i devriyesi münasebetiyle yapılan törene giderler. Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif onun hakkında konuşmalar yaparlar ve Sami Paşazade Sezai'de hafif sesle Abdülhak Hamit Bey'in methiyesini okur. Abdülhak Hamit'i çocukluğundan beri sevdiğini ama layık

¹⁰⁰⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,41

¹⁰⁰⁵ Yalçın,1995,a.g.k.,58

¹⁰⁰⁶ Yalçın,1995,a.g.k.,29,30

¹⁰⁰⁷ Yalçın,1995,a.g.k.,36

olduğu değeri hiç göremediğini anlatır. “Sen büyük adamlara hürmetkar ol yavrum” diye oğluna nasihat eder.¹⁰⁰⁸

13 Şubat 1925 notlarına İstanbul sevgisini anlatır.”Aksayı şarkı görmedim. Dünyanın çok mamur ve medeni yerlerini gezdim. Bunların her hangi birinde debdebe ve haşmetle yaşamaktan ise bu harap fakat güzellik vatanı olan sevgili İstanbul’da mütevaziyane yaşamayı tercih ederim”.¹⁰⁰⁹

20 Şubat’ta değer verdiği Abdurrahman Şeref Bey’in cenazesine gider. Kendisi okulda iken Abdurrahman Şeref Bey’in Mülkiye mektebinin müdürü olduğunu , daha sonra birlikte hocalık yaptıklarını ve memleketin ilmine çok hizmetler ettiğini anlatır. Dost olduklarının da ekler.¹⁰¹⁰ Ankara’da milletvekilliği yapan değer verdiği hocayı eşiyile hastanede ziyaret etmişler ve cenazesine yeterince katılım olmadığı için de üzgündür. Gureba hastanesinde 4-5 gün önce büyük hocayı ziyarete gittiklerini yazar.

Bugün cenazesinde mektebi mülkiyenin hemen elli seneden beri yetiştirdiği genç ihtiyar talebeleri tarafından büyük bir samimiyetle teşyi olundu. Bizde yarım asır hayatını memleketin irfanına tahsis etmiş çok az adam bulunduğu için -belki hiç- bu ölü hürmetle muhabbetle takip ediliyordu. Ankara hükümeti politika dostlarına yaptığından fazlasını millete en büyük ilim ve irfan ordusunu bahşetmiş olan bu adama yapmıyordu. Fakat onlar daha cesed toprağa gömülmeden fırkaları namına mebus namzedi için muhabereye başlamışlardı.¹⁰¹¹

3 Mart 1925’te , Doğu’da patlak veren Şeyh Said isyanı çıkınca yeterli tedbirleri almakta geciken Fethi Bey’in yerine İsmet Paşa’nın Başbakanlığa gelmesi üzerine millet için zulüm günlerinin başlayacağını, Fethi Bey’in kan akıtmak istemediği için düştüğünü, şimdi İsmet Paşa’nın gelmesiyle istiklal mahkemelerinin kurulacağını ve memlekette dehşet devirlerinin başlayacağını ve öfkesini notlarına yazar.¹⁰¹² İsyân üzerine çıkarılan Tahrir-i Sükun Kanunu’na göre kurulan İstiklal Mahkemeleri ve özgürlüklerin kısıtlanması endişelerini artırır. Cumhuriyetin getirdiği değerlerin yok olduğunu ve hükümetin aldığı olağanüstü yetkilerin gereksizliğini anlatmaktadır.¹⁰¹³ Böyle bir ortamda eski İttihatçılar gibi Mehmed Cavid Bey’de her an başlarına bir şey gelebileceği endişesini taşımaya başladılar.

¹⁰⁰⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,62

¹⁰⁰⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,66

¹⁰¹⁰ Yalçın,1995,a.g.k.,68

¹⁰¹¹ Yalçın,1995,a.g.k.,68

¹⁰¹² Yalçın,1995,a.g.k.,72

¹⁰¹³ Yalçın,1995,a.g.k.,73

Memleketi idare edenlerin havf ve nefretle baktıkları biz bir avuç adam buna karşı bütün ruhlarımızla isyan ediyoruz. Her sabah karilere doğruluğun samimiyetin en nefis numunelerini arz eden amcan Cahit bugünden itibaren politikadan bahsetmeyeceğini ilan etti. Zulmün kanunsuzluğun istibdadın geçtiği yerde sadayı hakikat yükselemez. Ümidimiz şiddetin kendi kendisini yıkacağındadır.¹⁰¹⁴

6 Mart'ta her gün gazetelerin kapanmaya başlandığını ilave eder. 8 Mart 1925'te Hüseyin Cahit Bey, ziyarete gelerek kurulan istiklal mahkemelerinden korkusunu anlatır. Mehmed Cavid Bey, "Bu memlekette bizim gibi samimi ve hakiki bir cumhuriyetçi ideal namına cumhuriyetçi belki bir iki düzine adam bulunamazken biz korkuyoruz. Çünkü muhataplarımızda vicdan olmadığını siyasi ihtiras ile her fenalığı yapmaya müsait olduklarını düşünüyoruz".¹⁰¹⁵

9 Mart'ta Mehmed Cavid Bey'de ortalığın karışık olması nedeniyle bir dost evinde saklanabileceğini eşine söyler.¹⁰¹⁶ Korkularını deftere kaydeder. "Bu gece bilmem kaçınıcı defa olarak Sultan Hamid devrini yaşadık. Mektupları gözden geçirdim. Mana verilebilecek olanları yırttım. İnsanı mahkum etmek için öyle manasız şeylere mana veriyorlar ki hatırat defterlerimi¹⁰¹⁷ bir emin mahalle tevdi için hazırladım".¹⁰¹⁸

16 Nisan'da ise Tanin gazetesinin kapatıldığını öğrenince üzürlüler. Memleketi yönetenlerin kinle yönettiklerini, istibdat devrinden daha kötü günler geçirdiklerini, her gün bu ülkede yaşama ihtialinin biraz daha azaldığını defterine yazarak bir bakıma içini döker. Şahsi menfaatleri peşinde koşanların yarattığı sahte cumhuriyet olarak nitelendirir."¹⁰¹⁹ Hüseyin Cahit Bey, gazetesinin kapatılması nedeniyle adeta isyan eder. Ayrıca iki gazetecinin tutuklanması korkularını daha da artırır. Sonunda beklenen olur ve 18 Nisan'da Hüseyin Cahit Bey, ziyarete gelerek Osman Şiar'ı sevmiş ve gece yarısından sonra saat ikide tutuklanmıştır.¹⁰²⁰ Tüm bu olaylara kızgın olan Mehmed Cavid Bey, herkesin II. Abdülhamit'in istibdat günlerinde olduğu gibi korku içinde tevekkülle başlarına geleceği beklediklerini yazıyordu."¹⁰²¹

¹⁰¹⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,74

¹⁰¹⁵ Yalçın,1995,a.g.k.,74

¹⁰¹⁶ Yalçın,1995,a.g.k.,75

¹⁰¹⁷ Mehmed Cavid Bey, bir ahit sandığı titizliği ile her tehlikeli durumda günlüklerini ve notlarını emin bir dostun evine taşıttırarak emniyete aldırır.

¹⁰¹⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,76

¹⁰¹⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,86

¹⁰²⁰ Yalçın,1995,a.g.k., 88

¹⁰²¹ Yalçın,1995,a.g.k.,88

29 Nisan’da ise Takrir-i Sükun Kanunu’nun egemen olduğu dönemi ve geleceği karanlık gördüğünü yazar. Her ihtimale karşı oğlu için yatırım yapacağını ve ayrılma ihtimalini düşünür. Kendisine ayıracağı 4.000, 5.000 liranın kendisini beş altı ay geçindirebileceğini belirtmektedir. Korkmasını gereken bir şey olmasa da Mehmed Cavid Bey’de korku dolu günler geçirmektedir.¹⁰²²

7 Mayıs 1925’te Hüseyin Cahit Bey’e , Çorum’a sürgün cezası verildiğini öğrenince gece üzüntülerinden uyuyamazlar ve eşi Aliye Hanım’da acaba Mehmed Cavid Bey’i de tutuklarlar mı diye korkusunu dile getirir.¹⁰²³

8 Mayıs 1925’te Hüseyin Cahit Bey’in müdafaasının bir şaheser olduğunu, yasaklamak istedikleri makalelerin yüz tanesine değeceğini , “mahkum olmanın böyle bir mahkemede hakim olmaktan büyük şeref olduğunu , kendisini adaletin kanunun değil kuvvetin gayzın mahkum edebileceğini, hakim efendilerin kararları evvelden verilmiş olduğunu, ne büyük bir ruh ile ve ne kadar asil bir kuvvetle söyledi. Buna karşı heyeti hakime ancak mugalata kelimesini kullanabildi. Şimdiye kadar hiçbir mahkeme böyle necip bir müdafaaya muhatap olmamıştır”.¹⁰²⁴

9 Mayıs 1925’te , “sen 20 sene sonra bu satırları okurken şayet bu güzelliklerin ilahı olan İstanbul hala bizim şehrimizse bu zalim idareden hala bir Türkiye ve bu Türkiye içinde bir Türk milleti kalmış olacaksa babana ve onun mensup olduğu nesle ne kadar acıyacaksın” diye ümitsizliğini dile getirmektedir.¹⁰²⁵

“Nerede bizim yaptığımız inkılaplardaki yüksek gayeler hakiki mefkureler vatan endişeleri”.¹⁰²⁶ İttihat ve Terakki döneminde kendilerinin yaptığı inkılapların daha üstün olduğunu söylerken siyasi konuştuğu gerçektir. Korkularının artmasıyla eşi Aliye Hanım’da 11 Mayıs’ta eşinin yurt dışına gitmesini ister. Mehmed Cavid Bey, ülke genelinde ki sıkıyönetim nedeniyle yurt dışına çıkabileceğinden bile kuşku duyar.¹⁰²⁷ 30 Mayıs’ta pasaport için bir engel olmadığını öğrenince rahatlar.

14 Mayıs’ta İstiklal Mahkemesi üyelerini eleştirerek oğluna nasihat eder.“Sen bu hakimler gibi zelil olma. Bu mahkum gibi yüksek ve faziletli ol evladım. Seni çok seven

¹⁰²² Yalçın,1995,a.g.k.,92

¹⁰²³ Yalçın,1995,a.g.k.,94-95

¹⁰²⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,95

¹⁰²⁵ Yalçın,1995,a.g.k., 96

¹⁰²⁶ Yalçın,1995,a.g.k.,96

¹⁰²⁷ Yalçın,1995,a.g.k.,97

amcandan bu mirası al".¹⁰²⁸ 16 Mayıs 1925'te ise, imam ve muhtar'dan Osman Şiar'ın doğum il mühaberini alarak nüfus idaresine gönderirler. 17 Mayıs'ta "Bu senin vatan ve millet vesikandır " dediği Osman Şiar'ın nüfus cüzdanını alınır. Mehmed Cavid Bey, oğlu doğunca muhtara bildirmiş ancak kendi nüfus kağıdının eski olması ve Aliye Hanım'ın ise hiç olmaması nedeniyle önce kendi kimliklerini halletmişler, sonra Türkiye'de 324 no'lu kimliği oğluna almıştır."¹⁰²⁹ "Bu defteri sana vererek seni efradı arasına kaydeden hayatta seni daima himaye edecek olan Türkiye devletinin refahı için saadeti için çalış. Onun için bir yük olma. Ona şerefler ve muvaffakiyetler getir".¹⁰³⁰

Siyasi atmosferde endişeleri azalınca 11 Haziran 1925'te düşündüğü Avrupa seyahatini erteleyerek Büyükkada'da Devlet Bey'in evini kiralamaya karar verirler.¹⁰³¹ 18 Haziran 1925'te , Rauf Bey ve İsmail Canbolat Bey adaya gelerek, Osman Şiar'ı severler.¹⁰³² 25 Haziran'da İsmail Canbulat ve haremi, Nuri Bey, Fazıl Bey ve haremi, Cafer Bey, Mahmut Bey, Ziya Bey evine gelirler.¹⁰³³

2 Temmuz 1925'te Kurban bayramında Aliye Hanım oğluna bayramlık elbise dikmekle meşgulken Mehmed Cavid Bey, hüzünlenir.¹⁰³⁴

Sana bu bayramı tebrik ederken on bir seneden beri hep felaket ve sefalet gören bu memleketin zayıf aciz fakir kimsesiz yüz binlerce evlatlarını düşünüyorum. Serapa dullarla yetimlerle dolu bir memleket. Bayramda yetim çocuklarına bir şey alamadıkları için kalpleri kanayan dul kadınlar annelerinin sefaletlerini bilmedikleri için kıskanan ve ağlayan yavrular. Mevcuduyla yaşayan ve her gün biraz daha uçuruma giden bu memlekette sen ve mensup olduğun nesil inşallah elemsiz gussasız mesut bayramlar görürsünüz.

9 Temmuz 1925'te Aliye Hanım kendisini sarayda büyüten II. Abdülhamit'in eşi Fatma Hanım'ı ağırlar. Fatma Hanım'ın , annesi Aliye Hanım'ı 6-7 yaşından beri tanıdığını, ona sarayda kendi çocuğu gibi baktığını anlatır.¹⁰³⁵ 3 Mart 1924 tarihinde hanedanın erkek üyelerinin yurt dışına çıkarılmasına karar verilince Aliye Hanım, hemen Fatma Hanım'ın kaldığı Naile Sultan'ın yanına gitmiştir. Kadınların çıkışının mecbur olmaması ve II. Abdülhamit'in önceden vefatı nedeniyle Fatma Hanım için bir

¹⁰²⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,99

¹⁰²⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,100

¹⁰³⁰ Yalçın,1995,a.g.k.,101

¹⁰³¹ Yalçın,1995,a.g.k.,110

¹⁰³² Yalçın,1995,a.g.k.,113

¹⁰³³ Yalçın,1995,a.g.k.,116

¹⁰³⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,119

¹⁰³⁵ Yalçın,1995,a.g.k.,121

sorun yoktu.“Annenin ona yüksek bir hürmeti, onun annene büyük bir muhabbeti vardır. Bende anneni büyötmüş olan bu kadına karşı çok hürmetkarım. Sen de tabii aynı hürmeti besleyeceksin”. Bundan sonra ki günlerde de Aliye Hanım, Fatma Hanım’ı ve Fatma Hanım’da Aliye Hanım’ı sık olarak ziyaret etmeyi sürdürürler. Akşamda Hüseyin Cahit Bey’in oğlu Ümit, Cenevre’den gelerek ilk defa Şiar’ı görür.¹⁰³⁶

23 Temmuz 1925’de “Meşrutiyet Bayramı yavrum” diyerek hem Cumhuriyeti hem de meşrutiyeti kutlamaya devam etmeyi sürdürür. Meşrutiyet denilen sihirli kelimeyi padişahın istibdatını yıkarak ülkeye İttihat ve Terakki Cemiyetinin hediye ettiğini anlatır.¹⁰³⁷

Memleketin asırlardan beri görmediği bir namuskar idareyi tesis etmek için gece gündüz çalışan bizler her dakika karşımızda ne maniler ne engeller gördük. Her mağlubiyet her ümidin sükutu kalbimizin benliğimizin bir parçasını beraber götürdü. Fakat bu memleket efradına insan gibi yaşamak hakkını ve hatta hissini biz verdik. Türk milliyetini Türk mefkuresini ittihat ve terakki doğurdu. Bununla ve başımızı arkamıza çevirdiğimiz zaman efal ve hareketımızda namustan istikametten hubbû vatandan başka bir saik görmemekle iftihar ediyoruz.

Akşam İsmail Canbolat ve Şükrü Bey’le gazinoda ailelerle otururlar. Şiar’ın arabasına Türk bayrağı asılmış, ”bugün ilk defa olarak arabayı süsleyen bu bayrak hayatta senin en yüksek mefkuren olsun onun için onu yükseltmek için didin, çalış çabala sevgili Şiar’ım” diyerek bayrak sevgisini göstermektedir.¹⁰³⁸

29 Temmuz 1925’te evimizin bir dostu dediği Süleyman Numan Paşa’nın kanserden vefat ettiğini yazar. Şiar’ın doğduğu gün doktor Süleyman Numan Paşa’da Aliye Hanım ile ilgilenen doktorlardan birisiydi. Dostlarına karşı vefalı olduğunu ve Berlin’de eğitim alıp geldiğinden beri tanıdığını kaydeder.¹⁰³⁹ 30 Temmuz’da Süleyman Paşa’yı defnettik. “Tabutunun içinden başını kaldırıp cenazesini takip eden samimi dostlarını görmüş olsaydı hayatta bu derece hürmet , muhabbet ve teveccüh kazanmış olduğuna ne kadar sevinecekti “der.¹⁰⁴⁰

14 Ağustos’ta evlilik yıldönümünde İsviçre’de Rigi dağında bir otelde,sefaret imamı Gaffar Efendi’nin nikahı kıydığını anlatır. Hüseyin Cahit Bey, oğlu Ümit ve

¹⁰³⁶ Yalçın,1995,a.g.k.,121

¹⁰³⁷ Yalçın,1995,a.g.k.,126

¹⁰³⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,127

¹⁰³⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,130

¹⁰⁴⁰ Yalçın,1995,a.g.k.,130

sefaret katibi Numan (Menemencioğlu) ise nikah şahitleri olur.¹⁰⁴¹ Aliye Hanım'ın daha önce mutsuz bir evliliği olduğunu, İsviçre'de iken şehzade Burhaneddin Efendi'den ayrıldığını yazar. Aynı dönemde Mehmed Cavid Bey'de İsviçre'deydi.”Büyük bir bedbahtlık addettiğim bu menfa hayatı benim için ne parlak bir saadeti hazırlıyormuş” diyerek mutluluğunu kaydeder.¹⁰⁴² Hatta ertesi gün 15 Ağustos'ta 100 kişilik müsamere yaptıklarını yazar.

Mehmed Cavid Bey'in Büyükkada da iken evine gelen misafirleri bitmez. 9 Eylül'de Düyun-ı Umumiye'nin genel müdürü Monseur Grasset ile zaten evden sayılacak olan Dr. Rıfat, Ziya Bey'ler ; 12 Eylül İstanbul'dan Mehmed Cavid Bey'in annesi, kardeşi Edibe ile kızları Azade ve Tiraje gelirler.¹⁰⁴³ 22 Eylül'de Rauf Paşa ile Refet Paşa gelirler. İsmail Canbolat ve eşi Nuriye Hanım'da ada da iken sık sık bir araya gelirler. Nihayet 18 Ekim'de kışın yaklaşmasıyla Nişantaşı'nda ki evlerine geri dönerler ve Şiar'ın birinci yaşını kutlamak için Fazıl Kibar Bey ile hazırlıklara başlarlar.

24 Ekim'de ise ,oğlunun bir yıllık hikayesini özetlemiştir.¹⁰⁴⁴ Ayrıca oğlunun bir yılının özetini yaparken üzerinde hakkı olanları, evine sıklıkla gelenleri ve Şiar ile ilgilenenleri tek tek yazar. Aliye Hanım, kendisi, anne , baba, nörsü jerret, Hüseyin Cahit Bey, eşi Mevsume, kızı Azade, oğlu Ümit, İsmail Canbulat ve eşi Nuriye Hanım , Fazıl Kibar ve eşi Mehruba Hanım ,Cemal Bey'in kızı Belkıs Hanım, Rıfat Bey, Ziya Bey, Dr.Kenan Bey, Dr. Refik Münir, Dr. Süleyman Numan Paşa, Reşit Ayat Bey ve haremi Nafia Hanım, Halide Hanım ve Sabite Hanım.¹⁰⁴⁵

Aliye Hanım, Şiar'ı doğum gününde Ortaköy'e II. Abdülhamit'in eşi Fatma Hanım'a elini öptürmeye götürür. Akşam ise Mehmed Cavid Bey'in annesini ziyaret ederler. “On yaşında iken babasını kaybetmiş olan babanın annesi beni ve kardeşlerimi çok mahrumiyetler içinde fakat çok büyük muhabbetle nihayetsiz şefkatle yetiştirdi. Senin ziyaretinden çok sevindi. Sana küçük bir yemek takımı hediye etti. Sana, annene , babana dualar etti.”¹⁰⁴⁶

25 Ekim'de Mehmed Cavid Bey, Darüşşafaka Heyeti idaresi toplantısına gider. “Bu yetimler yurduna hizmet etmek herkesin borcudur. Ana baba şefkati görmemiş olan

¹⁰⁴¹ Yalçın,1995,a.g.k.,136

¹⁰⁴² Yalçın,1995,a.g.k.,138

¹⁰⁴³ Yalçın,1995,a.g.k.,151

¹⁰⁴⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,173

¹⁰⁴⁵ Yalçın,1995,a.g.k.,174;Süleyman Kani İrtem'in eşi. Süleyman Kani Bey, Mehmed Cavid Bey'in teyzesinin oğludur.

¹⁰⁴⁶ Yalçın,1995,a.g.k.,179

bu zavallılar için senin bayram gününde yanından ayrılmamı mazur görürsün elbette yavrum”.¹⁰⁴⁷ Oğlunun geleceğine aynı günlerde yatırım yapar. ” 10 Rumeli demiryolu tahvili ile 1 Mısır kredi fonsiye tahvili satın” alır. Dostlarından Kocabaş diye bilinen Ali Bey’de 2 demiryolu tahvili hediye eder. Onları da hemen oğlunun dosyasına koyar. Ayrıca oğlunun birinci senesi için vaat ettiği hayat sigortasını da yaptıracağını anlatır.¹⁰⁴⁸ 26 Ekim’de hemen 1000 İngiliz liralık 20 sene vadeli bir sigorta yaptırır. 20 sene sonunda Mehmed Cavid Bey hayatta ise o 1000 lira alacak ve eğer Mehmed Cavid Bey ve eşi ölmüşse oğlu Şiar, 2000 İngiliz lirası alacak.

27 Ekim 1925’te iki aydır kelime toplamak ve alfabetik sıraya dizmekle uğraştığı “Kamus-ı Mali” adlı kitabını yazmaya başladığını not eder.¹⁰⁴⁹ 11 Kasım’da ise , “Bende şimdi bir kamus hastalığı başladı. Maliye kamusu yazıyorum. Kimin için? Bilmiyorum. Kim okuyacak? Bu suali sormakta istemiyorum. Fakat düşünmemek için yazıyorum ve günde yedi saat bununla meşgul oluyorum”diyerek çabalarını anlatır.¹⁰⁵⁰

29 Ekim’de, oğlunun bayramını tebrik eder. “Milletin bayrağını daima yed-i taziminde taşı evladım. Onun ne nihayetsiz şanları şerefleri vardır. Senin neslin buna sulh yolunda terakki ve medeniyet yolunda daha büyük şaşılar gururlar bahşetsin”.¹⁰⁵¹

8 Kasım’da eski reji müdürü Mösyö Weil, 18 Kasım’da Düyun-ı Umumiye Meclisi Reisi Adam Block evine gelirler”.¹⁰⁵² 12 Kasım akşamı ise II. Abdülhamit’in başkatibi Cevat Bey’le oğlu gelirler.¹⁰⁵³ 24 Kasım’da ise büyükanne ve halası ziyarete gelir ve hep birlikte Cahit Bey’in evine giderler.¹⁰⁵⁴

27 Kasım 1925’te eski Hariciye Nazırı ve Paris Sefiri Rıfat Paşa’nın vefatını ve cenazesini anlatır. İlk nazır olduğunda kabinde beraberlermiş. “Yüksek bir zekası yoktu fakat hamiyeti vatanperverliği vardı. Memleketini çok severdi, daima onun iyiliğini arzu edip 40 sene kudreti yettiği derecede memleketi için çalıştı”.¹⁰⁵⁵ Cenazesinde yalnız 20 kadar dostu olduğunu, Halk Fırkasından birisi ölse herkesin geleceğini, bu vatana yarım asra yakın çalışan Rıfat Paşa’nın cenazesine hiçbir memur gelmemesine kızılıyordu.

¹⁰⁴⁷ Yalçın,1995,a.g.k.,179

¹⁰⁴⁸ Yalçın,1995,a.g.k.,180

¹⁰⁴⁹ Yalçın,1995,a.g.k.,182

¹⁰⁵⁰ Yalçın,1995,a.g.k.,190

¹⁰⁵¹ Yalçın,1995,a.g.k.,184

¹⁰⁵² Yalçın,1995,a.g.k.,189 ve 193

¹⁰⁵³ Yalçın,1995,a.g.k.,190

¹⁰⁵⁴ Yalçın,1995,a.g.k.,196

¹⁰⁵⁵ Yalçın,1995,a.g.k.,197

3 Ocak 1926 tarihinde Necmettin Molla ve hanımı, 13 Ocak'ta Refet Paşa, Necmettin Sadık Bey ve hanımları¹⁰⁵⁶, 26 Mart'ta Ali Haydar Midhat ile Kemal Bey evlerine gelmişlerdir.¹⁰⁵⁷ 6 Nisan'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın eşi gelir. 7 Nisan'da Rauf Bey, 6 aydır görmediği Şiar'ı eve gelerek görür.¹⁰⁵⁸ 11 Mayıs'ta on aydır Paris'te olan Düyun-ı Umumiye reisi Monseieur Desclausiere İstanbul'a gelince hemen ziyarete gelmiş. 12 Mayıs'ta İngiliz Dayınler Vekili Adam Block, 15 Mayıs'ta ise Necmettin Molla evine gelir.¹⁰⁵⁹

7 Haziran 1926'da yaz ayını geçirmek için tekrar Büyükkada'ya taşınırlar. İlk gün adada oturan Nuri Bey'in evinden yemek getirirler. Büyükkada'da oturan Necmettin Molla Bey'in evine giderek Beria Hanım'ı ziyaret ederler.¹⁰⁶⁰ 13 Haziran'da Fransız sefirinin karısı Madam Sarrault ve kızları adaya ziyarete gelir.¹⁰⁶¹ Görüldüğü gibi Mehmed Cavid Bey'in evinde misafirler ömrünün son gününe kadar gelmeye devam eder. Tutuklandığı günün sabahında ise evinde Bekir Sami Bey vardı ve birlikte tutuklanmışlardı.

19 Haziran 1926'da Mehmed Cavid Bey'in "Şiar'ın defteri" olarak bastırılan notları karakolda yazdıkları ile sona erer.¹⁰⁶² Son iki yılını, Osman Şiar'ı, eşi ve dostlarıyla geçen güzel günlerini anlatır. Bu dönem Mehmed Cavid Bey'in hayatında geçirdiği en güzel günler sayılabilir. Düyun-ı Umumiye'de iyi gelir getiren maaşı ve sevdikleriyle yazları Büyükkada'da, kışları Şişli'de yaşamaya devam ederken bir yandan da borçlarını ödemeyi sürdürür. Hiç şüphesiz eski İttihatçı dostlarıyla görüşerek, Ankara hükümetine karşı konuşmalara devam etmiştir.

¹⁰⁵⁶ Yalçın, 1995, a.g.k., 221

¹⁰⁵⁷ Yalçın, 1995, a.g.k., 257

¹⁰⁵⁸ Yalçın, 1995, a.g.k., 266

¹⁰⁵⁹ Yalçın, 1995, a.g.k., 286

¹⁰⁶⁰ Yalçın, 1995, a.g.k., 300

¹⁰⁶¹ Yalçın, 1995, a.g.k., 305

¹⁰⁶² Yalçın, 1995, a.g.k., 309

IV.BÖLÜM: İZMİR SUİKASTI GİRİŞİMİ VE MEHMED CAVİD BEY'İN TUTUKLANMASI

4.1. İzmir Suikast Girişimi

4.1.1. İzmir suikast girişimi öncesinde siyasi durum

Yeni kurulan Türkiye Devleti, işgalci devletlerle karşı var olma mücadelesi verdiği sırada içeride meydana gelen isyanlar ve askerden kaçma eylemleri de artmaktaydı. Büyük Millet Meclisi, kurulduğu tarihten altı gün sonra 29 Nisan 1920'de Hıyaneti Vataniye kanununu çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu kanunla beraber, birliklerinden kaçan askerler, isyancılar ve onları destekleyenler ile Büyük Millet meclisinin otoritesini tanımayanlar vatan haini ilan edilir. Dönem koşulları içerisinde zorunluluk olan bu kanun, uygulanır. 1 Eylül 1920'de Dr. Tevfik Rüştü Bey'in verdiği önerge ile de İstiklal Mahkemelerinin kurulması teklif edilir.

2 Eylül 1920 'de "fırar ceraimini irtikab edenler" hakkında Büyük Millet Meclisine verilen kanun tasarısı, 11 Eylül'de kabul edildi.¹⁰⁶³ 18 Eylül 1920'de ise İsmet Bey'in imzasını taşıyan öneri ile 14 İstiklal Mahkemesinin kurulması önerildi. Meclisin kabul ettiği öneriye göre üyeleri Meclis içinden ve Meclis tarafından belirlenecek, asker kaçaklarıyla, isyancılarla, asayiş bozanlarla ilgilenecektir. Hiç şüphesiz askerin birliklerini bırakarak cepheyi terk etmeleri önemli bir sorundu ve bu nedenle böyle sert bir kanuna gerek duyulmuştur. Hıyanet-i Vataniye kanununda belirlenen suçların da bu mahkemelerin görev alanına sokulmalarıyla yetki alanları genişler. Eskişehir, Isparta, Konya, Sivas, Kastamonu, Pozantı 'da kurulan istiklal mahkemeleri 1 Şubat 1921'e kadar çalışırlar. Ankara İstiklal Mahkemeleri 31 Temmuz 1922'ye kadar çalışsa da aynı ayda Kastamonu, Samsun, Konya , Yozgat gibi şehirlerde de mahkemeler kurularak kısa sürede asayiş sağlarlar.¹⁰⁶⁴ Doğrudan Büyük Millet Meclisi adına yargılamaların yapıldığı İstiklal Mahkemelerinde alınan kararların temyizlerinin olmayışı ve avukat tutma gibi uygulamalara izin verilmemesi nedeniyle bazı adil olmayan kararlara imza atmaları nedeniyle eleştirilmişlerdir. Hiç şüphesiz dönemin koşulları içerisinde kararların hemen alınıp uygulanması ve Meclisin otoritesinin artırılması için bu mahkemeler son derece gerekliydi. Bu sayede askerden kaçmaların önü alınır ve isyancılara gözdağı verilebilirdi. Ergun Aybars, birer devrim

¹⁰⁶³ Eroğlu,2008,a.g.k.,187

¹⁰⁶⁴ Eroğlu,2008,a.g.k.,188

mahkemesi olan İstiklal Mahkemelerinin Türk devriminin bir parçası olduklarını vurgular.¹⁰⁶⁵ Zürcher ise, İstiklal Mahkemelerinin Rus devrim mahkemeleri örnek alınarak kurulduğunu söyler.¹⁰⁶⁶ 1920’lerde dönem şartları içinde acele karar vermek son derece önemli olduğu için bu devrim mahkemeleri ülkede asayiş ve birliği sağlamada önemli hizmetleri olmuştur.

1 Ekim 1920 ile 11 Mayıs 1923 arasında bu mahkemeler tarafından 3919 kişiye (243 gıyaben 2627’si ertelenerek) idam cezası verildiğini ve 1049 kişi idam edildiği görülür. Ancak buna rağmen kesin bir rakam vermekten oldukça uzağız.¹⁰⁶⁷

I.Meclis (1920-1923) içerisinde her hangi bir parti bulunmasa da gruplar ile bu boşluk giderilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, meclis içerisinde var olan, bu gruplaşmayı engellemek ve fırka haline gelmek istiyordu. Her konuda tartışmaların yoğun olduğu , her grubun temsil edildiği Türkiye’nin en renkli meclisinde birliği sağlamak için Mustafa Kemal Paşa, I. Grup’u ya da diğer adıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurar. Muhalefette yer alanlar ise kısa sürede II. Grup olarak mecliste yerlerini alır. 1923’te yenilenen seçimlerde II. Grup, mecliste ki gücünü kaybeder.

I. Meclis, bir taraftan Kurtuluş Savaşı’nı yürütürken diğer yandan da yeni devletin temellerini atıyordu. 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile yönetim alanında düzenlemeler yapılmış, 5 Ağustos 1921’de Başkumandanlık kanunu ile de Meclisin yetkileri düşmanın Ankara’ya dayanması nedeniyle üç ay süre ile Mustafa Kemal Paşa’ya devredilmiştir. Yunan ilerleyişi nedeniyle çabuk karar alıp çabuk uygulamanın gerekli olduğu bir dönemde bu kanuna ihtiyaç vardı. Büyük Millet Meclisi daha sonra Başkumandanlık süresini üçer aylık periyotlarla uzatmaya devam eder. 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti sona erdirilerek yönetimde birlik sağlanır. Lozan barış anlaşmasının ardından , II.TBMM, 29 Ekim 1923’te cumhuriyeti ilan ederek rejimin adını koyar. Cumhuriyetin ilanından sonra halifeliğin kaldırılması başta olmak üzere diğer inkılaplarda süratle gerçekleştirilir. Öyle ki kendileri de batıcı olan pek çok eski İttihat ve Terakki üyeleri muhalefette yer almalarının getirdiği psikoloji ile bu süreçte eleştirecek bir şeyler

¹⁰⁶⁵ Aybars,1995,**a.g.k.**,400

¹⁰⁶⁶ Zürcher,1995,**a.g.k.**,272

¹⁰⁶⁷ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,188

bulmaya çalışırlar, karşı tarafta yer almaya devam ederler. Bu psikoloji onları kaçınılmaz sona tasfiyeye götürür.

Mehmed Cavid Bey, Avrupa'da iken İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu dostlarıyla mektuplaşmalarına devam ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri şimdilik Anadolu hareketini desteklerken yönetimin kendilerine geçeceği günü beklemekteydiler. 1921 Roma toplantısında Ankara hükümetinin bilgisi dahilinde ve onu destekleyeceği kararlar alınırken, diğer yandan da İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurmanın hesaplarını yapmaktaydılar.

Mehmed Cavid Bey, 28 Eylül 1921'de Avrupa'da iken Ahmet Rıza'ya yazdığı mektupta, İttihat ve Terakki Fırkasının adının bile değiştirilmeden yeniden kurulmasına taraftar olduğunu belirtmişti.¹⁰⁶⁸ Roma toplantısında aynı karar alınmış, 1923- Şişli toplantısında yine aynı fikirde olduklarını göstermişlerdi. Mehmed Cavid Bey, İttihatçılık şiarına her zaman bağlı kalmaya devam etmiştir. Milletın başında herkesin sevdiği bir padişah olursa, hükümet gerekli meziyetlere sahip üyelerden oluşur ve barıştan sonra vatanseverlerle bir parti kurulabilir. Mehmed Cavid Bey, yine notlarında barıştan sonra hükümetin ya yardıma muhtaç olacağını ve kendi desteklerine ihtiyaç duyacaklarını ya da muhalif bir parti kuracaklarını yazmıştır.¹⁰⁶⁹

Roma toplantısı sırasında Mehmed Cavid Bey, 11 Mart 1921 tarihinde Floransa' da Kara Kemal ,Hüseyin Cahit ve İsmail Canbolat Bey ile görüşür. Daha önce de anlattığımız gibi Mehmed Cavid Bey, Teşkilat-ı Esasiye'ye taraftar olmadıklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki Fırkasının başına geçerek meşrutiyete devam edilmesini veya Salih Paşa ve İzzet Paşa gibi önemli kişilerin kurulacak olan kuracakları yeni fırkalarına girmeleri gibi konuları ele almışlardı.¹⁰⁷⁰

Şişli toplantısında, Kara Kemal'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi üzerine İttihatçılar Mehmed Cavid Bey'in evinde ve başkanlığında toplanırlar.¹⁰⁷¹ Toplantı da alınan kararlar Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilir. Mustafa Kemal Paşa'nın isterse İttihat ve Terakki'nin başına geçebileceğini, isterse yeni bir parti kurabileceğini belirterek kendilerinin her iki halde de destekleyeceklerini iletirler. Mustafa Kemal Paşa'nın istediği arkadaşlarını milletvekili olarak alabileceğini ve partilerini tekrar

¹⁰⁶⁸ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,252

¹⁰⁶⁹ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,175

¹⁰⁷⁰ Kocahanoğlu,2000,a.g.k.,C.II,272

¹⁰⁷¹ Yalçın,1976,a.g.k.,272

kurma niyetlerini olmadığını da eklerler. Mustafa Kemal Paşa'dan cevapta şimdilik bir şeye karışmamalarını ister. ¹⁰⁷² Toplantıda, ülkenin demokratik yapılandırılması, İstanbul'un başkent olması, iki meclis, güçler ayrılığı ve seçime ayrı bir partiyle girilmesi de görüşülür. ¹⁰⁷³

II. Meclisin açılmasından sonra Lozan Barış Anlaşması'nın onaylanması, Cumhuriyet Halk Fırkasının kurulması, cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması gibi inkılapların peş peşe yapılması muhalefeti hareketlendirir. Bu inkılaplar basında eleştirilirken Hind Müslümanları adına İsmet Paşa'ya halifeliğin güçlendirilmesi amaçlı yollanan mektup İstanbul basınında yer alır. ¹⁰⁷⁴ Bu mektubun basında yer alması üzerine İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemesi suç işledikleri gerekçesiyle gazetecileri yargılamaya başlar. Dahiliye Bakanı Mehmet Cemil (Upaydın) basına , zamanında millet ve memleketi kurtarmak için ihtilal yaptıysak, şimdi de inkılapları koruma için ihtilal yapmasını biliriz mealinde demeç verir. ¹⁰⁷⁵ Bu meseleye bağlı olarak bazı gazeteciler tutuklanır. Tutuklananların başında Tanin gazetesinden Hüseyin Cahit Bey, İkdam başmuharriri Ahmet Cevdet Bey, Tasvir gazetesi başmuharriri Velid Bey ile bu gazetelerin mesul müdürleri Hıyaneti Vataniye Kanunu'nun 1. Maddesine muhalefetten dolayı tutuklanırlar. ¹⁰⁷⁶ Mahkeme, kamuoyu baskısının olması nedeniyle sanık gazetecilere yumuşak muamele eder.

17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası güçlü paşaları , eski muhalif İttihatçıları bünyesinde toplamış ve demokratik bir programla siyasi hayata girmiştir. Kurulan yeni parti iktidarı zorlayabilirdi. İsmet Paşa'nın istifa etmesiyle Fethi Bey, Başbakanlığa gelerek Cumhuriyet Halk Fırkasının başına geçer. TBMM içerisinde iki partinin yer alması ve yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasında yer alan kurucuların bilinen ve saygı duyulan kişilerden oluşması artık Cumhuriyet Halk Fırkasının tek otorite olarak çalışmasına engel olabilirdi. Bunu bilen yeni Başbakan Fethi Bey , meclisten güvenoyu aldıktan sonra Hariciye Nazırı Şükrü Bey vasıtasıyla Kazım Paşa, Rauf Paşa , Ali Fuat Paşa'yı görüşmek için çağırır. Ali Fuat Paşa yerine Adnan Bey'i yolladığı görüşme 25 Şubat 1925 tarihinde yapılır. Fethi Bey, görüşmede kurdukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kapatmalarını ister. Partinin

¹⁰⁷² Yalçın,1976,a.g.k.,272

¹⁰⁷³ Zürcher,1995,a.g.k.,272-274

¹⁰⁷⁴ Eroğlu,2008,a.g.k.,192

¹⁰⁷⁵ A.F.Cebesoy (1987).*Milli Mücadele hatıraları*. İstanbul:Temel yayınları,s.88

¹⁰⁷⁶ Cebesoy,1987,a.g.k.,79

propagandalarının kullanıldığını ve Şeyh Sait isyanına neden olduğunu söyler. Kazım Paşa, partilerinin kanunlar içerisinde kurulduğunu, kapatmayacaklarını ve isterlerse hükümetin kapatacağını söyler.¹⁰⁷⁷

13 Şubat 1925'te Ergani, Palu gibi yerlerde başlayan ve kısa sürede yayılan Şeyh Sait isyanının başlamasının nedenleri olarak hilafeti ve saltanatı getirmek istemeleri ve yapılan inkılaplara karşı olmaları¹⁰⁷⁸ denilebileceği gibi Aybars'ın eserinde feodal ve teokratik düzeni savunmak, İngilizlerin kışkırtmasıyla Kürdistan kurulması nedenleri de eklenebilir.¹⁰⁷⁹ Kılıç, eserinde Kürdistan kurma amacı yok dese de Musul'u elinde bulundurmak isteyen İngiltere'nin yönlendirmesiyle isyan, ırkçı ve bağımsızlıkçı bir amaca dönmüştür. Fethi Bey'in, hukuka uygun olarak olayları çözmek istemesi, muhalif görüşleri önemsemesi destek görmekteydi. Ancak böyle bir isyanın çıkması ve gereken tedbirleri almakta yetersiz kalması nedeniyle ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Başbakan Fethi Bey'in 3 Mart 1925'te istifa etmesiyle yerine İsmet Paşa gelir. İsmet Paşa, kabinesi kurulur kurulmaz isyanı önlemek amacıyla hazırladığı Takrir-i Sükun Kanunu'nu meclise getirerek kabul ettirir.¹⁰⁸⁰ Bu kanuna göre hükümete Cumhurbaşkanının onayı ile huzuru sağlamak için basın, cemiyet, dernek ve her türlü teşkilatı engelleyebilme hakkı verilirken suçluları isterse istiklal mahkemelerine sevk edebilmesine olanak sağlamaktaydı. Kanunun iki yıl geçerli olduğu belirtilir. 122 kabul oyuna karşı, 22 karşı oyla kabul edilir¹⁰⁸¹ ve hükümet kararıyla önerilen 2 İstiklal mahkemesi kurulması da kabul edilir.

Kanun tasarısı meclise sunulduğunda Feridun Fikri ve Kazım Paşa, bunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 70. maddesine aykırı olduğunu söyleyerek karşı çıkarlar. Kazım Paşa, her yoruma açık, sınırları belli olmayan ve temel hakları kısıtlayan kanun ile yirminci asırda bir yere varılmayacağını söyler.¹⁰⁸² Rauf Paşa'da tüm ülkeye yayılan bu kanunun temel hak ve hürriyetleri sınırlandırıdığını ve açıklık olmadığını belirtir.¹⁰⁸³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının karşı koymasına rağmen kanun kabul edilerek İstiklal Mahkemeleri oluşturulur. Kanunun çıkarılmasının

¹⁰⁷⁷ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,193

¹⁰⁷⁸ Kılıç,1994,**a.g.k.**,31

¹⁰⁷⁹ Aybars,1995,**a.g.k.**,261; M. Toker.(1994).*Şeyh Sait ve İsyanı*.İstanbul:Cumhuriyet yayınları,s.53'te İngiltere desteği anlatılır.

¹⁰⁸⁰ Kanun maddeleri ve tartışmaları için bakınız: Ateş,1994,**a.g.k.**,142

¹⁰⁸¹ Toker,1994, **a.g.k.**,97;Zürcher,1992,**a.g.k.**,113

¹⁰⁸² Eroğlu,2008,**a.g.k.**,196;Cebesoy,1987,**a.g.k.**,149

¹⁰⁸³ Cebesoy,1987,**a.g.k.**,150

ardından kurulan mahkemelerde isyanı çıkaranlar ve destek oldukları düşünülenler tutuklanmaya başlanır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubeleri de bundan nasibini alır. Ayrıca kanunu eleştiren Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit Bey ve bazı gazeteciler tutuklanır . İstanbul’da 18 günlük gazeteden 8’i kapatılır .¹⁰⁸⁴ Daha evvel de Mehmed Cavid Bey’in günlüklerinden de izlediğimiz gibi eski İttihatçılar için korku dolu günler başlar. Hüseyin Cahit Bey’in tutuklanması, Mehmed Cavid Bey’in yurt dışına çıkma isteklerine neden olsa da kısa süre sonra vazgeçmiştir.

Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, 12 Nisan 1925’te kurularak yargılamalara başlar. Yargılamalar sürerken isyanla ilgili gördüğü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubesi mahkemece ve daha sonra 3 Haziran 1925’te hükümet tarafından parti kapatılır. İsyani çıkaran Şeyh Sait ile birlikte 45 isyancı, 29 Haziran 1925’te idam edilir. Mahkeme, isyana dolaylı destek olan gazetecilerin tutuklanmasını İstanbul Valiliğine bildirerek, gönderilmelerini ister. Eşref Edip, Velid Ebuziya, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütfi, Sadri Edhem, İlhami Safa, Gündüz Nadir, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Suphi Nuri, İsmail Müştak tutuklanarak Diyarbakır’a yollanırlar. Diyarbakır ve Elazığ’da devam eden mahkemelerde 12 Nisan 1925 ile 7 Mart 1927 tarihleri arasında 5110 kişi yargılanır ve 207’si vicahi, 213 gıyabi olmak üzere toplam 420 kişiye idam cezası kararı verilir. 2779 kişinin beraat ettiği davalarda , 1911 kişide çeşitli cezalara çarptırıldı.¹⁰⁸⁵ Cebesoy’a göre, I. Mecliste yer alan muhalifler ve gazeteciler bu isyan bahanesiyle İstiklal mahkemelerine getirilmiş ve bu mahkemelerde cezalandırılmıştır.¹⁰⁸⁶ Takrir-i Sükun kanunundan sonra, 7 Mart 1925 tarihinde Tevhid-i Efkar, İstikbal ve Son telgraf gazeteleri ve Orak ve Çekiç, Aydınlık, Sebilürreşad gibi dergilerde kapatılır.¹⁰⁸⁷

4.1.2. İzmir suikastı olayı

I.Meclis, Kurtuluş savaşını başarıyla yürütmüş ancak inkılapların başlaması ve daha önce lider kadroda yer alanların kendilerine danışılmamasına kızmaları ve Mustafa Kemal Paşa’nın artan otoritesi muhalefeti ortaya çıkarmıştır. I. Meclis’te Ziya Hurşit, Ali Şükrü gibi muhalif çizgi izleyen kişiler , eski İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin de

¹⁰⁸⁴ Cebesoy,1987,**a.g.k.**,166

¹⁰⁸⁵ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,180-181

¹⁰⁸⁶ Cebesoy,1987,**a.g.k.**,181

¹⁰⁸⁷ Ateş,1994,**a.g.k.**,143

desteğini alıyordu. Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi olayından sonra muhalefet, bazı eski İttihatçıların desteğiyle Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenleme planları kurmaya başlar. Şeyh Sait isyanı sonrasında artan baskılar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması gibi gelişmelerde düşmanlıkları daha da artırarak suikast girişimine neden olmuştur. Ziya Hurşit ve Şükrü Bey'in daha 1925'ler de Mustafa Kemal Paşa'yı Ankara'da tuzak kurarak öldürme eylemleri sonuçsuz kalır. Bu suikast girişiminde bulunanları eski İttihatçılar koruyarak, olayı örtbas etmeye çalışsalar da aynı kadro bir yıl sonra İzmir suikastı girişiminde bulunur.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, inkılapların ve muhalefetin yoğunlaştığı bu dönemde 1926 yılında yurt gezisine çıkar. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan ayrılıp Eskişehir, Konya, Tarsus, Mersin ve sonra 20 Mayıs 1920'de Bursa'ya gelir. 13 Haziran'da Balıkesir'de şerefine verilen ve elli kişiden fazla insanın katıldığı baloya katılır. 14 Haziran günü Bursa'dan Balıkesir yoluyla İzmir'e geçeceği sırada İzmir Valisi Kazım Bey'den İzmir'de kendisine karşı bir suikast düzenleneceğini ve seyahatini ertelemesine dair telgraf alır. İzmir Valisi Kazım Bey'den alınan bilgiye göre 15 Haziran 1926'da, İzmir'de motorculuk yapan Giritli Şevki, suikast olayını ihbar ederek Mustafa Kemal Paşa'ya da yazdığı mektubu teslim eder.¹⁰⁸⁸ Bu hain girişime rağmen gezisini iptal etmeyen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 16 Haziran 1926'da İzmir'e geldiğinde halk tarafından coşkuyla karşılanır.

Suikast olayına bakıldığında olayın planlı ve siyasi gerekçelerle yapıldığını görüyoruz. Mehmed Cavid Bey'in günlüklerinde daha evvel bahsettiğimiz gibi İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri savaşın kazanılmasından sonra görevin yine kendilerine verilmesini bekliyorlardı. Onlara göre Anadolu kadrolarının yetersizliğinden dolayı bir şey yapılamazdı. Meclis içinde ve dışında yer alan eski İttihatçılar, kendilerine Ankara'nın yetki ve sorumluluk vermekte cimri davranmasını beğenmiyorlar ve muhalefette yer aldıkları gibi iktidara gelmenin hesabını yapıyorlardı. Daha önceleri Avrupa'da iken mektuplaşmalarında, Roma toplantısında, Şişli toplantısında İttihat ve Terakki Fırkasını kurma niyetlerini ortaya koyuyorlardı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulunca muhalefet olarak bu yeni partiyi destekliyorlar ve muhalefet yapmaktan geri durmuyorlardı. Mehmed Cavid Bey'de yeni partiyle pek bir ilgisi yok gibi görünse de burada aktif olan İsmail Canbolat gibi arkadaşlarına her türlü desteği

¹⁰⁸⁸ Avcı,1994,a.g.k.,99

verdiği söylenebilir. Hatta Zürcher'e göre bu partinin programının ekonomi bölümü, Mehmed Cavid Bey'in kaleminden çıkmış gibidir.

İktidara gelebilmek için Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmekten başka bir şansları olmadığını düşünerek suikast tertipçileri harekete geçerler. Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmeden iktidara gelemeyeceklerini söyleyen eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, yanına kısa sürede taraftar bulmakta zorlanmaz. Abdülkadir Bey'den sonra Ziya Hurşit'in bu fikri benimsemeleri fikrin icraata dönüşmesini hızlandırır. I. Meclisin muhalifi Ziya Hurşit, gereken adam bulma işini üstlenmiş ve Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'la birlikte silah kullanan üç kişiden biri olmayı kabul etmiştir.¹⁰⁸⁹ Suikast ekibinin tamamlanmasıyla Şükrü Bey ve Ziya Hurşit Bey liderliğinde sıklıkla bir araya gelerek toplantılar yapmışlar ve ilk olarak Ankara'yı suikast yeri olarak düşünmüşlerdir. Bakanlar Kurulu toplantısında, Meclis'te bomba ile suikastın yapılıp yapılamayacağı konuşulsa da kaçma imkanı olamayacağı için vazgeçir. Ankara Kulübünde, Meclise giden yol üzerinde Türk Ocağı binasının yanında mezarlıkta pusu kurmayı da tartışırlar. En son konuşulan mezarlık yakınında pusu atma fikrinde eyleme geçmeye hazır hale gelseler de eski İttihatçılar tarafından engellenir. Ziya Hurşit'in suikast yapacağını Şükrü Bey, Sabit Bey'e söyler. Sabit Bey'de Rauf Bey'i haberdar edince, iş kısa sürede duyulur. Rauf Bey, Ziya Hurşit'in abisi Faik Bey'e hemen durumu araştırmasını ister. Rauf Bey, Refet Bey, Ali Fuat Bey'in de duyduğu bu girişim, partiye zarar verebileceği endişesiyle örtbas edilir ve suikast ekibi Ankara'dan uzaklaştırılır.¹⁰⁹⁰ Ankara Valisi Atıf Bey'in basına verdiği demeçte bu girişimden sonra Ziya Hurşit'in takip edildiğini ve ele geçirdikleri belge ve yazışmaları İstiklal Mahkemesine yolladıklarını söyler.¹⁰⁹¹ Bu takipte Refik Bey'in Ankara'da suikast yapmalarından şüphelendiği Ziya Hurşit'in tavırlarını Dahiliye Vekili Cemil Bey'e bildirmesi ve Cemil Bey'in de hemen Polis Müdürü Dilaver Bey'i çağırarak takip edilmesini istemesi etkili olmuş olduğunu Kazım Karabekir iddia eder.¹⁰⁹² Ankara Valisi Atıf Bey'in ve Refik Bey'in beyanlarına göre, emniyetin Ziya Hurşit'i ilk suikast girişiminden sonra takip ettirdiği ortaya çıkmaktadır.

¹⁰⁸⁹ Atay,1980,**a.g.k.**,402-404; Tansu,1960,**a.g.k.**,395-396

¹⁰⁹⁰ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,200;Kılıç Ali,1955,**a.g.k.**,50-53

¹⁰⁹¹ Hakimiyeti Milliye, 29 Haziran 1926,1786

¹⁰⁹² Karabekir,1994,**a.g.k.**,254-263

Ankara’da başarılı olamayan suikastın tertipçileri Mustafa Kemal Paşa’nın Bursa’ya gideceği haberi üzerine keşif için Laz İsmail’i yollarlar. Laz İsmail, yanında eşi olarak tanıttığı Naciye Nimet isimli kadınla Bursa’ya gelir ve buradan da kaçış imkanı olmadığını görerek vazgeçerler. Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir’e gideceği haberi duyulunca suikast için kaçışın kolay olması nedeniyle en uygun yerin İzmir olduğuna karar verirler. Suikastçılar İzmir’e gelmeden önce gereken silah ve cephaneyi alarak, Sarı Efe Edip ile buluşmak için 11 Haziran’da İzmir’e gelirler. Şükrü Bey’in yazdığı mektubu Sarı Efe Edip’e göstererek meseleyi anlatan Ziya Hurşit, suikast için gereken planlamaları yapmaya başlarlar. Kendilerini Yunan adalarına kaçırmak için Sarı Efe Edip’in bulduğu motorcu Giritli Şevki ile de anlaşılır. İzmir Kemeraltı’nda Berber Nuri’nin dükkanında ve otelde pusu kurulmasını Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Ziya Hurşit’in silahlarıyla ateş etmeleri kararlaştırılır. Suikastten sonra Şevki’nin motoruna binilerek kaçılacaktı. Hacizli olan Giritli Şevki’nin motorunu kurtarmak için Abdülkadir’in 600 lira verdiğini Kılıç Ali yazar.¹⁰⁹³

Karabekir, Refik Bey’in ifadelerine yer vererek suikast olayından şüphelendiğini, dahiliye Nazırı Cemil Bey’e giderek söylediğini ve onunda hemen Polis Müdürü Dilaver bey’i çağırarak takip etmesini istediğini anlatır.¹⁰⁹⁴ Suikast olayı ortaya çıkınca Refik Bey, hemen İzmir’e giderek Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa’ya Naim Palas otelde şüphelenmesini ve Cemil Bey’e anlatmasından bahsedince Gazi, kendisine teşekkür eder.¹⁰⁹⁵

Suikast girişimi Girit’li Şevki’nin İzmir Polis Müdüriyetinden Mehmet Ali Bey’e ihbarı ile başarısızlıkla sonuçlanır.¹⁰⁹⁶ 15 Haziran tarihinde suikastçilerden Ziya Hurşit, Gaffarzade otelinde, Laz İsmail, Çopur Hilmi ve Gürcü Yusuf ise Ragıp Paşa otelinde kısıkvrak yakalanırlar. Abidin Bey ile Sarı Efe Edip ise İstanbul’da yakalanarak, İzmir’e yollanırlar. Suikast girişimini yapanlar yakalansalar da olay basından gizlenerek başka kişilerin olup olmadığı bilinmediğinden dikkatli çalışılır.

¹⁰⁹³ Kılıç Ali,1955,**a.g.k.**,55

¹⁰⁹⁴ Karabekir,1994,**a.g.k.**,254-263; Refik Koraltan

¹⁰⁹⁵ Karabekir,1994,**a.g.k.**,263

¹⁰⁹⁶ Karabekir,1994,**a.g.k.**,s.40,41; Kazım Karabekir, Mehmet Ali Bey’in yaptığı baskınla suikastı yapacak olanların yakalanmalarını anlatırken aslında suikast girişimi olmadığını ve o dönemde herkesin silah taşıdığını ve bunlarında silahlarıyla gezdiklerini ve bomba olmadığını iddia eder.

4.2. İzmir İstiklal Mahkemesinin Kurulması ve Tutuklanması

4.2.1. İzmir İstiklal mahkemesinin kurulması

Suikast olayı aynı gün Ankara'ya ulaşınca Başbakan İsmet Paşa, durumu İstiklal Mahkemelerine bildirerek hemen İzmir'e gitmelerini ister ve çabucak İzmir'e varmaları için özel bir tren hazırlatır. Ziya Hurşid'in ilk ifadesindeki itiraftan yola çıkılarak olayın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili olduğunu düşünen mahkeme üyeleri parti üyelerinin tutuklanarak, İzmir'e yollanmalarını emreder. 17 Haziran 1926 tarihinde İzmir 'e gelen istiklal mahkemesi heyeti, sorgulamalarına başlar.

Atatürk'ün İzmir'e gelmesinden sonra 18 Haziran 1926'da kamuoyu İzmir suikastını, resmi tebliğ ile öğrenir. Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan kısa tebliğ şöyledir:¹⁰⁹⁷

İzmir'de mel'un bir suikast keşfedilerek bütün mürettepleri delail-i cürmiyeleriyle tevkif olunmuşlardır. Reisicumhur hazretlerinin seyahatleri esnasında, İzmir'de tatbik olunmak üzere bir suikast tertip edildiği tezahür etmiştir. Mürettepler silahları ve bombaları ve hazırlıkları ile, Reisicumhur hazretlerinin İzmir'e muvasalatından bir gün evvel tevkif edilmişler ve mevkıflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişlerdir. Mesele İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edilmiş ve mahkeme heyeti davayı yerinde takip ve rüyet eylemek üzere İzmir'e hareket etmiştir.

Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklandığını öğrenen İsmet Paşa, İstiklal Mahkemesi'ne haber vermeden polis müdürüne emir vererek serbest bıraktırır. Bu girişimi üzerine İstiklal Mahkemesi, mahkeme kararına uymadığı için başbakanı tutuklayacağını bildirir.¹⁰⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Kılıç Ali'yi çağırarak ondan durum hakkında bilgi alır¹⁰⁹⁹ ve mahkeme heyetine hak vererek , Başbakan İsmet Paşa'dan İzmir'e gelmesini ister.

20 Haziran 1926'da Ankara'dan ayrılan İsmet Paşa, İzmir'e gelerek mahkeme heyetiyle görüşür. Suikastın ele başı olan Ziya Hurşid'in ağabeyi Faik Bey ve Sabit Bey'in sorgularını mahkeme heyetiyle birlikte izler. İsmet Paşa, 22 Haziran 1926 tarihinde verdiği demeçte, İstiklal Mahkemesi'nin vatan ve cumhuriyet için yaptıkları

¹⁰⁹⁷ Hakimiyet-i Milliye, 18 Haziran 1926, S. 1776; Kocahanoğlu, 2004, a.g.k., 41

¹⁰⁹⁸ Mumcu, 1994, a.g.k., 19-32; Kılıç Ali, 1955, a.g.k., 44

¹⁰⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa , 16 Haziran 1926- 9 Temmuz 1926 arasında İzmir'de mahkemeyi takip eder.

çalışmanın Türk milleti için hayırlı bir adalet örneği olacağına inandığını belirtir.¹¹⁰⁰ 23 Haziran'da da İsmet Paşa, basın mensuplarına hükümeti devirmek amacıyla yapılan bu suikast girişimi hakkında bilgi veriyor ve istiklal mahkemesi kararlarına güvenilmesini istiyordu.¹¹⁰¹

Başbakan İsmet Paşa ile İstiklal Mahkemesi arasında ki anlaşmazlık, Mustafa Kemal Paşa'nın araya girmesiyle çözümlenir ve bir daha başbakan mahkemenin işlerine karışmaz.¹¹⁰² Bu gelişmeleri irdeleyen Kandemir, İsmet Paşa'nın İstiklal Mahkemesi korkusuyla arkadaşlarını feda ettiğini belirtir.¹¹⁰³

Başkan Ali Bey, 19 Haziran'da yaptığı açıklamada suikastı düzenleyenlerin daha evvel Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi olan Şükrü Bey'in evinde toplantılar yaptıklarını, Gazi'yi öldürerek hükümeti devirmek amacıyla bir araya gelerek karar aldıklarını ve 26 Haziran 1926'da Elhamra sinemasında mahkemenin başlayacağı belirtilir.¹¹⁰⁴ Ali Bey, 29 Haziran'da ise basına verdiği demeçte yeni fırkanın kurulmasını anlatır.¹¹⁰⁵

“Kendi başlarına bir fırka kurmaya cesaret edemeyenlerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını meydana getirdiklerini ve “bu suretle bir tarafta Gazi Mustafa Kemal ve İsmet Paşa’lar bulunduğu halde bir inkılap cumhuriyet partisi, diğer tarafta içinde komitacılık ve yamacılık ruhuyla malul,her ne suretle olursa olsun iktidara geçmek isteyen zümrelerle, herhangi adi sebeplerden dolayı ekseriyet fırkasından ayrılmış bazı kimselerden terekkep eden Terakkiperver cumhuriyet Fırkası karşı karşıya geldi”

Suikast girişimi hakkında basında geniş haberler yer alır. Ahenk gazetesinde, “Büyük Gazimize suikastte bulunmak üzere tertibat almış olanlar bin kere hamd olsun emellerine muvaffak olamadılar. Çünkü Gazi milletin gözbebeğidir. Milletin perşevet varlığını temsil eden büyük Gazisidir. Millet kendi gözbebeğinin, kendi Gazisi'nin kendi nıgehbanıdır. Milletin nıgehban olduğu timsaline kimse el uzatamaz. Uzattığı taktirde kurur, derhal helak olur” diyerek suikast girişimcilerini lanetler.¹¹⁰⁶

Yine 18 Haziran 1926 tarihli Ahenk gazetesinde, İzmir'in Gazi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte olduğunu, valinin kısa zamanda suikast girişimcilerini yakalama

¹¹⁰⁰ Aybars,1995,**a.g.k.**,433

¹¹⁰¹ Hakimiyeti Milliye,23 Haziran 1926,S.1781 ve Cumhuriyet gazetesi ,23 Haziran 1926,764

¹¹⁰² Aybars,1995,**a.g.k.**,433

¹¹⁰³ Kandemir,1955,**a.g.k.**,12-13

¹¹⁰⁴ Hakimiyeti Milliye,19 Haziran 1926,1777.s.1

¹¹⁰⁵ Hakimiyeti Milliye,29 Haziran 1926,1787

¹¹⁰⁶ Ahenk,18 Haziran 1926,9865

başarısı gösterdiği yazılıdır. “Büyük Reis-i Cumhuriyetimiz, gözbebeğimiz Gazimiz’e de, -Sen milletin ruhusun, milletin ruhuna kimse el uzatamaz, sağ ol ve sağ olacaksın. Allah seni saklar. Bütün bir millet nıgehbanındır. Arz-ı taziyet eyleriz- demekle iktifa eyleriz.”¹¹⁰⁷

20 Haziran 1926 tarihli Ahenk gazetesinde İzmirli Kışla meydanında toplanmaya davet edilirler. “Bugün bütün İzmirli, cumhuriyetin, büyük halaskarın fedakar aşıkları, yekpare bir vicdan halinde Kışla Meydanında toplanarak, vatanın hürriyetine, Türk Milleti’nin muazzez varlığını temsil eden Büyük Gazi’ye suikaste bulunmaya cüret edenlerin derhal ve şiddetle taziyesini talep eyleyeceklerdir. Temiz yürekli, sevgili İzmirli, bugün saat on altı’da, Kışla Meydanı’na geliniz”.¹¹⁰⁸

Mustafa Kemal Paşa ise 19 Haziran 1926’da Anadolu Ajansı’na verdiği demeçte, halkına olan güvenini ve bu güveni küçük eylemlerle yıkamayacaklarını dile getirmişti. Türk Milletine diye başlayan beyanatında suikast girişimi olayı nedeniyle her yerden kendisine gelen samimi mektup ve telgraflar nedeniyle minnettarlığını dile getiriyor, hedefin kendisi değil , cumhuriyet ve onun yüksek değerleri olduğunu açıklıyordu. Ayrıca , “Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır ve Türk Milleti emniyet ve saadetini zamin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürümeğe devam edecektir ”¹¹⁰⁹ diyerek öngürüsünü ve dehasını gösteriyordu.

Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi, duygularını şöyle ifade etmişti: “Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini öldüreceklermiş! Türk milletine ebedi hayat kazandıran büyük Türk çocuğunun kafasını kurşunla delecekler ve hayatına kıyacaklarmış. Nihayet Mustafa Kemal’i vuracaklarmış. Türk milletinin Mustafa Kemal’ini, Türk milletinin timsalini... Ne için? Hangi ulvi fikirler ve maksatlar için?”¹¹¹⁰

Cumhuriyet Gazetesi’nde Yunus Nadi “Tarihi Muhakeme” başlıklı yazısında ise , mahkemenin önemi ve mahkemeye Türk Halkı’nın dışında bütün dünyanın da ilgi göstereceğini şu satırlar ile anlatıyordu.¹¹¹¹

¹¹⁰⁷ Ahenk, 18 Haziran 1926, 9865

¹¹⁰⁸ Ahenk, 20 Haziran 1926, 9867

¹¹⁰⁹ Hakimiyeti Milliye, 20 Haziran 1926, 1776

¹¹¹⁰ Cumhuriyet, 27 Haziran 1926, 768

¹¹¹¹ Cumhuriyet, 26 Haziran 1926, 767

Her şeye çabuk ad takan gazeteciler bu muhakemeye ‘Tarihi Muhakeme’ adını veri vermişlerdir. O hakikaten tarihi mi? Belki öyle, belki değil. Fakat şurası muhakkak ki, yarın İzmir’de, Ankara İstiklal Mahkemesi’nin millet muvacehesinde alenen icrasına başlayacağı muhakeme tarihe hayret ve ibret ile okunacak bir sahife ilave edecektir. Şu halde muhakeme yalnız İstiklal Mahkemesi’nin huzurunda değil, bütün milletin ve bütün dünyanın huzurunda cereyan edecektir. Buna tarihi muhakeme demekten ziyade, cihan-ı şümul muhakeme denilebilse daha ziyade olur. Tarih böyle bir muhakeme kayıt etmiştir. Onun birer birer tezahür edecek her safhasıyla ile bütün millet ve bütün dünya meşgul olacak ve hükümler İstiklal Mahkemesi’nden evvel bütün millet ve bütün dünya tarafından verilmiş bulunacaktır.

İstiklal Mahkemesi Anadolu Ajansı’nda verdiği listede tutuklu bulunan kırk dokuz kişi arasında Mehmed Cavid Bey’in adı da geçer. Listede suikast girişimini yapacak olanlar, şüpheliler, eski İttihat ve Terakki Fırkasına mensup olanlar ile Paşalar da yer almaktadır. Sarı Efe Edip, Eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Eski Lazistan Mebusu Necati, İzmit Mebusu Şükrü, Ordu Mebusu Faik, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Çolak Selahattin, Eski Trabzon Mebusu Rahmi, Erzurum Mebusu Hazım, Mersin Mebusu Besim, Afyon Mebusu Kamil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami, İzmir Mebusu Mustafa, Bursa Mebusu Necati, Bursa Mebusu Osman Nuri, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, İstanbul Mebusu Canbolat Bey, Karşıyaka’da Bahçıvan İdris, Şahin Çavuş, İhtiyat Subayı Bahaddin, Baytar Albay Rasim, Eski Maliye Vekillerinden Cavit Bey, Dış Doktoru Şevket, Kara Vasıf, Ziya Hurşit’in Kardeşi Fazıl, Kadı lakaplı Hüseyin Avni, Necati’nin Kardeşi (Eski Lazistan Mebusu) Hasan Tahsin, Kayınbiraderi Hasan Rıza ve Şeriki Mustafa Efendi, Trabzonlu Nimet Naciye Hanım, suikastın asıl tertipçileri, eski İttihatçılar, üçüncü derecede şüpheli olanlar ve eski Terakkiperver Parti üyeleri şeklinde düzenlenen liste İzmir suikastı davasının çerçevesini çiziyordu.¹¹¹² Listede suikastın failleri , Terakkiperver Fırkası üyeleri, eski İttihatçılar ve üçüncü derecede şüpheli olanlar¹¹¹³ ,suikast girişimini haber vermeyenler ve I. TBMM dönemindeki İkinci Grup üyeleri vardır. ¹¹¹⁴ İstiklal Mahkemesi, milletvekili olanların dokunulmazlıklarının kaldırılmasını istese de Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, suçüstü durumdan dolayı dokunulmazlıkların kaldırılmadan yargılanabileceklerini mahkemeye bildirir. Paşa,

¹¹¹² Hakimiyeti Milliye,26 Haziran 1926,1813 ;Cumhuriyet gazetesi ,26 Haziran 1926,767

¹¹¹³ Aybars,1982,**a.g.k.**,341-342

¹¹¹⁴ Tunaya,2009 ,**a.g.k.**,C.III,594

ortada bir suçüstü durumu bulunduğundan, adı geçen mebuslar için, dokunulmazlığın söz konusu olmadığını mahkemeye bildirir.¹¹¹⁵ Bunun sonucunda Ali Fuat (Cebesoy) ve yirmiye yakın mebus dokunulmazlıkları kaldırılmadan İzmir'e götürülür. İstanbul Mebusu Hüseyin Rauf Bey, Avrupa'da olduğu için tutuklanamamıştır. Kara Kemal Bey 'de bulunamamıştır.¹¹¹⁶

İzmir ve Ankara'da yargılamaları yapan bu mahkemeye, "Ali'ler mahkemesi", "Üç Ali'ler Mahkemesi" veya "Dört Ali'ler Mahkemesi" denilmektedir. Mahkeme üyelerinin dördünün adının Ali olması bu adlandırmaya neden olmuştur.¹¹¹⁷ Milletvekillerinden oluşan mahkemenin başkanlığını Ali (Çetinkaya), üyeliklerini Kılıç Ali Bey, Dr. Reşit Bey (Galip), yedek üyeliğini de Laz Ali (Zırh) Bey ve savcılığını da Necip Ali (Küçüka)Bey yapmaktaydı. İstiklal mahkemelerinde avukat ve tanık olmaması, üzerinde denetleyecek başka mahkeme olmayışı, hakim ve savcının sanığı birlikte sorgulaması gibi özelliklerinden bahseder.¹¹¹⁸

İzmir Suikasti olayına bakan İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemeleri, suikast işini İttihatçıların iktidara gelmek için düzenlediklerini hatta bunu sağlamak için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kullanarak doğuda ki isyanı desteklediklerini savunur. İsmet Paşa hükümetini deviremeyen İttihatçılar, doğrudan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenleyerek , iktidara gelmek istemişlerdir tezini savunur.¹¹¹⁹ Karabekir, 3 Ağustos 1926 tarihinde Amerikan elçilisi Mark L. Bristol'un gönderdiği raporunda, suikast girişiminin artan muhalefeti susturmak ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yöneticilerini gözden düşürmek için kullanıldığını belirtir.¹¹²⁰

Suikast girişimin ortaya çıkmasıyla birlikte hemen tutuklamalar başlamış, faillerden sonra destekçilerinin de ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), 9 Temmuz 1926'da, kararın verilmesinden önce İzmir'den Ankara'ya hareket etti. 26 Haziran'da sinema salonunda çalışmalarına başlayan İzmir İstiklal Mahkemesi, 13 Temmuz'da, davanın İzmir bölümünü karara bağladı ve idam kararlarını hemen yerine getirdi. İzmir suikastı nedeni ile 26 Haziran'da çalışmaya

¹¹¹⁵ Aybars,1982,**a.g.k.**,348

¹¹¹⁶Tunaya, 2009,**a.g.k.**,C.III, 594. Listede ;yukarıdaki isimler dışında şunlar vardır. Cavit Bey, Ziya Hurşit, Hilmi Bey, Refet(Bele) Paşa, Hüseyin Avni(Ulaş) Bey, Hafız Mehmet Bey, Çolak Selahattin (Köseoğlu), Bekir Sami (eski Tokat Mebusu, Hariciye Nazırı), Cemal Paşa (Mersinli), Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı (Edip) Efe, Çopur Hilmi, Rasim(emekli veteriner Albay).

¹¹¹⁷ Y.Karakoyunlu (1991).*Üç Aliler Divanı*. İstanbul:Simavi yayınları, s.64-65

¹¹¹⁸ Zürcher,1995,**a.g.k.**,206

¹¹¹⁹ Avcı,1994,**a.g.k.**,100

¹¹²⁰ Karabekir,1994,**a.g.k.**,216; Raporun tamamı 214. ve 216. sayfalarda yer almaktadır.

başlayan İstiklal Mahkemesi sorgulamalarını süratle tamamlamaktaydı. Bunlardan, Kara Kemal Bey kaçacak, ama yakalanacağını anlayınca intihar ettiği söylenmektedir. Kara Kemal'i ihbar edene 10.000 lira para ödülü konulur ¹¹²¹ ve daha sonra Kara Kemal'in nasıl yakalandığı hakkında Hakimiyet-i Milliye'de yazılar kaleme alınır. ¹¹²² Eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'de Edirne'de yakalanarak, İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmiş ve yargılanarak idam edilmiştir. ¹¹²³

4.2.2. Mehmed Cavid Bey'in tutuklanması

Mehmed Cavid Bey'in 3 Mayıs 1925 tarihinden beri tutuklanma ve bir kazaya kurban gitme korkusunu eşiyle birlikte taşıdıklarını Şiar'ın defterinden takip edebiliyoruz. Hüseyin Cahit Bey'in tutuklanması, yurt dışına çıkışa izin verilmeyeceği korkusu, Şeyh Sait isyanı ve yeni yargılamalar süreci Mehmed Cavid Bey'in endişelerini artırır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatan İstiklal Mahkemeleri davaları da bitince rahat bir nefes alır. Mehmed Cavid Bey, günde yedi saat çalıştığını söylediği maliye kamusuyla uğraşarak günlerini geçirmeye ve siyasetten uzak kalmaya çalışır. Şiar'ın defterine bakıldığında bu dönemlerde endişeler taşısa da ailesi ve dostlarıyla mutlu bir hayat sürdüğü görülebilir. Kısa bir süre sonra meydana gelen İzmir suikastı girişiminden sonra her ne kadar bu tip oluşumlardan uzak olsa da adı ilk akla gelenlerden birisi olur. Hiç şüphesiz bunda İttihat ve Terakki Cemiyetinin hayatta olan önemli liderlerinden birisi olması etkili olmuştur. Aliye Hanım, kocasının daha evvel kaçmasını önerenlere karşı çıktığını söyler. Şükrü Naili Paşa, vaziyetin karışıklığından dolayı bir müddet Avrupa'ya gitmesini isteyince eşinin, “ne münasebet bir şeye karıştığım yok ki kaçayım” dediğini söyler. ¹¹²⁴

İzmir'e gelen ve hemen çalışmalara başlayan İstiklal Mahkemeleri tutuklamalara başlar. 19 Haziran 1926'da Mehmed Cavid Bey'in Şiar'ın defteri olarak bastırılan notları karakolda yazdıkları ile sona erse de tutuklanma sürecini anlatır. ¹¹²⁵ Aliye Cavid Hanım, İzmir suikastı girişimini kulüpte öğrendiğini ve evde mali sözlük kitabıyla uğraşan Mehmed Cavid Bey'e haber verdiğini anlatır. Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapıldığı haberini duyan Mehmed Cavid Bey, “Hay Allah belalarını versin. Bu

¹¹²¹ Hakimiyeti Milliye, 29 Temmuz 1926, 1816, s.1

¹¹²² Hakimiyeti Milliye, 31 Temmuz 1926, 1818, s.3

¹¹²³ Özkaya, 1991, a.g.k., S.4

¹¹²⁴ Cavid bey, 1995, a.g.k., 48

¹¹²⁵ Cavid bey, 1995, a.g.k., 309

memleket ne olacak .günah değil mi? Ne biçim şeydir bu? diye pek çok şeyler söylediğini eşi anlatır. ¹¹²⁶ Aliye Hanım'ı ifadesine göre suikast olayını 18 Haziran 1926 tarihinde öğrenip söylediğine göre Mehmed Cavid Bey'in olaydan iki gün sonra haberi olmuştur. Ayrıca ilk tutuklandığı 19 Haziran günü notlarına dün gazetelerde bir suikast teşebbüsü haberi olduğunu yazmasına bakarak, olaydan iki gün sonra 18 Haziran günü haberdar olduğunu söyleyebiliriz. ¹¹²⁷ Aliye Hanım'ın söylediğini belirttiği tarih ile Mehmed Cavid Bey'in günlüğüne yazdığı tarihe göre suikast girişimini 18 Haziran 1926 tarihinde öğrenmiştir.

Öğleden sonra gelen ve kendilerinde kalan Bekir Sami Bey ile Büyüka'dan , İstanbul'a gelmek için yola çıktıklarını, vapurdan indikten sonra birden kendisini kaybettiğini anlatır. Bekir Sami Bey, sivil polisleri fark edince hemen ters tarafa giderek gözden kaybolmaya çalışır. Mehmed Cavid Bey, vedalaşmak için Bekir Sami Bey'i arar ve ters tarafa gittiğini görünce yanına gitse de polislerle karşılaşır. Mehmed Cavid Bey ile Bekir Sami Bey'i arabaya alan polisler, polis merkezine doğru götürürler. ¹¹²⁸ Karakolda yazdığı bu notlarında evladından ayrı olacağının üzüntüsünü yazıyor ve neden tutuklandığını anlamaya çalışıyordu. Gazetelerde yazan suikast teşebbüsünün Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının işi olabileceği yazılı olduğu halde kendisinin tutuklanmasına bir anlam veremiyordu. Mehmed Cavid Bey, bu yüzden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu olan Bekir Sami Bey'in tevkif olunabileceğini; fakat iki seneden beri siyaseti kesin olarak bırakan kendisinin, niçin tutuklandığını anlayamadığını; bu konuyla yakından uzaktan hiçbir alakasının bulunmadığını yazar. ¹¹²⁹ M. Cavid Bey, aynı gün serbest bırakılsa da ertesi gün akşam sekizde tekrar tutuklamak için gelirler. Evde bulunan dostlarından Şükrü Naili Paşa ¹¹³⁰, kaçmasını tavsiye ederler; ancak o, "haksız olan kabahatli olan kaçır, memlekette kanun var", diyerek giyinir ve görevli polislerle gider. Mehmed Cavid Bey, önce Polis Müdüriyetine oradan Unkapanı Polis Merkezine ve sonra hapis haneye götürülür. Düyun-ı Umumiye'de ki çalışma odasında ki kasa anahtarı istenir. Mehmed Cavid Bey, hazırlıklarıyla uğraştığı mali kamusa dokunmamalarını ve Düyun-ı Umumiye evraklarının müdürün yanında açmalarını ister. Mehmed Cavid Bey , Şişli'de ki evine

¹¹²⁶ F.Kandemir(1962). Cavid Bey nasıl tevkif edildi. *Yakın Tarihimiz*,C.2(24),s.10

¹¹²⁷ Cavid Bey, 1995,**a.g.k.**,309

¹¹²⁸ Cavid Bey,1995,**a.g.k.**,309

¹¹²⁹ Cavit Bey,1995,**a.g.k.**,309

¹¹³⁰ Karakoyunlu, 1991,**a.g.k.**,36

de gideceklerini düşününce evraklara ve notlarıma zarar vermesinler diye dua ettiğini yazar.¹¹³¹ Mehmed Cavid Bey, İsmail Canbulat, Bekir Sami ve Refet Bey'lerin de diğer odalarda olduğunu ve memurların kendilerine iyi davrandıklarını ekler.¹¹³² 25 Haziran'da eşine Gülcemal vapurundan yazdığı mektubunda dün öğleye kadar Galata'da beklediklerini, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa , Rüştü Paşa, İsmail Canbulat, Cafer Tayyar, Sabit Bey, Ergani mebusu İhsan Bey, Sivas milletvekili Halis Turgut ve Necati Bey'lerin de vapurda olduğunu anladığını yazar.¹¹³³ İzmir'de yargılanmak üzere Gülcemal vapuruyla yola çıkarılırlar. Vapurda iken yanına gelen Ziya Bey, garip ve gereksiz bir şekilde Osmanlı Bankası veya diğer bankalarda parası olup olmadığını sorar. Olmadığı cevabını verir.¹¹³⁴ Yanlışlığın anlaşılacağı ve serbest bırakılacağını zannederken, sıkıntılı bir gemi yolculuğundan sonra, İzmir'e varan Mehmed Cavid Bey, kamarası olan 14 numaralı zindandan çıkarak Polis Müdüriyeti'nde bir odaya yerleştirilir. 26 Haziran 1926 gecesini İzmir Polis Müdüriyetinde eski öğrencisi olan Kazım Bey'le ve Ankara'dan getirilen Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Bey'le aynı odada geçirir.¹¹³⁵

¹¹³¹ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,53

¹¹³² Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,56

¹¹³³ Cavid bey,1993,**a.g.k.**,59

¹¹³⁴ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,58

¹¹³⁵ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,63

V. BÖLÜM: İDDİANAMELER VE SAVUNMALARIYLA M. CAVİD BEY

5.1. Mehmed Cavid Bey'in Yargılanması

5.1.1. İzmir İstiklal mahkemesinde yargılanması

Mehmed Cavid Bey, daha tutuklandığı İstanbul'dan başlayarak eşine yazmış olduğu mektuplar bize son günlerini, duygularını ve düşüncelerini anlama imkanı vermektedir. Eşine her gün mektup yazmayı sürdürmesi ve yazdığı mektupları bir defter olarak ayrıca kaydetmesi son derece önemlidir. Bu mektuplarda Mehmed Cavid Bey, hapisane odasında, mahkemede, düşündüğü, yaşadığı ve yaptığı şeyleri anlatır. Hiç şüphesiz mektupların okunacağını bilen Mehmed Cavid Bey, daha evvel ki günlüklerinden farklı olarak yumuşak bir dil kullanmış ve siyasete girmemeye çalışmıştır.

19 Haziran 1926'da İstanbul'da tutuklanan Mehmed Cavid Bey, 26 Haziran 1926 tarihinde İzmir polis müdüriyetinde kalmaya başlar. 28 Haziran tarihinde sorgu için çağırıldığında aceleyle pijamalarıyla heyetin karşısına çıkar. Mahkeme Başkanı Ali Bey, hazırladıkları sorulara yazılı olarak cevap vermesini ister. Mehmed Cavid Bey'e Talat Paşa kabinesinde iken Şükrü Bey ile anlaşmazlığını , daha sonra 1925'te nasıl barıştıklarını , yazlarını geçirdiği Büyükada'da ve başka yerlerde Kara Kemal ve Şükrü Bey'ler ile ne maksatla görüştüğünü, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu hakkında bildiklerini yazması istenir. Ali Bey ve mahkemenin verdiği sorular görüldüğü gibi eski İttihatçıların aralarında ki ilişkilerin devam ettiği ve ortak fikirlerinin Ankara hükümetini devirmek olduğunu ispatlamaya yönelikti. İzmir suikastı hakkında bir soru olmaması dikkat çekmektedir. Odasına çekilen Mehmed Cavid Bey, kendisine verilen soruların cevaplarını yazmaya başlar. Yazma ile uğraşırken odasına mahkeme başkanı Ali Bey, ve Kılıç Ali Bey, girerek notlara bakarlar ve devam etmesini söyleyerek ayrılırlar. ¹¹³⁶ Bir yanda savunmasını yazarken diğer yandan da eşi Aliye Hanım'a yazdığı mektupta savunmasında yazdıklarını özetler. Mektubunda 1923- İzmit mülakatından sonra Büyükada'yı merak eden Kara Kemal'in, 1925'te Aliye Hanım'ın daveti üzerine adaya gelirken yanında Şükrü Bey'i de getirdiğini , kendilerini kulüpte birlikte görenlerin İttihatçıların toplantı yaptığı dedikodusuna başladıklarını anlatır. Ayrıca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkında herkes kadar bilgisi olduğunu

¹¹³⁶ Cavid Bey,1995,a.g.k.,68-69

yazar.¹¹³⁷ Öğleden sonra Kara Kemal Bey ve Şükrü Bey'in adı geçen partide rolleri sorulur. Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey'in faaliyetlerini bilmediğini ancak Kara Kemal'in bir rolü olmadığını yeni kurulan bu partinin programını beğenmemesine dayanarak söyler.¹¹³⁸

Aslında mahkemede sorgulamalar 26 Haziran tarihinde başlamış, diğer zanlı ve suçluların ifadeleri alınmıştı. Mehmed Cavid Bey ise bu sıralarda yazılı olarak soruları cevaplandırmayı sürdürmekteydi. Hapishanede yalnız kaldığı zamanlarda ise eşine mektuplar yazmaya, bu mektupları ayrıca bir deftere kaydetmeye ve kitap okumaya devam ediyordu.¹¹³⁹ Mektuplarında ümidini korumaya devam etse de zamanla mahkemelerin siyasi karar verebileceği korkusunu taşımaya başlıyordu. İşiyle, ailesiyle birlikte olmaktan mutluluk duyan, ilmi çalışmaları önemseyen, siyasetten uzak bir hayat sürdüğü imajını notlarında ve mektuplarında görmekteyiz.¹¹⁴⁰

1 Temmuz tarihinde ilk defa mahkemeye götürüldüğünde yaşadığı olayı ağlayarak eşine yazar. Başkan Ali Bey, diğer sanıklardan sonra Mehmed Cavid Bey'e de kimlik bilgilerini sorar. Dr. Reşit Galib mahkeme başkanına, “elini cebinden çıkarsın” demiş. Bunu duyan Mehmed Cavid Bey, hemen ellerini cebinden çıkarsa da, adeta Ali Bey tarafından fırçalanır. O gün mahkemede olan Falih Rıfkı Bey, Reis Ali Bey'in bu tavrının gücüne gittiğini söyler.¹¹⁴¹

Reis Ali Bey'in Cavid'e bir ağır muamelesi pek gücüne gitti. Cavid'in eli cepte konuşmak eski adeti idi. Bir çok fotoğrafları da böyle çıkmıştır. Şüphesiz bir mahkemenin karşısında eli cepte konuşulmaz. Fakat başı ile oynanan bir sanık heyecanlı anlarda kendinin kontrolünü kaybeder. Ona yargılamasından fazla alışkanlıkları hükmeder. Ali Bey, bunu görünce herkese saygılı ve yavaş hitap etmişken birden bire alabildiğine köpürdü. Cavid'e haykır haykır hakaret etti. Bu hakarete eski bir geri İttihatçının, eski bir ileri İttihatçıya karşı kininin köpürdüğünü hissediyordum. Bu hakaret Cavid'in medeniyetçilikte bizden ayrı olmayan kafasına idi.¹¹⁴²

Bu olayı Falih Rıfkı Bey, İzmir'de olan Mustafa Kemal Paşa'ya anlatır. “Paşam bir adalet mahkemesi veya siyasi bir rejim mahkemesi ikisi de olur. Adalet yalnız haklıyı haksızı rejimde yalnız kendi selametini düşünür. Ben ikisini de anlıyorum. Ali

¹¹³⁷ Cavid Bey,1995,a.g.k.,68

¹¹³⁸ Cavid Bey,1995,a.g.k.,69

¹¹³⁹ Eroğlu,2008,a.g.k.,206

¹¹⁴⁰ Cavid Bey,1995,a.g.k.73

¹¹⁴¹ Atay,1984,a.g.k.,404; Eroğlu,2008,a.g.k.,207

¹¹⁴² Atay,1984,a.g.k.,404

Bey'in ne yapmak istediğini anlayamadım” der ve mahkemede yaşananları ve haksızlığı anlatır.

1 Temmuz 1926 günü Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yapılan sorgulamalarda Faik Bey'in itiraflarda bulunduğu, Şükrü Bey'inde inkar ettiği manşeti atılmıştı. Ayrıca aynı gün Reis Ali Bey'in basına verdiği demeç, “Terakkiperverlerin Mahiyeti” başlığıyla yayınlanıyordu.¹¹⁴³ Ayrıca sekiz sanığın tahliyesi haberinde de milletvekillerinden Muhtar Bey(Trabzon), Osman Nuri(Bursa), Rahmi(Trabzon), Münir Hüsrev(Erzurum), Mustafa(İzmit), Ömer Bey(Kars)'lerin ve Sarı Efe Edip'in kayınbiraderi Dr. Mustafa Şevket ve Halid Bey'lerin tahliye edildiği haberi yer almaktaydı. Ayrıca Paşalara ait olan iddianamenin hazırlandığı ve evvelki gün yapılan sorgulamalar hakkında bilgi verir.¹¹⁴⁴ Gazetede Miralay Arif Bey'in 1925 suikast girişimi planları yapıldığı dönemde İsmail Bey ile Şükrü Bey'in Ankara'da evine gelmelerini inkar ettiğini anlatır. 4. Sayfada ise suikast olayı nedeniyle yurdun farklı bölgelerinde yapılan gösterilere yer vererek halkın kenetlendiği anlatılır.¹¹⁴⁵

26 Haziran'da okunan iddianame, suikastle birinci derecede ilişkili olanlar hakkında ki suçları ve istenen cezaları, 30 Haziran tarihli ek iddianame ise arka planda olduğu iddia edilen sanıkların suçları ve teklif edilen cezaları içermekteydi. Mahkeme heyetine göre suikast olayı uzun yıllar gizli şekilde devam ettirilen bir politik ihtirasın ve örgütlenmenin sonucuydu.¹¹⁴⁶ 1 Temmuz'da kısaca kimlik kontrolleri yapılan ikinci grup, 4 Temmuz'da mahkemede ifade vermeye başlamışlardır. Bu grupta sorgulanan Refet Paşa, Kazım Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Ali Fuat Paşa, Rüştü Paşa, İsmail Canbulat, Münir Hüsrev, Hilmi Bey, Sabit Bey, Mehmed Cavid Bey ve Halis Turgut Bey ifadelerini verir.¹¹⁴⁷ Paşaların sorgulanmalarına ise 4 Temmuz 1926 tarihinde başlanır ve iddianamelerin zanlılara verildiği haberini görüyoruz.¹¹⁴⁸ 5 Temmuz'da ise gazetede Kazım Paşa(Karabekir), Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa'nın sorgulandığı haberi vardır.¹¹⁴⁹ Aynı sayıda Sabit Bey'in ifadesinde Şükrü Bey'in suikast işini çevresindekilere hep söylediğini ve arkadaşlarını miskinlikle itham ettiği ifadesini

¹¹⁴³ Hakimiyeti Milliye, 1 Temmuz 1926,1787,s.1

¹¹⁴⁴ Hakimiyet-i Milliye,1 Temmuz 1926,1787,s.3

¹¹⁴⁵ Hakimiyet-i Milliye,1 Temmuz 1926,1787,s.4

¹¹⁴⁶ Çavdar,1991,**a.g.k.**,126

¹¹⁴⁷ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,207

¹¹⁴⁸ Hakimiyet-i Milliye,4 Temmuz 1926,S.1791,s.1

¹¹⁴⁹ Hakimiyet-i Milliye,5 Temmuz 1926, S.1792,s.1

verir.¹¹⁵⁰ 4. Sayfada ise Türk vatanında canilere ve katillere yer yoktur denilerek suikaste yurt içinde tepkilerin arttığı haberi yapılır.

Mehmed Cavid Bey'in sorgulanmasına 3. celsede 5 Temmuz 1926 tarihinde başlanabildi. Mahkeme Reisi Ali Bey, Talat Paşa kabinesini, I. Dünya savaşına girilmesini, saklanmasını, yurt dışına kaçmasını, İttihatçılarla görüşmelerini , Ermenilerle görüşmesini ve Şişli toplantısı gibi genel şeyleri sorar. Mehmed Cavid Bey, soruları cevaplandırır.¹¹⁵¹ Savcı Necip Ali Bey söz alarak şimdiye kadar yapılan yargılamaların iki başlıktan oluştuğunu, birinci grubun suikast teşebbüsünde olanlar ikinci grubun ise “memlekete suikastlar yapmak veya hükümeti iskat maksadıyla teşekkül etmiş bir Kara Çete vardır ki sabık İttihat ve Terakki erkanından müteşekkildir. Bunlarında maksatları zahiri mesaisinden daha vasii , daha şümullüdür” diyerek Mehmed Cavid Bey, Ardahan Mebusu Hilmi Bey ve Ergani Mebusu İhsan Bey'in davalarının ayrılarak diğer İttihatçılarla birlikte Ankara'da devam edilmesini teklif eder.¹¹⁵² Kara Çete olarak nitelendirilen eski İttihatçı grubun çalışmalarının daha tehlikeli olduğunun vurgulanmış olur. Ankara'da yapılan sorgulamalarda ağırlığı Şişli toplantısında belirlenen beş kişiden oluşan Heyet-i Ali'ye , mahkeme “Kara Çete” adı verir.

Mahkeme Reisi Ali Bey, savcının teklifini kabul ederek, meseleyi derinleştirmek ve suikast ile olan bağlantısının ayrıca değerlendirilmesi için Ankara'da devam edileceğine karar verir.”¹¹⁵³ Hakimiyet-i Milliye'de 7 Temmuz 1926 tarihinde yer alan haberde ise Mehmed Cavid Bey, İhsan Bey ve Hilmi Bey'lerin Ankara'ya gelecekleri haberi yer alır.¹¹⁵⁴ Mehmed Cavid Bey'in evinde başkanlığını yaptığı toplantıyı kabul ettiği haberini 8 Temmuz tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesi belirtir. Ayrıca” İttihat ve Terakki döküntülerinin” oluşturduğu Kara Çete davasının Ankara'da yapılacağı tekrar dile getirilir.¹¹⁵⁵

Savcı Necip Ali'nin okuduğu 2. Ek iddianame, 9 Temmuz 1926 tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanır. Şükrü, Arif, Rasim, Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Hafız Mehmet, Kara Kemal ve Abdülkadir'in

¹¹⁵⁰ Hakimiyet-i Milliye,5 Temmuz 1926,S.1792,s.3

¹¹⁵¹ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,263; Cavid Bey,1995,a.g.k.,84

¹¹⁵² Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,81

¹¹⁵³ Hakimiyeti Milliye,12 Temmuz 1926,1799; Cumhuriyet, 12 Temmuz 1926 ,783; Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,266

¹¹⁵⁴ Hakimiyeti Milliye,7 Temmuz 1926.s.1794,s.1

¹¹⁵⁵ Hakimiyeti Milliye,8 Temmuz 1926.S.1795,s.1

idamlarını; Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rahmi İdris, Vahap, Dr. Adnan, Rauf Bey ile Rüştü Paşa'nın küreğe konulmalarını; Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Mersin'li Cemal Paşa, Sabit, Münir Hüsrev, Faik, Bekir Sami, Kamil, Zeki, Besim, Feridun Fikri, Halit, Necati Bey'lerin beraatlarını istedi. Savcı'nın iddiasından sonra, sanıkların savunmalarını yapmaları için duruşma ertesi güne ertelendi¹¹⁵⁶

Bu karardan sonra 12 Temmuz 1926 günü sanıklar son savunmalarını yapmak için mahkemeye çıkarılırlar.¹¹⁵⁷ Ancak Kazım Paşa(Karabekir), Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa ve Bekir Sami Bey savunma yapmayacaklarını belirtmişti. Mahkeme Başkanı Ali Bey de, mahkemenin sona erdiğini, celseyi yarın saat dörde ertelediğini açıklamıştı. 10 yıl kalebentlik cezası alan İsmail Canbolat ile Halis Turgut suçsuz olduklarını söyleyerek daha mahkeme salonunda karara itiraz etmişlerdi. Ertesi gün açıklanan mahkeme hükmünde ise cezaları yeni deliller bulunması bahane edilerek idama çevrildiğini görüyoruz.

13 Temmuz 1926 Salı günü açıklanan İzmir İstiklal Mahkemesi kararında İzmit Mebusu Şükrü Bey, Saruhan Mebusu Abidin Bey, Eskişehir Mebusu Arif Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbulat, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe Edip, mülazımlıktan emekli Çopur Hilmi, baytar miralay emeklisi Rasim Bey, sabık Ankara Valisi Abdülkadir Bey ve Kara Kemal Bey , Ceza Kanunu'nun 55. Maddesi gereğince idam ile cezalandırılmalarına karar verildi. Bu kararlar Abdülkadir Bey ve Kara Kemal Bey kaçak olsalar da gıyablarında idam cezası alırlar. Adları geçen sanıklara 55. Maddede yer alan, anayasayı zorla değiştirme, TBMM'ni çalışamaz hale getirmeye çalışma hükümlerine dayanarak toplam 15 sanığa idam cezası verilir. Sürmeneli Vahap ise, önce kalebentlik cezası alsa da 1 Temmuz'da yürürlüğe giren yeni Ceza Kanununa göre cezası hafifletilerek 10 yıl Konya'da sürgün cezasına çevrilir.¹¹⁵⁸

Ergani Mebusu İhsan Bey, sabık Ardahan Mebusu Hilmi Bey, eski Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, Sivas Mebusu Selahattin Bey, sabık İzmir Valisi Rahmi

¹¹⁵⁶ Cumhuriyet, 12 Temmuz 1926,783; Hakimiyeti Milliye, 12 Temmuz 1926,1799 ; Kocahanoğlu,2003,a.g.k., 331-337

¹¹⁵⁷ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,339-346

¹¹⁵⁸ Eroğlu,2008,a.g.k.,211

Bey, İstanbul Mebusu Mebusu Rauf Bey ve sabık Mebus Adnan Bey'in bu davanın bir safhası olmak üzere , Ankara'da yargılamalarının devam edilmesine karar verilir.¹¹⁵⁹

Ordu Mebusu Faik Bey, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Erzurum Mebusu Halet, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Afyonkarahisar Mebusu Kamil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami Bey, Mersin Mebusu Besim, Bursa Mebusu Necati Bey, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Bey, Kazım Paşa (Karabekir), Ali Fuat Paşa, İstanbul Mebusu Refet (Bele), Edirne Mebusu Cafer Tayyar, sabık Canik Mebusu Ahmed Nafiz Bey, Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmed, Bahçıvan İdris, Mustafaoğlu Şahin Çavuş ve ihtiyat zabitlerinden Bahaattin Efendi ile Giritli Hüseyinoğlu Latif'in beraatlarına oybirliğiyle karar verilir.¹¹⁶⁰

Sonuçta , İzmir İstiklal Mahkemesi kararlarına göre 15 idam, 1 sürgün, 22 beraat kararı verilirken, Mehmed Cavid Bey'in de dahil olduğu 7 tutuklunun Ankara'da yargılanmalarına devam edilmesine karar verilir.¹¹⁶¹ Hakimiyet-i Milliye'de kararın ilk kararın değerlendirildiğini ve haklı olarak Türkiye'de bundan sonra iktidara gelmek için tabanca ve bomba değil, meclis kuvveti, ilim kuvveti ve mantık kuvveti lazımdır diyerek olması gerekeni vurgular.¹¹⁶² Aynı cümleleri Savcı Necip Ali'de kullanmıştır. Aynı sayıda, sanıklar hakkında istenen cezalar ve suçları hakkında savcının kararları yer alır.

İdam cezası alanların hükmü 13/14 Temmuz 1926 gecesı son sözleri sorulduktan sonra yerine getirilir.¹¹⁶³ İdam edilenlerin göğüslerinde suçlarını gösteren şu satırlar yazılı bulunuyordu .

“Türk vatan ve namusunu kurtaran Aziz Reis-i Cumhur Hazretleri'ne suikast icra ve Heyet-i Vekile'yi iskat ve taklib-i hükümet edecekleri bir anda derdest edilip bil'muhakeme mücrimiyeti sabit olan Ceza Kanunu'nun 55'nci maddesi delaletiyle 57'nci madde-i mahsusasına tevfikana salben idamına karar verilen dir.”¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁹ Mehmet Cavid Bey'lerin Ankara'ya geleceğı haberi 7 Temmuz 1926'da Hakimiyet-i Milliye'de vardı

¹¹⁶⁰ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,362-363; Erman,(1971),a.g.k.,155-156;Eroğlu,2008,a.g.k.,211-212

¹¹⁶¹ Hakimiyeti Milliye,14 Temmuz 1926,1801; Cumhuriyet,14 Temmuz 1925,786

¹¹⁶² Hakimiyet-i Milliye,13 Temmuz 1926,1800,s.1

¹¹⁶³ Hakimiyeti Milliye,14 Temmuz 1926;Cumhuriyet,14 Temmuz 1926, 785;Ahenk,14 Temmuz 1926,9891; Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,354-372

¹¹⁶⁴ Kandemir,1955,a.g.k.,124; Aybars,1995,a.g.k.,454

İdama mahkum edildiği halde, yakalanamadığı için hükmü yerine getirilemeyen Kara Kemal, 27 Temmuz 1926'da İstanbul'da yakalanacağını anlayınca intihar edecek ve eski Ankara Valisi Abdülkadir ise, yurt dışına kaçmak üzereyken yakalanarak Ankara İstiklal Mahkemesi'ne çıkarılarak gıyabında verilen idam cezası, 1 Eylül 1926'da Ankara'da gerçekleşecekti. İsmet Paşa, İttihat ve Terakki Fırkasının bu gözü kara , eski silahşoru Abdülkadir'in eğer bu suikastın planlayıcısı konumunda olsaydı mutlaka gerçekleştireceğini söyleyerek suçluluğundan emin olmadığını dile getirir.¹¹⁶⁵

5.1.2. Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanması

İzmir İstiklal Mahkemesi, suikastın doğrudan doğruya hazırlanmasında görev alanlar, hazırlayanlar ve kışkırtanların davaları hakkında kararını vererek suikast davasını karara 13 Temmuz 1926 tarihinde karara bağlar. Mahkemenin asıl önem verdiği yargılamalar ise Ankara'ya havale edilmiş ve burada suikast girişimine katılmasalar da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine ve inkılaplara karşı olan eski İttihat ve Terakki Fırkası ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin davaları olmuştur.¹¹⁶⁶ Hakimiyet-i Milliye gazetesinde bu karar sonrasında Türkiye'de iktidara gelmenin yolu silah ve bomba değil, meclis kuvveti, ilim kuvveti ve mantık kuvveti olduğunu dile getiriyordu.¹¹⁶⁷ Aynı günlü gazetede kararda yer alan tüm sanıkların suçları belirtiliyordu. 14 Temmuz 1926 tarihli Hakimiyeti Milliye'de idama mahkum edilen 13 sanığın isimleri verilirken haklarında verilen hükmün gece yarısından sonra saat iki de yerine getirildiği yazılıdır.¹¹⁶⁸

Davalarına Ankara'da devam edilmelerine karar verilen tutuklular, 18 Temmuz 1926 'da İzmir'den trenle yola çıkarılırlar .¹¹⁶⁹ 20 Temmuz 1926 tarihinde Ankara'ya vardıklarında Cebeci Hapishanesine konulurlar. Mehmed Cavid Bey'in eşine yazdığı mektuplarda ümidini koruduğunu görmekteyiz. Bir yandan eşine mektuplar yazmaya devam ederken, hapishane koşullarından da sıklıkla şikayet ediyordu. Ankara'da da yemekler dışarıdan parayla getirtiliyor , ancak bu yemekleri beğenmiyor, kitap okumaya ve Rubab-ı Şikeste'den şiirler ezberlemeye devam ediyordu. Savcı Necip Ali'nin yeni

¹¹⁶⁵ İnönü,1987, a.g.k.,C.II,216

¹¹⁶⁶ Aybars,1995,a.g.k.,453

¹¹⁶⁷ Hakimiyeti Milliye,13 Temmuz 1926,1800,s.1

¹¹⁶⁸ Hakimiyeti Milliye,14 Temmuz 1926,1801,s.1

¹¹⁶⁹ İzmir'de 13 gece 12 gün kalır.Cavid Bey,1993,a.g.k.,91

iddianamesinde ise Kara Çete'nin liderliğiyle itham ediliyor¹¹⁷⁰ ve bu onun ümitlerini kırıyor, verilecek kararın siyasi olacağını düşündürüyordu.

16 Temmuz 1926 tarihinde Hakimiyeti Milliye'de İstiklal Mahkemesi heyetinin İzmir'den ayrılacağı haberi ve Ankara'da mahkemelerin yapılacağı binanın hazır olduğu haberi yer almaktadır.¹¹⁷¹ Hakimiyeti Milliye gazetesinde 17 Temmuz'da gazetede İstiklal Mahkemesi heyetinin geleceğini, 19 Temmuz tarihinde ise Kara Çete davasına ne zaman başlanacağı sorusuna cevap aranıldığını ve 20 Temmuz'da ise sanıklara soru sorulmaya başlandığı haberleri vardır.

Falih Rıfkı, "Yeni muhakeme" başlığı ile kaleme aldığı yazıda davalar sırasında kullanılan, "İttihat ve Terakki", "Merkez-i Umumi", "Gizli Heyet", "Kara Çete" gibi kavramların karmaşaya neden olduğunu anlatır. İttihat ve Terakki Fırkasının artık tarihi bir tabirden ibaret olduğunu, memleket düşman işgalinde iken Kara Çete'nin iktidarı almak için uğraştığını ve içlerine saltanatçı, gerici, halifeci ne kadar muhalefet unsuru varsa hepsini topladıklarını ve ülkeye verdikleri zararları yazar.¹¹⁷²

2 Ağustos 1926 tarihinde Ankara'da ilk yargılamalar başladığında eski İttihat ve Terakki Fırkasının önde gelen isimleri hakim karşısına çıkarılarak kimlik tespitleri yapılır. Ergani Mebusu İhsan Bey, Midhat Şükrü Bey, Mehmed Cavid Bey, Dr. Nazım, Ardahan Mebusu Hilmi, İzzet, Rıfat, Cevad, Kara Vasıf, Salih Cimcoz, Salim, Hüsnü, Ahmet Nesimi, Eyüp Sabri, Dr. Rüsuhi, Çolak Selahattin, Hüseyinzade Ali, Gaziantepi Ahmet Muhtar, Hüseyin Avni, ve Kör Ali İhsan Beyler mahkemeye çıkarılır.¹¹⁷³

Savcı Necip Ali iddianamesinde suikastı tertipleyecek olan Ziya Hurşit ve arkadaşlarının gizli bir komite tarafından yönlendirildikleri anlatılır. Bu komitenin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinden oluştuğunu anlatır. Hükümeti devirmek gayesiyle yola çıkan bu komitenin liderinin Kara Kemal olduğu belirtilir. Daha evvelde söylediğimiz gibi Reis Ali Bey'e göre oluşumun liderleri Rauf Bey ile Kara Kemal Bey oluşturmaktaydı. İddianamede İttihat ve Terakki liderlerinin ülkeyi I. Dünya savaşına sokmaları, yurt dışına kaçmaları, Kara Kemal tarafından yönetilen şirketlerle ve diğer ekonomik girişimlerle servetlerini katladıkları

¹¹⁷⁰ Eroğlu, 2008, a.g.k., 215

¹¹⁷¹ Hakimiyeti Milliye, 16 Temmuz 1926, 1803, s.1

¹¹⁷² Hakimiyeti Milliye, 20 Temmuz 1926, 1806, s.1

¹¹⁷³ Erman, 1971, a.g.k., 168. Kocahanoğlu, 2003, a.g.k., 377

anlatılır. İddianamede, Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ile İzmir'te görüşmesi ve akabinde yapılan Şişli toplantısı detaylıca verilir.¹¹⁷⁴

Kara Kemal'in İstanbul'a döndüğü zaman sabık maliye nazırı Cavid Bey'in başkanlığında Kara Kemal, İsmail Canbulat, Şükrü, sabık İzmir Valisi Rahmi, Dr. Hüseyinzade Ali , Dr. Nazım, Ahmet Nesimi, eski sorumlu katiplerden Vehbi, Edhem, Nail Beyler ve saireden mürekkep olan toplantılar yapıldığı ve bu toplantıların dört beş defa tekrarlandığı ve nihayet İzmir'de aranan Dr. Nazım'ın evinde bulunan programın da bu toplantılar esnasında tespit edildiği Cavid Bey'in itiraflarından da anlaşılmaktadır.

Madde madde kabul edilen bu program, suç unsuru oluşturmaya da, bunları gerçekleştirmek için eyleme geçilmesi ve suikastın tertip edilmesinin kabul edilemeyeceğini anlatır. Kara Kemal'i suikast için ise Şükrü Bey, Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in kışkırttığı iddiası da yer alır. Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet'in aralarında teması sağladıkları da eklenir. Türk Ceza Kanunu'nun 55. ve 57. maddelerine göre ceza tayinlerini ve idamlarını ister.¹¹⁷⁵

10 Ağustos 1926'da Mehmed Cavid Bey'in sorgusu iki oturumda yapılır. Gelen sorular üzerine mütareke döneminde 114 gün Mahir Bey'de, 60 gün Nuri Bey'de saklandığı günleri, neden Milli Mücadeleye katılamadığını ve yurt dışına kaçışını anlatır. İsviçre'de ve Avrupa'da kimlerle görüştüğü ve yurda döndükten sonra temasları hakkında da bilgi verir. İddianamenin bel kemiğini oluşturan 1923- Şişli toplantısı hakkında bilgi verir. Hatırladığınca katılanları, hazırlanan 9 maddelik programı ve alınan kararları anlatır. İzmir yargılamaları sırasında bu toplantıda alınan kararları inkar etse de şimdi tüm detayları ile anlatır. Reis Ali Bey, 9 maddelik programda yer alan maddelerden okuyarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu varken neden bu maddeye gerek duydunuz deyince, yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğunu belirtir. Mehmed Cavid Bey “nihayet memleket davası, düşünmekle ne mahzur olabilir” der.¹¹⁷⁶ Savcı Necip Ali Bey, söz alarak 9 maddelik ilkelerin, kurdukları partinin ilkeleri ortaya koyduğunu, Mehmed Cavid Bey'in söylediklerinde samimiyet olmadığını, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun 9 umdesine karşılık olarak bu kararları aldıklarını anlatır. Savcı Necip Ali, “ Kanaatim şudur ki bu toplantı 10,15 kişiden ibaret

¹¹⁷⁴ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,377-378

¹¹⁷⁵ Eroğlu,2008,a.g.k.,215-217

¹¹⁷⁶ Eroğlu,2008,a.g.k.,217

bulunmasına rağmen bir kongredir”.¹¹⁷⁷ Mehmed Cavid Bey ise bunları Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın 9 umdesine karşı yazmadıklarını söylese de inandırıcı olamaz. Kara Kemal Bey ile dost olmaları nedeniyle sık görüştüğünü, anlatır.

Reis Ali Bey, tüm bu konuşmalar üzerine, “Cavid Bey , şunu iyi bilin ki İstiklal Mahkemesi şahsi kanaate göre hüküm verir. Sizin bu ifadeleriniz bizi ikna etmemiştir. Kara Kemal gibi bir şahısla her gün görüşüyorsunuz da neler yaptığınızdan nasıl haberdar bulunmazsınız” der. Cavid Bey , “bilmiyorum insan her sık görüştüğü kimsenin her yaptığınızdan haberdar olabilir mi” der.¹¹⁷⁸ Suikast gibi yöntemlerle işinin olmayacağını da ekler.

Reis Ali Bey, Rahmi Bey’in Sarı Efe Edip’e mektubunda Hüseyin Cahit Bey¹¹⁷⁹ ve Salah Cimcoz’un milletvekili seçilmeleri için çalışılmasını istediği mektubunu söyler. Mehmed Cavid Bey, Hüseyin Cahit Bey’in milletvekilliği istemediğini söylese de Ali Bey, bu mektubun Sarı Efe Edip ile Mehmed Cavid Bey arasında bağlantı olduğunu kanıtladığını iddia eder. Mehmed Cavid Bey, ” Anlamıyorum Reis Beyefendi. Rahmi Bey’in yazmış olduğu bir mektup benim adını bile şimdi işittiğim bir insanla temasını nasıl gösterir” diye kendini savunur. Kör Ali İhsan Bey’in ifadesinde Kara Kemal’i yönlendirenlerin Mehmed Cavid Bey ile Şükrü Bey oldukları iddiasını reddeder ve İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurma niyetinin olmadığını söyler.

Mahkeme Reisi Ali Bey, Mehmed Cavid, Hüseyin Cahit ve Kör Ali İhsan Bey’i yüzleştirir. Ali İhsan Bey, Mesadet hanında Kara Kemal’in odasında ve Mehmed Cavid Bey’in evinde iki defa toplandıklarını, mesleki temsil ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı hakkında görüştüklerini anlatır. Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey, mesleki temsilin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının görüşülmediğini ve 9 maddelik program ile Mustafa Kemal Paşa’ya verilecek olan cevabın konuşulduğunu anlatırlar.

Mehmed Cavid Bey; “Bir türlü anlamıyorum. Evimde yapılan içtimalar, hatta yeni bir fırka ve hatta İttihat ve Terakki’yi tekrar kurmak hazırlığı da olsa bunun kanuna

¹¹⁷⁷ Mahkeme sorgusunun tamamı için Hakimiyet-i Milliye, 11 Ağustos 192, 1829, 3

¹¹⁷⁸ Eroğlu, 2008, a.g.k., 221

¹¹⁷⁹ Mehmed Cavid bey’in sorgusu bittiğinde müstantik alaycı bir şekilde Hüseyin Cahit Bey’in de getirildiğini söylemiş. “Evet. Hüseyin Cahit. Süt dökmüş kedi gibiydi. Biraz evvel o heybetli gövde söğüt dalından daha narin titriyordu” deyince Mehmed Cavid Bey, ” Hüseyin Cahit çökmez. Kendinizi aldatmayınız hakim efendi. O bir devdir” der. Karakoyunlu, 1991, a.g.k., 148

uymayan nesi var? Bu memlekette vatandaşların birleşerek fırka yapmak haklarını bu derece inkar neden”¹¹⁸⁰ diyerek sorgulamada ki sorularda gereksiz detayların olduğunu dile getirir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması hakkında rolünü inkar etse de Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programında özellikle mali kısmında ki ustalık, yetkinlik, maharetin otorite olarak görülen Cavid’i hatırlattığını belirtir.¹¹⁸¹ Mehmed Cavid Bey, her ne kadar inkar etse de eski İttihatçı dostlarından yeni partinin kurulması sırasında bilgi almış veya gereken katkıyı sağlamıştır.

Savcı Necip Ali Bey’in son iddianamesinde toplantıların Mehmed Cavid Bey’in evinde yapıldığını, amaçlarının ise İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurarak yönetimi ellerine almak olduğunu anlatır. Sarı Efe Edip ifadesinde, Mehmed Cavid Bey’in maddi yardım ettiğini söylemesini, Ali İhsan Bey ifadesinde Kara Kemal’i siyasete teşvik edenlerin Mehmed Cavid Bey ve Şükrü Bey olduklarını ve tüm bu delillere göre Kara Kemal’in şebekesine Cavid Bey’in dahil olmamasının mümkün olmadığını anlatır. Mehmed Cavid Bey, mektubunda “pamuk ipliğinden daha ince olan bu delil ile yirminci asırda hatta fevkalade bir mahkeme tarafından bile bir adamın mahkum edilebileceğine aklım ermiyor” der. Ayrıca eşine mektubunda Kemal Bey’in bu teşebbüslerinden haberi olmadığını ve eğer mahkum edilirse, Midhat Paşa’nın mahkumiyetinden daha ağır bir siyasi facia olacağını yazar. “Bu hakimlerde insandırlar, kalpleri vicdanları vardır. Elbette hakikati göreceklidir, diyorum ve yarına kadar bununla müteselli oluyorum.”Hakimlerin insafına sığınan Mehmed Cavid Bey, umduğunu bulamayacaktır. Hükmün verileceği günde eşine yazdığı mektupta mahkum olduğu takdirde asrın en büyük haksızlığına kurban gideceğini ağlayarak yazar.¹¹⁸²

Falih Rıfki, gazetede ki yazısında daha evvel mahkeme başkanı Ali Bey’in görüşlerinden esinlenerek anlaşıldığına göre suikast işinde üç zümre olduğunu söyler. Kara Kemal takımı aşağı sınıfı, Mehmed Cavid Bey takımı İstanbul’un güzideleri ile matbuatı ve Rauf Bey takımı ise Ankara’da Halk Fırkasının içinde muhalefetin başı olduğunu anlatır. Eğer başarılı olsalardı, inkılapların tehlikeye gireceğini ekler.¹¹⁸³

¹¹⁸⁰ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,518

¹¹⁸¹ Zürcher,1995,a.g.k.,135

¹¹⁸² Refah partisinden bir milletvekili İzmir suikastı nedeniyle idam edilenlerin itibarlarını iadesi için 1966’da başvursa da sonuç almamaz. Şiar Yalçın, Atatürk’e zarar verebileceği endişesiyle desteklemez. Daha sonra 2.3.2004 tarihinde olursa böyle bir şey olursa destekleyeceğini söyler;Eroğlu,2008,a.g.k.,225

¹¹⁸³ Hakimiyeti Milliye,14 Ağustos 1926,1832,s.1

63 günden beri tutuklu olan Mehmed Cavid Bey, son savunmasını hasta halde 25 Ağustos günü yapar. Eroğlu'nun ifade ettiği gibi istiklal mahkemelerinin bu davalarda bir bakıma siyasileşmesi bu vahim karara neden olmuştur. “Mahkeme heyeti ve dolayısıyla iktidar, icraatlarıyla bir dönem hakkında ve bir noktada muhalefeti temsil eden şahıslarla ilgili karar vermekte ve onları tarihe gömmekteydi”.¹¹⁸⁴ Ankara’da 1-31 Ağustos 1926 tarihleri arasında toplam 45 kişi , 47 duruşmada yargılanır. Mehmed Cavid Bey savunmasında, Maliye Nazırı olduğu dönemde Birinci Dünya Savaşı’na girilmesini istemediğini, kendisinin hükümetin bütçesini rahatlattığını, namuslu ve dürüst bir insan olduğunu, Milli Mücadele’ye katılmak istediğini ancak kabul edilmediğini, suikast ve hükümeti devirmek girişimiyle hiçbir ilgisinin olmadığını söylemiştir. Mehmed Cavid Bey sözlerini “Vereceğiniz karar, mutlu dönemlerinizde bir soru işareti ve bir soru şeklinde vicdanınızı rahatsız etmesin” şeklinde tamamlar.¹¹⁸⁵

Mahkeme de eski İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarına ağır yüklenilmesine rağmen ortak kökenden geldiği unutuluyordu. Aslında İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yapılan inkılaplar, Cumhuriyet Halk Partisi döneminde yeniden düzenlenerek uygulamaya konuluyordu.¹¹⁸⁶ I. Dünya savaşı yıllarında uygulanamayan kanunlar, TBMM eliyle icraata geçiyordu.¹¹⁸⁷ Mahkemenin özü Ankara’ya boyun eğen İttihatçılarla, boyun eğmeyen İttihatçıların hesaplaşmasına dönerek siyasileşiyordu. Aslında İttihat ve Terakki Fırkası iktidar olduğu dönemde savaflara girmeyip, yeterli finansal kaynakları bulsaydı, belki de Osmanlı Devleti 1910’lu yılların sonunda önemli bir güç olmak için adımlar atabilirdi.¹¹⁸⁸

Mahkemenin verdiği kararla Mehmed Cavid Bey, Dr. Nazım Bey, Hilmi Bey ve Nail Bey idam cezasına çarptırılırken, Vehbi Bey, Hüsnü Bey, İbrahim Ethem, Rauf (Orbay) , Rahmi Bey, 10 sene kalebentlik cezası alıyorlardı. Osman ve Salih Kahya ise 10 sene memleketleri olan Malatya ve Sürmene’ye sürgün edilirler. Ergani mebusu İhsan, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, sabık Sivas Mebusu Kara Vasıf, sabık Mersin Mebusu Selahaddin, Küçük Talat, Midhat Şükrü, Dr. Hüseyinzade Ali, Kurmay Binbaşı Rıza, Naim Cevad, Tırnakçı Salim, Yakup Cemil’in kardeşi Seyid Mehmet, Küçük Kazım, Çerkez Aziz, ekmekçiler şirketi müdürü Aziz, Kör Ali İhsan, sabık Üsküdar

¹¹⁸⁴ Eroğlu,2008,a.g.k.,229

¹¹⁸⁵ Kandemir,1955,a.g.k.,C.II,96-10 7;Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,561-566

¹¹⁸⁶ Çavdar,1991,a.g.k.,135

¹¹⁸⁷ Çavdar,1991,a.g.k.,135’te İttihat ve Terakki döneminde yapılan önemli inkılaplar listelenir.

¹¹⁸⁸ Palmer,1995,a.g.k.,340

belediye başkanı Rifat, sabık polis müdürü Azmi, Hüseyin Cahit, Gaziantep’li Ahmet Muhtar, Bakırköy kaymakamı Neşet, muhasebeci Said, sabık komiser Cavid, Gözlüklü Midhat, Bekir Sıtkı, Mehmet Ali, Baş veznedar Rıza, Milli Ticaretten İhsan, Milli mahsulattan Hasan Fehmi Bey ile Hasip Ağa’nın beraatlarına 26 Ağustos günü karar verilir.

5.2. Mehmed Cavid Bey Hakkında İddianamelerde Suçlamalar

Mehmed Cavid Bey’in 19 Haziran 1926 tarihinde tutuklanmasına rağmen, hazırlanan 26 Haziran 1926 iddianamesinde henüz adı geçmiyordu. 30 Haziran 1926 tarihli ek iddianamede Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’ya suikast düzenleyerek hükümeti düşürmek, değiştirmek veya çalışamaz hale getirmek için harekete geçen Ziya Hurşit ve suikastçıların arkasında destek veren bir grup olduğu anlatılır. Bu grubun silahlarının temin edilmesi için gereken parayı buldukları ve kışkırttıkları anlatılır. Bunların Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına mensup olan milletvekilleri ile Kara Kemal ve Mehmed Cavid Bey gibi suçun planlanmasında iştirakları veya malumatları olduğu yapılan sorgulamalarda anlaşıldığı dile getirilir. Bu suçlamayla birlikte Büyük Millet Meclisi üyelerinden Kazım Paşa (Karabekir) , Cafer Tayyar Paşa, Ali Fuat Paşa , Refet Paşa, Rüştü Paşa, Sabit Bey, Halis Turgut Bey, İhsan Bey, İsmail Canbulat Bey, Münir Hüsrev Bey ve Faik Bey, Mehmed Cavid Bey, eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey ve kaçak olan Kara Kemal Bey’in suçlu olduklarını ilan eder. Suikast girişiminde bulunanların Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile bağlantıları verildikten sonra, eski İttihatçıların siyasi komite halinde menfaatleri peşinde koşarak iktidarı almak için gizli bir şekilde çalışmalarından bahsederek Mehmed Cavid Bey hakkında da ceza Kanununun 55. ve 57. Maddelere göre cezalandırılması istenir. Daha sonraki iddianamelerde aynı maddeler ile ceza istenmeye devam edilir. Ziya Hurşit’in açıklamalarına dayanılarak tutuklu olan Faik Bey, Mehmed Cavid Bey, Necati Bey, Hilmi Bey ve halen kaçak olan Kara Kemal’in idamlarını istenirken Paşalar hakkında savcı bir ceza önerisinde bulunmaz.¹¹⁸⁹ 30 Haziran 1926 tarihinde daha İzmir’de dava dosyasına girer girmez , Mehmed Cavid Bey için istenen cezanın idam olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.

¹¹⁸⁹ Tam metin için bakınız: Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,209-210

İzmir suikast girişimi davası 13 Temmuz 1926 tarihinde karara bağlanır. Kararda suikast girişimi ayrıntılı bir şekilde veriliyor ve hüküm kısmında Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan toplantılarda mahkemenin daha sonra Kara Çete olarak nitelendirdiği gizli bir heyetin belirlendiği, toplantıdan sonra 23 Nisan 1923 tarihinde Rahmi Bey'in Sarı Efe Edip'e bir mektup yazarak Şükrü Bey'in İzmir'den, Salah Cimcoz ile Hüseyin Cahit Bey'lerin de Manisa'dan milletvekili seçilmesinin istendiğini, ülkede birliği bozmaya ve iktidarı ellerine almaya çalıştıkları anlatılır. Suikast sanıklarının istenen cezalar verildikten sonra Mehmed Cavid Bey'in de içinde olduğu eski İttihatçı ileri gelenlerden İhsan Bey, Hilmi Bey, Selahattin Bey, Rahmi Bey, Rauf Bey, Adnan Bey'lerin davalarının ayrılmasına karar verilir.¹¹⁹⁰

Yunus Nadi Bey, Cumhuriyet gazetesinde İzmir suikast davasında sanıkların yargılandıklarını ve cezalarını aldıklarını ancak Ankara'da yapılacak olan duruşmalara gerek olmadığını 25 Temmuz 1926 tarihinde kaleme alarak tasfiyeye döneceği endişelerini dile getirir.¹¹⁹¹ Aynı mealde yazılar İstanbul basınında da yer almaya başlayınca, Ankara'da ki mahkeme tartışılmaya başlanır. Bu durum üzerine Falih Rıfkı Bey, yazısında İzmir'de yapılan sorgulamalar suikast olayının küçük bir zümrenin işi olmadığını gösterdiğini, bu grubun arkasında eski İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin bulunduğunu, bu nedenle yapılan eleştirilerin haksız olduğunu yazıyordu.¹¹⁹² Mahkeme Reisi Ali bey, bu gibi yazılar nedeniyle son günlerde basında İttihat ve Terakki'nin suçlu veya suçlu olmadığı konusunda tartışmalar olduğunu, tutanakları iyi incelemelerini, son derece adil hüküm verdiklerini anlatan bir demeç vermek zorunda kalır.¹¹⁹³

Ankara'da davaların 2 Ağustos 1926 tarihinde başlaması ile Savcı Necip Ali , yeni iddianamesini mahkemede okur.¹¹⁹⁴ İttihat ve Terakki Fırkasının ülkeye yaptığı fenalıklar anlatıldıktan sonra , milli mücadele dönemine geçilir ve İttihatçıların yurt dışına kaçarak kendi canları dertlerine düştükleri anlatılır. Zaferin kazanılmasının ardından da ülke yönetime ellerine almak için yurda gelerek hemen çalışmalarına başladıklarını iddia eder. Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te görüşmeleri, Mehmed Cavid Bey'in evinde ve liderliğinde yapılan Şişli toplantısı ve alınan 9

¹¹⁹⁰ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,349-363

¹¹⁹¹ Cumhuriyet, 25 Temmuz 1926,796

¹¹⁹² Hakimiyeti Milliye,26 Temmuz 1926,S.1813,s.1

¹¹⁹³ Hakimiyeti Milliye,29 Temmuz 1926,S.1816,s.1

¹¹⁹⁴ Hakimiyeti Milliye, 3 Ağustos 1926, S.1821.,s.1

maddelik kararları ele alır. Mehmed Cavid Bey'in mahkemede itiraf ettiği bu kararların madde madde oylanarak alındığı da eklenir. Savcı'nın beyanında yapılan toplantıda alınan kararların düşünce hürriyetleri açısından bir suç olmadığı ancak alınan kararların gerçekleştirilmesi için basında ve halk arasında faaliyetlere geçilerek propaganda yapılması ve Kara Kemal'in suikast teşebbüsüyle kesin sonuç almak için harekete geçmesinin suç olduğunu belirtir. Ayrıca kendi halinde bir hayat süren Kara Kemal'i, Şükrü Bey, Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in teşvik ettikleri de eklenir. Aslında Reis Ali Bey, daha davaların başında Ankara'da Rauf Bey, İstanbul'da Kara Kemal takımından bahsediyordu.¹¹⁹⁵ Falih Rıfkı ise daha da ileri götürerek, "Bir firar " yazısında üçlü saçayağı benzetmesi yapıyordu. Bunlardan birincisi Kara Kemal ve adamları, ikincisi Mehmed Cavid Bey önderliğinde İstanbul'da ki güzideler kesimi, basın ve üçüncüsü ise Ankara'da Rauf Bey liderliğinde örgütlenen II. Grup üyeleri idi. Mahkeme heyetinde de olan bu görüş, davanın sonuna kadar devam etmiştir. Mehmed Cavid Bey, daha evvelki memuriyetleri, İttihatçılar arasında ağırlığı ve İstanbul'da çevresinin geniş olması nedeniyle tehlikeli görünüyordu. Eski Osmanlı devlet adamları ve yabancı devlet temsilcileri ile olan yakınlığı, onu entelektüel kesimin lideri olarak nitelendirilmesine neden oluyordu. Falih Rıfkı, "İddianame" başlıklı yazısında iddianameye göre İttihatçıların her zaman beyninde yönetimi ellerine almak olduğunu, memlekete çok zararları olduğunu, ülke işgal altında iken onların Batum'da kongre yapmaya çalıştıkları ve yurda geldikten sonra da Ankara hükümeti aleyhine çalıştıklarını yazar. Keşke bu suikast olayı hiç olmasaydı diye de ekler.¹¹⁹⁶ Hatta vatani batıranlar, vatani kurtaranları devlet yönetimine layık göremediler şeklinde doğru bir tespit yapar. Mehmed Cavid Bey hakkında da Ceza kanununun 55. ve 57. maddeleri gereğince cezalandırılması istenir.¹¹⁹⁷ 26 Ağustos 1926 tarihinde tüm yargılamalar sonrasında mahkeme kararını açıklar.¹¹⁹⁸ Kararda Mehmed Cavid Bey hakkında yapılan suçlamaları ve idam cezası gerekçelerini madde madde aşağıya verelim.

¹¹⁹⁵ Hakimiyeti Milliye, 1 Temmuz 1926, S.1787, s.1

¹¹⁹⁶ Hakimiyeti Milliye, 3 Ağustos 1926, 1821, s.1

¹¹⁹⁷ Hakimiyeti Milliye, 3 Ağustos 1926, 1821, s.1; İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 3-8; Erdinç, 2018, a.g.k., 3-10; Kocahanoğlu, 2003, a.g.k., 378-383

¹¹⁹⁸ Hakimiyet-i Milliye, 27 Ağustos 1926, 1845

1. 1923-Şişli toplantısına katılan üyeleri Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal, İsmail Canbolat ve Şükrü Bey'in diğer katılması beklenen isimleri tespit ederek davet etmeleri
2. İttihat ve Terakki'nin erkanı olan Mehmed Cavid, Kara Kemal, Hüseyin Cahit, Şükrü, İsmail Canbolat, Dr. Nazım, Hilmi, Rahmi ve Nail beylerin 1923 toplantısından sonra sıklıkla iktidara gelmek için toplantılar yaptıkları
3. Kararda İttihatçıların bu dönemde çalışmalarının üç ana amacı olduğu yer alır. İlki Meclis içerisinde birinci ve İkinci gruplar içinde ki eski İttihatçıların Rauf Bey'in desteğiyle bir araya toplanması , ikincisi bunda başarılı olunmazsa gizlice İttihat ve Terakki adına çalışacak meclis içerisinde Rauf Bey'in gözetiminde 10-15 mebus sokulması, üçüncüsü bu da mümkün olamadığı takdirde Şişli toplantısında hazırlanan 9 maddelik ilkelere dayalı olarak İttihat ve Terakki adı altında bir parti ile doğrudan siyasi hayata katılmayı kararlaştırdıklarını anlatır.
4. İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin bu üç düşüncesinin uygulanamaması nedeniyle dördüncü çare olarak Halk Partisi listelerinden meclise girmek ve daha sonra ayrılarak başka bir parti kurmak düşünülmüştür. Bunu da oluşan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile gerçekleştirmişlerdir. Meclisin dışında Mehmed Cavid, Cahid, Kara Kemal, Doktor Nazım, Rahmi, Nail, Hilmi Bey'ler ve Meclis içinde de Rauf, Şükrü, İsmail Canbolat'ın harekete geçerek Halk Fırkasında ekseriyeti almaya çalıştıklarını anlatır. Rauf Bey, Cahid Bey ve Mehmed Cavid Bey'in İstanbul basınını yanlarına aldıkları da eklenir. İttihat ve Terakki adından vazgeçerek yeni kurulan parti semsiyesinde toplanan muhalefete paşalar ve diğer muhalefet unsurları da katılmıştır.
5. Mehmed Cavid Bey'in, yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılmayıp dışarıda kalmasının daha yararlı olacağını düşündüğü için yeni partiye girmediğini vurgulanır.
6. Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra gizli heyet, suikast ile kesin sonuç almak ve hükümeti devirme fikrini benimsemiştir. Gazi Reis-i Cumhur hazretlerine suikast düzenlemek için Şükrü Bey, Kara Kemal, Hilmi ve Nail

Beylerden oluşan bir teşkilat kurulduğunu ve gizli heyetin lideri olan Mehmed Cavid Bey ile Kara Kemal vasıtasıyla bağlantı kurulduğunun sorgulamalarda anlaşıldığı anlatılır.

7. Heyet-i hafiye'nin -Kara Çete-, İstanbul'da, Ankara'da, İzmir'de veya memleketin diğer bölgelerinde çalışmalarını sürdürdüğünü, toplantılar yaptıkları ve bunların sonuçlarının suikast girişimine uzandığı anlatılır.
8. Gizli heyetin mevcut olmaya İttihat ve Terakki Cemiyeti adına toplantılar yapmaları ve kararlar almalarının kanunlara aykırı olmasını anlatır.
9. Ankara'da, Bursa'da ve İzmir'de planlanan suikast girişimlerinde gizli heyetin etkili olduğu
10. Mehmed Cavid Bey'in Kanun-ı Ceza'nın 57. Maddesinde açıklandığı gibi gizli heyetin liderliğini yapması ve Kara Kemal'i sevk ve yönlendirmesi
11. Mehmed Cavid Bey'in yapılan toplantılar hakkında İzmir sorgusunda kaçamak yanıtlar verdiği ,ancak Ankara'da açıkça itiraf etmesi, Kara Kemal ile sıklıkla görüşmeleri, Sarı Efe Edip'in maddi yardım ettiği beyanı
12. Ali İhsan Bey'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası nizamname taslağının Mesadet hanında Kara Kemal, Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey , İsmail Canbolat ile birlikte müzakere ile yazıldığını söylemesi

Ankara İstiklal Mahkemesi kararında tüm mahkumlar hakkında istenen cezalar sıralanır. Konumuz olan Mehmed Cavid Bey ile ilgili olarak ta istenen ceza daha evvel olduğu gibi idam cezasıdır. Tüm bu suçlamalara sonrasında ise kararda Mehmed Cavid Bey, Doktor Nazım, Hilmi Bey, Nail Bey'ler hakkında "Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil ve ilgaya ve kanun-ı mezkure tevfikeyn teşekkül eden Büyük Millet Meclisini iskat veya ifayı vazifeden mene cebren teşebbüs edenler idam olunur" şeklinde ki 55. maddesiyle ve "balada muharrer 55. Ve 56. Maddelerde beyan olunan fesadlardan birini bir takım eşhas müctemian icra eder yahut icrasına tasaddi eylerse ol cemiyete dahil bulunanlardan asıl reis ve mihrak-ı mefsedet olanlar her nerede tutulur ise idam olunur" şeklinde ki 57. Maddenin 1. fıkrasına göre idamlarına karar 26 Ağustos 1926 tarihinde verilir. Bu karara göre Mehmed Cavid Bey, mahkemenin Kara Çete olarak ilan ettiği örgütün çalışmalarına başkanlık yapması iddiasıyla idam edildiği açıktır. 2 Ağustos 1926 iddianamesinde gizli heyetin reisi Kara Kemal olarak gösterilmişti. Daha

sonra Kara Kemal'in yerine Mehmed Cavid Bey, getirilir ve onun Kara Kemal'i kullandığı iddiasıyla suçlanmasına gerekçe yaratılır.¹¹⁹⁹ Şimdi mahkeme de Mehmed Cavid Bey hakkında itham edilen suçlamaları değerlendirelim.

5.2.1. İstiklal mahkemeleri yargılamalarında Şişli toplantısı

İstiklal Mahkemelerinin Ankara yargılamalarında sanıklara genelde görev yaptıkları memuriyetleri, iâşe-ihlikar meselesi, neden yurt dışına kaçtıkları, yurt dışında faaliyetleri, neden Anadolu'ya geçmedikleri, Cavid Bey'in evinde yapılan Şişli toplantısı, hazırladıkları 9 umde, Kara Kemal'in bulunduğu Mesadet Han'ında toplantılar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması, programının yapılması ve Halk Fırkasına karşı yürüttükleri muhalefet gibi konularda sorulara muhatap olmuşlardır. Konumuzla ilgisi olması bakımından Şişli toplantısı hakkında sanıkların verdikleri beyanlara göre meseleyi irdeleyelim.

5.2.1.1. İttihat ve Terakki üyeleri neden toplandılar?

Bu toplantının yapılmasını Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal arasında 16/17 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te ki görüşmeleri neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın seçimlerde Halk fırkasını destekleyip desteklemeyeceklerini sorduğunda Kara Kemal, İttihat ve Terakki Fırkasının dağıldığını belirterek kendisinin destekleyeceğini söyler. Mustafa Kemal Paşa, İttihatçıların ne düşündüğünü sorunca, arkadaşları adına cevap veremeyeceğini belirtir. Görüşme sonucunda Kara Kemal'in arkadaşlarıyla görüşerek kararlarını Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmesine karar verirler.¹²⁰⁰ Kara Kemal, ülke yönetiminin Mustafa Kemal Paşa ve kurtarıcılara düştüğünü söylese de Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarının aynı kanıda olup olmadıklarını öğrenmesini ve kendine bildirmesini ister.¹²⁰¹

Mehmed Cavid Bey, İstiklal mahkemesi sorgulaması sırasında, Gazi Paşa'nın arzusunu yerine getirerek beklediği cevabı verebilmek için Kara Kemal Bey, eski arkadaşlarını davet ettiğini belirtir. Bu arada, Doktor Nazım ve Rahmi Bey İzmir'den davet edildiler. Hatta Diyarbakır'dan Ziya Gökalp'te çağırılsa da toplantıya gelmez. Mehmed Cavid Bey, olaylar hakkında fazla bilgisi olmadığını, ne yapıldıysa hep birlikte yapıldığı, Mustafa Kemal Paşa'nın sırf arzusu üzerine bu toplantıyı yaptıklarını iddia

¹¹⁹⁹ Kocahanoğlu,2003,a.g.k.,573

¹²⁰⁰ Cavid Bey,2003,a.g.k., 10

¹²⁰¹ Yalçın,1976,a.g.k.,273

ederek bu toplantının kendisinden ziyade Kara Kemal' in girişimleriyle olduğunu vurgular ¹²⁰²Kara Kemal, Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey ve İsmail Canbolat'ın hazırladıkları bir listeye göre eski İttihatçılar toplantıya çağrılır .¹²⁰³ Toplantıya çağrılan İttihatçıların çoğu gelmese de toplantı Mehmed Cavid Bey' in evinde 12/ 13 Nisan 1923 tarihinde yapılır .¹²⁰⁴ Toplantıyı yönetme görevi tecrübesinden dolayı Mehmed Cavid Bey'e verilir .¹²⁰⁵ Ayrıca işleri yürütmek için Mehmed Cavid Bey , Kara Kemal, Dr. Nazım, Rahmi ve İsmail Canbolat Beylerden oluşan bir heyet seçerler.¹²⁰⁶ İstiklal mahkemelerince “**Kara Çete**” olarak adlandırılan heyette işte bu beş kişilik heyettir. Bu heyette yer alması İstiklal mahkemelerinin verdiği kararda Ceza Kanunu'nun 57. Maddesine göre reislik suçlamasına muhatap olmasına neden olmuş ve idam edilmesinde mahkemenin dayanağı olmuştur. Bu heyetten sadece Rahmi Bey, 10 yıl kalebentlik cezasıyla kurtulur. Diğer dört Heyet-i Ali üyesi idam cezası almıştır.

5.2.1.2. Şişli toplantısı davetini kim yaptı?

Kara Kemal'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinden sonra yapılan bu toplantı mahkemeye göre Mehmed Cavid Bey, Hüseyin Cahit Bey, Kara Kemal gibi ileri gelenler tarafından katılacak kişilerin belirlendiği ve davetlerin yapıldığı iddia edilir. Bu iddiayı ele alarak acaba gelen konukların kimler tarafından davet edildiği sorusunun cevabını arayalım.

Hüseyin Cahit Bey, kendisini toplantıya Mehmed Cavid Bey'in çağırdığını ve Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ile yapılan İzmit toplantısı nedeniyle bir araya geldiklerini anlatır. ¹²⁰⁷ Şişli toplantısının Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Kemal görüşmesi üzerine yapıldığını söyler. ¹²⁰⁸

Vehbi Bey, Kara Kemal tarafından aynı nedenle seçimlerde Mustafa Kemal Paşa'nın nabzımızı ölçmek istediğini söylediğini ve çağırdığını söyler. ¹²⁰⁹ Hüsnü Bey, yaklaşan seçimlerde ne yapılacağının kararlaştırılması için Kara Kemal'in daveti ile

¹²⁰² Cavid bey,2003,a.g.k.,203

¹²⁰³ Avcı, 1994,a.g.k.,93

¹²⁰⁴ Zürcher,1995,a.g.k.,191

¹²⁰⁵ Yalçın,1976,a.g.k.,273

¹²⁰⁶ Avcı,1994,a.g.k.,93

¹²⁰⁷ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,317-318; Eroğlu,2008,a.g.k.,317

¹²⁰⁸ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.317

¹²⁰⁹ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.349

katıldığını söyler.¹²¹⁰ Nail Bey,¹²¹¹ Hilmi Bey,¹²¹² İbrahim Ethem,¹²¹³ Dr. Nazım,¹²¹⁴ Nesimi,¹²¹⁵ Hamdi Baba,¹²¹⁶ Rüsuhi Bey,¹²¹⁷ Eyüp Sabri,¹²¹⁸ Bey'de aynı nedenle Kara Kemal tarafından çağırıldıklarını söylerler. Nail Bey¹²¹⁹ ise İsmail Canbolat'ın topladığını ve davet ettiğini söyler. Hüseyinzade Ali , Rahmi Bey, Ali İhsan Bey'in ifadelerinde ise kimin davet ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Midhat Şükrü Bey ise toplantıda bile olmadığını iddia eder.

Mahkeme tutanaklarına göre, toplantıya katılanların çoğunu Kara Kemal'in çağırıldığı ortaya çıkmaktadır. Mehmed Cavid Bey'e de Kara Kemal söylemiş olmasına bakılarak davet edenin Kara Kemal, ev sahipliği yapanın da Mehmed Cavid Bey olduğunu söyleyebiliriz. Bu toplantı onun Şişli'de ki evinde ve sanıklarında ifadelere göre Kara Kemal ile Mustafa Kemal'in İzmit görüşmelerine dayanarak yapılmıştır. Mehmed Cavid Bey'in evinin tercih edilme sebebidir salon geniş olmasıdır. Her şeyin başında seçimlerin yaklaştığı sırada Mustafa Kemal Paşa, belki de ittihatçıların nabzını ölçmek istemiştir. Hiç şüphesiz bu kuşkusunda haklıydı. Çünkü Ankara'ya sıcak bakmayan ve sürekli eleştiren bir İttihatçı grup varlığını sürdürmekteydi. Meclis içerisinde yer alan II. Grup'la da uğraşan Mustafa Kemal Paşa, özellikle eski İttihatçıların niyetini öğrenmek ister. Toplantının Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan görüşmeden üç ay sonra yapılması nedeniyle toplantıda alınan kararların Meclis Başkanlığına gönderilmesine karar verirler.¹²²⁰

5.2.1.2.Şişli toplantısına katılanlar

Hüseyin Cahit Bey, toplantıda 15, 20 kişi olduğunu belirtir. Kara Kemal'in toplantı nedeninin anlatmasından sonra söz alarak konuştuğunu anlatır. Sanıkların ifadelerinde doğal olarak aradan üç yıl geçtiği için farklı isimler telaffuz edilmektedir. Üç yıl önce 1923'te yapılan toplantı nedeniyle hafızalardan silinen isimlerin olması doğaldır. Mahkemede yer alan sanıkların sorguları ve ifadelere bakılarak toplantıda şu

¹²¹⁰ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.361

¹²¹¹ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,413

¹²¹² İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,425

¹²¹³ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,451

¹²¹⁴ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,258

¹²¹⁵ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,147

¹²¹⁶ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,210

¹²¹⁷ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,198

¹²¹⁸ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,169

¹²¹⁹ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,490

¹²²⁰ Zürcher ,1995,a.g.k.,192

isimlerin kesin olarak yer aldığı söylenebilir. Yargılananların çoğu yer aldığını söylemesine rağmen tüm toplantılara katılmadığını , iddia etmişler veya sabah, öğle, ve akşam olmak üzere devam eden toplantıların bir kısmında yer almadıkları için katılanları net olarak belirtememişlerdir. Yargılamalardan toplantının iki gün sürdüğü anlaşılmaktadır. İfadelerine göre toplantının en az bir bölümünde de olsa katıldıklarını söyleyenler şunlardır.

Hüseyin Cahit Bey, Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal Bey, Ali İhsan, Hamdi Beybaba, Dr. Nazım, Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, İsmail Canbolat, Vehbi, Hilmi Bey , Ahmet Nesimi, Rüsuhi Tevfik, Nail Bey, İbrahim Ethem(Katibi Umumi), Katibi mesul Midhat Şükrü(inkar eder), Hüsnü Bey(katibi mesul) . İfadelerde Memduh Şevket'in , Rahmi Bey'lerin ve toplam 19 kişinin adı geçer. Midhat Şükrü ifadesinde toplantılara katıldığını inkar etse de Mehmed Cavid Bey, Cahit Bey, Nail Bey, Vehbi Bey, Hüsnü Bey, Dr. Nazım Bey olduğunu söyler. Ankara İstiklal Mahkemesi kararında ise yukarıda verilen isimlere Abdülkadir 'de eklenir.¹²²¹ Küçük Talat Bey, Selahattin Bey ve Ahmet Şükrü Bey'de katılır. Sarı Efe Edip'in katıldığı iddiaları gerçeğe aykırıdır.

Sanıklar kendilerini ve arkadaşlarını korumak için doğal olarak az isim vermeye çalışırlar. Olayın üzerinden 3 yıl geçmesi, başlarının daha fazla belaya girmesi endişesi ve arkadaşlarını koruma hissi bunda etkili olmuştur.

5.2.1.4. Toplantıyı yöneten ve yapılan oturumlar

Şişli toplantısını ifadelere göre Mehmed Cavid Bey'in de itiraf ettiği gibi toplantıları yönettiği görülmektedir. Katılanlar çoğunlukla not tutulmadığını iddia etseler de Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'lerin madde madde 9 umdenin oylandığını söylemeleri bir takım notlar tutulduğunu gösterir. Toplantının iki gün olduğu ifadelerden de anlaşılmaktadır. Mahkemelerde yer alan sanıklar bir gün demelerine ve az bulunduklarını göstermeye çalışmalarına rağmen 2 gün devam etmiştir. Hatta ilk gün sabah, öğle ve akşam ve içtimaları yapılmıştır.

¹²²¹ Hakimiyeti Milliye,27 Ağustos 1926,1845

5.2.1.5. Toplantıda konuşulanlar ve alınan kararlar

Toplantını başında Hüseyin Cahit Bey'in başlattığı, “Biz neyiz?” tartışması yapılır. Parti miyiz, fesih mi olduk yoksa bir zümre miyiz noktalarında herkes fikirlerini beyan eder. Yapılan görüşmelerden sonra İttihat ve Terakki Fırkasının fesih olduğu ve kendilerinin siyasi bir grup olmadığına karar verirler. Hatta Hamdi Baba, bizim İttihat ve Terakki'ye yeminimiz var diye konuşunca Hüseyinzade Ali, mahkemede ifadesinde “Biz terakkiye yemin ettik, puta değil” diyerek yemininin geçersizliğini dile getirir.¹²²² İttihat ve Terakki'nin bittiği kabul edilir. Ayrıca, Eyüp Sabri Bey, Ferit Paşa Hükümeti döneminde yerine kurulan Teceddüt Fırkasının da feshedildiğini, mahkemede fırka namına hareket edilemeyeceğini ve kendisinin mecliste Müdafaa-i Hukuk ile birlikte olduğunu söylediğini anlatır.¹²²³

İttihat ve Terakki Fırkasının kalmadığı konusunda tartışmalardan sonra neler yapılması konuşulur. İsteyen arkadaşların Mustafa Kemal Paşa'nın yanında çalışabileceğine karar verilir. Bu konuda bir itiraz olmaz.¹²²⁴ Hatta Hilmi Bey, ifadesinde, “müttefikân Gazi emrinde çalışılmasına karar verildi”¹²²⁵der. Nail Bey, toplantıda Kara Kemal'in Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya söz verdiğini, seçimlere İttihat ve Terakki adıyla girilmemesini söyler.¹²²⁶ Mehmed Cavid Bey'de “Ne hakla gireriz. İttihat ve Terakki yoktur. Program yoktur. Kendimizi aldatmayalım” diye destekler.¹²²⁷ Aralarından bazılarının milletvekili olarak meclise sokulması konuşulur. Nail Bey, Mehmed Cavid Bey'e adaylığını koy dese de kabul etmez.¹²²⁸ Hüseyin Cahit Bey'de kabul etmez. Sonuçta isteyenlerin ferdi olarak Ankara'ya başvurmaları ve seçimlere girmelerine karar verilir. Daha sonra Şükrü Bey ve İsmail Canbolat, Mustafa Kemal Paşa'nın ilan ettiği 9 umdeyi kabul ederek mebus olurlar.¹²²⁹

Ali İhsan Bey'in mahkemede ki iddiası seçimler meselesi, kendi mesleki temsil programı ve Terakkiperver Fırka görüşüldü dese de¹²³⁰ toplantının 1923 yılında yapılmış olması nedeniyle böyle bir fırkanın görüşülmesi ihtimali yoktur.

¹²²² İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,161

¹²²³ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,171

¹²²⁴ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,318

¹²²⁵ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,428

¹²²⁶ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,413

¹²²⁷ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,413

¹²²⁸ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,413

¹²²⁹ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,351

¹²³⁰ İlkan ve İlkan,2005,a.g.k.,131

Dr. Nazım'ın evrakları arasında bulunan 9 maddelik programı Mehmed Cavid Bey, başlangıçta inkar etse de daha sonra kabul ederek detayları paylaşır. Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey, 9 maddelik bir plan hazırlandığını ve her maddesinin tartışılarak kabul ettiklerini ısrarla söylerler. Nail Bey , 9 maddelik program olduğunu ancak madde madde kabul etmediklerini ve maddeleri hatırlamadığını söyler. Vehbi, Hüsnü, Hilmi, İbrahim Ethem, Dr. Nazım, Hamdi Bey Baba, Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, Rüsuhi, Nesimi, Kör Ali İhsan Bey'ler kesin olarak reddederler. Midhat Şükrü Bey, zaten toplantıya katılmadığını iddia ediyordu.

Ancak buna rağmen İstiklal Mahkemesi kararlarında da belirtildiği gibi 9 maddelik ilkelerin bu toplantıda belirlendiği bir gerçektir. Bu ilkeler, Mustafa Kemal Paşa ile çalışmaya karar veren arkadaşların yol haritası olacaktır. Meclise girenler , İstanbul'un başkent olması ve kuvvetler ayrılığı gibi ilkeleri mecliste savunacaklardır. Bunlar zaten belirledikleri 9 ilke arasında vardı. Hüseyin Cahit Bey, 9 umdeyi, eğer daha sonra siyasete girilecek olursa izlenecek ilkeler olarak açıklar .¹²³¹ İlk savcı olan Reşit Galip, Hüseyin Cahit Bey'in bir gün sonra Tanin'de yazdığı makaleyi hatırlatır. Makalesinde İttihat Terakki ölmemiştir , bütün teşkilatlarıyla yürümektedir mesajının olduğunu ve kongre hakkında bilgilerde verildiğini anlatır. Hüseyin Cahit Bey doğal olarak öyle söylemek istemediğini, onun anlaşılamayacağını iddia eder. Ayrıca Hüseyin Cahit Bey, İstanbul'un başkent olmasını her zaman yazdığını söyler.¹²³² Dr. Nazım Bey ise inkar ettiği bu 9 umdeyi Kara Kemal'in kendine yolladığı ve Terakkiperver Fırkanın programının şartları olduğunu söyler.¹²³³ Bu hazırlanan maddelerin Kara Kemal tarafından, Milli Mahsulat Şirketi muhasebecisi Sait'e temize çektirildiği ve çoğaltıldığı netleşir.¹²³⁴

Toplantı sırasında Mehmed Cavid Bey' in belirttiği gibi oylanarak 9 maddelik bir program yapılmıştır. İstiklal mahkemesi heyetinin Dr. Nazım'ın evinde bulduğu bu program , Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için hazırladığı 9 Umde' den oldukça farklı ve ona karşı yazıldığı ortadadır. Dr. Nazım, Kara Kemal' in göndermiş olduğunu mahkeme de söylese de toplantıda Dr. Nazım'ın da var olduğunu görüyoruz. 9 Ağustos 1926 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bu programın İttihatçıların görüşlerini

¹²³¹ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,329

¹²³² İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,331

¹²³³ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,262

¹²³⁴ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,455

yansıttığı bir gerçektir.¹²³⁵ Ayrıca Mehmed Cavid Bey'in mahkeme de oylama ile kabul edilen maddelerin var olduğunu söylemesi ve bazı maddelerini açıklaması nedeniyle gerçek olduğu ortadadır.¹²³⁶ Bu maddeler değerlendirildiğinde aslında Cumhuriyet Halk Fırkasının temelini oluşturan umdelerine karşılık olarak hazırlandıkları bellidir. İttihat ve Terakki Fırkasının kurulduğu, radikal ve tüm özgürlüklere taraftar bir parti olduğu, başkentin İstanbul olması, milli birlik ve beraberliği sağlamayı hedeflediklerini, kuvvetler ayrılığı ilkesi tam bağımsızlığı hedeflediklerini, iki meclisli yasama organlarının kurulmasını, mebusan seçimlerinin halk oyu ile yapılmasını gibi maddeler göze çarpar. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı maddelerinde bulunması ve partinin resmen kurulduğunun ispatı olan bu belge İttihatçıların, mahkeme heyetine suçsuzluklarını ispat edememelerinin nedeni olmuştur. Anayasayı değiştirmek için harekete geçen gizli bir heyetin varlığı mahkeme heyetinin en büyük delili olmuştur. Meclis içerisinde seçilen İttihatçı milletvekillerinin ve meclis dışında kalacak olan diğerleri bu ilkeleri uygulamak için ellerinden geleni yapacaklardır. İttihatçıların amacı, TBMM'de ki İttihatçıları Rauf Bey'in yardımıyla birleştirmek, gerekirse seçimlere girmek eğer bunu da yapamazlarsa yeni seçimlere Halk Fırkasının listelerine arkadaşlarını sokabilmektir.¹²³⁷ İsmail Canbolat ve Şükrü Bey'i bu planı uygulayarak TBMM'ne sokmayı başarırlar.¹²³⁸ Mehmed Cavid Bey, 3 yıl evvel yapılan toplantıda alınan kararlar ile kendilerine ceza verilemeyeceğini zannettiği için bu maddeleri de açıklamaktan çekinmemiştir. Mehmed Cavid Bey, anılarında,¹²³⁹ "Ankara'nın bütün düşmanlığı benim, Cahit'in, Kara Kemal'in, Rahmi'nin ve Dr. Nazım'ın üzerinde toplanıyormuş" şeklinde 18 Nisan 1923 tarihinde bile kendilerinin bir nevi göz hapsinde olduklarını belirtebilmektedir. Bu nedenle de şimdilik Mustafa Kemal Paşa ile uzlaşmanın daha hayırlı olacağını anlamışlardır. Yapılan görüşmelerden sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmek üzere bir cevap hazırlanır.

1. Anadolu örgütüne karşı olmadıklarını,
2. Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Fırkasının başına geçebileceğini
3. İttihat ve Terakki Fırkasını diriltmek gibi gayelerinin olmadığını
4. Yapılacak seçimlerde milletvekilliği istemediklerini

¹²³⁵ Cumhuriyet, 9 Ağustos 1926, 811

¹²³⁶ Tunaya, 2009, a.g.k., C.III, 643, İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 788; Hakimiyeti Milliye, 10 Ağustos 1926, 1828; Cumhuriyet, 9 Ağustos 1926, 811; 9 Madde için ayrıca bakınız. EK-10

¹²³⁷ Avcı, 1994, a.g.k., 93

¹²³⁸ Avcı, 1994, a.g.k., 94

¹²³⁹ Devrim, 6 Nisan 1971

5. Mustafa Kemal Paşa isterse aralarından dilediğini alabileceğini
6. Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyeceklerini belirtirler.¹²⁴⁰

Hüseyin Cahit Bey, bunun Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildiğini, onun ise kendilerine teşekkür ederek yardıma gerek olmadığını ve İttihatçılardan tek beklentisinin hiçbir şeye karışmamaları olduğunu Kara Kemal'e söylediğini belirtir.¹²⁴¹ Mehmed Cavid Bey'de İstiklal Mahkemelerinde yargılandığı zaman soru üzerine , Kara Kemal'in bu kararı Mustafa Kemal'e ilettiğini belirtir.¹²⁴²

Hüseyin Cahit Bey, Kara Kemal'in Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini üzerinden iki ay geçtiği için, yanlış anlamaları önlemek amacıyla da Gazi'yi toplantıdan haberdar etme işini Şükrü Bey'e verdiklerini anılarında anlatır.¹²⁴³ İsmail Canbolat'ın ifadesi de Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'lerin ifadelerini doğrular. Mahkeme Reisi Ali Bey ise İsmail Canbolat'ı sorgularken bu toplantının suikast girişiminin ilk adımı olduğunu söyler.¹²⁴⁴ İsmail Canbolat, Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme nedeniyle toplandıklarını ve Paşa'ya götürecekleri teklifi hazırladıklarını anlatır.¹²⁴⁵ Ancak, bu toplantıda 9 umde dışında ortak bir karar almayı başaramazlar. Mustafa Kemal Paşa ise aynı günlerde 14 Nisan 1923'te bir bildiri ile İttihat ve Terakki Fırkasının kalmadığı ve bütün üyelerin artık Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne üye olduklarını açıklar.¹²⁴⁶ Aslında bu Mustafa Kemal Paşa'nın ve Ankara'nın birleşme ve bütünleşme çağrısıydı. Ancak daha sonra ki gidişata bakıldığında eski İttihatçıların bu çağrıya olumlu cevap vermedikleri söylenebilir.

Bu toplantıda alınan kararlardan 9 umde, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmemiştir. Mektupla siyasetten uzak oldukları imajı verilmeye çalışılır. Ankara'nın cevabı , grup halinde zümre olarak değil, ancak bireysel başvuru olursa değerlendirilebileceği olur. Zaten Ankara'nın cevabının ne olacağı daha önceden belli olmuştu. Zira 15 Nisan 1923'te yazdığı "İttihat ve Terakki Ne yapıyor" makalesini yazmasından bir gün sonra Anadolu Ajansı, Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal'in İzmit görüşmesini yalanlıyordu. Böylelikle Kara Kemal, bir nevi yalancı konumuna

¹²⁴⁰ Yalçın,1976,a.g.k.,274

¹²⁴¹ Yalçın,1976,a.g.k.,274

¹²⁴² Cavid Bey,2003,a.g.k.,209

¹²⁴³ Yalçın,1976,a.g.k.,272

¹²⁴⁴ Sönmez,P.(1994). *Atatürk'e İzmir Suikastının İç Yüzü*.İstanbul:Detay yayıncılık,s.38

¹²⁴⁵ Aybars,1995,a.g.k.,354

¹²⁴⁶ Tunçer,2004,a.g.k.,602

düşürülüyordu. Oysa İstiklal Mahkemesi kararlarında ve iddianamelerinde Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal arasında görüşmeden de bahsediyordu. İzmir suikastı davasında temel dayanak noktalarından birisi bu mevzu olmuştur. Öyle ki mahkeme heyeti özellikle İttihat ve Terakki Fırkasının burada partileşmeye başladığını, Müdafaa-i Hukuk Grubunun 9 umdesine karşı ayrı umdeler belirlediklerini , daha sonra Kara Kemal'in Mesadet hanında toplantılar yaptıklarını ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurduklarını¹²⁴⁷ ve bu komitacı ruhun en son suikaste kadar vardığını belirtir. Sadece bir toplantı değil aynı zamanda kongre olduğu belirtilerek sonra ki süreçte İttihatçı ruhunun devam ettiği ve alınan kararları uygulamaya yönelik çalışmalarının devam ettiğini iddia eder. İşte bu nedenle kendilerine karşı oluşan bu siyasi İttihatçı hizbi, Ankara İstiklal Mahkemelerinde tasfiyeye uğratılır. Sorgulamasında Mehmed Cavid Bey, bu 9 maddelik programın sadece mebus olacak arkadaşların izleyecekleri genel program olduğunu da ekler. ¹²⁴⁸ “Bir türlü anlamıyorum. Evimde yapılan içtimalar, hatta yeni bir fırka ve hatta İttihat ve Terakki’yi tekrar kurmak hısrılığı da olsa, bunun kanuna uymayan nesi var? Bu memlekette vatandaşların birleşerek fırka yapmak haklarını bu derece inkar neden?” diyerek bu mesele hakkında sorulan ısrarlı sorulara bir anlam veremediğini açıklamıştır.

Mehmed Cavid Bey, her ne kadar bu oluşumlarda toplantılarda yer almış olsa da işi suikaste götürebilecek birisi değildi. Mahkemenin aleyhinde esaslı bir kanıt olmamasına rağmen yapılan toplantılar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulma sürecine perde arkasından katkıları ve muhalif kişiliği gibi nedenlerle idama giden süreçten kurtulamamıştır. Ayrıca Terakkiperver Cumhuriyet fırkasının kurulmasından sonra Şişli toplantısını yapanların , İttihat ve Terarkki Fırkasını kurmak için çalışmaya devam etmelerini düşünmek hatalı olur. Ceza Kanunu’nun 55. ve 56. Maddelerinde belirlenen suçlara dayanılarak anayasayı değiştirmek, hükümeti devirmek suçlamalarına katılanlar, İzmir’de cezalandırılırken, Mehmed Cavid Bey’de bu toplantılarda belirlenen gizli yürütme heyetinde yer alan beş kişiden biri olması ve reis olarak mahkemece kabul edilmesi nedeniyle cezalandırılır. Zira 57. Maddenin ilk fıkrası, bu suçları işleyenlerin reisleri idam edilir hükmünü getiriyor ve bu hüküm İttihatçıların tasfiyesini kolaylaştırıyordu. Bu nedenle İzmir suikastı yargılamalarında

¹²⁴⁷ Hakimiyeti Milliye, 6 Temmuz 1926,S.1793,1’de Kurulan partinin temelini Kara Kemal’in yazıhanesinde atıldığını yazar.

¹²⁴⁸ Hakimiyeti Milliye,22 Ağustos 1926,1840

cezalandırılmalarda en önemli maddeyi bu toplantı ve alınan kararları uygulamak için gizli heyet olarak çalışmaya devam ettikleri iddiası olur.

5.2.2. Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan görüşmeler

İddianame ve kararlarda geçen bir diğer suçlama olarak karşımıza Mehmed Cavid Bey'in evinde Şişli toplantısından sonrada görüşmelerin devam ettirilmesi idi. Mehmed Cavid Bey'in günlükleri, "Şiar'ın Defteri" eseri incelendiğinde lüks yaşamı seven, arkadaşlarıyla sıklıkla bir araya gelen birisi olduğunu söyleyebiliriz. Her zaman merkez olmayı seven birisi olduğu da göze çarpar. 25 Ekim 1924 ile 20 Haziran 1926 yılları arasında oğlu Şiar için tuttuğu notlarında yaptıklarını ve görüştüklerini belirleme imkanımız vardır. Bu iki yıllık süreçte notlarda Halide Edip Hanım, eşi Adnan Bey, Nuri Bey ve eşi, İsmail Canbolat Bey ve eşi, Hüseyin Cahit Bey ve eşi, Necmettin Sadık Bey ve eşi, Hamit Bey, Katipzade Sabri Bey, Kazım Şinasi Bey ve eşinin sıklıkla evine geldikleri görülmektedir. Rıfat Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Ali Haydar Midhat, Abdülhak Hamit Bey, Numan Paşa, Abdülhamit'in başkatibi Cevat Bey'de evine gelenlerden ve Şiar'ı görenlerdendir.

8 Mart 1925'te Hüseyin Cahit Bey gelerek tutuklanmaktan korkusunu dile getirmiş, ¹²⁴⁹ Mehmed Cavid Bey'de 9 Mart'ta her ihtimale karşı bir yerde saklanabileceğini eşine söylemiştir. 1924 Gazeteciler davasında ve 1925 Şeyh Said isyanından sonra hep bir bahane ile tutuklanma ihtimalini göz önünde bulundurarak yurt dışına gitmeyi düşünür. 16 Nisan'da Tanin gazetesi kapatılır ve 18 Nisan 1925'te Hüseyin Cahit Bey, gece yarısından sonra tutuklanır. ¹²⁵⁰ Aliye Hanım, Mehmed Cavid Bey'in yurt dışına kaçmasını istese de sıkıyönetim nedeniyle gidemeyeceğini düşünür. Bir engel olmadığını öğrendikten sonra da vazgeçerek 11 Haziran'da Büyüka'da Devlet Bey'in evini kiralamaya karar verirler. ¹²⁵¹

Mehmed Cavid Bey'in Şiar'ın defterinde suikast davasında beraber yargılandıkları kişiler ile sson bir yıl içinde görüşmelerine bakarsak;

1. 18 Haziran 1925 tarihinde Rauf (Orbay) ve İsmail Canbolat Bey'lerin adaya geldikleri ve Şiar'ı sevdiklerini anlatır. ¹²⁵²

¹²⁴⁹ Cavid Bey,1995,a.g.k.,74

¹²⁵⁰ Cavid Bey,1995,a.g.k.,88

¹²⁵¹ Cavid Bey,1995,a.g.k.,97-100

¹²⁵² Cavid Bey,1995,a.g.k.,113

2. 25 Haziran'da ise İsmail Canbolat ve eşi ile birlikte Nuri Bey, Fazıl Bey ve diğer konukları ile diğ buğdayı için toplandıklarını anlatır.¹²⁵³
3. 23 Temmuz'da İsmail Canbolat ve Şükrü Bey ile gazine oturlar.¹²⁵⁴
4. 22 Eylül 1925 Rauf Paşa ve Refet Paşa eve gelirler.¹²⁵⁵
5. 9 Ekim 1925 İsmail Canbolat ve eşi Nuriye Hanım ile birlikte kulüpteler.
6. 24 Aralık 1925 tarihinde kalabalık misafirleri arasında İsmail Canbolat ve eşi de dahil.¹²⁵⁶
7. 3 Ocak 1926 : Necmettin Molla ve hanımı gelir.
8. 13 Ocak 1926: Refet Paşa ve Necmettin Sadık ve hanımları var.¹²⁵⁷
9. 26 Mart 1926 akşamı Ali Haydar Midhat ile Kemal Bey var.¹²⁵⁸
10. 9 Nisan 1926 tarihinde Rauf (Orbay), gelir.¹²⁵⁹
11. 15 Mayıs 1926 tarihinde Necmettin Molla Bey, Mahmut Bey ziyarete gelir.¹²⁶⁰

Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal ile sık görüştüğünü mahkemede söylese de evine az geldiği göze çarpar. Son bir yıl içerisinde sadece bir defa evine gelmiş ve bir defa da Kara Kemal'in yeni gördüğü oğlu Şiar için yaptığı yoruma yer vermiştir. O halde mahkemede dile getirilen 1923 toplantısından sonra da Mehmed Cavid Bey'in evinde toplantılar yaptıkları iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Mahkemede okunan Hilmi Bey'in notlarında Mart-Haziran 1926 tarihleri arasında Kara Kemal, Nesimi Bey, Eyüp Sabri Bey, Abdülkadir Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Rusuhi Bey, Nail Bey, Vehbi Bey, Ethem Bey, Hüsnü Bey, Dr. Nazım, Rahmi Bey , Hamdi Baba gibi dostlarıyla görüşmeleri gün gün kayıtlıdır. Oysa Mehmed Cavid Bey'in adı bu defterde hiç geçmemektedir.

Kılıç Ali, kitabında suçlamalar ve yer ile ilgili olarak ;¹²⁶¹

1. Terakkiperver Fırka programın Kara Kemal'in Mesadet hanında ve Mehmed Cavid Bey'in evinde yapıldığını
2. Suikast planlamaları içinde bu iki yerin kullanıldığını

¹²⁵³ Cavid Bey,1995,a.g.k.,115

¹²⁵⁴ Cavid Bey,1995,a.g.k.,126

¹²⁵⁵ Cavid Bey,1995,a.g.k.,156

¹²⁵⁶ Cavid Bey,1995,a.g.k.,209

¹²⁵⁷ Cavid Bey,1995,a.g.k.,221

¹²⁵⁸ Cavid Bey,1995,a.g.k.,257

¹²⁵⁹ Cavid Bey,1995,a.g.k.,266

¹²⁶⁰ Cavid Bey,1995,a.g.k.,288

¹²⁶¹ Kılıç Ali,1955,a.g.k.,60-61

3. İttihat ve Terakkililerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarını yanına aldıklarını
4. Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey, Kara Kemal, İsmail Canbolat başkanlıklarında toplantılar yaptıklarını iddia eder.

İzmir suikast hadisesinden kısa bir zaman önce ise 7 Haziran 1926'da yazı geçirmek için Büyükkada'ya taşınırlar.¹²⁶² Tutuklandığı günde evinde kalan konuğu Bekir Sami Bey idi. Tüm bu misafirlere bakıldığında Mehmed Cavid Bey'in İsmail Canbolat , Necmettin Molla ve Hüseyin Cahit Bey ailesinin adada olmaları nedeniyle aileleriyle birlikte sıklıkla bir araya geldikleri görülür. Rauf Bey, Refet Bey, Kara Kemal, Şükrü Bey ile görüşse de son üç yılında notlarına bakılarak evinde İttihatçıların toplantı yaptığını söylemek imkansızdır. Müdafaasında Kara Kemal ve İsmail Canbolat ile sık, Şükrü Bey ile nadir görüştüğünü söyler.¹²⁶³ Dost olarak gördüğü pek çok misafiri ile ailecek evde ya da kulüpte toplanmışlar ve hoşça vakit geçirmeye çalışmışlardır. 1923 Şişli toplantısından sonra , Mehmed Cavid Bey'in evinde Ali İhsan Bey'in ve savcının iddialarının aksine başka bir toplantı yapılmamıştır.

5.2.3. I. Dünya Savaşı yılları ile ilgili sorular

Mehmed Cavid Bey'e suikast davasıyla ilgili olmamasına rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan gelişmeler ile ilgili sorularda sorulur. Savaşın başlaması, hükümetten istifa etmesi süreci hakkında bilgi vererek masum olduğunu söyler. Daha evvel, açıkladığımız gibi 1919- yargılanmasında detaylı bilgiler vererek mahkemeyi aydınlatmıştı. Mahkeme iddianamesinde veya kararlarında bu sorularla ilgili suçlayıcı bir cümle yer almamıştır. Mehmed Cavid Bey, yine mahkeme huzurunda ittifak anlaşmasının yapılmasından geç haberi olduğunu, savaşa girilmesini engellemek için çalıştığını ve savaşa girilmesi ile istifa ettiğini anlatır. Bu izahatlarının, “ 3.4.1. I. Dünya savaşına girilmesi üzerine istifa etmesi” başlığı ile anlattığımız bölüme daha doğrusu günlükleri ile de uyum içinde olduğu görülür.

Mehmed Cavid Bey'in 1919 yargılamalarında, günlüklerinde ve kaynaklarda savaşa karşı olduğu net olarak görülmektedir. Bir maliyeci olarak savaşın getireceği külfeti sorumlu olduğu dönemde yakından görmüş ve savaşa girilmesini engellemek

¹²⁶² Cavid Bey,1995,a.g.k..300

¹²⁶³ İlkan ve İlkan ,2005,a.g.k.,302

içinde çırpınmıştır. Ankara müdafaasında, savaşa ve toprak almaya çalışmaya karşı olduğunu dile getirir.

Harp yapanlara Mısır'ı alacağız diyenlere efendiler Mısır'ı alıp ne yapacaksınız bizim elimizde biri Irak diğeri Adana olarak iki Mısır vardır. Bunlar harabe ve virane halinde, çöl halinde dururken bir üçüncü Mısır'ı buna iltihak etmek için mi harp edeceksiniz diye sordum. Bizden belki bir rub'u asır ileride olan bu memleketi memleketimize iltihak etmekle fazla toprak almakla ne kazanacaksınız diye sordum. Allah'ın bize verdiği feyyaz ve münbit toprakları sanki son derecesine kadar işletmişiz de daha yeniden toprak mı ilave edeceğiz.¹²⁶⁴

Savaşa girilmesine karşı olduğu için tehditler aldığını, eleştirildiğini, hain denildiğini ve savaşı engellemek için sefirlerle görüşüğünü anlatır. İstiklal mahkemesi hiç şüphesiz dava ile ilgili olmayan bu gibi farklı konuları ele alarak hem olay döneminde etkin bir makamda bulunan Mehmed Cavid Bey'den bilgi almaya uğraşıyor hem de İttihat ve Terakki döneminde savaşa girilmesinin sorumluluğundan ona da bir hisse verilmeye çalışılıyordu. İzmir ve Ankara sorgulamalarında bu konuda da savunma yapmıştır. Ziya Gökalp'e ,”Bu memleketin malik olduğu şey insandır. Harp sahalarında telef olacak olan yüz binlerce Türk'ü düşünmüyor musunuz ve bunların ziyanı karşılayacak hangi zafer, hangi muvaffakiyet olabilir سوالini irad ettim” diyerek savaşın getireceği can kayıplarına vurgu yaptığını anlatır.¹²⁶⁵ Ancak Allah'a iman ettikleri kadar, Almanya'nın zaferine iman edenler yüzünden çabalarının boşa gittiğini ekler. Yabancı elçilerle görüşmelerini, onlara ikna etmeye çalıştığını, savaşı engellemek için çırpındığını, hiçbir tarihi sorumluluğunun olmadığını ve savaşa girişle istifa ettiğini anlatır. Günlüklerinden de bu gelişmeleri detaylı olarak görebilmekteyiz.

Savcı Necip Ali'nin sorduğu I. Dünya savaşı yıllarında kurulan şirketler ve bunlarla ilişkisini de açıklar. Kendisinin görevde olmadığı zaman bunların kurulduğunu, Kara Kemal'in ilgilendiğini, maliye bakanlığına geldikten sonrada yapacak bir şeyi olmadığını anlatır. Konuyla bağlantılı olarak iâşe meselesi hakkında da görüşlerini belirtir. Savaş yıllarının getirdiği olumsuz koşullar nedeniyle Anadolu ve İstanbul halkının perişan halde olması, yeterli gıdayı ve temel ihtiyaç malzemelerini bulamamaları nedeniyle iâşe işleri Kara Kemal'e verilmişti. Yurt dışından gereken ürünler bu kurumla alınacak ve gereken yerlere tek elden ucuz bir şekilde

¹²⁶⁴ Hakimiyeti Milliye,8 Teşrinievvel 1926 ,1887 ;Erdinç,2018,**a.g.k.**,C.III,882-883

¹²⁶⁵ Hakimiyeti Milliye.8 Teşrinievvel 1926,1887;Erdinç,2018,**a.g.k.**,C.III,883

dağıtılacaktı.¹²⁶⁶ Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde gereken temel ihtiyaç maddelerinin temin edilebilmesi amaçlanmıştı. Temel ihtiyaçların karne ile verilmesi uygulaması çare olmamış, stokçuluk ve kara borsanın artmasıyla fiyatlarda artış yaşanmıştır.¹²⁶⁷ Men-i İhtikar kanunu ile devlet , kara borsacılık yapanlara ağır cezalar vermeye başlar. Devlet, bunu önlemek için narh uygulamasına geçer ve ağır cezalar vererek caydırıcı olmak ister. Mehmed Cavid Bey, savaş yıllarında oluşturulan bu müdüriyetle ilişkisinin olmadığını, dedikodulara ve haksızlıklara neden olabileceği için bakanlığa gelince İaşe Nezaretinin kurulmasını sağladığını anlatır. Bu nedenle şirketlerle ve iaşe işleriyle bir ilgisinin olmadığını dile getirir. I.Dünya savaşı yıllarında halk perişan bir haldeyken, askerler savaşıırken bazı İttihatçıların servet içinde yüzdükleri iddialarına ise bunlarla işinin olmayacağını ve hayatının ortada olduğunu anlatır.¹²⁶⁸ Her savaş veya kriz döneminin fırsatçılığı doğurduğu ve Osmanlı devletinden ihtikar ile zenginleşenlerin olduğu açıktır. A.Cevad Emre’de, demiryollarına hakim olan İttihatçıların, kendilerinden olan tüccarlara vagonları ayırmalarının sonucu olarak servetlerin arttığını anlatır.¹²⁶⁹ Kazım Şinasi ise 1914 Ağustosundan beri servet sahibi olanlara harp zengini, yeni zengin gibi isimler verildiğini ve bunları yürüyüşünden bile anlaşılacağını belirtir. Mehmed Cavid Bey, ihtikara karşı olsa da bireylerin servet sahibi olmalarına karşı değildir. Maliye Bakanı olarak görev yaptığı dönemde son derece dürüst çalışmış, komisyonu bile rüşvet olarak değerlendirmiş, borç içinde yaşamış ve ölmüştür. Mehmed Cavid Bey, II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Rahmi Bey’in saray paşalarını tutuklattırıp onlardan para alması üzerine , bunun eşkiyalıktan ne farkı var diyerek üzerine yürümüştür.¹²⁷⁰ Haksızlığa ve adaletsizliğe her zaman karşıdır. Sait Paşa’nın “Küçük dev” dediği¹²⁷¹ Mehmed Cavid Bey, vergi borcundan dolayı onunda mallarına el koymak isteyince hemen ödemişti . Çavdar’ın da desteklediği gibi Talat Paşa ve arkadaşlarının ihtikar, vagon ticareti gibi işlerden çıkar sağlamadıkları bir gerçektir. Hatta Levazım-ı Umumiye reisi İsmail Hakkı Paşa’nın ömrünün son günlerini yoksulluk içinde geçirdiğini ekler.¹²⁷² İstiklal mahkemesi savaş yıllarında zenginleşen sınıfı sorarken, ilgisi olmadığını biliyor,

¹²⁶⁶ Çavdar,1995,a.g.k.,378

¹²⁶⁷ Z.Toprak,(1995). *Milli İktisat Milli Burjuvazi*.İstanbul:Tarih Vakfı, s.152

¹²⁶⁸ Erdinç,2018,a.g.k., C.III,885-886; Hakimiyyet-i Milliye,8 Teşrinievvel 1826,S.1887,s.4

¹²⁶⁹ A.C. Emre,(1960).*İki Neslin Tarihi*.İstanbul:Hilmi kitabevi,s.223

¹²⁷⁰ Karakoyunlu,1991,a.g.k.,84

¹²⁷¹ Karakoyunlu,1991,a.g.k.,41

¹²⁷² Çavdar,1995,a.g.k.,393

üstelemiyor ve sadece İttihat ve Terakki Fırkasının yaptığı kötülüklerin kayda geçirilerek halkın öğrenmesini istiyordu. Bu noktadan Mehmed Cavid Bey'e bir suçlama getirilmemiştir. İttihat ve Terakki iktidarlarının ekonomik politikalarının belirleyicisi ve alternatifi olmayan ekonomisti olan Mehmed Cavid Bey¹²⁷³, mahkemede sorumlu olduğu işlerden değil, ilgisiz olduğu iaşe, ihtikar, vagon ticareti gibi mali işlerde de hesap vermiştir. ¹²⁷⁴

Mahkemede II. Meşrutiyet devrinde söylediği “borçların fazilet-i tertib karisi vardır” sözünün kaynağını açıklar. Bu sözü borçların faziletli yanı vardır şeklinde söylediği muhalefetin ve şimdi de savcının iddianamesinde yer aldığını ekler. Kendisini karalamak için yapılan bu hatalı sözün İtalyan maliyeci Lutsani'ye ait olduğunu ve kendisinin de kullandığını anlatır. ¹²⁷⁵ Kendisinin bütçe açığının fazilet-i tertipkarisi ya da borçların fazilet-i tertipkarisi vardır sözlerini sıklıkla kullandığını ve doğrusunun bunlar olduğunu belirtir. Ayrıca adı anıldığında hemen borçlar ile anıldığını ancak kendisinin iki defa borç anlaşması imzaladığını ve bu suçlamalarında hatalı olduğunu dile getirir. Yaptığı iki anlaşmanın toplamının 12 milyon lira olduğunu ve bunları harcadığı kalemleri de anlatır. ¹²⁷⁶ Maliye Nazırı iken yaptığı başarılı hizmetleri ve askerin memurun maaşını günü gününe ödediğini, memleketin mali bağımsızlığından ve menfaatlerinden ödün vermediğini de ilave eder. Kendisi hakkında yapılan karalamalara da değinen Mehmed Cavid Bey, namusundan bahsederek tüm gelirlerinin maaşlarının kayıtlı olduğunu memleket içinde ve dışında servetinin olmadığını belirtir. Mehmed Cavid Bey'in son dönemlerine kadar günlüklerinde borçlarını yazmasına bakılırsa , borçlarını ödeyemeden vefat ettiğini söyleyebiliriz. Avrupa'da kaldığı günlerde aldığı borçlarını bitiremeden vefat etmiştir. Mahkemede öldüğü gün ailesinin aç kalacağını ve bakanlıkları döneminde milyonlarla oynayan bir adamın halinin bu olduğunu açıklar. ¹²⁷⁷

Savaşın başlamasından sonra görevinden ayrıldığını ama kendisinden istenen işlerde yardım etmeye devam ettiğini anlatır. Nazır olmasa bile bazı olumsuz gelişmelere hemen müdahale ettiğini anlatır. Örnek olarak Alman kağıt paralarının

¹²⁷³ Tunaya,1976,a.g.k.,88;

¹²⁷⁴ Mehmed Cavid Bey döneminde yapılan reformlar için bakınız. Tunaya,1976,a.g.k.,94-99

¹²⁷⁵ Erdinç,2018,a.g.k.,C.III,886; Hakimiyet-i Milliye,8 Teşrinievvel 1826,S.1887:s.4

¹²⁷⁶ Erdinç,2018,a.g.k.,C.III,,887; Hakimiyet-i Milliye.8 Teşrinievvel 1826.S.1887:s.4

¹²⁷⁷ Erdinç,2018,a.g.k.,C.III,889; Hakimiyet-i Milliye,8 Teşrinievvel 1826.S.1887:s.4

Osmanlı ülkesinde geçmesinin bakanlar kurulunda görüşüldüğünü öğrendiğinde kızdığını ve bunu engellemek için hemen sadrazama, Alman sefirine gittiğini anlatır.¹²⁷⁸

Talat Paşa kabinesine girdikten sonra da felaket günleri için para ayarlamaya çalışmasını, harbiye masraflarını kontrol altına almaya çalışmasını, gereğinden fazla para basılmasını önlediğini anlatır. Savaşın bitmesinden sonra yaşanacak zor günler için Osmanlı Bankası kasalarında sadrazamın bile haberi olmadan 15 milyon lira sakladığını da anlatır.¹²⁷⁹ Talat Paşa'nın istifasıyla kurulan İzzet Paşa'nın hükümetinde sadece milli duygularla yer aldığını ve askerlerden gelen barış istekleri nedeniyle mütareke yapıldığını da ekler.

Mehmed Cavid Bey'in savaş yıllarında yaptığı önemli hizmetlerden birisi de ilk milli banka olan İtibar-ı Milli Bankasının kurulmasıdır. Savaş yıllarında Enver Paşa ve ileri gelenlerin Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye gibi uluslar arası kurumlara el konulmasına şiddetle karşı çıkmış ve bunun yerine milli banka kurulmasını kabul ettirmiştir. Devletin itibarını düşünen ve savaş sonrasında krediye ihtiyaç duyacağımızı bilmesinden dolayı bu el koyma işini engellemesi de önemli hizmetlerindendir.

Tansu'ya göre mükemmel bir hatip ve fevkalade bir parlamento adamı olan Mehmed Cavid Bey, mükemmel bir maliyeci olduğunu her zaman kabul ettirmiştir.¹²⁸⁰ Görevde olduğu dönemde devletin menfaatlerini her şeyin üzerinde tutmuş ve vazifesini hakkıyla yapmıştır.

Mehmed Cavid Bey'e savaş yılları ile ilgili sorulan soruların dava ile bir ilgisinin olmadığı açıktır. İddianamede bu gibi genel bilgiler istense de bu konularda kendisini suçlayıcı bir ibare bulunmamaktadır.

5.2.4. Saklanması ve Milli Mücadeleye katılmaması

İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri savaşın sonunu görüyor ancak ayrılımlarından sonra hükümette ellerinin olmasını arzuluyordu. Talat Paşa, ayrılmadan önce yine kendilerinden olan birinin kabine kurmasını istiyordu. Sadrazam olmasını Mehmed Cavid Bey'e teklif etse de, padişahın kabul etmeyeceği ve siyasi endişeleri nedeniyle kabul ettiremiyordu. Halil Bey ve Ahmet İzzet Paşa'nın da bu makam için isimleri geçer. Talat Paşa'nın istifasından sonra hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya

¹²⁷⁸ Erdinç,2018,**a.g.k.**,C.III,889 ;Hakimiyet-i Milliye,8 Teşrinievvel 1826.S.1887:s.4

¹²⁷⁹ Erdinç,2018,**a.g.k.**,C.III,891 ; Hakimiyet-i Milliye,9 Teşrinievvel 1826,S.1888,s.3

¹²⁸⁰ Tansu,1960,**a.g.k.**,203

verilmiştir. Tevfik Paşa hükümeti kuramayınca İzzet Paşa görevlendirilmiş ve o da Talat Paşa'nın isteği ve Mehmed Cavid Bey'in maliyeye hakim olması nedeniyle onu kabinesine almıştır. İzzet Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığına gelen Mehmed Cavid Bey, Mondros mütarekesini imzalayan hükümette yer almıştır. Mondros mütarekesinin imzalanmasından sonra ayrılan hükümetle birlikte Mehmed Cavid Bey'in resmi görevi sona ermiştir. Mebusan içerisinde V. Şube'de Ermeni tehciri nedeniyle yargılanmaya başlanmış ve muhteşem savunmasıyla İttihat ve Terakki Fırkasının savunmasını yapmıştır. Mebusan Meclisinin kapatılmasından sonra V. Şube'nin yaptığı bu muhakeme geçersiz hale gelmiş ve yerine Ferit Paşa hükümetinin kurduğu Divan-ı Harp'te yeniden yargılanmak istenmiştir. Bu mahkemeye güvenemediğinden ve siyasi olmasından dolayı dostlarının evlerinde İstanbul'da 175 gün saklanmak zorunda kalmıştır.

Savcı Necip Ali'nin, “memlekette Milli Mücadele başlamış ve herkes vatani vazifesini ifa ile mükellef bulunurken siz nasıl olur da firar edersiniz” sorusuna muhatap olan Mehmed Cavid Bey, günlüklerinde yer aldığı gibi gelişeleri aktarır.¹²⁸¹ Saklandığı dönemde Temmuz veya Ağustos aylarında kendisine ulaştırılan bir notta İstanbul delegesi olarak Anadolu'ya gitmesinin istendiği yazılı olduğunu söyler. Feyziye Mektebi Müdürü Nakiye Hanım'ı çağırarak konuştuğunu ayrıca Adnan Bey'e de haber yolladığını anlatır. Davet edenlerin kim olduklarını, yetkilerinin olup olmadığını Adnan Bey'e sordurur. Adnan Bey'den 4-5 saat sonra gelen notta bu işleri düzenleyenlerin şimdilik kendisinin gitmesini uygun görmediklerini ve beklemesini istediklerini yazar.¹²⁸² Daha sonra 1921 yılında Roma'da iken Türk heyetinden Bekir Sami Bey, Yunus Nadi Bey'ler de aynı soruyu kendisine sormuşlar ve meselenin anlaşmazlıktan kaynaklandığı ve aslında beklendiği anlaşılmıştır.

Mehmed Cavid Bey, Damat Ferit Paşa'nın Divan-ı Harb Mahkemelerinde siyasi kurban gitmemek için kaçtığını ve üç yıl Avrupa'da kaldığını anlatır. Kendisine verilen 15 yıllık cezanın da kaçmakta doğru karar verdiğini gösterdiğini belirtir.¹²⁸³

¹²⁸¹ Hakimiyyet-i Milliye, 22 Ağustos 1926, 1840

¹²⁸² Hakimiyyet-i Milliye, 8 Teşrinievvel 1326, S.1887:s.4; Erdinç, 2018, a.g.k., C.III., 893

¹²⁸³ Hakimiyyet-i Milliye, 9 Teşrinievvel 1326, S.1888:s.4; Erdinç, 2018, a.g.k., C.III., 893

5.2.5. Yurt dışındaki faaliyetleri

Mösyö Weil'in Fransa Başbakanı Clemanceau nezdinde girişimleri sonucunda Mehmed Cavid Bey, İstanbul'dan ayrılarak önce Fransa'ya sonra İsviçre'ye gelir. İsviçre'de pasaportu olmaması nedeniyle uzun süre bu ülkenin dışına çıkamadığından, irtibatını İsviçre'de olanlarla veya mektuplarla sürdürmeye devam eder. Savunmasında Avrupa'da kaldığı üç sene içerisinde siyasi faaliyetlerde bulunmadığını söylese de¹²⁸⁴, boş durmadığı da bir gerçektir. Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Paşa ve diğer İttihatçı ileri gelenlerle mektuplaşmalarını sürdürmüş, onlara akıl vermeye devam etmiştir. Cemal Paşa ve Enver Paşa'nın eylemlerinin de hayal olduğunu vurgulamıştır. Avrupa'da siyasi faaliyetlerde bulunmadığını ve yabancılarla temasa geçmediğini söylese de bu günlüklerine bakıldığında doğru bir bilgi değildir.

Avrupa'nın böyle zamanlarda ancak kuvvetten anlayacağını bildiğini ve bu nedenle siyasilerle arasının iyi olduğunu ve uzlaşi için yanına gelerek para koparmaya çalışanları en iyi kendisinin bileceğini ve bu nedenle uzak durduğunu söyler. Para için siyasi arabuluculuk yapacak tiplerle I. Dünya savaşı yıllarında ve bu dönemde uğraştığından yeterli deneyimi vardır.

İstiklal Mahkemesi, halkın nazarında itibarını kaybeden eski İttihat ve Terakki Fırkası mensubu olan sanıkların şimdiye kadar hayatları hakkında bilgi almaya çalışır. İddianamelerde İttihat ve Terakki dönemine ait suçlamalar ve eleştiriler yapılır. Mehmed Cavid Bey'de I. Dünya savaşına girilmesinden başlayarak, tüm hayatını anlatmak zorunda kalır. Mahkeme heyeti, ona İzmir suikastını sormaz. Mahkemenin amaçladığı şey, ülkeyi savaşa sokmakla, yurt dışına kaçmakla, gizli örgütler kurmakla ve en son işi suikasta yaptırmakla suçladıkları kişileri halkın gözünden düşürmek ve olası yeni muhalefetin yeşermesine imkan vermemektir. Bu nedenle Mehmed Cavid Bey, Avrupa'da yaşadığı dönem hakkında da bilgi vermiştir. Bu konular hakkında daha evvel verdiğimiz bilgilere, günlüklerine göre savunma yaptığını söyleyebiliriz

5.2.6. Kara Kemal, Şükrü Bey ve Ali İhsan Bey konuları

İstiklal Mahkemesi iddianamelerinde ve kararlarında geçen ortak suçlamalardan biriside Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey ve Hüseyin Cahit Bey'lerin siyasetten uzak bir hayat yaşamak isteyen Kara Kemal'i kışkırtmalarıdır. Son iddianamede kışkırtanlar

¹²⁸⁴ Hakimiyyet-i Milliye, 27 Ağustos 1926, S.1888:s.4; Erdinç, 2018, a.g.k., C.III, 893

arasında olduğu söylenen Hüseyin Cahit'in adı çıkarılır. İzmir ve Ankara'da düzenlenen 2 Ağustos 1926 tarihli iddianamelerde Kara Çete'nin lideri olarak Kara Kemal gösterilmekteydi. Oysa 24 Ağustos 1926 tarihli iddianamede ise Mehmed Cavid Bey, açıkça gizli heyetin başkanı olarak gösteriliyordu. İlk defa 26 Ağustos tarihli kararda ise Mehmed Cavid Bey, “gizli teşekkülün riyasetini deruhte eyleyerek arkadaşları vasıtasıyla beş şekilde hülâsa edilen muhtelif faaliyetleri bilhassa Kara Kemal vasıtasıyla sevk ve idare eylediği tahkikat, ifade ,itirafarda vasılı mertebe-i sübut olmaktadır” suçlamasıyla itham edilmekteydi.¹²⁸⁵ 1923-Şişli toplantısının yapılmasını planlayan ve davetlilerin çoğunu çağıran Kara Kemal'di. İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurmayı o da istiyordu. Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini anlatmış , neler yapılabileceği tartışılmış ve belirlenen beş kişilik Heyet-i Aliye'de yer almıştı. Mehmed Cavid Bey, haklı olarak savunmasında Kara Kemal'in kendisinden daha güçlü, daha varlıklı, daha çok adama sahip olması ve şirketleri yürütmeye devam etmesi nedeniyle daha iyi durumda olduğunu belirtir. “Asıl para kuvveti, şirketler kuvveti, adamlar kuvveti Kemal Bey'in kendi elindedir”,¹²⁸⁶ diyerek kendi arkasından gidecek 3-5 mütefekkir bile zor bulacağını haklı olarak anlatır. Esasen en başından beri mahkeme suikast işine destek olanların Kara Kemal ve Mehmed Cavid Bey olduğunu söyleyen Sarı Efe Edip'in suçlamalarını dikkate almıştır. Oysa Mehmed Cavid Bey, her ne kadar iş sahibi olsa borçlarından ve yapısından dolayı bu olaya para verecek bir isim olamazdı. Kılıç Ali, Ziya Hurşit'in suikast olayından kısa bir süre önce İş Bankasından kendi yardımıyla 3000 lira kredi aldığını anılarında yazar.¹²⁸⁷ Belki de bu parayı Ziya Hurşit, suikast harcamaları için kullanmıştır. Suikast silahlarını Şükrü Bey'in temin etmesi ve Ziya Hurşit ile birlikte suikastçılara 1500'er lira teklif edilmesi işinde Mehmed Cavid Bey'in bir ilgisi olamazdı. Şükrü Bey, bombaları ise Ankara emniyetinden para ile satın aldığını söylemişse de kimden aldığı üzerinde durulmamıştır. İşin özü suikastı gerçekleştirmek isteyenler Şükrü Bey, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf gibi kişiler silahlarıyla gezen ve kolayca temin edebilecek maddi güce , çevreye sahip olan kişilerdi. O halde Sarı Efe Edip'in ifadesinde yer alan maddi yardım sağladığı iddialarının temeli ve savcının Kara Kemal'i Mehmed Cavid Bey'lerin kışkırttığı iddiası da zayıftır.

¹²⁸⁵ Hakimiyeti Milliye,9 Teşrinievvel 1926, 1888; Kocahanoğlu,2003, **a.g.k.**,575

¹²⁸⁶ Hakimiyeti Milliye,9 Teşrinievvel 1926,1888,.s.3

¹²⁸⁷ Kılıç Ali,1955,**a.g.k.**,49

Savcının iddianamesinde yer alan Mehmed Cavid Bey ile Kara Kemal Bey ve Şükrü Bey'in sıklıkla bir araya gelmelerini yalanlar. Kara Kemal'in dostu olduğunu 1924 yılında Şükrü Bey ile birlikte 27 ay önce evine geldiklerini anlatır. 1925 ve 1926 yıllarında her ikisinin de evine gelmediğini söyler.¹²⁸⁸ Oysa defterinde 23 Temmuz 1925 tarihinde İsmail Canbolat ve Şükrü Bey ile gazinoda oturdukları ve 26 Mart 1926 tarihinde Ali Haydar Midhat ve Kemal Bey'in geldikleri kayıtlıdır.¹²⁸⁹ Buna göre mahkemede verdiği bilgi doğru değildir. Uğur Mumcu, Mesadet Han'da yapılan toplantılara Mehmed Cavid Bey'in katılmadığını ve İttihatçı-Milli müdafaacı hesaplaşmasının kurbanı olduğunu belirtir.¹²⁹⁰

Ali İhsan Bey ise mahkemede Şişli toplantısında kendisinin mesleki temsil projesinin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının görüşüldüğünü iddia ederek, 9 umdeyi inkar eder. Mehmed Cavid Bey, Ali İhsan Bey'in yanıldığını mesleki temsilin görüşülmediğini anlatır. Ayrıca Ali İhsan Bey, Mesadet Han'da Mehmed Cavid Bey ile Memduh Şevket Bey arasında 9 umdenin hazırlandığını iddia eder. Kara Kemal'in makamı olan Mesadet hanında bunun hazırlandığı iddiası da zayıftır. Mehmed Cavid Bey, Hüseyin Cahit Bey daha evvel belirttiğimiz gibi kendi evinde madde madde oylanarak kabul edildiğini söylemeleri daha inandırıcıdır. Mehmed Cavid Bey, Memduh Şevket Bey'in o dönemde Türkiye'de olmadığını söyleyerek bu iddiayı yalanlar.¹²⁹¹ Ayrıca Ali İhsan Bey, yapılan toplantılarının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasından bir ay evvel yapıldığı iddiasına ise, o tarihte Büyükkada'da olduklarını, kendi evinde toplantı olamayacağını ve eşinin de hamile olması nedeniyle onunla ilgilendiğini söyleyerek Ali İhsan Bey'in hatalı olduğunu, ifadesine güvenilemeyeceğini belirtir.¹²⁹²

Eşinin ve çocuğunun başları üzerine Kara Kemal'in kendisine suikast olayından bahsetmediğini ve hayatında her zaman şiddete karşı olduğunu söyler.¹²⁹³ Ayrıca herkesin gıpta ile baktığı Tunus gediği ve Hindistan valiliği gibi ayda 1000 liralık

¹²⁸⁸ Hakimiyeti Millye, 9 Teşrinievvel 1926, 1888, s.3; Erdinç, 2018, a.g.k., C.III, 899

¹²⁸⁹ Cavid Bey, 1995, a.g.k., 126

¹²⁹⁰ Mumcu, 1992, a.g.k., 107

¹²⁹¹ Hakimiyeti Millye, 9 Teşrinievvel 1926, 1888, s.3; Erdinç, (2018), a.g.k., C.III, 898

¹²⁹² Hakimiyeti Millye, 9 Teşrinievvel 1926, 1888, s.3

¹²⁹³ Hakimiyeti Millye, 9 Teşrinievvel 1926, 1888, s.3

büyük bir gelire sahip olmasını dile getirerek, Maliye Nazırı olmak için mi bunu yapacağım diye sorar.¹²⁹⁴

Mahkeme heyeti sanıkların farklı açıklamalarından dolayı yüzleştirme ihtiyacı duyar.¹²⁹⁵ Ali İhsan Bey, Mehmed Cavid Bey, Hüseyin Cahit Bey, Hüsnü Bey, Rüsuhi Bey, Dr. Nazım, Nail Bey ve Vehbi Bey'i yüzleştirir. Şişli toplantısı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 9 maddelik program kendilerine sorulur. Ali İhsan Bey, 9 maddelik programı inkar ederek, Mehmed Cavid Bey'in evinde birkaç kez yemek yediklerini ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programını konuştuklarını söyler. Bu partinin programını ilk kez İsmail Canbolat ve Şükrü Bey'lerin, Mesadet Han'ına getirdiklerini de ekler. Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey, 9 maddenin konuşulduğunu, Terakkiperver Fırka programı olmadığını söyler.¹²⁹⁶ Ali İhsan Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı olduğunda ısrar eder ve 9 maddeyi Kara Kemal'in odasında Mesadet Han'da gördüğünü tekrarlayarak, Mehmed Cavid Bey'in evinde Mustafa Kemal Paşa'ya katılmak için toplandıklarını belirtir.¹²⁹⁷ İsmail Canbolat ve Şükrü Bey'in, Adnan Bey'i, Mehmed Cavid Bey'in evinden alarak program yapmaya götürdüklerini söyler. Hüseyin Cahit Bey'in sorusu üzerine Ali İhsan Bey, Mehmed Cavid Bey'in evine iki defa gittiğini ve parti programını konuştuklarını söyler. Mehmed Cavid Bey, "Emin olunuz ki bizim evde her kim yapmadık derse desin 9 maddelik program o içtimada konuşulmuş ve kararlaştırılmıştır" der.¹²⁹⁸ Hüseyin Cahit Bey, Dr. Nazım 9 umdenin konuşulduğunu; Nail Bey, Ali İhsan Bey, Rüsuhi Bey konuşulmadığını ve Vehbi ve Hüsnü Beyler ise hatırlamadıklarını söylerler. Savcı Necip Ali, yüzleştirme sırasında Şişli toplantısında 9 umdenin konuşulduğunu ve daha sonra seçimler ile ilgili olarak Mehmed Cavid Bey'in ayrı bir toplantı yapıldığı hükmünü söyler.¹²⁹⁹ Şişli toplantısını kabul eden Mehmed Cavid Bey, daha sonraki toplantıları reddeder ve Ali İhsan Bey'in ifadelerinde hata olduğunu tekrar söyler.

¹²⁹⁴ Hakimiyeti Milliye, 9 Teşrinievvel 1926, 1888, s.3

¹²⁹⁵ Hakimiyeti Milliye, 5 Teşrinievvel 1926, 1884; İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 678-687

¹²⁹⁶ İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 678

¹²⁹⁷ İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 679

¹²⁹⁸ İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 683

¹²⁹⁹ Hakimiyeti Milliye, 5 Teşrinievvel 1926, 1884; İlkan ve İlkan, 2005, a.g.k., 687

5.2.7. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkisi

17 Kasım 1925 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasında şüphesiz eski İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin önemli rolü vardır. Ankara İstiklal mahkemesi üyeleri, İttihatçıların iktidarı ellerine alabilmek için sürekli çalıştıklarını ve bu partiyi de onların kurduğunu iddia etmekteydi.

Kemalettin Sami Paşa, daha sonra İsmet Paşa'ya Rauf Bey ile anlaşmazlığının nedenini sorduğunda, onunda Rauf Bey'in değerli birisi olduğunu ancak fikirlerin uyuşmaması nedeniyle aynı partide olamayacaklarını söyler. Hatta Kemalettin Sami Paşa'ya başka bir parti kurup "İslam akidelerini "açıkça savunsun diye ekler.¹³⁰⁰ Bu konuşmasını Kemalettin Sami Paşa, Rauf Bey'e söyleyince yeni parti kurulması fikri belirtmeye başlar. 9 Eylül 1924 tarihinde Rauf Bey'in İzmir'de ki annesinin evinde bir araya gelen Rauf Bey, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'lar arasında bu fikir konuşulmuş ve iki hafta kadar sonra Rauf Bey'in İstanbul'da ki evinde parti kurulması kararını almışlardır.¹³⁰¹ 6 Ekim 1924 tarihinde Son Telgraf gazetesinde, Rauf Bey'in başkanlığında yeni bir parti kurulacağı haberi yer alır.¹³⁰² Buna göre ,Şişli toplantısının 12/13 Nisan 1923 tarihinde yapıldığı dikkate alınır, Ali İhsan Bey'in bu toplantıda Terakkiperver Fırkası programının konuşulduğu iddiası gerçek değildir.

8 Kasım 1924 'te mecliste yapılan oylamada taraflar netleşir ve ertesi gün Rauf Bey ve 10 mebus istifa ederek Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılır.¹³⁰³ Rauf Bey , anılarında kendisi ile birlikte istifa eden 11 kişinin adını verir.¹³⁰⁴ Kasım ayı sonuna doğru Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılanların sayısı 42-43'e kadar ulaşır ve bunlardan 32 kadarı yeni kurulan partiye girer.¹³⁰⁵ İzmir suikastında idam edilen İsmail Canbolat, Abidin Bey, Şükrü Bey, Halis Turgut Bey bu sırada istifa eden ilklerdendir.

Zürcher, eserinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı maddelerinden örnekler vererek bunların Cumhuriyet Halk Fırkası programına tepki olarak yazıldığının belli olduğunu anlatır.¹³⁰⁶ 13.11.1924'te Son Telgraf gazetesinde programı deneyimli kişilerin yazdığı ve 15 Kasım'da ise aynı gazetede Kara Kemal'in yazdığı

¹³⁰⁰ Orbay,1993,a.g.k.,C.II,164

¹³⁰¹ E.J.Zürcher,(1992).*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*.(Çev.G.Ç.Güven).İstanbul:Bağlam yayınları,59

¹³⁰² Zürcher.1992,a.g.k.,62

¹³⁰³ Zürcher.1992,a.g.k.,72

¹³⁰⁴ Orbay,1993,a.g.k.,C.II,162; Dr. Adnan, Refet Paşa, Rauf Orbay, İsmail Canbolat, Rüştü Paşa, Halit Bey, Ziyaeddin Efendi, Feridun Fikri, Sabit Bey, Halis Turgut, Faik Bey

¹³⁰⁵ Zürcher,1992,a.g.k.,74

¹³⁰⁶ Zürcher,1992,a.g.k.,168-169

haberleri çıkar. İstiklal Mahkemelerinde de programını Mehmed Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'lerin yazdığı iddiası olsa da inkar ederler ve ispatlanamaz. Zürcher, programın % 45'ini oluşturan mali konuların ustaca ve uzman kişi tarafından yazıldığına bakılırsa hiç değilse bu konuları Mehmed Cavid Bey'in kaleminden çıkmış olabileceğinin söyenebileceğini belirtir. Mehmed Cavid Bey'in programa katkı sağlaması muhtemel der"¹³⁰⁷.

Programı kimin yaptığını Kazım Paşa bilmediğini, Mehmed Cavid Bey'in ilgisinin olmadığını ve Ali Fuat Paşa'da bilmediğini söylese de İstiklal Mahkemesi Reisi Ali, Mehmed Cavid Bey, Şükrü Bey ve Kemal Bey'in yaptığını iddia eder.¹³⁰⁸

Tansu ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programını Şükrü Bey ve Kara Kemal hazırlamıştır,¹³⁰⁹ dese de aynı eserin ilerleyen sayfalarında Mehmed Cavid Bey'in haberinin olduğunu ve onun yazdığını söyler. Ancak Mehmed Cavid Bey'in yeni fırkayı desteklemediğini de belirtir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ileri gelenleri bile programın yapılmasında net bilgiler vermezler. İstiklal Mahkemesi kayıtlarında İsmail Canbolat, Şükrü Bey ve Kara Kemal'in isimleri bu konu ile ilgili olarak sıklıkla anılır. Program denilince İttihat ve Terakki döneminde bile akla ilk gelenlerden birisi Mehmed Cavid Bey'di. Hükümet programlarını yazıyor, gerekçeli istifa metinlerini hazırlıyor ve hatta hazırlanan programları beğenmeyerek tekrar Hüseyin Cahit Bey ile paylaşarak yazıyordu. Şüphesiz hazırlanan bu parti programından haberi bu işin ehli olması nedeniyle vardı. Hatta yardım ettiği de söylenebilir.¹³¹⁰

Kurulan yeni fırkanın başkanlığına Kazım Paşa, yardımcılıklarına ise Dr. Adnan Bey ve Rauf Bey getirilir. Genel sekreterliği Ali Fuat Bey'in yapacağı fırkada belirlenen yönetim kurulunda Muhtar Bey, İsmail Canbolat Bey, Ahmet Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Bey ve Rüştü Paşa yer almaktaydı.¹³¹¹

Refet Paşa, İstanbul'a geldiğinde basına verdiği demeçte İstanbul'un başkent olmasının gerektiğini söyler.¹³¹² 27 Şubat 1925'te Kara Vasıf Bey, Tanin'de verdiği mülakatta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılanların sayısının on bine ulaşmış

¹³⁰⁷ Zürcher,1992,a.g.k.,135

¹³⁰⁸ Mumcu,1992,a.g.k.,58-63

¹³⁰⁹ Tansu,1960,a.g.k.,394

¹³¹⁰ N.Y.Ateş.(1994).*Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul:Sarmal yayınları,188-204 arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası nizamnamesi için bakınız.

¹³¹¹ Çavdar,1995,a.g.k.,261

¹³¹² Cumhuriyet,21 Kasım 1924, 211

olabileceğini söyler.¹³¹³ Ateş ise yeni fırkaya katılan 29 milletvekilinin listesini verir.¹³¹⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, cumhurbaşkanının tarafsız olmasını , tek dereceli seçimleri, meclis üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı prensibini, belediye başkanlarının seçilmesini ve adem-i merkezîyet taraftarı,¹³¹⁵ve liberal ekonomiyi ister. İstiklal, Son Telgraf, Vatan, Tanin, Tevhidi Efkar gazeteleri kurulan yeni fırkayı destekler.¹³¹⁶

Şeyh Sait isyanının çıkması üzerine kurulan İstiklal Mahkemelerinin isyanla ilgili gördüğü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bazı şubeleri kapatılır. 5 Haziran 1926 tarihinde ise partinin hükümet tarafından resmen kapatıldığı ilan edilir. Parti kurucuları ve mensupları 1926- İzmir suikast girişimi nedeniyle İstiklal Mahkemesinde hesap vermek zorunda kalır. Hatta altı üyesi Şükrü Bey, Abidin Bey, Halis Turgut Bey, İsmail Canbolat Bey, Rüştü Paşa ve Arif Bey İzmir’de idam cezası alır.¹³¹⁷

Karabekir, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının suikast ile ilgisi olamayacağını, mahkeme tarafından bilinçli olarak suikast girişimi ile fırkaları arasında bir bağ kurulmaya çalışıldığını ifade eder.¹³¹⁸

Mehmed Cavid Bey, yeni kurulan partiye girmemiş olsa da perde gerisinde kurucularından birisi olduğu suçlamasıyla karşılaşmıştır. İstiklal Mahkemesine göre İttihat ve Terakki Fırkasını kurma kararında olan “eski İttihatçı artıkları”, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulunca hemen bu partiye girmişler ve kapatılmasından sonrada hükümeti düşürmek için suikast işine girişmişlerdir. Partiyi kuran Rauf Paşa, Kazım Paşa ve Ali Fuat Paşalardır. Mehmed Cavid Bey, sadece program konusunda yardım etmiş olabilir. Bu konu ile ilgili Mehmed Cavid Bey, mahkemede fırka ile ilgisi olmadığını söyler.

¹³¹³ Ateş,1994,a.g.k.,136

¹³¹⁴ Ateş,1994,a.g.k.,120

¹³¹⁵ Ateş,1994,a.g.k.,120

¹³¹⁶ Çavdar,1995,a.g.k.,198

¹³¹⁷ Zürcher,1992,a.g.k.,122

¹³¹⁸ Karabekir,1994,a.g.k.,s.60,61

5.3. Mehmed Cavid Bey'in İdam Edilmesi

Mehmed Cavid Bey, duruşma salonundan odasına dönerken ümidini kaybeder. Yanında yürüyen muhafız yüzbaşıya savunmasının mahkeme heyetini etkilemediğini, kararı anlamadığını, davanın yersiz ve hükmün yanlış olduğunu söyler.¹³¹⁹ Yüzbaşı, üzülmemesini daha hakimın son kararını vermediğini söylese de Mehmed Cavid Bey,” Hayır hiç ummuyorum. Ümidim kalmadı. Muhakkak idam edecekler. Hallerinden belli. Bitti artık” diye mahkeme heyetinin tutumunda hiçbir yumuşama olmaması nedeniyle kaderinin belli olduğunu söyler.¹³²⁰ Mehmed Cavid Bey, 40 dakika kadar süren son savunmasının ardından odasına dönünce eşine yazdığı mektupta duygularını ve yaşadıklarını yazar.¹³²¹

Hayatımda çok muhtelif fırsatlarda, çok muhtelif muhitlerde ve çok muhtelif vesilelerle nutuklar söyledim. Ömrümde, bu derece heyecanlı olduğumu bilmiyorum. Kaç kere gözlerim yaşla doldu. Yaşlarımın döküldüğünü herkes gördü. Hele sizden Osman'dan bahsederken; o kadar heyecanlıydım ki, otomobilde ağlıyordum. Zabitten biraz uzun yoldan gelmesini rica ettim, öyle yaptı.

Mehmed Cavid Bey, savunmada suçlamaları kabul etmese de mahkeme heyetini ikna edememiştir.¹³²² Kılıç Ali Bey ve mahkeme heyeti perde arkasında siyasi hazırlık kısmını, Mehmed Cavid Bey'in idare etmiş olduğu kanaatindedir.¹³²³ Yıllar sonra oğlu Altamur Kılıç'ın sorusu üzerine de Mehmed Cavid Bey'in suikastı bilmesine rağmen haber vermediği için idam edildiğini söylemiştir. 26 Ağustos 1926 Perşembe günü açıklanan mahkeme kararında sanıklardan 37'sinin beraatına, 7 kişiye onar yıllık sürgün cezasına karar verilir. Mehmed Cavid Bey, Dr.Nazım Bey, Nail Bey ve Hilmi Bey'in ölüm cezaları kesinleşir.¹³²⁴ O gün mahkemeye getirilmeyen dört idam mahkumu kararı akşam hapisane müdürünün odasında öğrenirler.

Kararın okunması Cebeci Hapishane Müdürünün odasında Mehmed Cavid Bey ile başlar. İstiklal Mahkemesi Savcılık Müşaviri, Ankara Polis Müdürü ve Hükümet Tabibi Fahri Bey¹³²⁵ kararı bildirirler. Bu kararı duyan Mehmed Cavid Bey heyete, “Demek böyle yazıklar olsun! ”der. Bir şeyler yazmak istediye de bundan vazgeçer.

¹³¹⁹ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,233

¹³²⁰ Sönmez,1994,**a.g.k.**,203;Erman,1971,**a.g.k.**,186

¹³²¹ Cavid bey,1993,**a.g.k.**,189

¹³²² Amca,1989,**a.g.k.**,129

¹³²³ Kılıç Ali,1997,**a.g.k.**,61

¹³²⁴ Tunçer,2010,**a.g.k.**,280

¹³²⁵ Bülent Ecevit'in babasıdır.

İmamın telkinleri altında kelime-i şahadet getirdikten sonra gömleği giydirilerek müdürün odasından çıkarılır.¹³²⁶

Erman¹³²⁷ ve Kandemir,¹³²⁸ mahkeme kararını okuyunca, ‘‘ Yaaa... Demek böyle?... Yazıklar olsun!...’’ diye tepki verdiğini, Yakın Tarih Mecmuası’nda ise; Karaveli , gayet sakin bir şekilde tamamen masum olduğunu ve suçtan haberinin olmadığını söylediğini yazar.¹³²⁹

İstiklal Mahkemelerinin iddianamelerinde yer alan idam ile cezalandırılmasını hiç şüphesiz tutuklu kaldığı günlerde düşünmüştür. Masum olduğunu söylüyor, eşine yazdığı mektuplarda çıkacağı günün hayalini kurmaya devam ediyor ve masumluğundan emin bulunuyordu. Mahkemenin kendisine isnat edeceği bir suç veya açık bir delil olmadığını görüyordu. Ancak tüm çabalarına ve beklentilerine rağmen, yeterli belge olmasa da inancına göre karar veren mahkeme hükmü açıklandığında Mehmed Cavid Bey, kararın siyasi olduğunu anlıyordu.

Kararın okunmasından sonra girdiği şoktan kısa sürede çıkmayı başarır ve metin olarak idam sehpasına yürür. Son arzusu sorulduğunda ‘‘Hüseyin Cahit Bey buradadır. Selam söyleyiniz. Çocuklarımın ve refikamın gözlerinden öpsün’’ der. Ayrıca ‘‘Gazi’ye ve hakimler heyetine selam söyleyiniz’’ diye serzenişte bulunur. İdam sehpasına çıktığında , Ziya Paşa’nın şiirinden

‘‘Zalimlere bir gün dedirtir kudreti Mevla,

Tallahi lekad aserekellahu aleyna ‘‘¹³³⁰

Mısralarını gür sesle okur. Tallahi seni Allah bizden üstün kıldı anlamına gelen ikinci cümle aynı zamanda Yunus suresinin 91. Ayetidir. Son sözleriyle de haksız yere idam cezası aldığını haykırır. Mehmed Cavid Bey, cellatlara, ‘‘Haydi vazifenizi görünüz ‘‘ diyerek, masanın üzerine çıkar ve orada ne vaziyette durması icap ettiğini sorar. Ayakta durması söylenir ve idam gerçekleşir.¹³³¹ İdamlar 10’u çeyrek geçe vasiyetleri dinlendikten sonra Mehmed Cavid Bey ile başlanır ve yarım saatte sırayla Mehmed Cavid, Dr. Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi idam edilerek, cezaevinin avlusuna

¹³²⁶ Kocahanoğlu,2003,**a.g.k.**,584

¹³²⁷ Erman,1971,**a.g.k.**,188

¹³²⁸ Kandemir,1955,**a.g.k.**,122

¹³²⁹ F.Kandemir. (1962) .Cavid Bey’in son saatleri.*Yakın Tarihimiz*,.C.2(24),s.331

¹³³⁰ ‘‘Sabret siteme ister isen hüsnü mükafat, fikreyle ne zulm eylediler Yusuf’a, ihvani zalimlere bir gün dedirtir kudret-i Mevla, tallahi lekad aserekellahu aleyna’’ Ziya Paşa’ya ait şiirden. Kocahanoğlu,2003,**a.g.k.**.54 ve F.Kandemir .(1962).Cavid Beyin son saatleri,*Yakın tarihimiz*,C.II(24),s.331

¹³³¹ Tunçer,2010,**a.g.k.**,282

gömülürler.¹³³²İdam cezalarının gerçekleştirilmesi Ceza Kanunu'na göre resmi bayram günlerinde yasak olması ve ertesi günde bayram olması nedeniyle iş ertesi güne sarkıtılmadan 10.15'ye başlatılarak dört idam acele ile yapılır.¹³³³Ertesi gün idam haberleri ve Mehmed Cavid Bey'in mahkemede ki ifadelerinden bir bölüm Hakimiyet-i Milliye sayfalarında yer alır.¹³³⁴

Eşinin mezarının nerede olduğu söylenmeyen Aliye Cavid Hanım, yıllarca ondan uzakta ve Hüseyin Cahit Bey'in korumasıyla yaşamını sürdürür. Demokrat Parti döneminde eski İttihatçı Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Aliye Cavid Hanım'ın başvurusunu ele alarak eski dava arkadaşının cesedi, Cebeci asri mezarlığa naklettirir ve ona maaş bağlatır. Avukat Emrah Cengiz, günümüzde mezarın olmadığını söyler.¹³³⁵

Eşinin ölümünden sonra maddi açıdan zor duruma düşen Aliye Cavid Hanım, evde ki eşyaları ve ilk eşi şehzade Burhaneddin Efendi'den kalan mücevherleri satsa da geçinmekte zorlanır. Hiç değilse kiradan kurtulmak için Hüseyin Cahit Bey'in evine yerleşir.¹³³⁶ Mehmed Cavid Bey'in mezar yerini öğrenmek için Hüseyin Cahit Bey'de sürgünden döndükten sonra Ali Bey'e (Çetinkaya) gider. Hükmü veren mahkemenin başkanı Ali Bey, mezarını göstermediği gibi uzaktan bir Fatiha okuyarak ruhuna hediye etmelerinin yeterli olacağını söyler.¹³³⁷ Hüseyin Cahit Bey, ayrıca Maliye Bakanı Fuat Bey'e giderek Aliye Hanım ve oğluna maaş bağlanmasını ister. Fuat (Ağralı), mahkum olanların yakınlarına maaş verilemez diyerek kabul etmez.¹³³⁸ Bu istek ancak Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın yardımıyla çözülür ve Aliye Hanım'a maaş bağlanır.

Mehmed Cavid Bey'in yargılamaları devam ederken New York, Berlin, Londra Yahudi teşkilatı Ankara'ya telgraf çekerek affedilmesini isterler. Viyana Rochild ailesi ve Londra masonları da aynı amaçla İngiliz ve Fransız hükümetinden yardım istemişler. Hatta Albert Savrant mason kardeşliği adına Mehmed Cavid Bey'in affı için Ankara'ya gelir.¹³³⁹ Hiç şüphesiz bu başvuruların, Ankara'nın kararını değiştirmediğini ve belki de kararını hızlandırdığını söyleyebiliriz.

¹³³² Yalçın,1976,**a.g.k.**,341

¹³³³ Tunçer,2010,**a.g.k.**,81

¹³³⁴ Hakimiyet-i Milliye,27 Ağustos 1926,S.1845; Cumhuriyet,27 Ağustos 1926,829

¹³³⁵ S.Yalçın,(2014).*Efendi*.İstanbul:Doğan kitap,s.341

¹³³⁶ F.Kandemir,(1962) ,Cavid bey nasıl tevkif edildi,*Yakın Tarihimiz*,C.I(1),s..12

¹³³⁷ Yalçın,1976,**a.g.k.**,284

¹³³⁸ Cavid Bey,1993,**a.g.k.**,49

¹³³⁹ Zürcher,1995,**a.g.k.**,274

5.3.1. İdam edilmesi hakkında görüşler

26 Ağustos 1926 tarihinde mahkemenin tüm değerlendirmeler sonucunda verdiği hüküm günümüze kadar pek çok araştırmada ele alınarak irdelenmiştir. Bizim konumuz olan Mehmed Cavid Bey hakkında verilen hükümde eserlerde dile getirilmiş, suçlu olduğu ve ya masum olduğu şeklinde pek çok düşünce savunula gelmiştir. Hiç şüphesiz bu durumun yaşanmasında mahkemenin gereken net delilleri aramadan veya sanıklara avukat hakkı tanımadan yaptığı yargılamalar ve acele kararları etkili olmuştur. Ayrıca Dört Ali'ler mahkemesinin Mehmed Cavid Bey başta olmak üzere kesin hükümlü ve önyargılı olmaları da bu kararın alınmasında etkili olmuştur.

İstiklal Mahkemesi, Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan toplantıyı alelade bir toplantı olmadığını ve daha sonra ki tüm gelişmeleri ve suikast olaylarını örgütleyen planlayan bir grup olarak çalışılmaya başlandığına hükmeder. Mehmed Cavid Bey, günlüklerinde Ankara'ya muhalefetini açıkça dile getiriyor ve arkadaşlarıyla görüşmelerinde de anlatmaktan geri durmuyordu. Hiç şüphesiz siyasi birikimi nedeniyle Ankara'da iktidarı ellerinde bulunduranlardan daha büyük birikimleri bulunmaktaydı. Bu nedenle Londra ve I. Lozan konferanslarına davet edilerek Türk heyeti ile birlikte çalışmıştı.

İzmir ve Ankara yargılamalarında mahkeme suçluluğunu ispat edememiş olsa da , Mehmed Cavid Bey'de masumluğuna dair bir kanaat uyandırmayı başaramamıştır.¹³⁴⁰ İttihat ve Terakki Fırkasını yeniden kurmaya çalışan bir gizli heyetin başında sayılmış¹³⁴¹ ve bu ağır cezayı almıştır. Hiç şüphesiz İstiklal Mahkemeleri Kurtuluş Savaşı sürecinde hızla karar alması ve caydırıcılık unsuru olması bakımından gerekliydi. Ancak 1926 yılına gelen Türkiye'de bu mahkemelerin acele karar verme alışkanlığını devam ettirmesi yersizdi. 1926 yılına gelen Türkiye'de mahkemede sanıkların avukat tutmalarına izin verilse ve acele karar alınmasa pek çok hükümlünün olduğu gibi Mehmed Cavid Bey hakkında verilen cezada değişebilirdi. Şükrü Bey'in avukat istemesi üzerine Mahkeme Reisi Ali Bey, İstiklal Mahkemeleri avukatların cambazlığına gelmeyeceğini söyleyerek reddetmesi de düşündürücüdür.¹³⁴²

Mahkeme heyetine göre, parti kurmak, parlamento içi ve dışı siyasal çalışmalar içinde bulunmanın suç olmadığı dile getirilmiştir. Ancak mahkeme Şişli toplantısından

¹³⁴⁰ Tunçer,2010,a.g.k.,285

¹³⁴¹ Tunaya,2009,a.g.k.,C.III,598

¹³⁴² Tunaya ,2009,a.g.k.,C.III,595

beri oluşturulan heyetin, suikast girişimleri dahil her işte parmakları olduğuna inanmış , suç sayılan gizli örgüt kurmalarını ölçü alarak kararını buna göre vermiştir. Mahkeme, bu eylemsel gelişmede, Mehmed Cavid Bey, Dr. Nazım Bey, Hilmi Bey ve Nail Bey'i, birinci derecede sorumlu bularak idama mahkum etmiştir.¹³⁴³ Konuyla ilgili 9 Ağustos 1926 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, hazırlanan 9 maddelik programın 1923 yılında hazırlanması nedeniyle suç olmayacağını ancak bu gibi maddelerin gizli bir heyet tarafından uygulanmaya çalışılmasını suç olduğu anlatılır. Gizli maddeler ve komitenin gizliliği, gazetenin ve mahkemenin de hüküm vermesinin en önemli dayanağı olur.¹³⁴⁴ 24 Ağustos 1926 tarihinde Aka Gündüz , Cumhuriyet gazetesinde ki yazısında Mehmed Cavid Bey'in cezaya çarptırılmasıyla Cavidizm ve Cavidistlerin de biteceğini vurgular. Memleketin başında ki tüm belaların kaynağını Cavidizm olarak niteler.¹³⁴⁵

Zürcher; Savcı Necip Ali'nin olaylarla, iddiası arasında bir delil ortaya koyamadığını bu nedenle mahkemenin tezinin zayıflığını belirtir.¹³⁴⁶ Hatta Mehmed Cavid Bey'in asılmasına yargılanmasından daha önce karar verildiği iddiaları da vardır. Kandemir'in dediği gibi Mahkeme Reisi Ali Bey'in daha tevkiflere başlarken söylediği," Cavid'i ve Nazım'ı mutlaka asacağız" sözleri mahkeme kararına gölge düşürür.¹³⁴⁷ Zürcher'e göre mahkemenin yapısı ve davaya bakış şekli ile tamamen siyasal olduğunu, savcının sanıklarla suikast arasında bir bağ kurmaya bile çalışmadığını söyler.¹³⁴⁸ Şapka inkılabı yapıldığında Mehmed Cavid Bey, bu başlığı giymesine rağmen kanun ile yapılmasına karşı olduğu için eleştirmekteydi. Bu eleştirileri Mustafa Kemal Paşa'nın kulağına gidince, "Beyimin dinine mi dokunuyor acaba?" diye cevap verdiğini Atay, anlatır.¹³⁴⁹ Ayrıca Atay, Mehmed Cavid Bey'in aslında Mustafa Kemal Paşa ile aynı çağdaş değerlere inandığını ancak Mustafa Kemal Paşa'ya inanmadığını yazar.¹³⁵⁰ Bu güvensizlik siyasi kamplaşmayı ve hesaplaşmayı doğurmuştur. Bozdağ, asılan Mehmed Cavid Bey ve bazı İttihatçıların kurban olduğunu söyler.¹³⁵¹ Bu yargılamalar sonucunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve eski İttihat

¹³⁴³ Tunaya,2009,a.g.k.,C.III,602

¹³⁴⁴ Cumhuriyet.,9 Ağustos 1926,811

¹³⁴⁵ Tunçer,2010,a.g.k.,288;Amca,1989,a.g.k.,130

¹³⁴⁶ Zürcher,1995,a.g.k.,273

¹³⁴⁷ Kandemir,1955,a.g.k.,50

¹³⁴⁸ Zürcher,1995,a.g.k.,274

¹³⁴⁹ Atay,1984,a.g.k.,434

¹³⁵⁰ Atay,1984,a.g.k.,382-383

¹³⁵¹ Cavid Bey,1993,a.g.k.,12-13

ve Terakkililer tasfiye edilerek tek partili dönem kurulur.¹³⁵²Hasan Amca'da iktidarda olan İttihatçıların muhalefette olan İttihatçıları tasfiye etmesi olarak değerlendirir.¹³⁵³ Aybars, haklı olarak İstiklal Mahkemelerinin demokratik mahkemelerle kıyaslanmamasını, bunların döneme göre olağanüstü yapıda inkılap mahkemeleri olduğunu, suikastten yargılanan ve Mehmed Cavid Bey gibi ceza alan pek çok kişinin normal mahkemelerde serbest kalabileceğini belirtir. Atay'da Ankara'ya geldikten sonra Mehmed Cavid Bey'in suçsuz olduğunu söyleyerek İsmet Paşa'ya onu kurtarmasını ister.¹³⁵⁴Orbay, bu mahkemelerde alınan kararlarda belge aranmadığını, zulüm yaptıklarını ve sanıkların çoğunun masum olduğunu söyler.¹³⁵⁵Tengirşenk ise 1920-1923 yılları arasında İstiklal Mahkemelerinin ihaneti durdurmak için çalıştığını ve sert olmalarını gerekli olduğunu ancak 1923-1927 arasında yapılan yargılama sonuçlarında alınan kararların bir bakıma siyasi olduğunu, vicdani huzur vermediğini belirtir.¹³⁵⁶

İstanbul Valisi Sami Bey, Kazım Şinasi ve Kani Bey'ler Aliye Hanım'ın ağzından affedilmesi için İsmet Paşa'ya telgraf çekerler. İsmet Paşa, “bunun cevabımı olur” diyerek telgrafı yırtıp atar. Hatta idamdan sonra Aliye Hanım, eşinin eşyalarını alır , mezar yerini Mahkeme Reisi Ali Bey'e sorsa da öğrenemez.¹³⁵⁷ Çetin Altan, İsmet Paşa'ya Mehmed Cavid Bey'i neden astıklarını sorduğunu ve onunda bütün uyarılarına rağmen Mehmed Cavid Bey'in siyasetle uğraşması nedeniyle arkadaşların ceza verdiğini söylediğini belirtir.¹³⁵⁸ Bir çiftlik almasını ve siyasetten uzak yaşamasını tavsiye ettiğini söylemiş. Bu açıklama bile siyasi hesaplaşma kurbanı olduğunu gösterir. Ayrıca İsmet İnönü, hatıralarında Abdülkadir Bey'in ve Mehmed Cavid Bey'in suikast işinde olamayacağını da belirtir .¹³⁵⁹ Mango'da muhalefeti tasfiye etmek için olayın kullanıldığını ancak Mustafa Kemal Paşa'ya başlattığı inkılabı tamamlama imkanı verdiğini anlatır. Alkan, mahkeme sürecinin ve kararın siyasi olduğunu ve siyasi tasfiye olduğunu belirtir.¹³⁶⁰ Mehmed Cavid Bey ile arası açık olan Rıza Nur'un da

¹³⁵² Tunçer,2010,**a.g.k.**,292

¹³⁵³ Amca,1989,**a.g.k.**,131

¹³⁵⁴ Aybars,1995,**a.g.k.**,384

¹³⁵⁵ Orbay,1993,**a.g.k.**,C.II,223

¹³⁵⁶ C.Kutay,(1974). *Bilinmeyen Tarihimiz*.İstanbul:Ezgi sahaf,s.357

¹³⁵⁷ Kandemir,1962, **a.g.k.**,*Yakın Tarihimiz*.C.I(1), 12

¹³⁵⁸ Tunçer,2010,**a.g.k.**,294

¹³⁵⁹ İnönü,1998,**a.g.k.**,C.I,95

¹³⁶⁰ Alkan,1993,**a.g.k.**,104

işlemedikleri bir suçtan asıldıklarını söylediğini Tunçer belirtir.¹³⁶¹ Pakalın, Mehmed Cavid Bey'in böyle bir şeye kalkışmasının mümkün olmadığını ve toplantıdan başka bir delil bulunamadığı halde cezalandırıldığını belirtir.¹³⁶² Kandemir, bu kararlarla adaletin yerini bulmadığını ve haksızlıklar yapıldığı söyler. Rauf Bey'in daha önce ceza almasına rağmen yurda dönüşünden sonra affa rağmen yeniden mahkeme kurulmasını istemesi ve beraat etmesini örnek göstererek 1926 yargılamalarının adil olmadığını belirtir.¹³⁶³ Ayrıca Kandemir, Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal ve Dr. Nazım'ın şahsi düşmanlıklar nedeniyle idam edildiklerini belirtir.¹³⁶⁴ Eroğlu'da, Mehmed Cavid Bey'in idam ile cezalandırılmasının adil olmadığı söyler.¹³⁶⁵ Mete Tunçay, herhangi bir ilgileri bulunduğu ispatlanamadığı halde suçsuz yere asıldığını söyler.¹³⁶⁶ Aynı şekilde Uğur Mumcu'da Mehmed Cavid Bey'in İttihatçılarla Milli Müdafaacılar arasında ki çekişmenin kurbanı olduğunu belirterek her devrimde bu gibi hataların yapılabileceğini söyler. "Hangi devrim kansız yapılmıştır. Hangi devrim toplumsal gerilimler yaratmamıştır. Ve hangi devrim Cavid Bey'in haksız yere idamı asılması gibi adaletsizliklere ve haksızlıklara yol açmamıştır"¹³⁶⁷

Ayrıca mahkemenin tutukladığı Bektaşî Hüseyin Bey'in anlattıklarına bakılırsa Mehmed Cavid Bey'e verilecek cezanın en başından belli olduğu söylenebilir. Mahkeme Reisi Ali Bey'in komşusu olan Hüseyin Bey'de tutuklanmış, eşi Sara Hanım bunu öğrencince hemen komşusu olan Ali Bey'in evine koşarak bilgi almaya çalışır. Sara Hanım, eşinin böyle bir şey yapmayacağını Ali Bey'e söyleyince o da "merak etme Sara Abla, sakın ol. Hüseyin Bey'i bırakacağız amma Cavid'i asacağız" der. Hüseyin Bey, bu olayı 29 gün sonra serbest kalınca eşinden öğrendiğinde Mehmed Cavid Bey'in davası devam ediyordu. Hüseyin Bey, eşiyle kararı bildiklerini ama kimseye söyleyemediklerini belirtir.¹³⁶⁸ Sümer Kılıç, Mehmed Cavid Bey hakkında bir buçuk ay evvel kararın verildiğini ve haksızlığını belirtir.¹³⁶⁹ İsmet İnönü'de hatıralarında, Mehmed Cavid Bey'in böyle bir suikast olayına gireceğine ihtimal vermediğini

¹³⁶¹ Tunçer,2010,**a.g.k.**,297

¹³⁶² Pakalın,1997,**a.g.k.**,241

¹³⁶³ Kandemir,1955, **a.g.k.**,125

¹³⁶⁴ Kandemir,1955, **a.g.k.**,95

¹³⁶⁵ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,238

¹³⁶⁶ M.Tunçay,1983, **a.g.k.**,CDTA.C.VII,1968 ve M.Tunçay.(1983). İstiklal mahkemeleri. CDTA.C.IV,943

¹³⁶⁷ Mumcu,1992,**a.g.k.**,108

¹³⁶⁸ Kılıç,1994,**a.g.k.**,179-182;Tunçer,2010 **a.g.k.**,281

¹³⁶⁹ Kılıç,1994,**a.g.k.**,15 ve 181; Karabekir,1994,**a.g.k.**,s.15

belirtir.¹³⁷⁰ Erman, İzmir suikastı olayını yapanlar olarak 14 kişilik verdiği listede onun adı olsa bu hala ispatlanmış bir şey değildir der.¹³⁷¹

Kazım Karabekir, İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemelerinin önyargılı davrandığını maddeler halinde eserinde vermeye çalışır. İlk olarak Rauf Bey'in bir yıl önceki suikast girişiminden haberi olduğu halde ihbar etmediği gerekçesiyle 10 yıl ceza aldığını ancak haberi Rauf Bey'e ileten Sabit Bey'in hiçbir ceza almamasını örnek gösterir.¹³⁷² Peşin karar olarak nitelediği şey ise yukarıda bahsettiğimiz tutuklanan Bektaşî Hüseyin Ağa'nın eşi Sara Hanım'a, komşusu Ali Bey'in söylediği Cavid Bey'i asacaklarını belirtmesi olarak gösterir. Üçüncü şüpheli kararın ise onar yıl ceza alan İsmail Canbolat Bey'e bir gün sonra son kararda idam cezasının verilmesini gösterir.¹³⁷³ En son ise Fahrettin Paşa'ya (Altay), Mustafa Kemal Paşa'nın, "Ali Bey, bizim Paşaları asacak!" diyerek fikrini sormasını ve yapılan görüşmeden sonra Ali Bey ile tekrar konuşayım dediğini ve ertesi gün mahkemenin kararını açıkladığını söylemesini göstermektedir.¹³⁷⁴

Hüseyin Cahit Bey'de Mehmed Cavid Bey'in suikastın planlama ve uygulama safhalarına ortak olmadığını, tek şüphe ettiği şeyin bilgisi olup olmadığını ama bilseydi kendine mutlaka söyleyeceğini belirtir.¹³⁷⁵ Ayrıca iddianameyi gördüğü zaman, "bir adalet değil bir siyaset mahkemesinde" olduğunu gördüğünü söyler.¹³⁷⁶ Tansu'da böyle bir oluşumda yer alması beklenemeyeceğini söyler.¹³⁷⁷ Atay, Hüseyin Cahit ve Mehmed Cavid Bey'in suikast işinde olamayacaklarını bildiklerini ve Ankara'da İsmet Paşa 'ya baskı yaptıklarını anlatır. "Cavid'in eğer onunla beraber başka günahsızlar varsa onların ölümünden kurtulamamış olmalarına hala vicdanım yanar. İttihatçılardan bazıları kendilerine sığınanları vaktiyle haber vermemek gibi kabadayılık jestlerinin kurbanı olmuşlardır."¹³⁷⁸ Karabekir, oyun olarak değerlendirdiği mahkeme ile muhalefeti ve itibarlarını bitirdiklerini belirtir.¹³⁷⁹ Orbay, yargılanan ve ceza alanların

¹³⁷⁰ İnönü, 1998, a.g.k., C.I, 216

¹³⁷¹ Erman, 1971, a.g.k., 11

¹³⁷² Karabekir, 1994, a.g.k., 13

¹³⁷³ Karabekir, 1994, a.g.k., 15, 16

¹³⁷⁴ Karabekir, 1994, a.g.k., 17, 18

¹³⁷⁵ Cavid bey, 1995, a.g.k., 28-29

¹³⁷⁶ Kandemir, 1962, a.g.k., *Yakın tarihimiz*, C.II(24), 332

¹³⁷⁷ Tansu, 1960, a.g.k., 557

¹³⁷⁸ Atay, 1984, a.g.k., 405

¹³⁷⁹ Kılıç, 1994, a.g.k., 117

normal mahkemelerde ceza almayacağını belirterek mahkemeleri suçlar.¹³⁸⁰ Yazman, suikast davasıyla İttihatçı artıkların temizlendiğini ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının da sindirildiğini belirterek, davanın siyasi boyutu konusunda ip ucu verir.¹³⁸¹

İzmir suikastında yer alan ekip içerisinde ki Sarı Efe Edip'in kullanıldığı, suikastçıların içlerine sokulduğu, isimleri söylediği gibi iddialar olsa da bunlar gerçekte bağdaşmaz.¹³⁸² Eroğlu, haklı olarak eğer kullanıldıysa harcamayacaklarını belirtir. Ancak sorgulamada kurtulma vaadiyle yönlendirmeye herkesin ismini verebileceğinin akla daha yatkın olduğunu yazar.¹³⁸³ Eroğlu'nun mahkeme tutanaklarında görülen değerlendirmesine göre Mehmed Cavid Bey'in sorgulanmasında sorulan sorulara bakıldığında meseleye tarafı yaklaşıldığını, demokratik ortamda normal sayılan eylemlere suç olarak bakıldığını ve olayın büyütülerek bir şekilde suikastle bağlantısı kurularak cezalandırıldığını belirtir.¹³⁸⁴ Karabekir, eserinde Mehmed Cavid Bey hakkında yapılan suçlamalara ve savunmasına genişçe yer vererek iddiaların zayıflığını dile getirmektedir.¹³⁸⁵

Ankara yargılamalarında İstiklal Mahkemeleri, İttihatçıların tarihsel ve güncel sorumluluklarını, ülkeye verdikleri zararları belgeleme amacı gütmüşler ve yargılamalarda Mehmed Cavid Bey ve Kara Kemal Bey üzerinde durarak cezalandırmışlardır. Mahkeme, İttihat ve Terakki'nin 1926 yılında suçlu ve sorumlu temsilcilerinin başları olarak, özellikle Mehmed Cavid Bey ve Kara Kemal Bey 'i görmüştür.¹³⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa , her ne kadar ayrı parti kurarak siyasi hayata atılsalar da komutanların önce ki suikast girişiminden haberlerinin olduğunu anlamış ancak beraat etmelerini de sağlamıştır.“Yalnız komutanları vermedim”¹³⁸⁷ diye bu durumu dile getirir. Hatta Ali Fuat Paşa'ya da 18 Mart 1917 tarihinde Paşaları onun hatırına affettiğini söyler.¹³⁸⁸ Savcı Necip Ali, Rauf Bey ve Adnan Bey'in haberi olduğunu söyleyerek 10'ar yıl ceza vermesine rağmen, hiçbir delile dayalı bağlantı kuramadığı Mehmed Cavid Bey'in idamına hükmeder.

¹³⁸⁰ Orbay,1993,**a.g.k.**,541

¹³⁸¹ Yazman,1969,**a.g.k.**,151

¹³⁸² Kılıç,1994,**a.g.k.**,235-236

¹³⁸³ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,257

¹³⁸⁴ Eroğlu,1998,**a.g.k.**,251

¹³⁸⁵ Karabekir,1994,**a.g.k.**,145-177

¹³⁸⁶ Tunaya,2009,**a.g.k.**,C.3,587

¹³⁸⁷ H.R.Soyak (1973).*Atatürk'ten Hatıralar*. C.I. Yapı Kredi Bankası yayınları ,s.375

¹³⁸⁸ Aybars,1995,**a.g.k.**,467

5.3.2. İade-i itibar girişimleri

Mehmed Cavid Bey ve arkadaşları bir bakıma hainlikle itham edilip cezalandırılmalarından sonra uzun yıllar unutulurlar. Aliye Cavid Hanım, eşinin mezarını ancak Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın yardımlarıyla bulabilir. Naaşın Cebeci Asri Mezarlığına naklinden sonra tekrar mezar yerinin kaybolduğu görülüyor. Ekonomik yönden zor günler geçiren ve Hüseyin Cahit Bey'in evinde kalan Aliye Hanım'a yıllar sonra Cumhurbaşkanı olan Celal Bayar'ın ona sağladığı bir diğer yararda emekli maaşı bağlatması olur. Mehmed Cavid Bey'in 1956 yılında emekli maaşını almaya başlayan, Aliye Cavid Hanım ekonomik açıdan rahatlar. Aslında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın emekli maaşı bağlatması, Mehmed Cavid Bey'in suikast işinde parmağı olmadığına inanmasının sonucu denilebilir.

Mehmed Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım, daha 1947 yılında, olayın 21. yıl dönümünde gazetelere vermiş olduğu bir ilanda İstiklal mahkemesinde yargılanan ve ceza alan eşinin mezarının yerini bilen varsa "İnsaniyet namına" yardım etmesi için yalvarır.¹³⁸⁹

Yenibahçeli Nail'in oğlu olan Nail Keçeli Bey, olayın 30. yılında 25 Ağustos 1956 Cumartesi günü Ankara'da idam edilen Nail Bey, Hilmi Bey, Mehmed Cavid Bey ve Dr. Nazım Bey'lerin adlarına Şişli camisinde bir mevlit organize eder. Hafız Esad Gerede, Hafız Mecid Sesigür, Hafız Cevdet Soydanses tarafından okunan mevlide idam edilen ittihatçıların yakınları ve dostları katılır.¹³⁹⁰

Mevlitten sonra Fahri Can, gazetecilere verdiği beyanatta yargılamaların yenilenmesi ve idam edilenlerin itibarlarının iade edilmesi isteğinde bulunması, İstiklal Mahkemelerine ilişkin yeni bir tartışmayı da başlatır. Fahri Can, idam edilen İttihatçıların eşyaları, mektupları ve notlarının ailelerine teslim edilmelerini, yeniden yargılanarak haklarında var olan hükmün kaldırılmasını ve aklanmalarını ister. 1933 yılında çıkarılan af ile,¹³⁹¹ İzmir suikastı davalarında 10 yıla kadar ceza alan Rauf Orbay ve diğerlerinin af edildiklerini örnek gösteriyordu. Aliye Cavid Hanım ve Hüseyin Cahit

¹³⁸⁹ Tanin, 18 Temmuz 1947

¹³⁹⁰ Tercüman, 26 Ağustos 1956: Ahmet Mehmetefendioğlu - Cemal Necip GÜREL (2012/Güz)

İzmir suikastı mahkumları için 1956 Yılında yapılan Bir iade-i itibar Girişimi. *ÇTTAD*, XII/25, s.228

¹³⁹¹ 26 Ekim 1933 tarihinde çıkarılan 2330 sayılı kanunun 8. maddesi

Bey, idamdan sonra Mehmed Cavid Bey'in eşyalarını alsalar da mezar yerini öğrenememişlerdi.¹³⁹²

1939 yılında hükümetin tebliği ile İzmir suikastı girişimi davasında gıyabında hapis cezası alan Rauf Bey (Orbay), hakkındaki hükmü adli bir hata olarak nitelendirilmesi ve yok hükmünde olduğuna atıf yapan Fahri Can, 1926 yılındaki yargılamalarda, başka adli hataların da yapılmış olması ihtimaline dikkat çekmiştir.¹³⁹³

Akşam Gazetesi'nden Remzi Tozanoğlu, Aliye Cavid Hanım ile 26 Ağustos 1956 tarihinde bir röportaj yapar. Aliye Hanım, eşi Mehmet Cavit Bey'in suçsuz olduğunu, İzmir suikastı olayı ortaya çıktığında istese kolaylıkla yurtdışına kaçabileceğini ancak masum olması nedeniyle kaçmaya gerek duymadığını ve teslim olduğunu söyler. Aliye Hanım, eşinin naaşını bulma arzusunu dile getirir. Israrlarına rağmen mezarının nerede olduğunu bile söylemediklerini ve mezar ziyareti bile yapamadığını anlatır. İdama mahkum edilenlerden Nail Bey, Hilmi Bey, Doktor Nazım ve Mehmet Cavid'i birlikte gömdüklerini ve yerini bilmediğini söyler.¹³⁹⁴

25 Ağustos 1956 tarihinde Şişli Camiinde okutulan mevlidi organize eden isim olan Nadir Nail Bey, 1929 yılında Ankara'ya giderek mezarları bulunduğunu belirtir. Nadir Nail Bey; Ankara'da idam edilen Yenibahçeli Nail, Mehmet Cavid Bey, Hilmi Bey ve Dr. Nazım Bey'in aynı mezara gömüldükleri bilgisine ulaştığını, mezar yerini tespit ederek etrafını taşlarla düzelttiğini anlatır. 1953 yılında içinde bulunan kemiklerini toplatarak aynı tabut içinde Ankara Asri Mezarlığında yaptırdığı bir kabre gömdürdüğü bilgisini vermiştir.¹³⁹⁵

Nadir Nail Bey, naaşları Cebeci'de bir mezara taşıttığı bilgisini vermektedir. Cavid Bey'in oğlu Şiar Yalçın ise, 2004 yılında verdiği bir röportajda, yılını belirtmemekle birlikte babasının mezarının Aliye Hanım'ın talebi ve Celal Bayar'ın yardımı ile Cebeci'ye taşındığı bilgisini vermektedir.¹³⁹⁶ Oysa Aliye Hanım, 1956 yılında Akşam gazetesinde yayınlanan röportajında eşinin naaşının Cebeci mezarlığına nakledildiğini ve hala yerini bilmediğini söyler.

Tercüman Gazetesi yazarı Kadircan Kafı 29 Ağustos 1956 tarihinde , İstiklal Mahkemeleri'nin geçmişte bazı hatalı kararlara imza attığını ve bu nedenle yeniden

¹³⁹² Mehmetefendioğlu ve Gürel,(2012 Güz),a.g.k.,232

¹³⁹³ Akşam,26 Ağustos 1956 ;Mehmetefendioğlu ve Gürel,2012, a.g.k.,233

¹³⁹⁴ Akşam,30 Ağustos 1956

¹³⁹⁵ Tercüman,26 Ağustos 1956

¹³⁹⁶ Aksiyon. 1 Mart 2004

yargılamaların faydalı olacağına değinir.¹³⁹⁷ Ancak dönem koşullarının buna uygun olmadığını da ekler. Mahkemelerde görev yapan hakimlerin de insan olduğunu belirten Fahri Can, tüm insanlar gibi İstiklal Mahkemesi hakimlerinin de hata yapabileceğine değinerek, iade-i muhakeme ve iade-i itibar tartışmalarının yersiz ve zamansız olduğu yönünde ki eleştirileri yersiz bulduğunu söyler.¹³⁹⁸ Süreç içerisinde talep edilen, yeniden yargılama, iade-i itibar ve cenazelerin Abide-i Hürriyet Anıtına nakledilmesi talepleri noktasında bir sonuç alınamaz.

Refah Partisi, İzmir suikastı nedeniyle idam edilenlerin itibarlarını iadesi için 1966'da başvursa da sonuç alınamaz. Şiar Yalçın, Atatürk'e zarar verebileceği endişesiyle bu öneriyi desteklemez. Daha sonra 2.3.2004 tarihinde tekrar böyle bir girişim olursa destekleyeceğini söyler.¹³⁹⁹

¹³⁹⁷ Tercüman, 29 Ağustos 1956

¹³⁹⁸ Mehmetoğlu ve Gürel,2012,**a.g.k.**,239;F.Kandemir.(1955).Kılıç Ali Hakikatleri Tahrif Ediyor, *Dün ve Bugün*, C.I,(1), İstanbul: s.34.

¹³⁹⁹ Eroğlu,2008,**a.g.k.**,225

SONUÇ

Mehmed Cavid Bey, 1909 yılında başlayan siyasi hayatında uzmanlığı olan mali konularda devlete önemli hizmetleri olmuştur. Sakızlı Ohannes Paşa'nın Osmanlı devletinde savunduğu liberal ekonomi prensiplerini ömrünün sonuna kadar izlemiştir. Maliye Nazırı olduğu dönemlerde ülkenin mali açıdan kötü durumda olması ve savaşların getirdiği ekonomik yük nedeniyle görevinde istediği başarıyı gösterememiştir.

Mehmed Cavid Bey, I. Dünya Savaşı sonlarında kurulan Talat Paşa Kabinesinde ve Mütareke Döneminde Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde de görevine devam etmiştir. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra artan muhalefet nedeniyle Ahmet İzzet Paşa Hükümeti istifa edince Mehmed Cavid Bey'in siyasi hayatı da sona ermiştir. Damat Ferit Paşa Hükümetinin kurduğu Divan-ı Harb Mahkemelerinde Ermeni tehciri ile suçlananlardan biri olunca 175 gün İstanbul'da saklanmış ve Fransa Cumhurbaşkanı Clemenceau'nun yardımıyla Avrupa'ya kaçmıştır. Üç yılını geçirdiği Avrupa'da arkadaşlarıyla, Osmanlı devlet adamlarıyla ve Anadolu'da Milli Mücadele'de yer alan önemli kişilerle görüşmelerini sürdürmüştür.

Roma'da görüştüğü Anadolu temsilcisi Bekir Sami Bey'in daveti üzerine Londra Konferansı görüşmelerine Ankara adına katılarak destek olur. Düyun-ı Umumiye temsilcisi olduktan ve yurda döndükten sonra İsmet Paşa ile İstanbul'da Lozan görüşmeleri öncesi görüşür. İsmet Paşa'nın daveti ile I. Lozan Konferansına katılarak oluşturulan mali komisyonda yer almıştır.

16 Haziran 1926 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenmek istenilen suikast girişimi üzerine, suikastı tertipleyenler, eski İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri, eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve Mehmed Cavid Bey İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemesi iddianamelerinde, 1923 yılında evinde yapılan Şişli toplantısı, Kara Kemal'i suikast için kışkırtması, taklib-i hükümet için çalışan Kara Çete liderlerinden biri olması, suikastı tertip edenlere para verdiği, eski İttihatçılar ile sürekli görüşmeleri ve hayatının farklı dönemleri hakkında suçlamalar yer almıştır.

Savcı Necip Ali, 1923 yılında Mehmed Cavid Bey'in evinde yapılan toplantılar ile beş kişiden oluşan Kara Çete'nin kurulduğunu ve bu çete eliyle Ankara Hükümetini devirmek için çalışmaları yürüttükleri iddiasında bulunmuştur. Şişli toplantısından

belirlenen Heyet-i Aliye, -mahkemeye göre Kara Çete- Kara Kemal, Dr. Nazım, Rahmi Bey, İsmail Canbolat Bey ve Mehmed Cavid Bey'den oluşmaktaydı. İddianameye göre bu heyet basını kendi çıkarlarına göre kullanmışlar, TBMM'ye kendi adamlarını sokmaya çalışmışlar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdurarak perde gerisinden siyasete yön vermeye başlamışlar ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra ise son çare olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenlemeye kadar işi götürmüşlerdir. Esasen Dr. Nazım ve Rahmi Bey'in İzmir'de yaşıyor olmaları nedeniyle bu beş kişilik heyetin birlikte çalışma imkanı bulunmamaktadır. Bu iddialar, belgeye dayanmasa da eski İttihatçı liderlerin tasfiyesine gereken bahaneyi vermiştir. Savcı Necip Ali, davanın başından beri Mehmed Cavid Bey hakkında da Ceza Kanunu'nun 55. ve 56. maddelerinde belirlenen anayasayı değiştirmeye, hükümeti devirmeye yönelik eylemler nedeniyle suçluyor ve 57. madde de geçen bunları gerçekleştirmek isteyenlerin reisleri her nerede yakalanırsa idam olunur hükmüne göre ceza istiyordu. O halde Mehmed Cavid Bey, Kara Çete lideri olarak suçlanması nedeniyle 57. maddenin ilk fıkrasına göre idam cezası alıyordu.

Savcı Necip Ali Bey'in iddiasına rağmen, kaynaklarda Mehmed Cavid Bey'in de yer aldığı gizli heyetin 1923 yılından sonra siyasi faaliyetlerde bulunmaya devam ettiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Mehmed Cavid Bey, Büyüka'da komşusu olan İsmail Canbolat ve Hüseyin Cahit Bey ile sıklıkla görüşüyor olsa da 1923 toplantısından sonra da Mehmed Cavid Bey'in evinde toplantılar yapıldığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Gün gün evine gelenleri kaydettiği "Şiar'ın Defteri" ismiyle bastırılan notları, Ali İhsan Bey'in evinde başka toplantılar yapıldığı iddialarını çürütmektedir. Ali İhsan Bey, yapılan yüzleştirmede toplantıda kendi mesleki temsil projesi ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının konuşulduğunu söylemekle ısrar eder. Sonuçta mahkeme heyeti, gizli heyetin 1923 toplantısından sonra faaliyetlerini belgeleyemese de iktidarı ellerine almak için çalışmalarını sürdürdüklerine inanmış ve buna göre hüküm vermişlerdir.

Mahkeme heyetinden Kılıç Ali Bey, yıllar sonra oğlu Altemur Kılıç'a , Mehmed Cavid Bey'in suikastten haberi olduğunu ve haber vermediği için idam edildiğini söylemiştir. İsmet Paşa'nın da dile getirdiği bu iddiaların aksine Aliye Hanım, suikast girişimini ilk defa 18 Haziran'da öğrendiğini ve sözlüğüyle uğraşan eşine kendisinin söylediğini belirtir.

Sarı Efe Edip'in, mahkemede suikast için Şükrü Bey ve Mehmed Cavid Bey'in gereken parayı verdikleri iddiası da zayıftır. Gerekli silahları Şükrü Bey'in Ankara emniyetinden temin ettiği mahkemede ortaya çıkmıştır. Mehmed Cavid Bey'i kanıtsız olarak para vermekle suçlanmış, İzmir iddianamesinde yer alsa da Ankara iddianamesinde üzerinde durulmamıştır.

İzmir'de yapılan yargılamalarda onar yıl ceza alan İsmail Canbolat ile Halis Turgut Bey, karara itiraz ettiklerinde ertesi gün cezalarının idama çevrilmesi, tutuklanan Hüseyin Ağa'nın eşi Sara Hanım'a Mahkeme Reisi Ali Bey'in söylediği eşini bırakacaklarını ancak Dr. Nazım ve Mehmed Cavid Bey'in asılacağını söylemesi de kararların siyasi olduğunu göstermektedir. Ayrıca İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey ve heyeti Ankara'da Rauf Bey(Orbay), İstanbul'da Kara Kemal ve Mehmed Cavid Bey'in işleri yürüttüğü tezini savunurlar. 1925 suikast girişiminden haberi olan Rauf Bey, Yunanistan'da olduğu için gıyabında 10 yıl ceza ile kurtulur, daha sonra af ile Türkiye'ye geri gelir. 1933 yılında çıkarılan genel af ise, bu mahkemelerde idam edilenleri değil, 10 yıl gibi ceza alanları kapsamaktaydı. Bu üçlünden kalanlardan Kara Kemal'in intihar ettiğini ve Mehmed Cavid Bey'in ise idam edildiğini görmekteyiz. Kara Çete her şeyle suçlanır ancak 5 kişinin içinde olan firari Rahmi Bey, Rauf Bey gibi 10 yıl kalebentlik cezası almış, idam cezasından kurtulmuştur. Mehmed Cavid Bey, İstanbul'da basını yönlendiren kişi olarak suçlanır ancak Tanin'de yazıları yazan asıl kişi Hüseyin Cahit Bey'e bir ceza verilmez. 1925 suikast girişiminden haberdar oldukları tespit edilen önemli kişiler, Ziya Hurşit'in abisi Faik Bey, Sabit Bey ve 1923-Şişli toplantısına katılanlardan çoğu bir ceza almamıştır. Bunun gibi örneklerle bakılarak Ankara İstiklal Mahkemesi kararlarının siyasi olduğunu söylenebilir.

İstiklal Mahkemeleri, Milli Mücadele döneminde çalışmalarına başlayan bir devrim mahkemeleriydi. Hiç şüphesiz dönem koşullarına göre kararların hemen alınması ve uygulanması TBMM'nin otoritesini artırmakla birlikte kaçaklara, isyancılara ve meclisi tanımayanlara gözdağı verilmesi açısından önemliydi. Üyeleri milletvekillerinden oluşan bu mahkemeler, kurtuluşa giden yolda vatana önemli hizmette bulunmuşlardır. İstiklal Mahkemelerinin 17 Haziran 1926 tarihinde çalışmalarına başladığını kabul edilse ve son kararın verildiği 26 Ağustos 1926 tarihine kadar geçen 77 günde 109 sanık yargılanmıştır. Mahkemelerde sanıkların dinlenmesi, iddianamelerin ve kararların okunması, İzmir'de 17 gün, Ankara'da 24 gün sürmüştür.

Toplam 41 gün süren duruşmalarda çok sayıda sanığın dinlendiği bu yargılamalarda hatalar olmuş olabilir.

Ankara İstiklal Mahkemesi Müdde-i Umumisi Necip Ali, Mehmed Cavid Bey'in suikast girişimi ile ilgisini ispatlayamasa da “haberi olmaması düşünülemez” mantığıyla bağlantısını kurmuştur. Mehmed Cavid Bey, etkili savunmasına rağmen mahkeme heyetini ikna edememiş ve kendisine karşı önyargılı davranılmıştır. Son savunmasını yapacağı günde hastalığı nedeniyle iki kinin içerek duruşma salonuna gittiğini ve ümidinin kalmaması nedeniyle kısa bir konuşma yapabildiğini yazar. Mahkeme’de söylediği Düyun-ı Umumiye’de ki işinden aylık 1000 lira aldığı ve Ankara’da bakan olmak için mi bu işe gireceği itirazı da dikkate alınmaz. Bir öğretmen maaşının 20-25 lira ve bir milletvekili maaşının 42 lira olduğu düşünülecek olursa, rahatına düşkün, evinde hizmetçilerin ve İngiliz bakıcının olduğu lüks yaşamı ve işini bırakıp Ankara’ya gideceğini düşünmek mantıklı gelmemektedir.

Bu davayla aynı zamanda Ankara Hükümetini sürekli eleştiren muhalif kanat ve İttihatçılar sindirilmiş olur. Ancak bu tasfiye hareketi Mehmed Cavid Bey'in ekonomik konularda bilgi ve tecrübelerinden yararlanma imkanını ortadan kaldırmıştır. İdam edilmesi üzerine Fransa Parlamentosunun saygı duruşu yaptığı Mehmed Cavid Bey, siyasi tasfiye nedeniyle kaybettiğimiz bir değerdir. Hiç şüphesiz Gazi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışabilselerdi, savaştan uzak “Yurtta barış, Dünya’da barış” ilkelerinin hakim olduğu Türkiye’de meşrutiyet devrinden daha başarılı çalışmalar yapabilirdi.

1956 ve 1966 yıllarında Ankara İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilen dört kişinin itibarlarının iadesi için girişimler yapılsa da siyasi kaygılar nedeniyle üzerinde durulmamış ve sonuçsuz kalmıştır. Bunun yapılabilmesi için ilk olarak tüm İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemesi belgelerinin açıklanması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Şu an elimizde mevcut olan iddianamelere, sorgulamalara, hükümlere, mevcut kaynaklara göre Mehmed Cavid Bey'in idam ile yargılandığı suçun kanıtlanmadığını, suikast girişimi ile bir bağlantısının kurulamadığı ve İttihatçıların tasfiye edilme sürecinin bir kurbanı olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

A. Başkanlık Osmanlı Arşivleri

DH.SAİD.D

DH

DH.İD

DH.SAİD

DH.İ.UM

DH.ŞFR

DH.İ.UM.EK

DH.MUI

I.MBH

I.DUI

I.TAL

HR.SYS

DH.UMVN

BEO

MF.MKT

B. Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye

Cumhuriyet

Ahenk

Tanin

C. Kitaplar

Ağaoğlu, S.(1985). Kuva-yı Milliye Ruhu. İstanbul:Nebioğlu yayınevi

Ahmad, F. (1995).İttihat ve Terakki 1908-1905.(Çev. N. Kaya).İstanbul:Kaynak yay.

Ahmad, F. (1996). İttihatçılıktan Kemalizme. (Çev. F. Berktaş). İstanbul:Kaynak yay.

A. İzzet Paşa.(1992). Feryadım . C.I-II. İstanbul:Nehir yayınevi

Akçura, Y. (1981). Yeni Türk Devletinin Öncüleri. (Haz.Nejat Sefercioğlu).

Ankara:Kültür Bakanlığı

- Akşin,S. (1970). 31 Mart Olayı. Ankara:A.Ü.S.B.F.yayınları
- Akşin, S.(1987).Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul:Remzi yayınları
- Alkan, A. T. (1993). İstiklal Mahkemeleri. İstanbul: Ağaç yayınları
- Alkan, N.(2011).Selanik İstanbul’a Karşı. İstanbul:Timaş yayınları
- Alkan,N.(2012).Selanik’in Yükselişi.İstanbul:Timaş yayınları
- Alparslan , T.(2009). 31 Mart Ayaklanması Yüzyılda Ne değişti. İstanbul: Kum saati yayınları
- Amca, H .(1989).Doğmayan Hürriyet Bir Devrin iç Yüzü,1908-1918.İstanbul:Arba yay.
- Arar,İ.(1997) .Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı. İstanbul:Cumhuriyet yayınları
- Armstrong, M.C.(1996).Bozkurt.(Çev. G. Güven) İstanbul:Arba yayınları
- Atay,F.Rıfkı. (1955). Atatürk’ün Bana Anlattıkları. İstanbul:Sel yayınları
- Atay, F. R.(1984).Çankaya . İstanbul:Kıral matbaası
- Atay, F.R . (1995).Mustafa Kemal’in Mütareke Defteri. İstanbul:Cumhuriyet yayınları
- Atay, F. R.(1998).Zeytindağı. İstanbul:Cumhuriyet yayınları
- Ateş , N. Y.(1994).Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. İstanbul:Sarmal yayınları
- Avcıoğlu, D. (1998).31 Mart’ta Yabancı Parmağı.İstanbul:Cumhuriyet yayınları
- Aybars, E . (1995). İstiklal Mahkemeleri, C.I,II, (1920-1927), İzmir:İleri yayınları
- Babacan ,H.(2005). Mehmed Talat Paşa(1874-1921),Ankara,TTK
- Babacan,H.ve Avşar S. (2014). Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi. C.I. Ankara:TTK
- Babacan, H. Avşar,S. (2015). Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi. C. II,III,IV. Ankara:TTK
- Bardakçı,M.(2009).Talat Paşanın Evrakı Metrukesi.İstanbul:Everest yayınları

- Bardakçı,M.(2014).İttihatçının Sandığı.İstanbul:İş bankası yayınları
- Bayur, Y.H. (1991). Türk İnkılabı Tarihi. 3C. Ankara: TTK
- Berkes , Niyazi. (1978). Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul:Doğu-Batı yayınları
- Beyatlı, Y. K.(1976).Siyasi ve Edebi Portreler. İstanbul:Baha matbaası
- Birgen, M.(2006). İttihat Terakki de 10 Sene ittihat Terakki Ne idi?, C.I, (Haz. Z. Arıkan) İstanbul: Kitap yayınevi
- Birinci, A.(1990).Hürriyet ve İtilaf Fırkası. İstanbul: Dergah yayınları
- Blaisdell , D. C.(1979). Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi ve Duyun-u Umumiye . İstanbul:Doğu-Batı yayınları
- Dr. R. Nur.(1992). Dr. Rıza Nur’un Lozan Hatıraları . İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- Borak , S. (1966).Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk.İstanbul:Kitapçılık yayınları
- Bülbül, K.(2006).Sait Halim Paşa. Ankara: Kadim Matbaası
- Cavid Bey. (2000). Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi,2 C,(Haz. O.S. Kocahanoğlu).İstanbul: Temel yayınları
- Cavid Bey.(1995).Şiar’ın Defteri. (Haz. Ş. Yalçın).İstanbul: iletişim yayınları
- Cavid Bey (1993). İdama beş kala.(Haz. R. Hasanbaş). İstanbul:Emre yayınları
- Cemal Paşa .(1996). Hatırat .(Haz. M. Martı).İstanbul:Arma yayınları
- Cemaleddin Efendi. (1978). Siyasi Hatıralar.(1908- 1913). İstanbul:Doğan Kardeş yay.
- Çankaya, M. A. (1969).Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler. C.III, Ankara: Maliye Bakanlığı
- Çavdar , T. (1995).Talat Paşa. Ankara : TTK
- Çavdar, T. (1994). İttihat ve Terakki.İstanbul:İletişim yayınları
- Çavdar,T. (1992).Türkiye’de Liberalizm 1860-1990.Ankara:İmge yayınları
- Çetinkaya, A. (1997). İstiklal Mahkemeleri Hatıraları.İstanbul: Cumhuriyet yayınları

- Düzdağ , M. E.(1994). Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler. İstanbul:İz yayınları
- Elmacı,M.E.(2005). İttihat Terakki ve Kapütüasyonlar. İstanbul:Homer yayınları
- Emre, A. C..(1960). İki Neslin tarihi . İstanbul:Hilmi yayınları
- Engin, V. (2011). Hesaplaşma. İstanbul: Yeditepe yayınları
- Eraslan, C.ve Olgun K .(2006).Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ve Parlamento. İstanbul: 3F yayınları
- Erdinç,E.Ş.(2018).Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları Ankara İstiklal Mahkemesi ve Siyasi Yargılama .C.III. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür yayınları
- Erman, A. N.(1971).İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri. İstanbul: Temel yayınları
- Eroğlu, N.(2008).İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey. İstanbul: Ötüken yayın
- Ertürk ,H.(1996). İki Devrin Perde Arkası. İstanbul: Sebil yayınları
- Göztepe, T.M.(1969).Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin .İstanbul: Sebil yay.
- Güresin,E.(1998).31 Mart İsyanı.İstanbul: Cumhuriyet yayınları
- Ilıkan,S. ve Ilıkan,F.(2005).Ankara İstiklal Mahkemesi.İstanbul:Simurg yayınları
- İnönü ,İ.(1998).Cumhuriyetin İlk Yılları 1923-1938, 2C.(Haz. Nurer Uğurlu). İstanbul :Yenigün matbaası
- Kandemir, F.(1955). Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler, İstanbul:Ekicigil yayınları
- Kandemir, F. (1955). İzmir Suikastının İç yüzü, C.I,II. İstanbul:Ekicigil yayınları
- Karaman,D.(2001). Cavid Bey ve Uluu-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası. 3 Cilt. Ankara:Liberte yayınları
- Kansu, A. (1995).1908 Devrimi. İstanbul:İletişim yayınları
- Kansu , M. M. (1986). Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le beraber. 2C. Ankara:TTK
- Karabekir, K.(2000). İzmir Suikastı. İstanbul :Emre yayınları

Karabekir,K.(1993).İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896- 1909. İstanbul:Emre yayınları

Karakoyunlu , Y.(1991).Üç Aliler Divanı.İstanbul: Simavi yayınları

Karal , E. Z. (1991). Osmanlı Tarihi.C.VIII.Ankara:TTK

Kasım , M .(1986).Talat Paşa'nın Anıları. İstanbul:Say yayınları

Kılıç, Sümer .(1994). İstiklal Mahkemeleri Adil miydi?.İzmir Suikastı, İstanbul:Emre yayınları

Kılıç Ali.(1997). İstiklal mahkemeleri Hatıraları. İstanbul: Cumhuriyet yayınları

Kocabaş , Süleyman.(1991) Jön Türkler Nerede Yanıldı ? .İstanbul:Vatan yayınları

Kocahanoğlu, O. Selim.(1998). İttihat- Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, (1918-1919), İstanbul:Temel yayınları.

Kocahanoğlu,O.S. (2006).Sevgili Aliye'm, Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in Hapishane Mektupları ve Savunmaları, İstanbul: Temel yayınları

Kocahanoğlu,O.S. (2003). Atatürk'e Kurulan Pusu, İzmir suikastının Perde Arkası, İstanbul: Temel yayınları

Kocahanoğlu,O.S..(2000)Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi.C.I, II. İstanbul:Temel yayınları

Koloğlu , O. (1991). İttihatçılar ve Masonlar .İstanbul: Gür yayınları

Kuran, A. B.(1945). İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler.İstanbul:Eylül yayınları

Kuran,A.B. (1948).İnkılap tarihimiz ve İttihat ve Terakki .İstanbul: Eylül yayınları

Kut , H . (1960).İttihat ve Terakki'nin Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaşı, İstanbul

Kutay,C.(1977). 31 Mart İhtilalinde Sultan Hamit. İstanbul: Kalem yayınları

Kutay, C.(1974). Bilinmeyen tarihimiz, İstanbul:İlgi kitabevi

Mardin ,Ş.(1989) Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908. İstanbul:İletişim yayınları

Mazıcı , N .(1984).Atatürk döneminde Muhalefet . İstanbul:Dilmen kitabevi

- Mert,T.(2005).Son İmparator Vahdettin.İstanbul:Karakutu yayınları.
- M. Rıfat.(1993). İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye inkılabının İç Yüzü. İstanbul:Nehir yayınları
- Mumcu , U.(1992). Gazi Paşa'ya Suikast. İstanbul:Ümit kitabevi
- Nadi , Y .(1955). Birinci Büyük Millet Meclisi. İstanbul:Sel yayınları
- Nedim , A.(1993).Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926. İstanbul: İşaret yayınları
- Orbay , R.(1993).Cehennem değirmeni Siyasi hatıralarım. 2C. İstanbul:Emre yayınları
- Orhonlu, B.(2010). Mütareke Dönemi. İstanbul: Kum saati yayınları
- Pakalın, M.Z.(1997). Maliye Teşkilatı Tarihi. Ankara:Maliye Bakanlığı Tedkik Kurulu yay.No.1987-180/4
- Palmer, A.(1995). Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir çöküşün Yeni Tarihi, (Çev. B. Ç. Dişbudak), İstanbul:Yeni Yüzyıl yayınları
- Rıza Nur.(1992). Lozan Hatıraları.İstanbul: Boğaziçi yayınları
- Sorgun , T.(2003). Devlet Kavgası İttihat ve Terakki. İstanbul. Kum saati yayınları
- Sayar, N. S.(1977). Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, İstanbul
- Sayar , A. G.(2000).Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması.İstanbul: Ötüken yay.
- Soyak,H.Rıza.(1973).Atatürk'ten Hatıralar. C.I. İstanbul: Yapı Kredi Bankası yayınları
- Sönmez, P.(1994).Atatürk'e İzmir Suikastının İç Yüzü.İstanbul:Detay yayınları
- Şerif Paşa. (1990). Bir Muhalifin Hatıraları.İstanbul:Nehir yayınları
- Tansu, S. N. (1964). İki Devrin Perde a-Arkası, İstanbul:Pınar yayınları
- Tansu,S. N. (1960). İttihat ve Terakki İçinde Dönerler. İstanbul:İnkılap kitabevi
- Tansel ,S.(1991). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar. 4.C, İstanbul:MEB
- Tektaş,N.(2007).Sultan Vahdettin'in Son Günleri.İstanbul:Çatı yayınları

- Tepir, N. (2008).Duyun-u Umumiye.İstanbul:Yeni Asya matbaası.
- Toker, M. (1994).Şeyh Sait ve İsyanı. İstanbul:Cumhuriyet yayınları
- Toprak , Zafer (1995). Milli İktisat- Milli Burjuvazi. İstanbul :Yurt yayınları
- Toprak, Zafer. (1982). Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918). Ankara:Yurt yayınları
- Tunaya, T. Z. (1998).Hürriyetin İlanı. İstanbul:Cumhuriyet gazetesi
- Tunaya,T.Z.(2009).;Türkiye’de Siyasal Partiler. 3.C.İstanbul: İletişim yayınları
- Tunçer, P. (2010). İttihatçı Cavid Bey. İstanbul:Yeditepe yayınları
- Turan , M. (2008) II. Abdülhamit han Ulu hakan mı ? Kızıl Sultan mı?. İstanbul: Elit Kültür yayınları
- Türkgeldi, A. F. (1987).Görüp İştiklerim. Ankara: TTK
- Unat,F.R.(1991).İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi. Ankara:TTK
- Yalçın, H. C. (1976). Siyasal Anılar.(Haz. Rauf Mutluay). İstanbul:İş Bankası yayınları
- Yalçın,H.C.(2002).Tanıdıklarım. İstanbul: Yapı Kredi yayınları
- Yazman,A.T.(1969).Atatürk’le Beraber Devrimler, Olaylar,Anılar (1922-1938).İstanbul:İş Bankası yayınları
- Yıldız,Z.(2018).Kemeraltı Gazi Paşa’ya Suikast. İstanbul :Selis yayınları.
- Zürcher, E. J. (1995).Milli Mücadelede İttihatçılık.(Çev. Nüzhet Salihoğlu) İstanbul:İletişim yayınları
- Zürcher,E.J. (1995).Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.(Çev. Gülçağalı Güven) .İstanbul: İletişim yayınları

D. Makaleler

- Ahmad, F.(1985). İttihat ve Terakkinin Dış politikası 1908-1918. *TCTA*, C.II, İstanbul,s.293-303

Ahmad,F.(1971).1908-1914 Yılları arasında Büyük Britanya'nın Jön Türklerle Münasebetleri. *İÜFTED*. S.2, s.155-180

Akalın, C.(2009). ABD, Jön Türk devrimi ilişkileri.*İttihat ve Terakki ve Jön Türkler* . İstanbul:Kaynak yay., s.(83-102)

Akarlı , E.(1985). II. Abdülhamit(1876-1909).*TCTA*.C.II.:s.1292-1294

Akşin, S. (1985). Jön Türkler.*TCTA*. C.III. , s.832-843

Akşin,S. (1985).İttihat ve Terakki.*TCTA*. C.V. s. 1422-1435

Akşin ,S.(2009).Avrupa Büyük Devletleri İttihat Terakkiyi neden sevmiyorlardı? *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, İstanbul:Kaynak yay: s.13-24

Avcı, U. C.(1994). İzmir Suikastı.*AAMD*,C.X.(28),s. 89-104

Aybars, E.(1983).Makedonya ve II. Meşrutiyet. *TİD*. C.I, İzmir, s.107-111

Aydın, M..(2009).İttihat ve Terakkinin Türk Tarihinde ki Yeri, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler* , İstanbul,:Kaynak yay., s.64-68

Borak, S.(1992). 31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve hareket ordusu Üzerine orgeneral İzzettin Çalışların Bir makalesi..*AAMD*., C.VIII(23).23,Ankara, 357-371

Cani, F..(1962). Kara Kemal Masumdu.*Yakın tarihimiz*,C.I(6),168-169

Çavdar, T.(1985). Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi.*CDTA*.C.IV,802-812

Çeliker, F.(1985).Birinci Dünya harbinde Osmanlı İmparatorluğunda Ordu-Hükümet ilişkileri.*II.ATS*, 123-141

Deringil , Selim.(1985).II. Abülhamit'in Dış Politikası.*TCTA*.C.II .İstanbul:s(304-307)

Elmacı , E.(2009).İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya geçilmesi..*İttihat ve Terakki ve Jön Türkler* .İstanbul: Kaynak yay.,50-63

Emiroğlu, K.(1992).Trabzon’da Sopalı Seçimler 1912. *Tarih ve Toplum*, C.17(97), 41-46

Eroğlu , N.(2002).Mehmed Cavid Bey’in İktisadi Görüşleri, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, *İstanbul Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi Enstitüsü Dergisi*, sayı 2.

Giz, A.(1985).Osmanlı devletinde Ticaret ve sanayi Odaları ve Borsalar.TCTA, C.IV,748-752

Gülmez, M.(1985).Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma.TCTA.C.III. ,792-802

Günday, F.(4 Eylül 1956-6 Mart 1957).İzmir Suikastının iç yüzü. *Dünya*

Gürsel, S.(1985). Osmanlı Dış Borçları.TCTA.C.III,672-687

İlgar ,İ.(1968).31 Mart ve Hareket Ordusu.BTTD.S.6, 23-31

Kandemir,F.(1962).Cavid bey Nasıl Tevkif edildi.*Yakın tarihimiz*,C.1(1).İstanbul:Vatat yay.,10-12

Kandemir ,F.(1962).Mehmet Cavid bey’in son saatleri.*Yakın Tarihimiz*. C.2(24). İstanbul:Vatan yay.,330-333

Kars, Z.(2009).1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir, *İttihat Terakki ve Jön Türkler* . İstanbul: Kaynak yay., 25-29

Kaya,E.(2008).İttihat ve Terakki liderlerinin yurt dışına kaçışları ve bunun İstanbul basınında yankıları. *ErzincanEğitim fakültesi Dergisi*,Erzincan,10(1),181-201

Kayalı, K.(1985).Hürriyet Ve İtilaf. .TCTA. C.V.,1436-1444

Kazgan,H. (1985).”Duyun-u Umumiye”.TCTA.C.3:s.696

Keyder, Çağlar(1983).“İktisadi gelişmenin evreleri”. *CDTA*. C.IV. İstanbul:s(1065-1073)

Keyder ,Çağlar.(1985).” Osmanlı devleti ve Dünya ekonomik Sistemi”TCTA. C.III. İstanbul:s(642-652)

Mardin, Ş..(1985).Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918).*TCTA.C.III* ,618-634,

Mehmetefendioğlu A. ve Gürel C. N.(2012/Güz).“İzmir suikastı mahkumları için 1956 Yılında yapılan Bir iade-i itibar Girişimi”. *ÇTTAD*, XII(25), 227-244

Oktar,S. ve Varlı, A. (2009). İttihatve Terakki döneminin ulusal bankası : Osmanlı İtibar-ı Milli bankası. *Marmara Ü. İ.İ.B.F. C. 27*,1-20

Özkaya, Y.(1991).İzmir Suikastı.*AAMD.C.VIII*(22),67-75

Sezgin ,Ö. ve Şaylan, G..(1983).Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..*CDTA.C.VIII.*,2043-2051

Şeker, M.(2007). Osmanlı devletinde Mali Bunalım ve dış borçlanma.*C.Ü.İ.İ.B.F.D. 8*(2),115-134

Tevetoğlu, F..(1989). Atatürk –İttihat ve Terakki.*AAMD, C.V*(15),613-623

Thobie, Jacquei.(1985). Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye.*TCTA,C.III*, 724-739

Toprak , Z.(1985).Milli İktisat, *TCTA,C.III*, 740-747

Toprak , Z.(1985).II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce .*TCTA,C.III*, 635-640

Tunçay, M.(1983).İstiklal Mahkemeleri.*CDTA, C.IV*,938-943

Yalçın,H.C..(1962).Hürriyet ve İtilaf Fırkası.*Yakın Tarihimiz.C.2*(23).İstanbul:Vatan yay.,308-309

Yalçın,H. C.. (1962).İstiklal mahkemesi.*Yakın Tarihimiz, C.2*(24).İstanbul:Vatan yay.,332-333

Yalçın,H.C.(1962). İki parti çatışması ve Sonuç.*Yakın Tarihimiz, C.4*(42). İstanbul:Vatan yay.,65-66

Yalçın,H. C.(1962).İttihat ve Terakki panik İçinde .*Yakın Tarihimiz.,C.3*(30).İstanbul: Vatan yay. 122-123

Yalçın,H.C.(1962). Dünkü Koltuk kavgaları.*Yakın Tarihimiz*.,C.2(20). İstanbul:Vatan yay.,220-221

Yalçın,H.C.(1962).Meclis feshediliyor. Yakın tarihimiz. C.3(34).İstanbul:Vatan yay.,248-249

Yöntem,A. C.(1962).Babı Ali baskınını bilinmeyen tarafları.*Yakın Tarihimiz*.,2(25).İstanbul:Vatan yay., 387-389

Yöntem,A.C.(1962).Benim Bildiğim Talat Paŗa.*Yakın Tarihimiz*, 2(6).İstanbul:Vatan yay.,161-162

EKLER

EK-1 :30 Haziran 1926 Tarihli Zeyl İddianame¹⁴⁰⁰

26 Haziran 1926 tarihli iddianamede mufasssalan arzedilmiş olduğu vechile, Reis-i Cumhuriyet hazretlerine suikast icrasıyla vekiller heyetini iskat ve taklib-i hükümeti gaye ittihaz ederek müctemian ika-i cürüm için harekete gelmiş ve esliha ve bombaları ile derdest edilmiş olan Ziya Hurşit ve rüfekaşı gibi cinayet-i vakıanın icra heyetini emirleri altında meş'um hadiselerle sevkeden ve cinayetin temin-i icrası için para ve silah vesair eşyayı temin ve ihzar etmiş olan mülga Terakkiperver fırkasına mensup mebuslarla, bu uğurda ki maksadın istihsalinde ittihat-ı tam ile müttehid bulunmuş olan, vaktiyle mukadderatı memlekete keyfemayeşa tasarruf eden işecilerin sergerdesi Kara Kemal ve Cavid Beyler gibi eşhas-ı malumenin, cürmün tasavvur ve tasmimine müsteniden tertip ve ihzarı gibi mukaddematındadahl ve iştirakleri ve suret-i ikandan da malumatları bulunduğu icra kılınan tahkikat ile anlaşılmış ve suikastın ika edilmekte olduğu bir sırada bütün delail ve vesaiti ile elde edilmesi ve binaen aleyh kanunen ceraim-i meşhudeden madud olacağı itibarıyla usul-i mevzuası dairesinde taht-ı tevkife alınmış olan Büyük Millet Meclisi azasından Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Rüşti Paşalar ve Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbulat, Münir Hüsrev ve Faik beylerle sabık maliye nazırlarından Cavid, sabık Ardahan mebusu Hilmi ve halen tagayyüb etmiş bulunan işeci Kara Kemal beylerin vaziyet ve vasf-ı cüzmlerini de bervechi zir arz ederim.

Edip beyin suikastın icrası heyeti umumiyece takarrür ettiğine dair beyanat ve ifşaat-ı mesrudesi ve Şükrü ve Abdülkadir beylerin bu cinayette ferdi ve şahsi hareketlerinin ademülmkan bulunması gibi delail ve vasıl-ı mertebe-i sübut olmaktadır. Ankara'da mebus Şükrü ve Faik ve Ziya Hurşit ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un icrae etmek istedikleri suikastten evvel emirde haberdar olan Erzincan mebusu Sabit Beyin ve diğer rifekayımalmesine ihbar ederek Ankara'da cinayetin icrasından sarf-ı nazar ettirildiği evrak-ı tahkikada ifadeleri mazbut mebusların beyanat-ı vakıalarından ve Ziya Hurşit ve Edip'in zabt olunan ifadelerinden nümayan bulunmuş olduğu ve bunu müteakiben cinayetin icra heyetinin Laz ismail'in Bursa'ya sevk ve izamı ve nihayet İzmir safhasında heyet-i celilerince de malum olan vaziyet-i cinaiyeden balada isimleri muharrer beylerle diğer zevatın malumattar bulunduklarının vehle-i ülada kabul edilmesinin zaruri olduğu gibi Ankara suikastını hükümete bildirmeleri cihetinden cürümde ki alaka ve irtibatlarını isbat etmiş olduklarından dolayı maznun-ı aleyhim Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Kazım Karabekir ve Rüşti Paşalarla Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbulat, Münir Hüsrev memleketin emniyet-i dahiliyesini fiilen tehdit etmeleri hasebiyle feshedilen Terakkiperver Fırkaya mensup azalarla meş'um bir akıbet-i tarihiye neticesi sine-i millete artık hükmen mevcudiyetleri kalmamış olan ittihat ve Terakki azalarından bazılarının gizli siyasi bir komite halinde ittifak-ı hafî çalıştıkları ve sırf menfaat ve hırslarını temin etmek ve tekrar hükümeti ele geçirmek istedikleri ve bunun için birleştikleri ve şu suretle suikastletaklib-i hükümetin heyet-i tertibiyesinden oldukları icra kılınan tahkikatın bi'l-etraf ve kemal-i vuzuhla tebellür etmiş olan Ziya Hurşit'in ifadesine atfen maznunnardan Faik ve Maliye nazırı esbakı Cavid, ve Erzurum mebusu sabıkı Necati ve Ardahan mebusu sabıkı Hilmi beylerin vicahlarında ve Kara Kemal'in gıyablarında, icrayı muhakemeleriyle bunlardan Kara Kemal'in Kanun-ı cezanın 55. Maddesi delaletiyle 57. Maddenin fıkrayı ulasına tevfiikan tayini mücazatlarını talep ederim efendim. 30 Haziran 1926

¹⁴⁰⁰Hakimiyet-i Milliye, 2 Temmuz 1926, 1779; O.S.Kocahanoğlu .(2003). Atatürk'e Kurulan Pusu. İstanbul: Temel yayınları, s.209-210

EK-2 : İkinci zeyl-i iddianame (26 Haziran 1926 tarihli iddianameye)¹⁴⁰¹

30 Haziran 1926 tarihli birinci zeyl-i iddianamede arzedilmiş olduğu vechile Reiscumhur hazretlerine karşı suikasd icra ettikten sonra İcra Vekilleri Heyetini iskat ve taklib-i hükümet için ittihaz etmiş olan Büyük Millet Meclisine mensup mülga Terakkiperver azalarıyla İttihat ve Terakkiye mensup eşhas haklarında icra kılınan tahkikat-ı iptidaiye üzerine tevkifleri icra kılınmış ve bu meyanda Bekir Sami, Kamil, Zeki ve Necati(Bursa) ve Feridun Fikri ve Besim(Mersin) ve sabık Erzurum mebusu Necati, Salahattin, Mehmet Nafiz, Halet ve Kara Vasıf ve Hüseyin Avni ve Rauf ve Adnan ve İzmir vali-i sabıkı Rahmi beylerle Mersinli Cemal Paşa'nın cürm-ü vakiin takriben bir seneden beri tertib ve ihzarında medhal ve müşareketleri ve suikasdın icrasındanda malumatları bulunduğu icra kılınan tahkikatı iptidaiye ifadelerinden ve maznunlardan bir kısmının ale'd-derecatihbaratı vakıalarından anlaşılmağa beraber ,suikasdın akim kalması ve İzmit mebusu Şükrü Bey'in tevkif edilmesi üzerine isimleri beyan olunan zevattan bazılarının vaziyeti tetkik etmek üzere Refet paşanın hanesinde ve müteakiben Beyoğlu'nda ki Şule kıraathanesinde içtima etmeleri gibi delail ve nihayet mahkeme celilelerinde tecelli etmiş olan hakaik ile vasıl-ı mertebe -i sübut bulmuştur.

Bundan dolayı mukaddemat-ı cürmiyyeyi ihzar ederek Avrupa'ya azimet etmiş olan Rauf ve Adnan ve İzmir vali-i esbakı Rahmi beylerin gıyabında; Bekir Sami, Feridun Fikri, Kamil ve Zeki ve Necati ve Salahattin, Ahmet Nafiz,Halet ve Kara Vasıf ve Hüseyin Avni Beylerle Mersinli Cemal Paşa'nın vicahen icrayı muhakemeleriyle cinayat-ı vakıanın yeni kanunu Cezada daha ağır cezayı müstelzim bulunmasına binaen tarih-i ika-i cürmde mamulinbih olan Kanun-ı cezanın ellibeşinci maddesi delaletiyle elli sekizinci maddesinin fıkra-i ulasına tevfikân mücazatlarını talep ederim.

Kezalik suikasttan dolayı taht-ı tevkife alınmış olan sabık Trabzon mebusu Hafız Mehmet Bey hakkında icra kılınan tahkikatta, Ziya Hurşit Beyin, Arif ve Şükrü ve Abdülkadir beylerle bi't-tasmin mumaileyhimden Ziya Hurşit'in Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ile suikasd için Ankara'ya azimetlerinden ve bu vukuatın bu suretle tertib ihzarından mukaddem Şükrü ve Abdülkadir beylerin malumat ve tertibleri dahilinde Reis-i Cumhur hazretlerine suikasd icrası maksadıyla Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet beylerle temas ederek mumaileyhimin akrabasından Vahap isminde ika-ı cinayete müstaid üçüncü bir aletin temini babında bir şahıs ihzar edilmiş olduğu ve Ziya Hurşit tarafından Vahap'a bu maksatla 100 lira verildiği ve Keleş Mehmet'in suikasde katiyyen muvafakat etmemesi ve Vahap'ın da bir daha görünmemesi hasebiyle suikasdın bu safhasının bu suretle akim kaldığı ve bu vukuattanbir müddet sonra ve Bursa İzmir meselelerinin mevzubahs olduğu eyyamda Ziya Hurşit bir gün İstanbul'da Hafız Mehmet'e bi't-tesasüf mumaileyhin 1500 lira kadar bir para mevcut olduğundan ve meblağ-ı mezburu bu uğurda sarf edeceğine dair beyanatından kasd-i cürmisine muttali olmuş ise de kendisi Bursa ve İzmir vakalarına dair Hafız Mehmet Bey'e malumat vermediği anlaşılmıştır. Ahval-i mesrudeye nazaran Hafız Mehmet Bey ile Vahap ve Keleş Mehmed dahi dahil-i muhakeme edilerek eski Kanun-ı cezanın 57. Maddesi delaletiyle 45. Maddenin fıkra-i mahsusasına tevfikân tayin-i mücazatları talep ve davasıyla Ankara istiklal mahkemesi riyaset-i celilerine arz ve takdim kılınır efendim.

Temmuz 1926

¹⁴⁰¹Hakimiyeti Milliye,9 Temmuz 1926,S.1786; O.S.Kocahanoğlu(2003).Atatürk'e kurulan Pusu.İstanbul:Temel yayınları.,s.278-279

EK- 3 : İzmir İstiklal Mahkemesi Kararı

İzmir davasında karar ve hüküm¹⁴⁰² (13 Temmuz 1926)

Sene-i hazıra haziranının 17. Çarşamba günü İzmir'e muvasalatları mukarrer bulunan Reis-i cumhur hazretlerine ibtida müctemian suikast icra ve müteakiben İcra vekilleri heyetini cebren iskat suretiyle hükümeti taklib eylemek üzere hafiye içtima eyledikleri ve bu maksadın temini için ittifak-ı hafi teşkili ve silah ve bomba ve para tedarik ederek suikast sahasında faaliyete geçtikleri iddiasıyla maznun-ı aleyhim bulunan ve siyasi suikastle başlayıp İcra Vekilleri heyetini iskat ve taklib-i hükümetle nihayet bulacak şekilde tertib ve ihzar olunan ef'al-i mezkurenin cinai cürmü meşhuda dadına dahil olması itibarıyla mahkememizce alınan karara binaen muhtelif tarihlerde taht-ı tevkife alınmış olan İzmit Mebusu Şükrü, Eskişehir Mebusu Arif, Saruhan Mebusu Canbulat beylerle Erzurum Mebusu Rüştü, Edirne Mebusu Cafer tayyar, Ankara mebusu Ali Fuat, İstanbul mebusu Refet ve Kazım Karabekir paşalarla, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev, Tokat mebusu Bekir Sami, Erzincan Mebusu Sabit, Dersim Mebusu Feridun Fikri, Afyonkarahisar mebusu Kamil, Gümüşhane mebusu Zeki, Bursa mebusu Necati, mersin mebusu Besim, Ordu Mebusu Faik, Erzurum mebusu Halet beylerin ve sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, Atina kazasının Namlıkan kariyesinden Laz İsmail, Batum'un Ağare kariyesinden Gürcü Yusuf ve baytar Miralaylığundan mütekait Rasim, Sarı Efe namıyla maruf Edip ve refiki Çopur Hilmi ve ihtiyat zabiti Bahaeddin, Bahçıvan İdris ve Şahin Çavuş, tüccardan Torbalılı Emin Efendiler ve Isparta mebusu sabıkı Cemal paşa, sabık Erzurum mebusu Salahaddin, sabık Canik Mebusu Ahmet Nafiz, sabık Sivas mebusu Kara Vasıf, Erzurum mebusu sabıkı Hüseyin Avni, esbak Maliye Nazırı Cavid ve sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet bey, ve yeğeni Sürmeneli Vehab ve kayıkçı Sürmeneli Keleş Mehmet ve Trabzonlu Nimet Naciye Hanımın vicahlarında; hali firarda bulunan İaşeci Kara Kemal, Ankara vali-i esbakı Abdülkadir beylerin Avrupa'da bunup davet tebligatı kanuniyeye adem-i icabette bulunan İstanbul mebusları Rauf ve Adnan ve İzmir vali-i esbakı Rahmi beylerin gıyablarında ariz ve amik tahkikat ve muhakemat icra kılınmıştır.

Bu tahkikat ve muhakematın netayicine nazaran isimleri zikredilen maznunu aleyhimler siyasi ve hafi komite halinde takriben bir seneden beri muhtelif zaman ve mekanda ba-tasmim ittihaz etmiş oldukları cinai bir kararla gaye ve hedefleri olan İcra vekilleri heyetini iskat ve ve taklib-i hükümet fiilinde methal ve müşterekleri ve heyet-i cürmiyeleri ve mutasavver cinayatin tarz-ı tertib ve şekil icrası ve ceraimi vekıada her birerlerinin tehla ve irtibatları zikrû tadat edilen ve mücrimiyetleri tezahür ve tebellür eden eşhas ve zevat üzerinde her türlü şek ve şüpheden ari kanaati vicdaniyeyi temin ve tevlid eden esbab ve delail-i kanuniye ile mücrimlerin bunalara karşı serdettikleri müdafaat ve esbabı reddiyeleri berveçhe ati teşrih olunmuştur.

Şöyle ki: İzmir'in Karşıyakasında mukim ve öteden beri motorculuk ve ticaretle müştakil Giritli Şevki Efendi'nin Reis-i Cumhur Gazi Paşa hazretlerine hitaben kaleme alarak müşarünileyh hazretlerinin İzmir'e muvasalatlarından mukaddem Vali Kazım paşa hazretlerle tevdi eylediği 15 Haziran 1926 tarihli ihbarname ile isimlerini tadat eylediğimiz maznunlardan Sarı Efe namıyla maruf Edip ve Çopur Hilmi ve Lazistan mebusu sabıkı Ziya Hurşit'in Reis-i cumhur hazretlerine karşı suikast-i siyasi icra ve neticede İcra Vekilleri heyetini iskatla taklib-i hükümet için ihzar ettikleri tertibat-ı cinaiyeye muavenetini talep eylediklerini ve bunun

¹⁴⁰² Hakimiyyet-i Milliye, 14 Temmuz 1926, S.1800; Cumhuriyet, 14 Temmuz 1926, S.785; Kocahanoğlu, O.S. (2003). Atatürke kurulan Pusu. İstanbul: Temel yay., s.349-363

üzerine kendisinin bu şerirlerin bütün planlarına kesb-i vukuf edebilmek için müzaheret ve muavenette bulunduğunu ve takarrür eden eşgal üzerine hemen teşebbüsü leimden Paşa hazretlerine arz-ı malumat eylemekte olduğunu bildirmiştir. Bu ihbarın verdiği serrişte üzerine mahalli hükümetçe derhal takibata iptidar olunarak bunlardan Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi suikast icrasına hadim bombalar ve rovolverlerle sakim bulundukları mahallerde derdest olunmuşlar ve her biri ayrı ayrı isticvab edilmişlerdir.

Diğer taraftan mahkememize hükümet canibinden vuku bulan tebligat üzerine, 19 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e muvasalatla hadise-i cinaiyenin esas ve mahiyeti ve faileri hakkında başlanmış olan tahkikata vaz-ı yed edilerek suikast teşebbüsü ile ona müteferri esasat üzerinde tetkikat ve tahkikat tevsi ve tamik olunmuştur.

Tafsilatı muhakeme zabıtnamesiyle evrak-ı evveliye-i tahkikede münderiç olduğu üzere, 340(1925) senesi evasıtından itibaren birinci merhalesi Reis-i Cumhur hazretlerinin imhası ile başlamak üzere taklib-i hükümet gayesini istihdafen teşekkül ve taazzuv etmiş olan bir suikast şebekesini emrû iadeleri altında bulunduran İzmit mebusu Şükrü, Sivas mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbulat, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif beylerle Erzurum Mebusu Rüştü Paşa ve Ankara vali-i sabıkı Abdülkadir ve mülga İttihat ve Terakki erkanından işeci namıyla maruf Kara Kemal'in salifüzzikr makasid etrafında ittihat ettikten sonra, takibat faaliyetine geçmek için icra sahasındaki istidat ve kabiliyetleri tedkik, tahkik, ve tesbit edilmiş olan sabık Lazistan mebusu Ziya Hurşit'i ve bunun vesatet ve delaletiyle gerek nakden ve gerek atıyen azim menfaatler temini gibi vaadlerle deruhte ettikleri sabıka-i mükerrere ashabından ve bilhassa işgal senelerinde İstanbul'da çarşı içinde gece gündüz kendisi gibi müsella refikleriyle zengin bir kuyumcu dükkanını basarak para ve mücevherat ahzı gasbına cüret edecek mertebede şekavette pervasız ve cinayet, ikanda nahir bir şerir olan Laz İsmail delaletiyle de aynı ceraim ve saniada bulunan ve gene mütareke seneleri esnasında Karadenizde Fransa Pake kumpanyası vapurlarından birini deniz ortasında bir ufak motorla bastırarak dört milyon franga karib mebalığı ahz ve bir katil meselesinden dolayı Batumdan firaren İstanbul'a sığışan Gürcü Yusuf gibi şakileri arayıp bulmuşlar ve tavzif eylemişlerdir.

Diğer rükekeyi cürmü namına bu şerirleri sevk-i idareye memur edilmiş olan maznunu aleyhimden İzmit mebusu Şükrü Bey, bunları emir ve nüfuzu altına alarak müteaddit defalar hususi ikametgahına celb ve davetle mukarrer cinayet planlarının suveri icraiyesine dair tebligatta bulunmuş ve en nafiz meclis azalarının kendileriyle müşterek olup hadise/352/-i cinaiyenin icrasından sonra riyaset-i cumhur makamını işgal edecek zat ve meclis-i milli üzerinde icrayı tesirle ve bir affı umumi suretiyle her cihetten kendilerini tatbikatı kanuniyeden varestede bırakacakları da suret-i katiyede vaad ve temin suretiyle teşçi ve tamamen cinai gayeye imale ettikten sonra, sene-i mezkur kanun-ı evvel nikayetine doğru seyahat ve ikamet masraflarını temin eylediği Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u beraberine alarak İstanbul'dan Ankara'ya hareket etmiştir.

Ziya Hurşit, ahval-i siyasiyesine nazaran zabitanın nazar-ı tedkil ve tecessüsünü celb edebileceğinden yalnız olarak bunları takiben üç gün sonra İstanbul'dan Ankara'ya hareket ederek Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'un bertutet ettikleri otelden başka otelde bir gece kalmış, ertesi günü mülga Terakkiperver Fırka merkezi olup fırkaya mensup bazı mebusların ikamet eyledikleri haneye giderek Sivas mebusu Halis Turgut beyin odasına geçmiştir. Aynı odada kalmakta iken mezunen İstanbul'a gitmiş olan Dersim mebusu Feridun Fikri Bey'in karyolasının kendisine tahsis edilmesi üzerine Ziya Hurşit İstanbul'a avdetine kadar Halis Turgut Bey'le birlikte ikamet eylemiştir.

Kulüp binasında kaldığı müddetçe Ziya Hurşit'in İzmit Mebusu Şükrü ve mumailerh vesatetiyle Eskişehir Mebusu Arif beylerle suikast ve taklib-i hükümet tatbikatı hakkında gayet hafî bir surette görüştüklerini ve bir gün tedarik eylediği duhuliye varakalarıyla Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u Meclis-i Milliye ithal ederek Reis-i Cumhur hazretlerinin meclis-i milli müzakeratını dinlemek üzere teşriflerinde bomba ve tabancalarla kasdi caniyanelerini icra imkanını nokta-i nazarından Riyaset-i cumhur locasının vziyetini tedkik ve samiin mevkiyle riyaset-i cumhur locası arasında ki mesafeyi ve atılacak bombanın mesafesini dahi tespit eyledikleri taayyün etmiştir.

Bundan sonra Heyet-i Vekile'nin toplandığı başvekalet dairesine Reis-i Cumhur hazretlerinin iştirak edecekleri herhangi bir heyet-i vekile içtimasında baskın icrası derpiş ve tasavvur edildiği ve bunun içinde ayrıca tetkikatta bulunularak muhafaza tertibat ve teşkilatının bu teşebbüsü muvaffakiyete isal hususunda müdafaa teşkil edebileceği teemmül edilmiş ve bunun için daha kuvvetli bir çete teşkili icabeyldiği neticesine varıldığı sabit olmuştur.

Daha emin ve daha salim şekilde maksadı temin elemek üzere reis-i cumhur hazretlerinin Ankara kulübünde ve civarında ve yine Çankaya şosesi üzerinde ki şimendifer köprisini geçtikten sonra Numune hastaesinin cenup istikametinden ve şoseye tamamıyla hakim bir mevkide bulunan mezarlık içerisinde pusu tertibine muvafık ve müsait bir mahal olup olmadığı etrafında yeniden keşfiyatta bulunulmuştur. Suikasın hem icrası,hem mütecasirlerin suhuletle fırlarları nokta-i nazarından daha müsait bir saha-i tatbik olmak üzere Eskişehir mebusu Arif Bey'in teklifine binaen mumailerhin Çankaya yolu üzerinde vaki köşküde mevzubahis olmuş ve bunun üzerine Arif Bey arazinin vaziyeti hakkında izahat vermek için bir gece Laz İsmail'i kulüp binası önünde otomobile alarak köşküne götürmüştür.

Arif Bey'in musırrane inkarlarına rağmen Laz İsmail'i otomobiline evvela şoförün yanına ,bilahare kendi yanına alarak birlikte köşküne götürdüğü ve gece beraber içtikleri ve ertesi günü köşkün etraf ve civarında ve şosenin dar bir kavisini teşkil eylediği Kavaklıdere nam mahalde ve sık ve kesif ağaçlık mahallerin etrafında suikast için münasip bir keşif icra ettikleri ve mevsim hasebiyle ağaçların yapraklarından ari bulunması itibarıyla güzergahta ki emniyet karakolları tarafından görülebilmek ihtimalatını tetkik eyledikleri, Laz İsmail'in itirafı ve Ziya Hurşit'in Şükrü Bey'e atfen ifadesi ve Arif Bey'in şoförü Mehmet ile hizmetçisi Ayşe'nin şahadetleriyle vasılı mertebe-i sübut olmuştur.

Şükrü Bey'in suikast mevkiinin tespiti hususunda ki müzakereye iştirak etmek üzere alessabah Arif beyin köşküne geldiğine dair de aynı ifadat ve şahadat vardır ve Odu mebusu Faik Beyin beyanatıyla teyyüd etmiştir.

Sabık ikinci grubun en muhteris ve hararetli mensuplarından olup öteden beri siyasi meseleleri kanlı şekillerle halletmek taraftarı olan Ziya Hurşit ile komitacılık ve siyasi suikastler gibi mesailde ismi ilk defa olarak geçen Şükrü ve dahaTerakkiperver Fırkanın ilk teşekkülünde parlamento mücadelatı gibi eşkal-i meşruai muhalefeti bi mana ve bi-fayda görerek mevkii iktidar işini “ben onu iki silahlı ile hallederim” demiş olduğu tebeyyün eden Arif Bey'in bir takım suflî tasavvurat ve makasîd peşinde olduklarını şüphe götürmeyen evza ve etvardan şüphe ve telaşa düşen Erzincan Mebusu Sabit Bey'in,Laz İsmail'i Arif Bey'in köşküne götürdüğü gece Şükrü bey kavlen ve fiilen yaptığı bazı imalarla şüphesi kuvvet bularak derhal ve alessabah Ruf bey ve Ali Fuat paşa gibi fırka rüesası nezdine şitap ettiği ve Ziya Hurşit'in biraderi Ordu mebusu Faik Bey'i süratle Arif Bey'in köşküne göndermek suretiyle o esnada bu köşkte içtimadabulunan Şükrü ve Arif beylerle İsmail'in tatbikatı cinaiye müteallik fiil ve hareketlerine muhalefet edildiği muhakemeten ve tamamen sabit olmuştur.

Vaziyetin böylece bir manzara-i şüyu bulması üzerine mukarrer cinayetleri icraya imkan ve iktidar bulamayarak bunlardan Şükrü Bey'in Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'a para vermek ve parabellum sisteminde bir rovelver hediye eylemek suretiyle tatyib ve ilerde zuhur edecek ilk fırsatta tekrar hizmetlerine müracaat edilmek üzere İstanbul'a avdetlerini emreylediği,Şükrü ve Arif Bey'lerin inkarlarına rağmen Hurşit ,Laz İsmail, ve Gürcü Yusuf'un ikrarı sarihlerinden ve şoför Mehmet ie hizmetçi Ayşe'nin huzuru muhakemede muhallemen vaki şahadetlerinden anlaşılmaktadır. Şükrü Bey Ankara suikasdına müteallik olup kamilen teeyüd ve tezahür eden bu safahatta ki vaziyet-i şahsiyesini katiyen inkar ve Ziya Hurşit,Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un muvacehe-i huzuru mahkemede vaki ifadelerini iftira telakki etmekte ve reddeylemekte ise de bu reibu telakkiyi hiçbir makul sebep-i kanuniyeye istinat ettirmemiş ve ettirememiştir.

Eskişehir Mebusu Arif Bey vaziyeti tevilen İsmail sabahleyin hanesine geldiği ve vaktiyle maiyetinde çalıştığından dolayı bir vesika talep eylediğini beyan ederek Laz İsmail'i hiç bir gece hanesine getirmediğini ve yatırmadığını ifade eylesine rağmen şoför Mehmet ve Ayşe'nin şahadeti vakıaları karşısında bunların itma veya tehdit suretiyle edayı şahadet ettiklerini dermeyer eylemiş ise de gerek tahkikat esnasında zaptolunan ifadelerinden ve gerek huzuru mahkemede safiyane ve samimane şahadetlerinden bir guna icbar veya itma şaibeleri mevcut olmaması hasebiyle ta'n-ı vaki ahkamı-ı kanuniyeye gayri muvafık ve ezher cihet merdut bulunmuştur.

Hadise-i cinaiyenin tasavvurat ve tertibatı şahsi zade-i vicdani olmayıp şimdiye kadar inkişaf edebilen safahate nazaran bu kasıt etrafında toplanmış olan zümre-i hafiyenin bu bapta muhtelif zaman ve mekanlarda dur-ı dıraz müzakere ve istihzaratından doğmuş olduğu,daha mücadele-i milliye devam ederken tasmin ve takip edilmiş olduğu yine maznunlardan Ziya Hurşit'in ifadatı müteakibe ve ikraratı mütevaliyesinden ve dr. Nazım Bey'in ikametgahında elde edilen vesaikten müsteban olmuştur.

Kezalik tafsilatı zabitnamelerde muharrer olduğu üzere icra edilen amik tahkikatta Ziya Hurşit'in Şükrü Bey'le ilk defa temasının ve takriben dokuz ay evvel ve tedhişi amme tarikiyle taklibi hükümetin en ateşli ve musır taraftarı olan kararı Abdülkadir Bey delaletiyle vaki olduğu ve birinci meclis-i milli ve ikinci grubun en nafiz azasından Trabzon mebusu sabıkı olup,Abdülkadir ve İzmit Mebusu Şükrü Bey'le bu mesail üzerinde öteden beri görüşmüş ve anlaşmış ola trabzınlı Hafız Mehmetin Ziya Hurşit'e cavıtai icraiye olarak yeğeni Sürmeneli Vehab'ı takdim ve tavsiye eylediği veVehab'ın delaletiyle Sürmeneli ve kayıkçı Keleş Mehmet nam şahsında elde edilmesine çalışıldığı,Vehab'a Ziya Hurşit'in bir cinayet ika edileceğini ve bu işe muvafakat etmesine mukabil Vehab'ın kabul ile Ziya Hurşit'ten 25 lira para aldığı ve keleş Mehmetin ise asla muvafakat etmeyerek yanlarından infikak eylediği ve ertesi günüZiya hurşitin haneine giden merkum Vehab teklifatını tekrar ve Keleş Mehmet'i behemehal ikna etmesini söyledikten sonra Ankara'ya hemen hareket etmek üzere yer adresi ve cebinden çıkardığı 3000 liraya karib bir paradan şimdilik kaydıyla ve ayrıca 75 lira verdiği ve fiili cinayetin husullünden sonra 1500 lira vereceğini vaadeylediği fakat Vehab'ın mezkur paraları dercib eyledikten sonra güya yapılacak işin şenaatinden memlekete savuştuğu huzur -ı mahkemede birsuret-i sarihada ve yekdiğerinin muvacehesinde beyan ve tekrar edilmiştir.

Bu meselede kendi tabirlerince Şükrü Bey'in mensup olduğu Terakkiperver azayı nafizesinden Rüştü Paşa, Halis Turgut, Abidin gibi zevatın aynı fikir ve gaye etrafında müttehit oldukları ve hatta Halis Turgut Bey'in bu cinayeti ika için muktazi eslihayı ikmal eylemek üzere polis sisteminde bir tabancayı Ankara'da vereceği Abdülkadir tarafından Ziya Hurşit'e tebliğ edilmesi üzerine,Ankarada bu mesele üzerine tarafından vaki beyanat ve talebinin Halis Turgut tarafından şimdilik tabancanın bulunamadığı kaydıyla verilmediği kezalik Ziya Hurşid'in Halis

Turgut Bey'in inkarına karşı indel muvacehe saragaten beyanat-ı mumaillehy Halis Turgut Bey tarafından esbabı mucibe-i reddiye istinad ettirilmediği, Rüştü Paşa'nın fena arkadaşları arasında fena fikirlere saparak elim bir akıbeti yürüdüğü hakkında mahiyeti itibarıyla gayet sarıh ve hattı destile muharrer ikrarları ve hatta Abidin Bey'in Rüştü Paşa'ya İzmirde Edip Efe'nin bir suikast teşkilatı etrafında çalışmakta olduğunu hadise-i vakıadan daha üç dört ay evvel söylediği hakkında ki beyanatı bunlarında meselede medhal , muvafakat ve müstereklerini meretebe-i sübuta isal eylemektedir.

Evvelce zikredilen Ankara suikastı tertibatının şuyuu üzerine akim kalmış ise de karar-ı asli baki kalarak zuhur edecek fırsatlardan istifadeye müterakkip bulunan ve isimleri balada zikredilmiş olan eşhastan mürekkep şebeke-i cinaiye-i siyasiye, Reis-i Cumhur hazretlerinin Bursa'ya seyahatleri dolayısıyla yeniden faaliyet ve icraata konularak suikastı Bursa' da tatbik emek imkan ve zeminin aramak üzere müttehaz karar mucibince Laz İsmail'e hüviyetini saklamak ve şüpheyi davet etmemek şatıyla Bursaya gitmesi teklif olunmuş ve merhum Laz İsmail, Nimet Naciye nam kadını zevcesi sıfatıyla refakatine alarak Bursa'ya azimet eylemiş iselerde İsmail'in netice-i tetkikatına göre Bursa'da fiili katlin icrası için uzun çaplı silah kullanacak çok adama ihtiyaç görülmesi ve hadisenin ikından sonra karar veya ihtifanın müşkül olması dolayısıyla bu teşebbüste semere istihsal edememiş oldukları tezehür etmiştir. Bu safhada Ziya Hurşit'in ,Laz İsmail'in ikrar-ı sarıhleri ve Nimet Naciye Hanım'ında Bursa'ya azimet ve avdet keyfiyeti tasdik eylemesi ve kuyudat-ı resmiyenin de bunu müeyyed bulunması gibi delaille sabit olmuştur.

Bunu müteakip suikast tarikıyla taklib-i hükümet zümresine dahil bulunduğu tespit edilmiş olan Hafız Mehmet Bey'in bir gün Ziya Hurşit'e tesadüfünde "bu yakınlarda 1500 lira kadar bir para elime geçecektir. Bunuda sarfedeceğim" dierek kasıt cürmünde daim olduğunu teyiden izhar eylediği,Ziya Hurşit'in muvacehe-i vaki beyanatına karşı Hafız Mehmet Bey'in Ziya Hurşit ile görüşüğünü kabul ve yalnız bu tarzda bir beyanatta bulunduğunu hatırlayamadığını dermeyeran etmesi ve katiyen söylememiş olduğunu huzur-ı mahkemede beyan edememesi ile anlaşılmıştır.

Sabık İttihat ve Terakki Cemiyetinin zamanı idaresine ait muhtelif suikastlerin tertip ve icrasında maharetiyle maruf Sarı Efe Edip'in üç ay kadar evvel bir gece baytar miaralaylığından mütekait Rasim Bey'le birlikte İzmit Mebusu Şükrü Bey'in hanesinde içtima ederek Şükrü Bey tarafından Ziya Hurşit'e verilen 800 liradan bir kısmının ikai cinayette istimal edilmek üzere polis sisteminde dört müceddet ve iki de az müstamel tabanca ile külliyesi miktarda fişek mübayaa edilerek Şükrü Bey'in hanesine bırakılmış ve yevmi hareketten bir gün mukaddem mezkur fişekler Laz İsmail ve Gürcü Yusuf taraflarından Şükrü Bey'in hanesinden aldırılmış ve Şükrü Bey'in muvaffakiyet temenni ve duaları arasında mumaillehy ile veda ettikten sonara Gülcemal vapuruyla İstanbuldan hareketle ertesi günü vakti zevalde İzmir'e muvasalat edilmiş olduğu cümlesinin itirafları ile tebeyyün eylemiştir.

Her hangi suretle nazar-ı dikkati celbetmemek için Ziya Hurşit'in Gaffarzade Oteline ve Yusuf'la İsmail'in dahi Ragıp Paşa Oteline nazil oldukları ve ziya hurşitin yevmi mezkurda Gaffarzade Otelinde Edip'e mülaki olarak mezkur mektubu birlikteokuyup deruhte ettikleri vezaifin suret-i icrasını konuştuktan sonra,mezkur mektubu ihrak eyledikleri ve müteakip günlerde Sarı Efe Edip'in mutemedi olan rüfekaşından Giritli Şevki ve Mülazım mütekaiddi Çopur Hilmi'nin de iştiraklaeriyle evrak-ı tahkikiyede ve zabıtnamelerde münderiç bulunduğu cihetle,maznunlardan İdris'in bahçesinde içtimalar akdedilerek musammen suikastın şekil ve mahal-i icrası etrafında ariz ve amik müzakereler icra olunduktan sonra,cinayetin ikama en münasip mahal olmak üzere Gaffarzade Oteli civarında tuhafiyeci Nuri Efendi'nin mağazası

yakınında ki iki yol ağzında icrası kararlaştırılmış ve bu maksat için Edip'in evvelce Şevki'ye berayı hıfz vermiş olduğu iki bombayı talep ve Hilmi vasıtasıyla getirtilerek Laz İsmail'e tevdi eyledikleri anlatılmış olup, suikasti müteakip firarlarını teminen bir motor tedariki kabil olup olmadığını Şevkiden sorduklarında, elinde böyle bir motor varsada beş altı yüz lira kadar bir paranın temini halinde motorun emirlerine amade bulunacağını dermeyeran eylemesi üzerine Sarı Efe Edip, ertesi günü gaffarzade otelinde Saruhan Mebusu Abidin Bey'e mumaileyhin meselede malumattar ve alakadar olduğunu itham edecek tarzda bila mukaddem doğrudan doğruya meseleden bilbahşs fırkaları namına yapılacak olan bu cinayet için muktazi paranın temin ve tedariki talep edilmiş ve mebusu mumaileyh hazır parası olmadığını ve tedarike çalışacağını söylemesi ve bilahare tedarik ve temin edemeden ;stanbula hareket eylediği gibi sarı Efe Edip'te gaye ve mahiyeti vazihen tespit edilememiş bu maksadı mahsusla kezalik aynı vapurla İstanbul'a azimet etmiştir.

Ertesi gece Giritli Şevki'nin hanesinde Ziya Hurşit, Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf beraber oldukları halde planın suret-i tatbikine ve otomobille şekli firara müteallik son müzakeratı icra eyledikten ve her biri ilk ateşi icraya ahdü peyman eyledikten sonra mahalli içtimadan ikametgahlarına avdet eyledileri ve hükümet tarafından hadise-i cürmiyeye itila kesbedilmesi üzerine her birerlerinin silah ve bombalarıyla beraber serdest edildikleri aledderecat ve yekdiğerini teyd eden ikrar ve itirafı delaletiyle vasıl-ı mertebe-i sübut olmuştur.

İzmirde bu vaziyet tekarrür eylemekte iken suikastın icrası anlarında İstanbulda her hangi bir vazife ve faaliyeti istidlal edilen mebus Abidin ve Sarı Efe Edip beylerin muvasalatlarının ertesi günü, Abidin Bey'in sabah gazetelerinde suikaste mütedair havadis bulunmamasını hayret ve merak ve endişe ile karşıladığı ve bununla beraber muntazır bulundukları habere akşam gazetelerinde intizar lazım geldiğini Sarı Efe Edip beyan eylediği indelmuhakeme tezahür eylemiştir.

Suikastın amil ve failleri meyanında mukaddema mensup olduğu sabık İttihat ve Terakki fura-ii münfeshası namına İzmir vilayeti dahilinde sarfı faaliyet eylediği ve bir teşkilat vücuda getirmeğe çalıştığı anlaşılan Sarı Efe Edip'in indeltahkikat ifadatı evveliyesinde ve huzur-ı muhakemede beyanat ve ifadatı sarih arasında, Terakkiperverleri ve sabık ittihatçılığı mevki-i iktidara getirmeğe çalışan zümrenin birinci meclise mensup İkinci grup teşkilatının aynı olduğunu ve Terakkiperverlerin iki kısım olup birinci kısmının suikastçiler olduğunu ve bunların başında Şükrü Bey, Canbulat Bey, Rüştü Paşa, Abidin, Arif ve Halis Turgut beylerin bulunduğunu ve ikinci gruptan Kara Vasıf, sabık Ardahan Mebusu Hilmi beylerin bulundukları ve diğerlerinin de hululü müslihaneciler zümresini teşkil eylediklerini ve sabık İttihat ve Terakkinin İaşe Nazırı Kara Kemal'in her iki fikir ve karar taraftarlarını bir suret-i maharetkarane sevk ve tahrik etmekte bulunduğunu ve birinici meclisin ikinci grup mensuplarını Kara Vasıf gibi nüfuzlu ve Abdülkadir gibi cüretli eşhas vesatetiyle elinde bulundurduğunu ve bunlar için tedvir eyledikleri şirketlerden ve ara sıra eski maliye nazırı cavid ebyden nakdi müzaheret temin eylediğini dermeyeran ve itiraf eylemiş ve filhakika Sarı Efe Edip'in hin-i derdestinde üzerinde zuhur eden ve İzmir vali-i sabık Rahmi Bey'in imzasını muhtevi olarak merhum Edip'e hitaben yazılmış bulunan 17 Nisan 923 tarihli mektupta, Şükrünün mebusluğu Ankara'nın muvafakatiyle temin edildiği ve salah Cimcoz ile Hüseyin Cahit'in Manisadan ebusluğunu temin imknının husulüne çalışmasını amir bulunan mektup meal ve münderecatı delaletiyle İttihat ve Terakki rüesasın mücadele-i milliyeyi zafer ve istiklal ile neticelendirilmiş ve bilahaer Halk fırkasına inkılap etmiş bulunan Müdafai-i Hukuk teşkilatına nüfuz etmeğe çalıştıklarını müeyyed vesaik-i kanuniyeden olduğu gibi, Rauf ve

Adnan beylerin Kara Kemal, Şükrü, İsmail Canbulat beyler riyaset ve idaresinde ki zümreye dahil olarak İttihat ve Terakki ricalinden addolunan şahsiyetlerin veya herhangi suretle vaziyete geçmiş diğer zevatın birer birer teşkilata ithaline çalıştıkları ve bundan sonra Sarı Efe Edip'in ifadesinde mezkur ve indel muhakeme isticvapları icra edilen Kara Vasıf , Hüseyin Avni, Hafız Mehmet, Salahaddin beylerin ifadeleriyle de tebeyyün eylediği veçhile,İaşeci Kara Kemal'in sabık mebuslardan Kara Vasıf Bey delaletiyle bu vadide müzaheratta bulunmak üzere mezkur'ül-esami ikinci grup azasıyla temasa gelerek Mersin mebusu sabıkı salahattin beyin Erenköy'de ki hanesinde 340 senesi Haziranında ve müteakiben Kara Kemal'in yazıhanesinde akdedilen içtimalarla mezkur grubun Kara Kemal zümresiyle anlaşmasını temin ve Kara Kemal'in getirdiği nizamname müsveddesi üzerinde fırka teşkilatı münakaşası yapıldığı ve bu müsveddenin bilahare Terakkiperver nizamnamesini teşkil eylediği sabit olmuştur.

Kara Kemal'in getirdiği nizamnamenin tertibi için Şükrü, İsmail Canbulat, Kara Kemal, Rauf, Adnan, İzmir vali-i sabıkı Rahmi beylerin ve İttihat ve Terakki katib-i mesullerinden bir çoklarının iştirakiyle bir iki içtima daha akdederek Terakkiperver Fırkanın teşekkülünden akdem bu fırkanın esasatını tespit ve ihzar eyledikleri ve Büyük Millet Meclisine bir suret-i muharetkarane aza intihap ettirmeğe muvaffak oldukları, İsmail Canbulat ve Şükrü beyler vasıtasıyla meclis-i ali dahilinde teşkilata germi vermiş oldukları tezahür eylemiştir.

Hülasa 339(1923) senesinde başlayan ikinci devre-iintihabiyede İzmit Mebusu Şükrü,İstanbul Mebusu İsmail Canbulat beylerin mebus olabilmeleri meselesinin Rauf Bey tarafından suret-i mahsusada takip ve temin edilmiş olması,tarihi mezkurda Cavid Bey'in evinde içtima etmiş olan kararnamede mezkur'ül- esami bir zümre-i mahsusanın ittihaz ettiği kararın bir safhasını teşkil ettiği,mezkur içtimada nafiz bir uzuv olan rahmi beyin sraı efeye yazdığı ve evrak meyanında mevcut 23 Nisan 923 tarihli mektubun Şükrü Bey'i İzmitten mebus intihap ettirtmeğe muvaffak oldukları ve Hüseyin Cahit'le Salah Cimcoz Bey'inde Manisa'dan intihap olunmalarına çalışmaları lüzumunu ifade etmekte olan mesailden ve tarzı beyandan sarahaten anlaşılmakta ve devre-i mezkurenin birinci mukarreratı mahsusası zamanen ve hadiiseten temin ve istihsale doğru birer amil-i siyasi olan mumaileyhin nihayet suikaste vasıl olan bir maksadı mahsusa hafı takip eyledikleri ve vahdet-i milliyeyi tahripile tefrika ikına çalıştıkları ve Teşkilat-ı Esasiye kanununun müzakeresi ve cumhuriyetin ilanı dolayısıyla başta Rauf Bey olmak üzere kendilerine mensup bunan veya masadı aslinin esasına vakıf olamayan bir kısım matbuat vasıtasıyla bir sistem dahilinde yaptıkları tesvilatın hedef ve mahiyeti hususiyesi halen tezahür etmektedir.

Salahattin ve Hüseyin Avni beylerin ifşaatı Birinci Büyük Millet meclisinde ikinci grubun müdiranından olan mütekait Miralay salahattin ve Erzurum mebusu sabıkı Hüseyin Avni ve Necati ve Kara Vasıf beylerin vaki olan ifadat ve ifşaatına nazaran birinci içtima senesinde müteakip tatil devresinin yaz aylarında Rauf Bey'in kendilerine müracaat ederek, birlikte bi fırka teşkilini teklif ve Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarında ordudan istifa ederek bu fırkaya dahil olacaklarını ifade ve kendlerinin İaşeci Kara Kemal ile bu hususta anlaşmaları lüzumu ile ima ve izhar etmesi üzerine mumaileyhin dahi teklifi vakii kabul ve evvelce de Kara Kemal ve arkadaşları tarafından ihzar edilmiş ve bilahare Terakkiperver Fırka diye isimlendirilmiş olan bir fırkanın müsvedde halinde olan programının üzerinde muhtelif zaman ve mekanlarda içtimaederek müzakere eyledikleri vazıhan ve sarahaten ifade etmiş olmalarından,Kara kemalin temsil ettiği iaşeci ve İttihatçı farzedilen bir zümre ile ikinci zümresinin ve herhangi sebeplerle ikinci içtima senesinin iptidalarında istifa sebepleriyle terakkiperver fırkaya dahil olduklarını söyleyen Kazım Karabekir,Ali Fuat Paşa ve rüfekasının muhakeme muvacehesinde ki ifade ve tarz-ı tevillerine rağmen henüz sıfat ve vazife-i

askeriyelerini muhafaza eyledikleri bir zamanda ve daha yaz aylarından itibaren şayan-ı dikkat bir iştirak ve telahuku efkar ile mahiyeti bugün tezahür eden şekilde bir fırkanın teşkili esaslarının temin edildiği ve ikinci içtima senesinin küşadında evvelki tamim dairesinde bir muhalefet cephesi vücuda getirdikleri görülmektedir.

Bu suretle maksad-ı hususiyeyi ihtiva ettiği zahir olan müteşekkil terakkiperver Fırka muhalefetinin neticesi ve efkar-ı cahilanenin tatmini nokta-i nazarından programları arasına sıkıştırmış oldukları birkaç madde ile inkılap hükümetinin her icraatına karşı efkar-ı umumiyeği taglite çalıştıkları gibi gene salahattin,Necati, Hüseyin Avni, Kara Vasıf beylerin ifadelerine nazaran,Birinci Büyük Millet meclisinde ikinci grup azasından olan Bitlis mebusu sabıkı maslup Yusuf Ziya'nın mezkur tarihlerde kendilerine müracaat ederek şark vilayetlerinde efkarın bu isyana pek müsait olduğu ve İkinci grup azasının bu isyanı idare etmeleri lüzumunu teklif ve kendileri tarafından reddolunduğu ifade ve itiraf olunmasından da merkum Yusuf Ziya'nın o tarihlerde Şeyh Sait isyanını mukaddemesi olan Nasturi isyanıyla başlayan hareket-ı isyankaraneye hiç olmazsa kuvvetli bir ümit ve istinatgahı manevi olduklarını kabul etmeye zaruret hasıl olmaktadır.

Bundan başka şapka meselesi dolayısıyla bazı vilayetlerde erbab-ı irticai idare edenler istimal ettikleri kuvvetli propagandanın Ankara'da icra edilmiş olan bir suikaste izafe edilmiş olması dahi bugün muhakemesini icra ve itmam etmekte olduğumuz suikast ve taklib-i hükümet meselesinin ilk defa Ankara'da Ziya Hurşit,Şükrü ve Arif Bey ve arkadaşları tarafından icrasına teşebbüs edilmiş olup akim kalmış olan mezkur suikastın teşebbüsü günlerine müsadif olması, bu gibi irticai hareketlerinin dahi Terakkiperver Fırka namı verilen mevzubahs terkip ve zümre-i siyasiyenin içinde ve arasında gizlenmiş ve makasıdı mahsusasını takip etmekte bulunmuş olan erbab-ı denaetin zade-i hıyaneti olduğu hususu da mümayan olmaktadır.

Takriri Sükun Kanunu'nun tatbikinden ve İstiklal mahkemelerinin teşekkülü ie Şeyh Sait isyanını ve şapka meselesi dolayısıyla bazı mahallerde hasıl olan irtica ve ihlali asayiş hareketlerinin tamamen tenkil ve izalesinden sonra memlekette yaşayan tabii sükun ve emniyetin tesiri tahtında nevmidolan şu zümre-i hafiyenin en nihayet vatanın timsali hayat ve istiklali olan reisicumhur hazretlerini ifna etmek suretiyle bir taklibi hükümet icrasına karar verdikleri ve bu suretle nasıl bir akıbetle maruz kalacağı tahmin ve tasavvur edilemeyen vatanın zimamı idaresini hercebadabad ele geçirmek istedikleri maznunların bu bapta ifadat ve delail-i ve karaini maddiye ve maneviye ile indelmuhakeme vasılı mertebe-i sübut olmaktadır.

Hüküm. Binaenaleyh maznunlardan İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbulat, Erzurum mebusu Rüştü Paşa, sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet,Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe namıyla maruf Edip, mülazimlikten mütekait Çopur Hilmi, Baytar Miralaylığından mütekait Rasim ve Ankara vali-i esbakı Abdülkadir ve iaşeci Kara Kemal'i hareket-i vakıaları, Kanun-ı Esasinin 55. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil veya ilgaya ve kanun-ı mezkure tevfiikan teşekkül eden Büyük Millet Meclisini iskat veya ifayı vazifeden mene cebren teşebbüs edenler idam olunur. Efal-i mezkureyi ikaa fiilen tahrik edenler ,madde-i fesat tamamıyla fiile çıkarsa idam olunur. Ve madde-i fesadın icrasına başlanmış olunursa yedi seneden akal olmamak üzere küreğe konulur. Büyük Millet meclisi icra vekilleri heyetini cebre iskat veya ifayı vazifeden cebren men veyahut iş bu cürmü ikaa fiilen tahrik edenler müebbeden veya on seneden aşağı olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur" diye muharrer olan iş bu fıkrası delaletiyle kanun-ı mezkurun 57. Maddesinin "balada muharrer 55 ve 56. Maddelerde beyan olunan fesadlardan birisi bir takım eşhas ile müçtemian icra eder,yahut icrasına tesaddi eylerlerse ve muharriki

mefsedet olan her nerede tutulursa idam olunur” diye muharrer olan fıkra-i ularına tevfiikan ,isimleri balada muharrer olan on beş şahıstan Abdülkadir ve Kara Kemal’in gıyaplarında ve on üçünün dahi vicahlarında olmak üzere idamlarına ve Sürmeneli Vahabın dahili hareketi vakıası kanunu mezkurun 58. Maddesinin ” ve eğer öyle bir ittifakı hafide berveçhi muharrer fesadın edbabı icraiyesini tehyie zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söylenilerek karar verilmiş olmaktan ibaret bulunursa ol halde dahili ittifak bulunan kimseler muvakkaten kalebent kılınır” diye muharrer fıkraı mahsusasına tevfiikan on sene kalebentliğe ve 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren mevkii meriyete vazolunan yeni Cezakanununu madde-i mahsusasına tevfiikan iş bu kalebentliğin muvakkat nef’ye tahviliyle mahalli menfasının Konya olmak üzere tayinine ve Ergani Mebusu İhsan, Ardahan Mebusu sabıkı Hilmi, Maliye Nazırı esbakı Cavid , Sivas Mebusu sabıkı Salahaddin, İzmir vali-i sabıkı Rahmi, İstanbul Mebusu Rauf ve Mebusu sabıkı Adnan beylerin iş bu davanın müttehem bir safhası olmak üzere davayı hazırardan tefrikine ve ceraim-i vakıada bir guna methal ve müşakeretleri anlaşılamayan ordu mebusu Faik, Erzincan Mebusu Sabit, Erzurum Mebusu Halet, Dersim Mebusu Feridun Fikri, Afyonkarahisar Mebusu Kamil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami, Mersin Mebusu Besim, Bursa Mebusu Necati, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev beylerle İstanbul Mebusu Refet,Edirne Mebusu Cafer Tayyar, Mersin Mebusu sabıkı Cemal paşalar ve Erzurum Mebusu sabıkı Necati, Canik Mebusu sabıkı Ahmet Nafiz beyler ve Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmet,Bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şahin Çavuş, ve ihtiyat zabitlerinden Bahaaddin Efendi ile Giritli Hüseyin oğlu Latif’in beraatlerine vicahen ve müttefikan 13 Temmuz 1926 tarihine müsadif salı günü karar verildi.

İzmir’de ki davada suikast hadisesinin en faal ajanı ve bütün tertipleri meşum bir maharetle idare eden şahsiyetin İttihat ve Terakki cemiyeti merkezi umumi azasından sabık iâşe nazırı Kara Kemal Bey olduğunu arz ve izah eylemiştim. Davanın esrar dolu perdelerini kaldırdıktan ve en ince noktalarını vuzuhla aydınlattıktan sonra vicdani kanaatimi bir kat daha temin ve ibtida konulan teşhisin aynı hakikat olduğunu görmekteyim. Malumu alileridir ki cürümler işlendikleri zaman ve devamı müddetinin doğurduğu içtimai vehamet ve cürmün devamından husule gelecek kanunu usul ve selahiyet gibi mülahazalar bakımından iki büyük kısma ayrılır. Adi ve mütemadi cürümler. Cürümlerin bu taksimi,mahiyeti itibariyle ve bazende sarahatle kanun ile tefrik olunurlar. Burada cürmün ibtidası ile nihayeti arasında hayli safhalar geçirmiş ve bu sebeple temadi etmiş olduğundan iş bu cürümde mütemadi cürümlerden saymak ve kabul emek mecburiyetindeyim. Evvelcede arzettiğim gibi Cumhurreisi hazretlerine yapılmak teşebbüsünde bulunulan suikastı ona şahsi bir garazın ve kinin vücuda getirdiği nefsanî husumet ve garazdan ziyade, hükümeti devirmek ve yeniden seçimler yapılması ve iktidar mevkiine gelmek heves ve emelinden çıkmış bir cürüm-i fiilidir.

Vaktiyle ve bilhassa Harb-i Umumi esnasında iktidar mevkiini daima ellerinde bulundurmaya ve her neye mal olursa olsun muhafaza etmeye karar veren ittihat ve Terakkinin bazı rüesası,geçirdikleri acı ve tatlı bir takım tecrübelerden istihsal ettikleri kuvvetli bir kanaatle içtimai heyetlerde pek az insanların idealist olduğunu elle tutulabilecek bedbin ve hoşnutsuzluk karşısında çok feci bir iflası memlekete giden fırka ile kurtarmak ve her gün adetleri çoğalan gayri memnunlar zümresinin temayülâtını hiç olmazsa tevkif edebilmek için maddi menfaatlerini temin cihetini teemmül ile bazı iktisadi müesseseler vücuda getirmişlerdir.

Bu müesseselerin sureti tesisinin Ali İhsan Bey, Küçük Talat Bey ifadelerinde iâşe ve ekmek meseleleriyle başladığını,Talat paşanın teşebbüs ettiği Romanya’dan un celbine hacet olmayıp Anadolu şimendiferlerinin günde 70-75 vagon nakil kabiliyetinden ancak 40-45 vagon cihet-i askeriye ihtiyaçlarına yeter olduğunu ve geri kalanların nakil kabiliyetinin İstanbul iâşesini karşılayacak gıda maddelerini Ankara ve Konya’dan getirilebileceği düşünülmüş ve Kara Kemal beyin reisliğinde kurulan hususi ticaret heyeti vasıtasıyla İstanbul’a sevk edilerek yapılan ekmekten kazanılan ve gayri kabili istifade bir para,beş para gibi kesirlerden hasıl olan 233.000 lira ile bu şirketlerden bir tanesini yani Milli Mahsulat şirketini kurmuşlardır. Sanıklardan bu işlerle alakalı şahsiyetler teşekkül eden bu ticari müesseselerin faaliyet gayesini fukara çocuklarını sefaletten kurtarmak,giydirmek,doyurmak,Türk esnafının iktisaden İstanbul’da Türk iktisatçılığının hiç olmazsa memleketteki unsurlarla rekabet edebilmesini temin maksadıyla tesis edildiğini ve ilk defa güya bu fikir Dr Nazım Bey, Atina’da esir iken Fransızca bilen bir Yunan neferinin söylediği acı ve intiba verici sözlerden müteessir olarak İstanbul’a döndüğü zaman Türkleri iktisadi hayata sevk etmek için faaliyet sarfettiği ve bilahare kurulan Milli Mahsulat, Milli Kantariye şirketleriyle Milli İktisat Bankasının bu gayeden mülhem olarak vücuda getirildiği,kendilerinin müdafaaları arasındadır.

Meselenin mahiyeti memleketteki ihtikara mani olmak ve Türk milletini memleketin hayatı iktisadiyesine hakim kılmaktan ibaret olsaydı,büyük bir hüsnü hizmet olurdu. Fakat maalesef vakaların cereyanı bunun aksini ispat etmiştir. Evvelemirde memleketin iâşesi gibi devletin umumi hizmetinden olan en ağır ve müşkil bir vazifenin kanuni bir mahiyeti haiz olmayan hususi ve politikacı bir idareye terk ve tevdi edilmesi o zaman iktidar mevkiini işgal

¹⁴⁰³ Hakimiyet-i Milliye, 24 Ağustos 1926,S.1843;Kocahanoğlu,O.S.(2003) .Atatürk’e Kurulan Pusu. İstanbul: Temel yay. ,s.556-560

eden zevatın devlet mana ve mefhumu hakkında yüksek bir fikre malik olmadıklarını ispat eder. Tamamıyla hususi bir mahiyeti haiz bu şirketler kanuni şekil altında ticaret yapan bir şirketten ziyade gayri meşru bir inhisarcılık manzarası göstermektedir. Harp hükümetinin istinat ettiği fırkanın tesis ettiği ve alelade mahiyeti haiz olan bu şirketlerin temin ettiği menfaatler mahdut ve muayyen eşhasa münhasır bulunmakla beraber bu şirketler devletin azami muavenetine mazhar olan hariçte adeta bir devlet muamelesi gibi sefirleri kendi işleri için vasıta kılmışlardır. O zaman Viyana sefiri bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın pek haklı olarak gösterdiği mukavemet maalesef yukardan aldığı emirle kılmıştır.

Sofya sefiri Fethi beyde o sırada acı şikayette bulunmuştur. Rakipsiz kalan bu şirketler eğer ticari muamelelerini ahlaki esaslar ve prensiplere dayandırsalardı tarihin tenkidinden bir dereceye kadar yakalarını kurtarabilirlerdi. Halbuki iddiaları hilafına, umumi menfaate hizmet etmekten ziyade hususi şahıslara menfaatler temin etmişler, dört buçuk kuruşa Avusturya'dan aldıkları şekerin okkasını İstanbul'da üç yüz kuruşa satmak gibi insafsızlıklarda bulunmuşlardı. Meşrutiyeti istihlal eden ihtilalci zümrenin mütarekeye kadar memleketi nasıl idare ettiği, koca Osmanlı imparatorluğunun mukadderatını meçhul bir Alman amiralinin nasıl baziçesi ettikleri, İttihat ve Terakki erkanını milleti bin bir felakete sürükledikten sonra kaçtıkları, tekrar mevki iktidara gelmek için hariçte mütemadi tahkikatta bulundukları, en son olarak dokuz maddelik programlarıyla üstleri çamur ve kanla boyanmış olarak tekrar siyaset sahnesine çıkmak arzusu gösterdikleri ayan beyan ortadadır.

İzmir'de cereyan eden muhakemede Ziya Hurşit ile Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u tahrik ederek ve idare eden kuvvetin başında Şükrü, Abdülkadir ve Rasim gibi öteden beri bu adamlara nisbeti ve sadakati olan ve esas program tertibatında hazırlayan Kara Kemal'in bulunduğu ve hatta suikastten evvelki günlerde Hafız Mehmet ve Ziya Hurşit'inde Kara Kemal'in yazıhanesinde uzun boylu müzakereler ve münakaşalarda bulundukları sabit olmuş bir hakikattir. Ziya Hurşit'in ifadesine göre Cumhurreisini imha ettikten sonra alacakları tedbirlerle, İttihatçıların dokuz maddelik programlarında ki fikirler arasında çok benzerlik vardır. Filhakika bu toplantılarda bir siyasi fırka kurulmasına esas olacak bir programın hazırlanmasıyla seçimlere katılmak meselelerinden başka bir şey konuşulmadığı iddia edilmekte ve bir siyasi fırka teşkili ile programın hazırlanması ile ve nihayet seçimlere iştirak edip etmemek hakkındaki müzakereler kanunen menu fiillerden değilsede bunlar bu kadarlada kalmamışlar, gizli siyasi faaliyetlere de geçmişler ve böylece suikast gayelerine varacaklarını düşünmüşlerdir. Bu faaliyetin gizli bir heyet tarafından yapıldığına ve cezai meselelerde cürümlerin şahsan tespit edilmesi icap ettiğine maznun sıfatıyla yüksek huzurunuzda yer almış bulunan şu zatların cürmi vaziyetlerini vicdani kanaatime göre birer birer arz ve tafsil ediyorum:

Ali İhsan beyi irtikap edilecek taklib-i hükümet ve suikast meselesine münasebattar ve bunları hazırlayan gizli heyetle alakadar görmekteyim. Nail bey ibtidadan beri gizli siyasi faaliyetlerden bir an fariğ olmamıştır. Onun da iş bu gizli heyetle alakadar olduğunu vicdanen kabul etmekteyim. Dr. Nazım Bey'in doğrudan doğruya Ziya Hurşit ile alakası olmasa bile geniş bir gizli cemiyet tarafından yapılmak istenilen suikast hadisesi ile alakadar bulunmaması mümkün değildir. Dr. Nazım Bey'in en galiz küfürlerle mütemadiyen öteden beri münasebetli münasebetsiz propagandalarda bulunması ve maslup Şükrü'nün bu kadar yakından dostu olmasından dolayı behemehal bu işte haberdar olması icabedeceği bir mantiki zarurettir. Şükrü ve İsmail Canbulat'ın bu kadar muazzam bir işi yalnız Kara Kemal ve Abdülkadir gibi iki üç kişi ile yapmasına imkan var mıdır? Bu sebeple Dr. Nazım beyinde bu mesele ile alakadar olup gizli heyette bulunduğuna kanaati vicdaniyem vardır.

Cavid Bey'e gelince evindeki toplantıların alelade içtimalar olmadığı anlaşılmıştır. Diğer taraftan asılan Sarı Efe Edip de Cavid Bey'in gizli bir heyete yardım ettiğini söylemiş,Cavid Bey ise bermutad bunu da inkar etmiştir. Kendisinin eskiden beri arkadaşı olan Ali İhsan Beyin mazbut ifadelerinde ise :”Kara Kemal, siyaset ile uğraşmak fikrinden vazgeçtiği halde,kendisini siyasete meyletmeye tahrik ve teşvik eden Cavid Bey’le Şükrü Beydir” diyor. Bu kadar delail ve şahitler karşısında Kara Kemal’in şebekesine Cavid Bey’in dahil olmadığını kabul etmek mümkünmüdür? Binaen aleyh Cavid Bey’i de aynı vechile ittiham ediyorum. Ardahan mebusu Hilmi Bey de gece gündüz Abdülkadir ve Kara Kemal ile pek sıkı bir münasebete girişmiş olması ve kendisinin öteden beri gayet menfi ruh taşıması hasebiyle,bu cereyandan uzak kalamayacağı muhakkaktır. Hilmi Bey’i de aynı vechile mücrim addediyorum.

Ali İhsan, Nail, Cavid, Ardahan mebusu sabık Hilmi, Vehbi, Hüsnü,Ethem, Hamdi Baba, Hüseyin Rauf, İzmir vali-i sabık Rahmi beylerin hareketi vakıaları yeni kanun-u cezanın meriyete konmazdan evvel irtikap edildiği ve yeni kanun-ı cezada buna tekabül eden maddenin daha ağır bulunmasına mebni bu gibi ahvalden maznunların lehine hareket edilmesi yeni kanun-ı cezanın ikinci maddesinin son fıkrası icabından bulunmakla,Bunlardan Cavid, Nail,Dr. Nazım, Ardahan Mebusu sabık Hilmi beylerin Kanun-ı Cezanın 55. Maddesi delaletiyle ,57.maddesine tevfiikan diğer Ali İhsan, Vehbi, Hüsnü, Ethem, Hamdi Baba, Hüseyin Rauf ve Rahmi beylerin kanunu mezkurun 58. Maddesine nazaran tayini cezalarını talep ederim.

Cahit, Kara Vasıf, Azmi, Adnan, Küçük Talat, Midhat Şükrü, Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, Salah Cimcoz, Küçük Nazım,Cemal Ferit, Naim Cevat,Hasip, erkan-ı harp müteakidi Rıza, Gözlüklü Midhat, Hasan Fehmi, İhsan, Ali Rıza, Saadettin, Bekir, Mehmet Ali, Hilmi, Komiser Cavid, İzzet, Seyit, Salih Reis, Tırnakçı Salim, Ali Osman Kahya, Selahatin, Hüseyin Avni, Gaziantep’li Ahmet Muhtar,sabık Üsküdar Belediye reisi Rıfat beylerin beraatini talep ederim.

Maslup Cavid İstiklal Mahkemesi'nde zahir olan hakikate rağmen kendisini saatlerce müdafaa etmişti.¹⁴⁰⁴

-Cavid Bey ! Müdafaanızı dinlemeye amadeyiz.

-Muhterem heyet-i hakime! Senelerden beri devam ettiği söylenen gayet ağır bir cürüm ile maznun olarak bugün atmış beşinci gündür ki emr-i adaletinizle mevkuf bulunuyorum.

Yakında yarım asrı dolduracak olan hayatımda birinci defadır ki bir mahkeme-i adalet huzurunda hem ne cürüm için nefsimi müdafaa etmek mecburiyetinde bulunuyorum. Yevm-i tevkifimden beri İzmir'de ve Ankara'da yapılan isticvaplardan cereyan eden muhakemelerden istima ettiğim iddianame ve ithamnamelerden mülhem olarak bunların bütün tafsilat ve muhteviyatını belki biraz zayıflamış olan hafızamda canlandırmaya çalışarak kendimi müdafaa edeceğim.Bu müdafaamı Müdde-i Umumi Bey'in tasnifine riayet etmiş olmak için ikiye ayıracağım.Biri müdafaa-i umumiye diğeri müdafaa-i hususiye. Müdafaa-i umumiyede İttihad ve Terakki'nin fırkasına,merkez-i umumisine,meclis-i umumisine,hükümetine hülasa şahsiyet-i maneviyesine isabet eden mesuliyetlerden hissemi tefrik ve temyiz etmek için,müdafaai hususiye de uzaktan ve yakından bu davaya temas ettirmiş olduğunuz muhtelif noktaları teşrih ve tedkik eylemek.

Müdde-i Umumi Beyefendi iddianamelerinde İttihad ve Terakki'nin ibtida vakayi ve hadisatın tasvirini yaptılar ve bizim de hutut ve şemailimizi bir iki kalem çizgisiyle ifade ettiler.

Şahsiyetlerimizin naçiz bir ehemmiyeti olmayabilir, fakat vaktiyle işgal ettiğimiz mevkiler dolayısıyla davanın ehemmiyet-i tarihiyesi hasebiyle daha vasi bir inkişaf yapmalarını arzu ederdim. Mekteb-i Hukukumuz'un genç ve güzide yetiştirmesi olan ve geçen gün Kanun-ı Medeni'nin müdafaası hakkındaki pek muhik iftiharlarıyla Garp fikr-i hukukisinin de aynı zamanda samimi bir muhabbet ve mütemayili olduklarından şüphem olmayan Müdde-i Umumi Bey'den beklerdim ki bu davada nasıl söyleyim mesela potaların önünde ecsam-ı kimyeviyeyi tedkik ve tahlil eden bir kimyager gibi yahut talebesine karşı bir naaşın bütün etlerini,kemiklerini,derilerini didik didik ederek gösteren bir teşrih hocası gibi ve nihayet bizim çeşm ve şuhudumuza belki görünmeyen havas-ı hamsenin nüfuz ve tesirinden hariç kalan fakat vicdan gözüyle gören ve hissiyat-ı ruhiyeyi tahlil ve teşrih eyleyen bir romancı gibi bizim hayatlarımızı mebdelerinden müntehasına kadar tedkik etsinler ve geçtiğimiz yollarda ne gibi hislerle ne gibi amillerle tahrik edilerek farz ve tahmin ettikleri cürmü yapmaya amade olduğumuzu gösterversinler. Müdde-i Umumi'nin iddianamelerine ibtida İttihad ve Terakki'nin burada bulunan veyahut bulunmayan henüz zi-hayat olan veyahut şehit olan rical-ı hazıra veya gaiyesine hitap ederken ilk mesuliyet olarak harp mesuliyetini dermiyan ettiler.Harp mesuliyeti!

¹⁴⁰⁴Hakimiyeti Milliye, S.1887,1888,1889, 8,9 ve 10 Teşrini evvel 1926

E.Ş.Erdinç.(2018).Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları.C.III, Ankara:İşbankası yayınları,s.881-903;

S.İlkan ve F.İlkan (2005).Ankara İstiklal mahkemesi resmi zabıtları. Ankara :Simurg yayınları,s. 705-714.

Hakim Efendiler! Bu memlekette mukadderat-ı millete vaz-ı yad etmiş olanların içinde harp mesulü olmayan biri varsa, harp mesulü olmayan üç kişi varsa, iki kişi varsa bunun birisi benim ve yalnız benim bir harbin bütün alam ve fecayine gayet kuvvetli bir lisan-ı hazin ile ve gayet hakiki ve samimi bir lisan-ı hazin ile tasvir ettiler. Tasvir ettikleri levha yaşamış bir levha idi. Hakim Beyefendiler! Fakat ben o levhayı 330 senesi Ağustos'un on ikinci günü bu gözlemlerimle gördüm ve ben vicdanımla yaşadım ve memleketi harbin o kabus-ı müthiş altına girmemek için üç ay geceli gündüzlü çalıştım tepindim, uğraştım harp mesuliyetinden bana isabet edecek hiçbir hisse-i vicdaniye yoktur Hakim Beyefendiler! Harbe girildiği gün nasıl girildiğini gördüğümünden itibaren bir mukavemet ve mücadele kapısı açtım. Harp yapanlara Mısır'ı alacağız diyenlere efendiler Mısır'ı alıp ne yapacaksınız bizim elimizde biri Irak diğeri Adana olarak iki Mısır vardır. Bunlar harabe ve virane halinde, çöl halinde dururken bir üçüncü Mısır'ı buna iltihak etmek için mi harp edeceksiniz diye sordum. Bizden belki bir rub'u asır ileride olan bu memleketi memleketimize iltihak etmekle fazla toprak almakla ne kazanacaksınız diye sordum. Allah'ın bize verdiği feyyaz ve münbit toprakları sanki son derecesine kadar işletmişiz de daha yeniden toprak mı ilave edeceğiz. Türk mefkuresinin en büyük mübdilerinden biri Ziya Gökalp'in hazır olduğu bir mecliste beni harbi teshil etmiyor diye itham ederlerken ve ben hükümette harbi iskal için bulunuyorum dedikten sonra Ziya Gökalp'e hitaben bu memleketin malik olduğu şey toprak değildir. Bu memleketin malik olduğu şey insandır. Harp sahalarında telef olacak olan yüz binlerce Türk'ü düşünmüyor musunuz ve bunların ziyamı karşılayacak hangi zafer, hangi muvaffakiyet olabilir sualini irad ettim. Fakat bütün bu suallerim cevapsız kaldı. Karşımdaki adamların vatansızlıklarından değil, haşa karşımdaki adamların Kur'an'a iman ettikleri kadar Almanya'nın zaferine iman ettiklerinden dolayı suallerim cevapsız kaldı üç ay her gün bu harbe girilmemek için müşkilat ihdas ettim. Goeben geldiği vakit, donanmayı Karadeniz'e göndermek istedikleri vakit müşkilat ihdas ettim. Hülasa üç ay ben onlarla uğraştım onlar benimle uğraştılar. Arkadaşlarımı ikna edemediğime kani olduğum dakikada düşmanlara bir kaç ay sonraki düşmanlara Antant sefirlerine gittim bizim elimize bir koz veriniz sulh taraftarlarının eline davalarını müdafaa etmek imkanını bahşeyleyiniz. Bu harbi men edelim dedim uğraştım, bütün Fransız, İngiliz mavi kırmızı Oranj Rus kitaplarının ve vesaiki resmîyeleri şahittir. Kendilerinden sulh masasında Osmanlı Devleti'nin mukadderatı mevzu-i bahs olmayacağına dair taahhüdname aldım. Kendilerinden bu harbin devam ettiği müddetçe Türkiye'ye hiçbir taraftan tecavüz ve taaruz edilmeyeceğine dair müşterek imzalı taahhüdname aldım. Kapitülasyonları kaldırmaları için talepte bulundum onların bir kısmına Rus sefirini ikna ettim. Sazanof'un Rus Oranj Kitabı'nda Fransız ve Rus ve İngiliz Hariciye nazırlarına olan telgraflarını okursanız görürsünüz Cavid Bey teklifini kabul ediniz belki Türkler'i Harbe sokmaktan kurtarırsınız diye yalvarıyordu. Hiç biri mümkün olmadı efendiler ve nihayet Teşrin-i evvel'in yirmi dördüncü günü Karadeniz faciası vukua geldi. Ve onun üzerine ben de fikrimin gösterdiği vecheyi takip ettim. Yani kalem parçalayarak arkadaşlarımdan ayrıldım, istifa ettim. Bu benim için çok ağır bir şey idi. İttihad ve Terakki'nin hemen hemen teşekkülünden beri birlikte çalıştığım insanlardan Meşrutiyet'in ilanından sonra aynı bayrağın altında en mukaddes fikirleri müdafaa ettiğimiz arkadaşlardan ayrılıyordum. Menkup oldum; türlü türlü ithamata maruz kaldım. Selamet ve saadet sanki şu harp yolunda imiş gibi bakınız şu hain, vatanın saadet ve selamete gitmesini istemiyor, dediklerini işittim. Öldürmek istediler Beyefendi şahidim Mithad Şükrü Bey buradadır elbet kendisinden sorarsanız evime gelen gözleri dumanlananlar seni öldüreceklerdir, sokağa çıkma dedi, hiç bir zaman yalnız sokağa çıkmazken inadına şu fikir uğruna gelecek kurşuna nasiyemi hedef etmek için yalnız olarak baston elimde sokaklarda dolaştım ne garip cilve-i

talihdir ki Reis Beyefendi önden harp istemediğim için beni öldürmek isteyen adam iki sene sonra sulh istediği için asılıyordu böylece hakim beyefendiler,bütün naçiz kuvvet ve kudretimi istimal ederek memleketin başına o kabusun inmemesine çalıştım. Kazanılması ihtimali olmayan bir harbe girilmemesi için çalıştım.Ben kahin değildim fakat karşımdaki devletlerin kudretleri hakkında malumatım bana bu hissi veriyordu.Ve memleketin Basra Körfez'inden Akdeniz'e kadar büyük bir kale halinde mahsur kalacağını düşünüyordum.

Müdde-i Umumi Beyefendi iddianamelerinde memleketin mahsulat-ı tabiiyesi daha beş on misli halkı geçindirebilir dediler.Çok mübalağa ediyorlar.Bu memleketin mahsulat-ı tabiiye-i müstakbelesi belki daha beş on misli halkı yetiştirebilir,fakat belki bundan dun olan mahsulat-i tabiiye-i hazırası. 15-20 milyon nüfusa malik olan bu koca kıtayı dört sene beslemeye kifayet etmezdi. O açlıklar ,o sefaletler, çocuklarına süt bulamadıkları için öldüklerini görenler sokaklarda ot toplayarak kendilerini beslemek isteyen analar işte bu halin mahsulü idi. Bunda Reis Beyefendi yine tekrar ediyorum ki tarihin kabul ettiği bir hakikattir ki benim hiçbir hisse-i mesuliyetim yoktur.Yalnız mezaretalud acı bir şeref ve iftiharım vardır keşke benim dediklerim yalan ve arkadaşlarımin dedikleri doğru çıkmış olsaydı,keşke ben hakayık-ı alemde bihaber bir cahil ve sersem telakki edilmiş olsaydım da vatan kurtulmuş olsaydı ve Irak'tan Kudüs'e kadar o güzel memleketleri parça parça her birini kaybetmese idi.

İkincisi Müdde-i Umumi Bey'in İttihad ve Terakki ricaline ikinci hitab-ı itabamızı harp zamanında teşkil edilen iktisadi şirketlere aitti. Bendeniz İttihad ve Terakki'nin başlıca bir iktisat mütehassısı, min gayr-i haddin adem-i kıtada belki memleketin de zayıf bir iktisat ve maliye mütehassısı olduğum halde bunların ne teşekkülünde, ne devamında, ne idaresinde katiyen re'y ve fikrim munzam olmamıştır. Bilakis bahis buyurdıkları Hüseyin Hilmi Paşa'lardan evvel Tal'at Bey'e birkaç kere gaye ne kadar emin ve kabul ve müstahsin olursa olsun fırka erkanının ve Kemal Bey'in bu gibi para ve kazanç işlerine müdahale ettirilmesi katiyen caiz değildir diye söyledim Nasihat ettim. Fakat şirketler yapılmış, yola başlanılmış, yapılacak hiçbir şey kalmamıştı. Bütün harp zamanında da bunlara müteallik hiç bir işle, ne yakından ne de uzaktan mütevaggil oldum.

Üçüncü bir itiraz olmak üzere iâşe meselesini mevzu-i bahs ettiler. Harbin ilk iki senesinde tamamiyle menkup bir halde idim. Arkadaşlarımı pek az görürdüm. Ara sıra bir nefer gibi bana bir vazife tahmil ediyorlardı. O vazifeyi ifa ediyordum. Ondan başka hiçbir işlerine suret-i katiyede müdahalem yoktur. İâşe işleriyle de hiçbir suretle mütevaggil olmadım. Talat Paşa Kabinesi'ne girdiğim zaman Müdde-i Umumi Bey'in söyledikleri gibi iâşe işlerinin böyle hususi ellerde tedviri doğru olmayacağını,bunun pek çok dedikodulara ve haksızlıklara meydan verebileceğini ve resmi İâşe Nezareti teşkil edilmesi lazım geldiğini söyledim ve nihayet buna muvaffak oldum.Ve kabinede İâşe Nezareti teşkil ettirdim binaenaleyh harbin gerek ilanına,gerek idaresine,gerek harp zamanında teşkil edilen şirketlere gerek iâşe işlerine müteallik hiçbir hisse-i mesuliyetim yoktur.

Hiçbir vicdan tasavvur edemem ki bunlardan dolayı bizi muaheze ve muatebe edebilsin.Sonra Müdde-i Umumi Beyefendi yine harp faciaları meyanında buyurdular ki harp esnasında Türk neferleri serhadlerde düşman karşısında ölürken,vatan diyarında kadınlar çocuklar aç kalırken pek çok kimseler israf ediyorlar.Sefahat ediyorlar kadınlara banknottan esvap yapıyorlar Kadınların kahvelerini banknotla pişiriyorlar.Kadın,zevk ve sefa arkasında koşuyorlardı.Bu hayatların hiç birinde zerre kadar müdahalem yoktur Reis Beyefendi.Gayet muntazam ve dürüst bir hayatım vardır.Hayatta hiçbir zevke meftun değilim.Değil böyle harp ve buhran zamanlarında en adi zamanlarda bile hayatımın intizamı herkes nazarında meşhurdur. Hiçbir zaman harp esnasında ne buyurdıkları eğlence alemlerinden birinde hazır bulunmuş,ne

buyurdıkları alçaklıklardan bir tanesini yapmış,ne de bir tanesine uzaktan şahit olmuşumdur. Hiç böyle şeyler bendenizin hayatımda hiçbir zaman ahz-ı mevki etmemiştir. Hakim beyefendiler!Bunları yapanları her zaman her fırkanın başına musallat olan bir takım tufeylilerdir. Bir takım evham ve haşeratır ki yaptıklarının cezasını hem hiç mesul olmayanlara hem bütün millete çektirirler. İşte İttihad ve Terakki'nin harp idaresindeki mesuliyetlerinden bana sıçrayabilecek şeyleri Müdde-i Umumi Bey'in çizmiş olduğu huduttan hiç harice çıkmamış olarak arz ve izah ettim. Şimdi hayatımı size teşrih ve tahlil edeceğim: Böyle mühim bir davada hakim beyefendiler sizde teslim ederseniz ki muhakeme edeceğiniz adamların,maznunların hayatları hakkında malumattar olmak fikirlerinizi hükümlerinizi ve kararlarınızı tenvir etmek için ihmal edilecek şeyler değildir.

Müdde-i Umumi Beyefendi benim bütün hayat-ı iktisadiye ve maliyemi bu küçük cümle içerisinde teksif ederek sözlerine başladılar dediler ki; Cavid Bey, borçların fazilet-i tertib karisini söyleyen Cavid Bey, teessüf ederim ki on senelik hayat-ı siyasiye ve maliyemden miras olarak yalnız bu cümle kalmıştır.Evvela bu cümle doğru değildir.Borçların fazilet-i tertip karisi vardır derdim.Bütçe açığının fazileti tertip karisi vardır dedim.Bütçe açığının fazileti tertip kari sözü benim değildir.Bunu İtalya'nın medar-i iftihar olan ve bir şöhret-i alemgir malik bulunan Mösyö Lutsani gibi bir adam İtalya bütçelerinin açıklarla ezildiği bir zaman "...bütçemiz" diyerek Meclis-i Mebusan'da feryat etmişti. Bendeniz de bu cümleyi almış ve müthiş bir tecrübeden sonra yaptığım 327 senesi bütçesinin mazbatasını başına koymuştum.Bu Maliye nazırları için bir söz değil bütçe açığını yapan Harbiye nazırları için bir sözdür bütçeye geniş bir cevelan veren atiyi düşünmeyen mebuslar için söylenmiş bir sözdür.Yoksa benim hiç bir zaman bütçe açığının veyahut hiç bir zaman istikrazların imza etmez insanların hayatlarında garip tecelliler vardır.Ben de bu tecelliyattan birine uğramışımdır bu memlekette ne zaman istikraz ismi anılsa mutlaka arkasından sanki öz kardeş imişiz gibi Cavid....ismi telaffuz edilir. Dünyada bundan büyük bir haksızlık,bundan büyük bir adaletsizlik tasavvur edemem. Reis Bey ben bütün hayat-ı maliyemde Müdde-i Umumi Bey'in tasvir ettiği uzun seneler süren hayat-ı maliyemde yalnız ve yalnız iki tane istikraz yapmışımdır.Bugün bu vesile ile hayatımı huzurunuzda teşrih ederken bu hurafeyi de tashih etmek isterim.Yalnız iki istikraz yapmışımdır ve bu iki istikrazın yekünü 12 milyon liradır.Yüzde dört ile yaptığım bu istikrazların dört milyon lirasını Sultan Hamid devrinin miras bıraktığı beş,altı,yedi,sekiz,dokuz faizli Çengane borçlarının tesviyesine hasrettim.3,5 milyon lirasını sahra matbahına varıncaya kadar ordunun bütün levazım ve techizatını ikmal etmekte uğraşan Mahmud Şevket Paşa'nın emrine koydum.Geriye kalan yalnız 4-5 milyon lira ile memlekette asri bir idare-i maliyenin temellerini kurdum.Asri bir idare-i maliye diyorum.Tevazu göstermiyorum.Bunu kemal-i şeref ve iftiharla söylüyorum. Çünkü kendimden ziyade benimle benimle beraber çalışmış olan silah arkadaşlarıma medyunum.Öyle bir idare ki memleketin en hücre yerlerinde dağ başlarında oturanlar ayın ilk günü aylıklarını alırlar.Müteahhitler paramız kasada duracağına Maliye hazinesinde dursun beklesin derlerdi,İşte o yapılan istikrazlardan kalan o küçük makadir ile bu idare-i maliyenin temelleri atıldı ve bu istikrazları Reis Beyefendi hayatımın yine en büyük şeref ve iftihar olarak bu istikrazları Osmanlı Saltanatı'nın altmış sene zarfında Kırım Muharebesi'nden beri görmemiş olduğu maddi ve manevi şartlar dahilinde yaptım ve bu istikrazları Paris ile İstanbul,Berlin ile İstanbul arasında teati edilen telgrafların masraflarından başka on para masraf olmaksızın hiç kimseye on para gayr-ı meşru bir şey verilmeksizin akdettim.Hayatımda namustan,istikametten ve sadakatten hiç bir zaman ayrılmadım,Bu dediğim şeyler Fransa'nın ve Almanya'nın mehafil-i maliyesinde zebanzed destan olmuş hakikatlerdir.

Benim kadar bu memlekette belki tezvire,bühtana ve iftiraya uğramış kimse yoktur.Fakat bütün bunlara Reis Beyefendi ayağımın pabuçlariyle teptiğim çamurlar kadar ehemmiyet vermedim.Yalnız dünyada beni korkutan bir şey vardı.O da vicdanımın azap ve ızdırabıydı. Bunu ömrümde bir gün ve bir dakika hissetmemişimdir.Kemal-ı namus ve sadakatle memleket için çarpıştım.Harp etmek,mücadele etmek lazım geldiği zaman dünyanın en büyük kuvvetleriyle,Fransız mehafil-i maliyesi gibi dünyada bir misli daha bulunmayan bir kuvvetle tek başıma hatta arkadaşlarım muarız iken Mahmud Şevket Paşa merhum bile bu işin yürümez bir iş olduğunu söylerken tek başıma mücadele ettim. Çünkü memleketimin istiklal-i maliyesini almak istiyorlardı.Bunu vermedim.Buna o zamanın bütün gazeteleri,bütün ricali Fransa'nın matbuatı şahittir. Tardiyo gibi bir adam gazetesinin başmakalesinde eğer Cavid Bey Fransa'nın teklifatını yani Türkiye'nin istiklal-i maliyesini mahvedecek olan teklifatı kabul etse idi parlamentonun karşısına açık bir nasiye ile çıkacaktık diye yazdı makalesi dosyalarımda mahfuzdur.Bunu Meclis-i Mebusan'da da söyledim: Bunu kabul edecek bir Maliye nazırı parlamentonun karşısına çıkmaya değil cehennemın dibine gitmeye layık bir Maliye nazırı olurdu.

İşte Reis Beyefendi! Hakim Beyefendiler. Bunları size söylemekten maksadım hayatımda sadakatten istikametten namustan memleketime gücüm,kuvvetim yettiği kadar muavenet etmekten başka bir şey bulunmadığıdır.Size ömrümün bütün ef'al ve safahatını devvar ve safahatını en biaman münekkittlere,en müthiş hasımlarımın mizan-ı tedkikine tevdi etmeye hazırım. Mekteb-i Mülkiye'den çıkıp da üç yüz kuruş aylıkla katip olarak devam ettiğim günden bugüne kadar bütün irad ve masrafım mukayyettir. Bunun içinde haksız ve gayr-ı meşru kazanılmış bir santim bile yoktur.ben hayatı ve devlete hizmeti böyle telakki etmiş ve siyaset yolunda böyle yürümüş bir adamım.Hiç bir servetim,memleketin üstünde dikili bir taşım,memleketin dahil ve haricinde "25" kuruşluk bir servetim yoktur.

Öldüğüm gün ailem aç ve muhtaçtır. İşte o İttihad ve Terakki'de on sene Maliye saltanatı eden milyonlarla kağıt,kağıt değil altınlarla oynayan adamın tercüme-i hali. Bunları söylemek bir şeref ve iftihar değildir. Çünkü Reis Beyefendi! Namus ve istikamet iftihar edilecek bir şey gibi telakki edilmez. Namus ve istikamet bir borçtur.Borcunu yapan bir adam iftihar edemez fakat işitilmiş o kadar yalanlar o kadar bühtanlar o kadar isnatlar tezvirlere ve iftiralar var ki bunları bu dakikada size söylemeye mecbur oldum.

Gerek İttihad ve Terakki'nin şahsiyet-i resmiyesine taalluk eden cinayetlerden, cürümlerden gerek hayat-ı resmiyemin edvar ve sefahatından size muhtasaran bahsettım.Şimdi diğer safhalara geçeceğim ve hayatımın Harb-i Umumi'den itibaren olan suret-i güzarisini arz ve tafsil edeceğim.Harbi Umumi oldu menkup oldum iki sene uzak,azade bir hayat yaşadım hiçbir şeyle meşgul olmadım.Bazen arkadaşlarım duçar-ı müşkilat oldular bazen bir nefer gibi hizmet etmek üzere beni davet ettiler icabet ettim. Almanya'ya,Viyana'ya gittim.Elimden geldiği kadar bizimle müttefik olan devletleri muahedenamelerinden Müdde-i Umumi Bey'in buyurdıkları gibi hiç bir mecburiyet olmadığı halde biz muavenet etmeye ve en geniş bir surette muavenet ve müzaheret ettirmeye mecbur ettim. Memleketimizde yapmak istedikleri yanlış şeylere mani oldum ve müdafaa ettim. Bir gün haber aldım ki Almanlar , Alman banknotlarının bütün Memalik-i Osmaniye'de tedavül-i resmiyeye nailiyeti için müracaat etmişler,Meclis-i Vükela'da müzakere ediliyor ve akşam karar bekliyorlardı.Çıldırıldım kaldım Sadrazam'a gittim.Tal'at Bey'e gittim ne yapıyorsunuz Alman kağıtlarının istikbaline kendi memleketimizin istikbalini ne için bağlıyorsunuz ve ne için bu memlekette kendi kağıtlarımızın yerine ecnebi kağıdını bir ecnebi müstemlekesi gibi tedavül ettirmek istiyorsunuz dedim.Alman sefirine gittim dedim ki siz ne yapıyorsunuz bu kartal resimli kağıtları Anadolu'nun saf ve Müslüman ahalisi

arasında dolaştırıp da bir kıyam mı yapmak istiyorsunuz bu teklifinizi geri alınız bundan vazgeçiniz ve geri aldırđım.Bu olmamış olsa idi hakim beyefendiler ya bizim evrak-ı nakdiyemiz yerine Alman evrak-ı nakdiyesi tedavül etse idi trilyonlar,ki ne trilyonlar katrilyonlar basıldığı zaman o kağıtların kıymeti bu memleketin yüz elli,iki yüz milyonluk serveti ne olacaktı bunu anlamak için çok düşünmeye hacet yoktur.Böyle harp esnasında elimden gelen küçük büyük hizmetleri ifa etmekle meşgul oldum ve hiç bir zaman beyefendiler,hiç bir zaman ilk fikrimi tebdil etmedim.Ne Çanakkale muzafferiyeti ne Kutül-amare, ne Lehistan istilası ne Sırbistan istilası ne Mazuri muvaffakiyeti,hiç bir muvaffakiyet gözümün önünde temas ediyormuş gibi olan o felaket gününü benim hatırımdan çıkarmadı.Ve bunu yalnız Türk ricaline değil kendilerinden para teseül etmeye gittiğim Alman ricaline de söylemekten çekinmedim.Kaç kereler İngiltere'nin dahil olduğu bu harbi sizin kazanmanıza imkan yoktur diye söyledim. Fikrimi her zaman ve her mekanda biperva müdafaa ettim. Talat Paşa Hükümeti'ne geldim. Bu da memleketin benden istediğı bir hizmet idi.Ne şeraitle geldiğimi Beşinci Şube'nin bütün tahkikatını okumuş olduklarını anladığım Müdde-i Umumi Bey görmüşlerdir ve geldiğim günden beri o şeraitle çalıştım. Bir taraftan da memleketin fazla evrak-ı nakdiye altında ezilmemesini kendime matmah ittihaz ettim.Eğer ben Hükümet'e gelmemiş olsa idim,Maliye Nezareti Harbiye Nezareti'nin bir şubesi haline gelmiş istiklal-i hürriyetini kaybetmişti.Eğer ben Hükümet'e gelmemiş olsa idim daha elli altmış milyon liralık fazla evrak-ı nakdiye basılmış olacaktı ve bugün hala bunun tesiri altında kalmış bulunacaktım. Hükümet'te bulunduğum zamanlar sulh felaketini düşündüm o sulhün nasıl bir sulh olacağına hiç tereddütüm yoktu.O felaket günü için hani bazı devletler Harb-i Umumi'den evvel harp hazinesi yaparlardı ben de Hükümet'te bulunduğum zaman o felaket günü için sulh hazinesi yapmaya başladım.Ve iki sene müddet zarfında hiç kimsenin,ne Sadrazam'ın ne Harbiye Nazırı'nın haberi olmaksızın yalnız ikisi de berhayat olan muamelat-ı nakdiye müdürüyle vezne müdirinin malumatı altında sulhün felaket günü için on beş milyon lira kasalar içinde gizli gizli Osmanlı Bankası'nın mahzenlerinde sakladım, Çünkü sulhün o felaketli günlerinde memleketin hiçbir taraftan bir imdat ve müzaheret görmeyeceğini biliyordum,işte Hükümet'te de bunları yapmakla meşgul oldum. Nihayet muntazır olan o felaket dakikası geldi.Ordular birer birer Bulgar inhilalini müteakiben her yeri müdafaa ettikleri serhadlerde bu vatanın en canlı en şanlı evlatlarından on binlercesini terk ettikten sonra gerisin geriye bütün o memleketleri düşman ayaklarına teslim ederek dönüyorlardı.İşte o günlerde artık ne Hükümet'in ne Fırka'nın devamı imkanı kalmamıştı. Talat Paşa istifasını verdi. Hükümet düştü. Yeni bir hükümet teşkiline teşebbüs edildi,bu yeni hükümetin teşkili kendisine deruhde ettirilen zat vazifesinde muvaffak olamadı.Onu müteakiben İzzet Paşa Kabinesi geldi.O kabinede isticvab-ı tahririyemde de arzetmiş olduğum üzere hiçbir mevki hırsıyla değil,hiçbir arzu ile değil Fethi Bey'in Abdurrahman Şeref Bey'in ibramıyla; ve İzzet Paşa'nın "Sen gelmezsen kabineyi teşkil etmeyeceğim" demesiyle geldim;orada mütareke'yi akdettik.Mütareke şerati içinde elbette fena olanlar vardır.Fakat onlar bugünkü gözle değil o günkü gözle,bugünkü ahval ve şeraitle değil o günkü ahval ve şeraitle mukayese etmek lazımdır.Zamanın tesiratını inkar etmek mümkün değildir.Bütün ordulardan bir an evvel mütareke yapınız diye telgraflar geldiğı ve bütün harbiye Nezareti erkanının mütareke lazımdır dedikleri Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan zat Meclis-i Vükela'da gelip bize söylüyordu bundan dolayı bütün arkadaşlarım bir an evvel mütarekenin yapılmasına kani idiler ve ondan dolayı o mütarekeyi yaptılar.Mütareke şartlarının fenalığından ziyade memlekete hükümet etmek üzere gelen fakat memlekette hükümeteşizliği cari kılan adamların hareketleridir.Onların hareketleri,onların ecnebilere adeta esir ve münkad olmalıdır ki mütareke ahkam-ı esasiyesinin de hakiki hükümlerini iptal ettirmiştir.Fakat mütarekenin şeratinin

orada bütün arkadaşlarımız geçende arz ettiğim gibi hiçbir taraftan bir itiraz olmaksızın ne ihtiyarlarında, ne levendlerinden, ne de Fethi Bey gibi en gençlerinden hi bir itiraz olmadan ittifak-ı ara ile kabul ettiler.

Bendenizin mütarekenin hangi şartlarına itiraz ettiğimi sormuştunuz. Tabii tahattur etmediğim için o tafsilatı arz edememiştim. Bugünde tahattur edemiyorum. O gün gelen telgrafları bendeniz tercüme ettim. Her birinin cevabını fıkra fıkra bendeniz tedkik ettikten sonra yazdım. Kelime be kelime. Fakat itirazlar neden ibaretti bunları izah etmeye muktedir değilim. Nihayet İzzet Paşa Kabinesi Padişah'ın Kanun-i Esasi'ye mugayir hareketi ve bugün dediğini ertesi gün nakz etmesi dolayısıyla terk-i mevkiye mecbur kaldım. Ondan sonraki hayatım siyasetle katiyen tevagil etmemek suretiyle geçti. Arkadaşlarımın bir çoğu tevkif edildi. Hariçte kalanlardan da zaman zaman gördüğüm daha o vakit henüz tevkif edilmemiş olan Fethi Bey'e münhasırdı diyebilirim. Nihayet Damad Ferid Kabinesi geldi. Onlar da vükelalıkta bulunmuş olanları tevkife başladı. Bundan vaktinden evvel haberdar olarak saklandım. Arz ettiğim gibi 175 gün saklı kaldım. Bana bu müddet zarfında bir şey yapmadığımdan yani Anadolu'ya geçmemek bir cürm-i manevi isnat ettiniz Anadolu'ya geçmediğimden dolayı bir cürüm değildir fakat niçin geçmediniz diye sordunuz ve niçin Anadolu'ya geçmek imkanı varken Avrupa'ya kaçtınız dediniz. Evvela o zamanlarda Anadolu'ya geçmiş hemen hiç kimse yok gibi idi. Siz Reis Beyefendi sergüzeşt-i hayatınızda memlekete ne gibi hizmetler, ne gibi büyüklükler, ne gibi muvaffakiyetler yapmış olursanız olunuz onu müsavi bir şey yapmış olmayacaksınız ki o da temiz vatanımıza ayak atmış olan düşmana ilk silah isyanı fırlattığınız gündür. Hiç bir kimsenin bu benim tanıdıklarımın ve sonradan Ankara'ya gelenlerden hiçbir kimsenin o zaman firar etmiş olduğu İstanbul'u terk ettiğini bilmiyorum. Mamafih daha bir delilim var: Geçen gün mahkemede söyleyemediğim bir şeyi artık işin bu safhasında -namusuma tevdi edilmiş bir sır olmakla beraber – söyleyeceğim bir akşam Temmuz nihayetlerinde veyahut Ağustos ibtidalarında idi. -Sivas Kongresi'nin ne tarihte inikad ettiğini siz daha iyi bileceksiniz- bir akşam küçük bir kağıdın üzerine yazılmış tanımadığım bir adam tarafından yazılmış iki satır aldım. Diyordu ki: "Yarın akşam kimler olduğunu görünce tanıyacağın iki zatla birlikte İstanbul murahhası olarak Sivas Kongresi'ne gider misiniz?" Gece bu kağıdı bana yazan adamı buldurmak imkanı yoktu sabahleyin arattım bulduramadım. O zaman düşündüm.

Fevziye Mektebi müdiresi Nakiye Hanım'ı çağırdım ve bu işlerle iştigal ettiğini gazetelerde gördüğüm Adnan Bey'e ve haremine gönderdim ben böyle bir kağıt aldım beni davet edenler kimdir, buna bir hak ve salahiyetleri var mıdır, gideyim mi? Diye sordum. Dört beş saat sonra yine küçük bir kağıt üzerine yazılmış cevap aldım. Bunlar dosyalarımın mahfuzdur. Diyorlar ki: Bu işlerle iştigal eden mehafil-i aliye senin gitmeni münasip görmüyorlar. Bunun üzerine gitmedim, daha birkaç gün orada kaldım, sonra zuhur eden ilk fırsatta sadık ve vefakar bir dostumun ihzar ettiği vesaitle Avrupa'ya gittim. Ve gittiğim ikinci günü İstanbul'da saklandığım evi bastılar. Eğer gitmemiş olsa idim ya Malta'ya gönderilecektim. -Her halde zevkli bir şey değildi. -Yahut o zaman Damad Ferid divan-ı harbi tarafından ben Cavid memlekette harp ilan ettiğim için, bulunmadığım bir hükümette tehcir muamelesi yaptığım için on beş sene kürek cezasına mahkum edilmiş olacaktım. Bu iki sebepten La Fontaine'nin kurtla kuzu hikayesi gibi "Si toi si ton frere " Sen yapmamış isen kardeşin yapmıştır. Haydi sen de cezaya mahkumsun diyeceklerdi. Eğer tutulmuş olsaydım Damad Ferid'in zindanına gidecektim. İşte bunun için kaçtım. Avrupa'da üç sene hayat geçirdim. Ben bu üç senelik hayatımda faaliyet-i siyasiye ile ne yakından ne uzaktan alakadar olmadım. İslam Şurular Cemiyeti yapılmış, İhtilaller Cemiyeti tertip edilmiş İttihad ve Terakki Kongresi yapılmış bunların hiç birine hiçbir suretle iştirak etmedim. Müzaheret etmedim niçin diye

sordunuz Reis Beyefendi kendimiz daha girdaptan kurtulmamışken kendimizden binlerce kilometre uzaktaki memleketleri hangi vasıta ve hangi kuvvetle kurtaracaktık.Onun için bunları bir hayal addediyordum.Ve hayallerin arkasından gitmiyordum yine Avrupa’da bulunduğum müddet zarfında bir ecnebi ile temas etmedim. Lakayd mı kaldınız diye sordunuz hayır lakayd kalmadım.Fakat ecnebileri ben çok iyi bilirim.Bu memlekette bir düzine adam varsa birisi benim.Avrupa böyle zamanlarda olursa yalnız bir şeyden anlarlar.O da: Sulh.Silahınız varsa kuvvetiniz varsa galip ve muzaffersiniz yoksa muti ve münkad bir esir olmaya mahkumsunuz.Bunu bildiğim için konuşmadım sonra böyle buhranlı zamanlarda etrafı koklayan bir takım kurtlar zuhur ettiğini bildiğim için konuşmadım bir ecnebi gelecek size müracaat edecek ona aldanacaksınız ve zannedeceksiniz ki elinde bir kuvveti var,o adam size Klemenso sağ cebimde,Loyd George sol cebimde,Byron da yeleğimin cebinde diyecek böyle adamları ben çok gördüm halbuki oraya gidecek sizin cebinde olduğunu söyleyecek para ve mevki kopararak kendi işini çevirmeye çalışacak,işte onun için kimse ile temas etmedim.Böyle zamanlarda ve öyle muhitlerde bu gibi adamların rolü olduğunu bildiğim için temas etmedim.Avrupa’da hayatım bu suretle geçti. Nihayet bir gün Duyun-ı Umumiye’ye intihap edildim. Kendi haberim olmaksızın ve talip olmadığım halde intihap edildim. Bütün dostlarıma tanıdıklarına evvelce yaptığım gibi Cahid Bey’i tavsiye ettim fakat onun intihabına bir mani-i kavi çıktı.Bunun üzerine bendenizi intihap ettiler ailemle birlikte İstanbul’a geldim.338 senesi Temmuz’unun ikinci gününden itibaren Birinci Lozan Kongresi’nin hitamına kadar her ne suretle olursa olsun siyasetle istigal etmedim.Yalnız şunu unutmadan söyleyeyim ki,memlekette gelişim Duyun-ı Umumiye’ye intihap edilmiş olduğum için değildir memlekete gelişim bana bu imkanın verilmiş olmasından dolayıdır.Memlekete geldiğim vakit henüz düşman çizmeleri memleketimin kadirimlerini çığnıyorlardı istihlas-ı tam olmamıştı.Fakat onun ilk müjdeleri,ilk işaretleri ufuklarda görülmemiş olsa idi o çizmelerin beni ayakları altında ezeceklerini anlamayacak kadar ne safdil ne de ahmaktım.İşte bu sayede memleketime geldim.On ay vazifede çalıştım.Konferansın hitamına kadar Şubat,Mart’a kadar hiçbir siyasetle istigal etmedim.Birinci Lozan Konferansı’ndan sonra idi ki:İlk defa olarak mahud ictimaa vuku buldu.

Reis – Biraz istirahat ediniz beş dakika celseyi tatil ediyorum.

İKİNCİ CELSE

-Müdafaaınıza devam ediniz.

Cavid Bey-Birinci Lozan Konferansı’ndan sonra idi ki Kemal Bey bizim evde mahud içtimaa vücade getirdi. Bu ictimaa bir çok kimseleri mektupla ve geçen gün buyurduğunuz gibi telgrafla davet etti. Bu davetlerin hiç birini bendeniz yapmadım. Gerek İstanbul’da gerek hariçte bulunan kimselerin daveti hep kendi tarafından yapıldı. Bendeniz evini irae etmiş bir adam vaziyetinde idim hatta zat-ı alinize esna-yı muhakememde Halil Bey’in ve Mithad Şükrü Bey’in Kemal Bey tarafından davet edilmiş olduklarını ve gelmediklerini söyledim. Ziya Gökalp’in bile davet edildiğinden haberdar değildim. Geçen gün zat-ı alinizden öğrendim bu ictimaa nasıl bir sebeple vücade getirdiğini söylüyorsunuz. Bize söylenen şeyi zat-ı alilerine arzettim. Bütün arkadaşların ayrı ayrı ifadelerini aldınız. Onlarda aynı şeyi söylemektedirler sebep bundan ibaret idi böyle bir sebep için toplanan ictimaa evimi irae etmekliğim niçin gayr-ı tabii görülüyor. Müdde-i Umumi Bey’i ictimaa’nın bizim evimizde olması noktasında ısrar ederler gibi gördüm bizim evde olduğu gibi başka bir evde de olabilirdi .Bizim evde olması çabuk bitmesi içindi ve kolaylıkla yemek falan yenebileceği içindi. Yoksa hafı olması için değildi Reis Beyefendi bizim

evde olmakla Unkapan'da olmak arasında hiçbir fark yoktur. Evimizin solunda polis karakolu on adım sağında polis noktası vardı. Evimize girip çıkanların polisçe görülmemesine imkan yoktur. Hafi bir ictimâ her halde bizim evde akdedilmez ve edilemez arz ettiğim gibi ictimâ sabah,öğle ve akşam devam etti. Gece devam ettiğini söyleyen de varmış. Olabilir bendeniz sizi temin ederim ki hala gece ictimâını tahattur etmiyorum belki devam etmiştir. Hatta daha ileri giderek ertesi sabah da devam etmiştir derim ve yine tekrar ediyorum ki intihabat meselesi mevzu-i bahs olduktan sonra şu mahud vesika herkesin haberiyle gündüzün gece ictimâında dört beş arkadaşın hafi surette yaptığı bir şey değil gündüzün yapılmıştır başka türlü olmasına nasıl imkan tasavvur edebilirsiniz! Sabahleyin iki saat öğleden sonra üç dört saat velhasıl altı,yedi saat toplanılır da yalnız bir intihabat meselesi mi müzakere edilir. Bütün bunların hafızalarını kendilerini aldatıyor bu mesele umumiyetle ve herkes hazır olduğu halde orada müzakere edilmiş ve orada yapılmıştır.100 kişiden 98 kişi hayır dese hafızamın bu noktadaki isabetine tamamen kaniim ve 98 kişiye karşı bunu müdafaa ederim. Yalnız olabilir ki orada biri ikisi gitmiştir. Buna bir diyeceğim yoktur bu vesika İttihad ve Terakki programı mahiyetinde denilen ve hakikatte bir intihabat (platformu) derecesinde olmayan bu vesika bir fırka programı olsa idi böyle sekiz dokuz maddeden ibaret olmazdı bu vesikayı bendeniz o günden sonra size yine tekrar ediyorum ki hiçbir vesile ile görmedim. Zihnimde hiçbir hücrede bu vesikanın yeri kalmadı ve bana Nazım Bey'in dosyasından çıkarıp gösterdiğiniz güne kadar böyle bir vesika yapıldığı katıyen hatır ve hayalimde de değildi. En esaslı ısrarla söylüyorum. Bu programa veyahut bu vesikaya dair hayatımda ne bir kimseye bir kelime söyledim ve ne bu gibi propaganda mahiyetinde kullandım. Ve ne de kimseye bahsettim. Bunu belki mantıksız bir söz gibi telakki edebilirsiniz fakat bir hakikattir. Bu kağıt üzerine bence yapılmış hiçbir muamele yoktur ve bu kağıdın üzerine bir muamele yapıldığının katıyen farkında olmamışımdır. Müdde-i Umumi Beyefendi bu işte fazla ısrar ve telaş ettiğimi söylüyorlar.Hayır.Fazla ısrar ve telaş göstermedim.Fakat bütün o tafsilat ve teferruatı ve müzakerenin nasıl başladığını ve nasıl bir çığır aldığını dört sene sonra tahattur etmek imkanı olmadığı için yalan veya yanlış bir şey söylemekten ihtirazdan dolayı fazla bir şey söylemedim .Rica ederim bugün bu meselede aldanmayan yegane hafız benim ve hayret ettiğim Cahid Bey'in hafızasıdır çünkü kendisi pek hafızasız olmakla müstehir değildir diğerleri ya tahattur etmiyorlar yahut korkuttukları için söylemiyorlar veya her ne maksatla ise böyle diyorlar. Hakikat,hakikat-hakikiye benim söylediğim merkezdedir. Bu programdan başka hakkımda medar-i ilham olarak kullanılan şeylerin ve Müdde-i Umumi Beyefendi'nin iddianamesine koyduğu şeyin birisi de Kemal Bey'in muhalefet ve politika yapmak istemediği halde muhalefete Şükrü ve Cahid beylerle birlikte bendenizin onu teşvik etmecliğim hususudur. Böyle bir şeye nasıl inanılabilir ve nasıl tasavvur etmek mümkündür bunu Ali İhsan Bey söylemiş Ali İhsan bana ne fikirler söylemiş ben onun farkında değilim Müdde-i Umumi Beyefendi buyuruyor ki "Talat Paşa, Enver Paşa Cemal Paşa gibi fırka liderlerinin hemen memleketi terk eylemeleri hususunda İaşe nazırı Kara Kemal Bey'in vaki ısrarı üzerine Enver Paşa'nın bir Alman torpidosuyla firar ettiği ve Kara Kemal'in maksat ve gaye-i esasiyesi kendisinin şimdilik başka bir nam altında çalıştıktan sonra ahval ve vaziyet müsait olduğu takdirde ortaya çıkmak.."

[Maznun iddianameden buraya ait kısmı kıraat eyledi.]

İşte kongre kararı ile infisah eden İttihad ve Terakki'yi ihya etmek için Kemal Bey ilk işe buradan başlamıştır. Reis Beyefendi! Bu hadiselerin hiç birinde benim alakam yoktur. ne Tal'at Paşa'nın kararından ne Kara Kemal'in kendisini Moda sahillerinde teşyi ettiğinde ve ne de

Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünde zerre kadar alakadar değilim, hatta Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünü alkışlamış değil buna taaccüp etmişimdir. Manasız (Absürd) bir şey bulmuştumdur. İttihad ve Terakki'yi vekayi infisah ettirmiş, İttihad ve Terakki harbi yapanlar ve harbi zafer günlerinde alkışlamaktan elleri nasırlanan ve sonra felaket günlerinde kendilerini kurtarmak için kaçamak arayanların yaptıkları bir fırka değildir. İttihad ve Terakki'yi infisah ettiren şey takip edilen siyasetin iflasıdır. O iflas ile İttihad ve Terakki Fırkası bir hükm-i fiil ile infisah etmiştir. Teceddüd Fırkası bir kaçamaktan ve bir takım mesullerin, mebusların kendilerini mesuliyetten kurtarmak için yapmış oldukları bir şeydir. Bunda da ne alakam vardır ne de re'yim munzam olmuştur ve ne de dahil olmuşumdur.

[İddianamelerden Kara Kemal'in şirketlerin başına geçmekteki gayesine ait bendini okudu.]

Demek ki Kemal Bey bir gün tekrar mevki-i iktidara gelmeyi veya arkadaşlarını mevki-i iktidara getirmeyi Tal'at Paşa'ların firar ettikleri günden beri kurmuş ve Milli Mücadele zafer-i kati ile tetevvüc etmezden evvel bendenizin İstanbul'a muvasalatımdan 5-6 ay mukaddem oraya gelmiş ve bu işlere tekrar başlamıştır. Bunların hiç birinden bendenizin alaka ve irtibatım yoktur. Bu fena fikir ve ruh ile hareket etmişse o halde kendisinin muhalefete geçmek için veyahud siyaset yapması için bir müşevvike ve bir mahreke ihtiyacı olduğu nasıl teslim edilebilir veya böyle bir şey nasıl iddia olunabilir Reis Beyefendi! Hiç bir zaman bendeniz Kemal Bey'i siyaset yapmak için ve muhalefete geçmek için ve katiyen teşvik etmedim. Bendeniz kendisine hiçbir zaman böyle bir şeyden bahsetmediğim gibi Cahid Bey'in de bahsetmiş olmasına ihtimal veremem.

Müdde-i Umumi-Reis Beyefendi Cahid Bey yoktur Şükrü ve Cahid beylerdir.

Cavid Bey-Efendim iddianamemde Cahid Bey de vardır.

[Cahid bey hakkındaki fıkrayı okudu.]

Müdde-i Umumi-Son fıkra da o kaldırılmıştır.

-Daha iyi! Bundan dolayı Ali İhsan Bey'in ne maksatla ve kimden işitmiş olarak böyle bir sözü söylediğini anlayamıyorum böyle bir söz ve böyle bir teşvik benim tarafımdan Kara Kemal Bey'e katiyen vaki olmamıştır. En nihayet benim kudretim nedir ki Kemal Bey'i teşvik ve iğfal edebileyim asıl para kuvveti, şirketler, kuvveti ,adamlar kuvveti Kemal Bey'in kendi elindedir. İttihad ve Terakki'nin enkaz ve bekayası denilen adamların hiç birisi benim elimde değildirler bunların kaffesi Kemal Bey'in adamlarıdır benimle beraber ve benim arkamdan yürüyebilecek üç beş mütefekkir ya vardır ya yoktur bunların hiç birisi benim fikrimle gidecek yürüyecek adamlar değildi. Binaenaleyh Kemal Bey'in hiçbir itibarla ne adam ne vasita-i nakdiye ne teşvik ne tahrik ve ne de igvaya ihtiyacı yoktur. Bunlar için arz-ı iftikar etmez ve ihtiyacı da yoktur.

Sonra efendim üçüncü bir itham olmak üzere yine Terakkiperverler meselesi vardır. Terakkiperverler meselesi hakkında Ali İhsan Bey'in söylediğini sabit ve müstakar olmayan bir hafızanın ve sabit ve müstekar olmadığını beş dakika zarfında dört, beş şekilde ifade eden seyyal ve mütemevviç bir hafızanın sözleri olmak üzere kabul etmek zaruretindeyim ve yine tekraren arz ederim ki Ali İhsan Bey'in bu husustaki sözleri seyyal ve mütemevviç bir hafızanın sözleridir. Bunu huzur-ı alinizde dört, beş misal ile ifade etmiştim ve bizzat mesmuunuz olmuştur. İşte Reis Beyefendi böyle bir hafızaya katiyen itimat edilemez ve edilmemelidir. Her şeyi karmakarışık ediyor bir defa dokuz maddelik programın Terakkiperver Fırkası'ndan muahhar olduğunu söylüyor bunun ne kadar (Absürd) olduğu muhakkaktır. Ali İhsan Bey dokuz maddelik programın benimle Memduh Şevket Bey arasında ve Mesadet Hanı'nda müzakere edildiğini ifade ediyor bu ne kadar manasız bir şey olduğu meydandadır çünkü dokuz maddelik

program yapıldığı vakit Memduh Şevket Bey'in nerede olduğunu siz benden daha iyi bilirsiniz. Kendisi Baku'da mı, Batum'da mı, bilmem nerede idi.

Sonra bizim evdeki ictimaları da karmakarışık ediyor. Bizim evde yalnız bir ictima olmuştur ve bu ictima da söylediğim malum insanlarla kendisi de bulunmuştur. Ondan başka hiç bir ictima bizim evde vaki olmamıştır. Ve olmasına da imkan yoktur. Reis Beyefendi Ali İhsan Bey bu ictimalar Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden bir ay evvel vaki olmuştur dediler bir defa Eylül nihayetlerine kadar biz Ada'da idik İstanbul'daki evimizde ictima yapılması nasıl mümkün olabilirdi İstanbul'a indikten sonraki Teşrin-i evvel günlerinde benim evim misafir bilhassa ictima kabul edebilecek bir halde değil idi. Çünkü refikam rahatsız idi ve Teşrin-i evvel içinde vaz-ı haml etmişti. O günlerde refikamın gelip de aşağıda misafirlerle beraber sofrada oturabilmesine imkan yoktur. İşte Reis Beyefendi Ali İhsan Bey'in söylediği bütün şeyler bir ictimaya matuftur. Ali İhsan Bey galat hissiyle, galat fikir ve muhakemesiyle karıştırmış hatta Kemal Bey'in de gayet mantıksız olarak nasıl olur da size bu meselelerden bahsetmez buyurmuştur. Eylül nihayetine kadar Ada'da olduğum günlerde İstanbul'a geldiğim zamanlar da yirmi, yirmi beş gün Meclis açılıp da Fırka teşekkül ettiği güne kadar hiç kimseyi görececek bir halde değildim. Daima karımla meşguldüm. Bundan dolayıdır ki bana bahsetmemiştir. ve Fırka'nın teşekkülünden sonra dahi bu Fırka'nın programının kendisine muvafık olmadığını Temsil-i Mesleki yapıldığını ve A'yan yapılmadığını ve daha bir çok şeyleri söylemiş Rauf ve Adnan beyler de Kemal Bey'in hiçbir suretle kendilerine muavenet ve müzaheret etmediklerinden şikayet etmişlerdir.

Sonra yine Müdde-i Umumi Beyefendi esbah-ı ithamiye olarak ve en mühim meseleye temas etmek üzere pek kısa zamanlarda Şükrü ve Canbolat ve Kemal beylerin benim evime geldiklerini söylüyor: Hayır Müdde-i Umumi Beyefendi yakın zamanlarda değil ,pek yakın zaman diye buyurduğunuz şey bundan tamam yirmi yedi ay evvel vaki olmuş bir şeydir yani 340 senesi Haziran veya Temmuz'unda vuku bulmuş bir ziyarettir. Ondan sonra ne 340 ne de 341 ve ne de 342 senesinde ne Şükrü ve ne de Kemal Bey bizim evde ne bir ziyaret ne bir ziyafet için gelmemişlerdir yegane vaki olan şey arz ettiğim geliştire. Ve bu da Müdde-i Umumi Bey'in buyurdıkları gibi pek yakın bir zamanda değil yirmi yedi aylık bir hadise mahsulüdür.

Sonra Reis Beyefendi esna-yı muhakemede Ali İhsan Bey'in Şükrü ve Cavid beylerin Kemal Bey'in siyasete teşvikleri diye ifade geçmiştir. Yani güya Kemal Bey'i siyasete ben ve Şükrü Bey teşvik etmişiz bu ifade okunduktan sonra diğer bir ifade daha okundu ki bu da Sarı Efe Edib'in ifadesidir buyurduğunuz bu ifadeyi bendeniz başka suretle telakki ettim.

Müdde-i Umumi Bey'in iddianamelerini okuyunca hayret ettim. Terakkiperver Fırka'dan bahsedilirken Kemal Bey ve Cavid Bey muavenet etmişlerdir diye söylüyorlar demiştim.

Ve yalnız bunu söylemekle iktifa etmiştim anlamamış meğer ki teşkilat-ı hafiye muavenetten bahsediliyormuş öyle mi Beyefendi.

Reis-Evet.

-Reis Beyefendi bendeniz öyle anlamamıştım eğer öyle olduğunu bilse idim kalbimden kopan daha şiddetli bir nida-yı isyanla müdafaa ederdim. Şimdi asıl meseleye geliyorum. Reis Beyefendi teşkilat-ı hafiye meselesi ta İttihad ve Terakki programı yapıldığı günden beri mevcut olduğunu farz ettiğiniz teşkilatı hafiye meselesi; ve o teşkilat-ı hafiyece verilen su-i kasd kararından bendenizin katiyen ve katibeten malumatım yoktur. Tabii menfiyi ispat etmek kudretini Cenab-ı Hak insanlara vermemiştir. Bir insanın bir şey yaptığını ispat etmek lazım gelir. Ben bir şey yapmadığımı nasıl ispat edebilirim. Reis Beyefendi ben bütün hayatımda yani

324 senesinden bu güne kadar cereyan eden hayatımda hiç bir zaman hiç bir kimseye karşı hatta en müthiş düşmanlarıma ,hayatıma ve mukaddesatıma, şerefime, namusuma, tecavüz edenlere bile şiddet istimal etmedim ve edilmesine de hiç bir zaman razı olmamış taraftar olmamış bir adamım benim hayatımda şiddet mevcut değildir .Ben dünyanın haricen ve dahilen en sulh ve selamet taraftarı olan bir adamıyım hiç bir hareketimde hiç bir konuşmamda ,hiçbir yazımda şiddet yoktur. Ve şiddete delalet edecek hiçbir şey bulamazsınız. İşte ittihat ve terakkinin hiçbir şiddetli hareketinde benim sun'um yoktur. Hatta -şiddetli hareketler vatan mücadelesine mahsus olduğu zamanlarda bile- Bab-ı Ali hadisesinde keza hülasa ben hiç bir şeyde mevcut değildim ve tanıdığım binlerce hiçbir adam içerisinde hiçbir kimse benim için böyle yanlış bir tezkiye veremez ve hiç kimse yoktur ki benim böyle işlere girebileceğimi kabul etsin. Talat Paşa merhum benim büyük dostumdur. Doktor Nazım Bey dostumdur. Enver Paşa'da dostum idi. Fakat bunlar Avrupa'da muhtelif faaliyeti siyasiyelere iştirak ettikleri halde ben yanı başlarında bulunduğum halde iştirak etmedim. Dostluk başka bu iş yine başkadır herkes kendi fikrinin kendi mevcudiyetinin kendi benliğinin muakkibidir, başkasının muakkibi değildir. Maznuna yemin düşmez, onu da biliyorum. Fakat size bütün mukaddesatım namına yemin ederim ki bana bu teşebbüslerden bahsetmemiştir ve tekrar olarak benim için en mübeccel karım ve çocuğumun başları için elimi koyarak yemin ediyorum ki Kemal Bey bana bu teşebbüslerinden hiçbir zaman bahsetmemiştir ve hiçbir aman cürme münhi olan teşkilatı hafiyeye dair bir şey söylememiştir ve hiçbir zaman bu cürmün yapılacağı bana ihsas ve ifşa etmemiştir. Reis Beyefendi sizin vicdanlarınızdan hiç şüphe etmem ki efkarı ammenin yapılmış olduğu(okunamadı) ve semavi maddeden mensuc vicdanlara maliksiniz ve bu vicdanlarınızla öyle bir kanlı serserinin söylediği sözlerle beni itham edemezsiniz. Çünkü hiçbir şeyden haberdar değilim masumum bigünahım bana yazıktır ve günahıdır. Hem niçin yapacağım Reis Beyefendi siz kendinizde kabul ettiniz ki ben daha ilk gününden hayatı siyasiyeye girmek istemedim, mebus olmak istemedim. Hem mebus olupta ne yapacağım benim ayda bin lira temin eden bir memuriyetim vardır. Bu Tunus geldiği yahut Hristiyan valiliği gibi herkesin gıpta ve hasedi onun üstündedir. Şimdi bunu bırakıpda maliye nazırı olmak için mi bunları yapacağım. İnsaf ediniz, hakim efendiler. Hayatımın otuzuncu baharından itibaren altı kere bu zayıf omuzlarımda taşıdığım ve her defasında ne azaplar ve ıztıraplar çektiğimi ben ve benimle beraber çalışan arkadaşlarımla bildiği bir maliye nazırı olmak için mi bunları yapacağım. İnsaf buyurunuz Reis Efendi. Eğer bunu yapacak insan isem hakikaten mücrimim fakat mesul değilim. Öyle bir adam mesul olamaz o vakit benim cürmüm o vakit benim yerim sizin mahkemesi adaletinizden evvel doktor Şako'nun en müstesna tilmizlerinden birin müşahedehanesi olmak lazım gelir. Çünkü makinesinde bozukluk var demektir. O vakit henüz keşfedilmemiş anat ve serair-i ruhiye için kuvvetli bir mevzu teşkil etmiş olurum. Size hayatımı teşrih ettim. Hiçbir vakit mevki arkasından şan ve şeref arkasından koşmadım. Hiçbir ihtiras ile vicdanım kirlenmedi. Bundan dolyai Reis beyefendi böyle bir şeyin benden südur edeceğine ihtimal veremezsiniz. Hayatımın her safhası buna şahittir. Yirmi senelik hayatı siyasiyemde benim yakından uzaktan ellerime temas etmiş hiçbir kan lekesi mevcut değildir.

Reis beyefendi benimde beklide herkes gibi kabahatlerim vardır, kusurlarım olabilir. Hareketlerimde noksanlar yapılmış olabilir, fakat böyle hadiselerle teşebbüs etmek bunlara iştirak etmek benim mevcudiyetimin katiyen ve katibeten kabul edemeyeceği bir şeydir. Artık vicdanlar sizindir. Buyurduğunuz gibi bu mahkemede delildir. Ziyade kanaat-i vicdaniye lazımdır. Bütün kuvvetimi hayatımı bütün üryanlığıyla bütün çıplaklığıyla teşrih etmeğe hasr ve tahsis ettim inanmış iseniz pek ala inanmamış iseniz mukadderatıma tabi olurum. İşte kendimi müdafaanın mebbeinden müntehasına kadar söyleyeceğim bunlardan ibarettir. Şimdi artık

yanınızdan ayrılacağım. Ve son sözlerimi söyleyeceğim. Sizler birkaç dakika sonra bizi terk edeceksiniz içeriye harim-i müzakerenize maddi ve manevi bütün bunlardan tecrit ettikten sonra muazzam ve muhteşem sakaflarının altına girilecek olan edyan-ı kadime mabetlerinden daha mukaddes olmak lazım gelen harim-i müzakerenize gireceksiniz orada Allah'ın insanlara telkin-i din etmek için gönderdiği peygamberlerin vazifesinden sonra insanların insanlara verdiği en ulvi en semavi bir vazife olan vazife-i kazaiyenizin son safhasını son ve mühim safhasını Allaha mahsus olan bir şey hep cinslerinizin mukadderatı üstünde fermanferma olmaktan ibaret olan vazifenizi ifa edeceksiniz. Bütün beşeri hislerinizi bütün nefsanî ihtiraslarınızı şayet varsa şu kapının eşiğinde bırakacaksınız orada sizler yalnız Allahınızdan, yalnız vicdanınızdan ve kitabı mukaddesiniz olan kanununuzla karşı karşıya kalacaksınız. Adaletin adalet-i ezeliyenin vakur ve nazan siması birer yıldız gibi parlayan gözlerinden size hak ve hakikat şelâlerini uzatacaktır. Elli altmış sene evvel büyük bir şairin saltanat hakimini için söylediği:

“Layık mıdır insan olana vakti kazada

Hak zahir iken batıl ile hükm-i kaza”

Sözleri yüksek ve muhterem cumhuriyet hakimleri için söylenemeyeceğini göstereceksiniz. İşte bu ümit ile mukadderatımı ellerinize tevdi ediyorum. Hakkıma mağrur vicdanlarınızdan emin olarak hükm-i adaletinizi bekliyorum.

(müddei umumiye hitaben)-Bir mütalaanız var mı efendim?

Müddei umumi –Efendim İttihat ve Terakki cemiyetinin şahsiyeti maneviyesi hakkında tenkidatta bulunduğunuzu söylediler. İddianame dikkatle okunacak olursa İttihat ve Terakki cemiyet-i mefshuhasını şahsiyet-i maneviyesinin esas itibarıyla vatanperver bir teşkilat olduğunu söylemiştim. Tarihi bir hakikat olmak üzere burasının zapta geçmesini isterim. Başka söyleyeceğim yoktur. -Pekala buyurun efendim. ¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰⁵Hakimiyeti Milliye, S.1889. 10 Teşrinievvel 1926 ; S.İlkan ve F.İlkan (2005).Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar. İstanbul:Simurg yayınları.,s.715-722

EK- 6 : Ankara’da İddianame

Muhterem İstiklal Mahkememiz su-i kasd ve taklib-i hükümet
maznunlarının muhakemesine başladı.¹⁴⁰⁶

Öteden beri en ince nikat ve teferruatına kadar tasavvur ve tasmin edilerek ve bu hususta Ankara ve Bursa’da bazı tecrübeler yapıldıktan sonra, nihayet Reis-i Cumhuriyetlerinin İzmir seyahatleri esnasında tatbik edilmeye karar verilen su-i kasd meselesinin Ziya Hurşidve hempoası tarafından müşarünileyh Hazretleri’ne herhangi bir kin ve garazın tevliid ettiğı ağraz-ı nefsanıyeden ziyade, merkurıların taklib-i hükümet gaye-i menfuresıyile teşekkül etmiş bir cemiyet-i hafiye-i mahsusıa tarafından tahrik ve teşvik edildikleri, bu kanlı cemiyette Terakkiperver Fırka’ya mensup olup mücrimiyetleri tahakkuk eden birçok eşhasın maada mukaddema memleketin mukadderatını ölüm ve harabıyete sevk eden mefsuh İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesasından bazılarının da alakadar bulunduğı ve ancak maznun sıfatıyile taht-ı tevkife alınmış olan bu eşhasın vazıyeti cürmiyelerinin su-i kasd meselesıyile irtibat ve alakaları görölmekle beraber daha vasi ve şamil faaliyet-i siyasiyede bulundukları mahsus olmuş olduğundan, başlı başına bir mevzu teşkil eden bu davanın ayrıca rüyed ve intac edilmesi hakkında makam-ı acızının var olan talebi heyet-i celilerince muvafık-ı hal ve maslahat görölerek dokuzuncu mahkemenin ikinci celsesinde 6 Temmuz 1926 kararı ile işbu davanın davayı esasiden tefrikiyile Ankara’da hal ve intacı karargir olmuştu.

Bilcümle evrak-ı davanın serapa tetkikinden ve bu babda cereyan eden tahkikattan istihsal kılınan neticeye nazaran işbu cemiyet-i hafiyenin reisi ve banisi bulunan Kara Kemal’in bidayetden beri ifa ettiğı rol ile cemiyet-i hafiyenin mahiyetini tamamıyile tenvire medar olmak üzere ne suretle teazi ve teşekkül ve ne gibi safahat ve eşkale inkılap ettiğini maznunların ifadesine ve elde edilen delaile nazaran bervech-i ati arz eylerim.

Mülga Kanun-ı Esası’nin gösterdiği şekil ve usul hilafında ve tamamen keyfi bir karar ile Türk Milleti’ni Cihan Harbi’nin alevleri içine atanlar milletin gösterdiği harikulade esatiri kahramanlıklara rağmen maalesef talih-i harbin bütün dehşet ve fecaatıyile aleyhimizde inkişaf ettiğini artık anlamaya başlamışlardı.

Talat Paşa’nın ısrar ve ibramıyile nihayet iktidar mevkiinden çekilen Kabine’nin sukutu, Cavid Bey’in ifadat-ı mazbatasında pek güzel itiraf ettiğı vechile başka ve müstesna bir mahiyeti haizdi. Kabine ile birlikte merkez-i umumi ve nihayet İttihad ve Terakki de son yaptığı kongre ile infisah etmekte idi.

O zaman merkez-i umumide aza sıfatıyile bulunup da bu dava münasebetıyile taht’ı tevkife alınmış olan zevatın aletderecat ifadelerine göre Kabine’nin sukutunu takip eden günlerdeki merkez-i umumi ictimasında Tal’at Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi fırka liderlerinin hemen memleketi terk eylemeleri hususunda en ziyade İstanbul katib-i mesulü ve sabık İaşe nazırı Kara Kemal Bey’in ısrarı üzerine bunlar Enver Paşa’nın tedarik eylediğı ve Almanlar emrinde bulunan torpido ile firar etmişlerdir.

Kara Kemal Bey’in maksat ve gaye-i esasiyesi kendisinin başka bir nam altında çalıştıktan ahval ve vaziyetin inkişafından sonra harp mesuliyeti ile alakadar bulunan liderleri

¹⁴⁰⁶ Hakimiyeti Miliye, S.1821, 3 Ağustos 1926;

S. Ilıkan ve F. Ilıkan (2005) .Ankara istiklal mahkemesi resmi zabıtları. İstanbul: Simurg yayınları, s. 3-8;

Kocahanoğlu, O. Selim. (2003). Atatürk’e Kurulan Pusu. İstanbul. Temel yayınları, s. 378-383

E.Ş. Erdinç. (2018). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları. C.III. Ankara: İşbankası yayınları, s. (3-10)

tekrar mevki-i iktidara getirebilmek endişesinden ibaretti. İşte kongre kararıyla infisah eden Fırka'yı ihya etmek için Kara Kemal Bey'in ilk teşebbüsü buradan başlamış ve tabancayı dimağına tevcih ettiği dakikaya kadar gayesine vasil olmak için menfi ve karanlık yollardan giderek bir an amalden feragat etmemiştir.

Rus torpidosu ile Karadeniz'in korkunç emvahi arasında meçhul ufuklara doğru giden liderler en ziyade mütesanid bulunmaları icap eden bir an ve zamanda dahi maalesef işbu tesanüdü muhafaza edemeyerek Enver Paşa Kırım şib-i ceziresine, ve diğerleri de Sivastopol'a çıkmışlardır. Enver Paşa Kafkas istikametine, diğerleri de Berlin'e gitmişlerdi.

Esasen memlekette çıkmak istemeyen ve nihayete kadar harbin idamesinde musır kalan Enver Paşa Azerbaycan ve Kafkasya ahalisine terhis edilmiş ordudan teşkil edeceği bir kolla Kars havalisinde teşkil edeceği bir hükümet-i muvakkatenin riyasetinde bulunmak istiyordu.

Enver Paşa bu emniye altında sağa ve sola çarpmış ve fakat usul ve vaziyatın ve bilhassa talihin kendisine makus hükmi ümidini kırarak Moskova'ya doğru tebdil ve tevcih-i istikamet eylemişti.

Evrak-ı tahkikiyede mevcut ifadat-ı mufasssaladan müsteban buyurulacağı vechile bir müddet Moskova ve Berlin'de hayli maceralar geçirdikten ve Şark-İslam milletlerinin de iştirak ettikleri Üçüncü Enternasyonal'de isbat-ı vücut dolaşan amali tahakkuk ettirebilmek için ruhunda her zamankinden ziyade derin bir iştiaf uyanmıştı. Memlekette emperyalist milletlere ve ecnebi boyunduruğuna zelilane mutavaat gösteren sultanlar hükümetine Türk Milleti Gazi Paşa'nın riyasetinde ilan-ı ihtilal eylediği halde her nasılsa Enver Paşa ve rüfekası Baku'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı namıyla bir fırka tesisini ve badehu Moskova'da bulunduğu zaman Halk Şuralar Fırkası namıyla bir fırka teşkil etmiş ve bunu İttihad ve Terakki Fırkası'na kalbeylemek istemiştir.

Batum'da dört kişinin yaptığı bir müşavereye muazzam bir kongre süsü vererek mukarretanın propagandasını Anadolu'ya kadar teşmil etmek üzere hususi adamla İstiklal muhabiri olan Ankara'ya kadar tevsî eylemiş oldukları indeltahkik anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun bu esnadaki manzarası, Papulas taarruzu ile ordumuzun Altıntaş, Eskişehir ve Afyon hattını terk ettiği ve Türk Milleti'nin talih ve mukadderatına çizeceği en hayati bir mücadeleye hazırlandığı heyecanlı günlere tesadüf eder. Türk Milleti'nin en hayati bir mücadele ile meşgul bulunduğu bir zamanda büyük bir ihtiras ve sırf mevki-i iktidara gelmek için yapılan bu macera Enver Paşa tarihçesinin Sarıkaş hezimetinden daha çok çirkin ve hazin bir manzarası olduğu maznunların da ikrarlarıyla sabittir.

Memlekette gelen mukavemet karşısında ricata mecbur kalan Enver Paşa tafsilatı evrak-ı tahkikiyede mevcut ve münderic, daha bazı harekatta bulunduktan sonra ruh-ı ateşin ve harisini Türkistan steplerinden ebediyen istirahatete tevdi eylediği hariçten dahil-i memlekete nüfuz suretiyle vaki olan faaliyetin bu suretle hitama erdiği tebeyyün etmektedir.

Liderleri Moda sahillerinde uğurlayan Kara Kemal evvelce çizdiği faaliyet sahasına geçmek istemiş ise de vaziyetin pek buhranlı ve müşevveş olması ve teşkil edilen Teceddüd Fırkası'nın çalışmasına imkan ve zaman bulamaması ve bilahire İstanbul işgal-i meşumıyla Malta'ya İngilizler tarafından nefy ve tağrib edilen birçok zevat ile beraber bulunması dolayısıyla Kara Kemal ilk fikirlerini tatbika muvaffak olamamıştı.

Malta'dan 19 refikiyle birlikte firar eden Kara Kemal bir müddet Berlin ve Almanya'nın bazı memleketlerin dolaştıktan sonra henüz düşman işgali mürtefi bulunmadan İstanbul'a gelmiş olduğu ve vaktiyle İaşe İdare-i Mahsusası'nda bulunduğu zamanda zahire mevaddının bey' ve fûrûhatında bir kısmı bir hiyle-i şer'îye bir bir muvazaa-i vakfiye'ye tevfiken vakf edip

o mebalîğ ile teşkil ettiği Milli Mahsulat, Milli Kantariye, Milli Ekmekçiler ve İktisad Bankası'nın servet-i mecmuu Harb-i Umumi'nin devam ettiği zamanlarda bir milyon dört yüz bin liraya kadar terfi ettiği ve Ferit Paşa Kabinesi mevki-i iktidarda bulunduğu zaman yapılan bir kanun-ı muvakkat ile bu şirketlere Hükümet vaz-ı yed ederek sermayesinin mühim bir kısmını Hürriyet ve İtilaf namı altında firar eden eşhasa tevzi eylediği işbu müessesatın heyet-i umumiyesinin sermayesi 120 bin liraya tenezzül ettiği bir zamanda kanunun devam-ı müddetinin münkazi olmasından ve Milli Mücadele'nin yeni kuvvet ve muvaffakiyetinden bilistifade Kara Kemal'in mezkur müessesatın başına geçmiş olduğu ve iktisadi müesseselere fevkaide atf-ı ehemmiyet etmesi gaye-i siyasine vasıl olabilmek için eski avanesine etrafına toplamak fikrinden münbais bulunduğu meşhut ve mahsus olmaktadır.

Yine Mücadele-i Milliye'nin ilk asar-ı muvaffakiyatından olmak üzere kurtulan eşhas mevki-i iktidara avdet etmek emeli ile faaliyete başladıkları suret-i Hakk'tan memleketin halaskar ve müncisinin bayrağı altında çalışmayı taahhüd ettikleri ve Meclis de ki iki grubu kozyun yapmak ve bu suretle mülga İttihad ve Terakki'ye mensup ve efradın Gazi Paşa Hazretleri'yle teşrik-i mesai etmek için müracaat eyledikleri ve Gazi Paşa'nın cevab-ı muvafakat verdiğini, fakat Ardahan mebusu Hilmi'nin saçma ve bimana tekliflerinden müteessir olarak başka bir zamanda Gazi Paşa'ya af ricasında bulunmaya karar verip ve bu meselenin bu suretle akim kaldığı Ali İhsan Bey'in cümle-i ifadatındandır.

Badehu Reisicumhur Hazretleri'nin İzmit'i ziyaretleri esnasında Kara Kemal Bey kendisi ile hal-i temasa geldiği Kara Kemal'in intihabata dair müzakere açmak istediği zaman Gazi Paşa Kara Kemal'e eğer bir zümre namına kendisiyle temasa geliyorsa kendisiyle müzakereye girişemeyeceğini ve eğer bir ferd-i vatan sıfatıyla konuşuyorsa kendisiyle müdavele-i efkarda bulunabileceğini beyan buyurması üzerine Kara Kemal bir fert sıfatıyla konuştuğunu söylemiş ve Gazi Paşa Hazretleri bu suretle Kara Kemal'in ifadatını istima etmiş olduğu, Kara Kemal İstanbul'a avdet ettiği zaman Maliye nazır-ı esbakı Cavid Bey'in Şişli'deki hanesinde Cavid Bey'in riyasetinde Kara Kemal, İsmail Canbolat, Şükrü , İzmir vali-i sabıki Rahmi, Hüseyinzade Ali, Doktor Nazım, Ahmed Nesimi, eski katib-i mesullerden Vehbi, Edhem Nail beyler ve saireden mürekkep olarak ictimalar yapıldığı ve bu ictimaların dört, beş defa tekrar ettiği ve nihayet İzmir'de Doktor Nazım'ın hanesinde elde edilen programın bu ictimalar esnasında tespit edildiği Cavid Bey'in zümre-i itirafatındandır.

İşbu ictimalarda yalnız intihabat meselesi mevzu olduğu ve başka hususata mütedair mesailin müzakere edilmediği ve nihayet zümre itibarıyla intihabata iştirakin kendi ifadeleri vechile memleketin halaskarına karşı kadirnaşinas olacağı, ancak kuvve-i intihabiyeleri olduğu ve hayat-ı siyasiyeye atılmak isteyen bulunduğu takdirde Müdafaa-i Hukuk zümresi meyanında ferden namzetliklerinin vaz'ı münasip olacağı hususatının müzakere edildiğini ictimada hazır bulunan maznunlar beyan ve ifade etmişlerse de mahiyeti itibarı ile bu kadar basit bir meselenin gece ictimaları da dahil olmak şartı ile dört ictimaa hacet hissetmeyeceği en basit bir muhakeme ile anlaşılacakla beraber Cavid Bey'in Nazım Bey'de bulunan programın mevaddının yegan yegan müzakere ve hemen ittifak-ı ara ile kabul edildiğine dair ifadesi bu ictimada yalnız intihap meselesi müzakere edilmeyip hususat-ı sairenin konuşulduğu vazihen tebeyyün etmektedir.

Bir sureti elde edilen programın ihtiva ettiği mevat mahiyet-i kanuniyesi itibarı ile her ferd-i vataniye bahş edilen serbesti-i tefekkür ve hürriyet-i vicdan nokta-i nazarından bir cürm-i kanuni teşkil etmeyeceği bedihi ise de programda tesbit edilen esasatı fikir halinden hakikate inkılap ettirebilmek için hafi faaliyetleri başlanması, Hüseyin Cahid Bey'in gazetesi ile Doktor Nazım Bey'in halk arasında kendi efkar-ı zatiyeleri mahsulü imiş gibi muayyen bir sistem

dahilinde propaganda etmeleri ve nihayet daha amili ve kati yoldan yürümek isteyen Kara Kemal Bey'in su-i kasdler tertibi ile gayelerine vasıl olmak istemesi kanun nazarında elbet bir cürümdür.

Fil hakika işbu ictimaları müteakip Kara Kemal Bey'in esrar ile alude hayat-ı faaliyete geçmesinin, Şükrü, Cavid ve Cahid beylerin teşvik ve iğvasıyla vaki olduğu İzmir'deki mahkeme ile de tebeyyün ettiği vechiyle bütün faaliyet mekanizmasının rüesa-yı esasiyesinden biri bulunan Kara Kemal Bey'in, Ali İhsan Bey'in bir gün odacı Hasib'in içeride Efendi'nin meşgul bulunduğu, Ziya Hurşit ve Hafız Mehmed beylerle birkaç Şark mebusu bulunduğu ve gayet hafi esasat üzerinde müzakerede bulundukları cihetle içeriği girmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiş olması ve su-i kasd amilleri arasında Ziya Hurşit ve Hafız Mehmed bulunduğu tebeyyün etmesi üzerine konuşulan ve müzakere edilen mevad ve hususatın doğrudan doğruya su-i kasd meselesi olduğu muhakkak ve bedihidir.

Binaenaleyh Tal'at Paşa'nın istifası İttihad ve Terakki Fırkası infisahiyle başlayan günlerden itibaren bir müddet başka nam altında çalıştıktan sonra mevki-i iktidara gelmek için tesbit edilen fikir balada bertafsil arz edilen bir takım safahat ve edvarı geçirdikten sonra nihayet su-i kasd irtikap etmek ve itiyat etmiş oldukları tarzda bir Babialı hadisesi vücade getirmek suretiyle iktidar mevkiine gelmek noktasında karar kılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kara Kemal Bey tamamen hafi ve siyah faaliyetine geçmezden evvel Terakkiperver Fırka teşkilinde amel-i mühim olduğu ve Terakkiperver Fırka teşekkül etmezden evvel Rauf Bey delaletiyle Çolak Selahaddin Bey, Kara Vasıf Bey gibi zevatla hal-i temasa gelerek temin-i faaliyet etmiş olduğu ve program müzakere ve münakaşasında Kara Kemal Bey ile hayli müdavele-i efkarda bulundukları ve Fırka'nın teşekkülünde Kara Kemal'in en kuvvetli amel olduğu halde Fırka'ya girdiği takdirde manevi-i zamirini izhar etmiş, Terakkiperver Fırka'nın mefsub İttihad ve Terakki'nin bir şekli-i istihalesi olduğu tebeyyün edeceği ve bu hususta şahsiyet-i malume mütenezzil olacağını tefekkür ve teemmül ile resmen Fırka'ya dahil olmayarak perde altında çalışmayı münasip gördüğünü ve fakat Terakkiperver Fırka'nın programında irae eylediği sahadan gayrı, gayr-ı meşru faaliyetlerde bulunduğu bilmuhakeme sabit olmuş olduğuna ve Fırka'nın mahkeme kararı ile seddi üzerine işbu hafi heyet-i fesadiye faaliyetine ziyade germi vermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Davanın umumi manzarasına göre gerek Cavid Bey'in hanesinde ictimada bulunan gerek öteden beri aynı faaliyeti iştirak ve aynı emellerde Terakkiperver Fırka'yı teşkil eden ve maksad-ı ticariden ziyade siyasi gayre vasıl olmak için çalışan müessesat-ı ticariyesindeki müdiranın işbu heyet-i hafiye ile aletderecat nispet ve alakaları görülmüş olduğundan mümaileyhimin Doktor Nazım, Cavid, Kör Ali İhsan, Ardahan Mebus-ı sabıkı Hilmi, Küçük Tal'at, polis müdir-i esbakı Azmi, Ergani mebusu İhsan, Sivas mebus-ı sabıkı Kara Vasıf, Erzurum mebus-ı sabıkı Hüseyin Avni, Mersin mebus-ı sabıkı Selahaddin ve Nail, Tanin gazetesi sahip ve muharriri olup başka bir maddeden dolayı müebbedden nefye mahkum olan Hüseyin Cahid Bey'le İttihad ve Terakki katib-i umumisi Midhat Şükrü Bey, kendilerini alelusul tebligat icra edildiği halde davet-i vakıya henüz icabet etmeyen Rauf, Adnan ve Rahmi beylerin subut-ı cürimleri takdirinde gerek tarih-i ika-yı cürimde gerek yeni Ceza Kanunu'nda bunu tadil eden 171'inci maddenin ihtiva ettiği ahkam-ı cezaiyenin daha ağır olmasına ve muhaffef ceza olması itibari ile yeni Kanun-ı Ceza'nın makabline şumulü olmayacağı derkar bulunmasına binaen eski Kanun-ı Ceza'nın 55'inci maddesi delaletiyle 58'inci maddesine tevfiken ceza tayin ve tahdidine Doktor Hüseyinzade Ali, Hamdi Baba namı ile meşhur Hamdi Bey, Posta ve Telgraf müdir-i sabıkı Hilmi, sabık Fatih katib-i mesulü Vehbi, Bakırköy katib-i mesulü İbrahim Edhem, Cemal Ferid Bey, sabık merkezi umumi azalarından Eyüp Sabri,

Doktor Rusuhi, Hariciye nazır-ı esbakı Ahmed Nesimi, Salah Cimcos, erkan-ı harp mütekaiti Rıza, İttihad ve Terakki katib-i mesullerinden Hüsnü, Ordu ve Donanma Pazarı müdiri Naim Cevad, Tırnakçı Salim, Yakup Cemil'in biraderi Seyid, Ali Osman Kahya, Salih Reis, Komiser Cavid, Düyun-ı Umumiye müfettişlerinde Nazım, kaymakam Mütekaiti Çerkes Aziz Bey, Ekmekçiler Şirketi müdiri İzzet, sabık Üsküdar Belediye reisi Rıfat, Kara Kemal'in hizmetçisi Hasib, Bakıköy katib-i mesulü Ahmed muhtar, esbak Bakırköy kaymakamı Neş'et , Gözlüklü Büyük Midhat, İktisad Bankası müdiri Mehmed Ali, serveznedar Rıza, Saadeddin Rıza, Kantariye müdiri Bekir Sıtkı, Yeni Ticaret İzmit mümessili İhsan, Milli Mahsulat'tan Hüseyin Fehmi beylerin keza subut-ı cürümleri takdirinde 58'inci madde delaleti ile 45'inci maddenin fırka-i mahsusasına tevfiken temdid-i cezaları talebiyle evrak-ı dava riyaset-i celileye takdim olunur.

İddianameyi müteakip birinci celseye nihayet verilmiştir. İddianamenin kıraati bitince Müdde-i Umumi Bey makam-ı riyasete hitaben şu sözleri söyledi:

- Efendim, maznunlar arasında isimleri iddianamede mevcut olan bazı eşhas henüz muvasalat etmemişlerdir. Virutlarında haklarında vaki olan iddianamem teblig edilecektir.

EK- 7 : Ankara’da Son İddianame

Muhterem hakimler!¹⁴⁰⁷

Taklib-i hükümet maksadıyla reis-i Cumhuriyet hazretlerinin şahsiyetlerine matuf suikasd meselesiyle alakadar olup daha vasi ve şamil siyasi faaliyetlerde bulunmaları hasebiyle davalarının rüyeti bi’z-zarure dava-yı esasiyeden tefrik ile esbab-ı maznuniyetleri evrak-ı dava meyanında mevcut iddianamede ber-tafsil arz ve izah edilen maznunların müdafaatını ve bi’l-cümle safahat-ı mahkemeyi istima ettikten sonra hasıl olan kanaat-i vicdaniye ve kanuniyemibervechi zir arz ediyorum. İzmir’de ki davada su-i kasd hadisesinin en faal ajanı ve bütün tertibatı meşum bir maharetle idare eden şahsiyetin mefsuh İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i Umumi azasından esbak İaşe Nazırı Kara Kemal Bey olduğunu arz ve izah eylemiştim. Davanın esrariyle alude perdeleri kaldırıldıktan ve en ince noktaları kemal-i vuzuh ile tenvir edildikten sonra kanaat-i vicdaniyemi bir kat daha teyid ile bidayette konulan teşhisin aynı hakikat olduğunu müşahade etmekteyim.

Malum-ı alileridir ki cürümler irtikap edildikleri zaman ve müddet-i devamının tevlid ettiği vehamet-i içtimaiye ve cürmün devamından husule gelecek usul ve salahiyet-i kanuniye gibi mülahazat nokta-i nazarından iki büyük kısma ayrılırlar. Cürm-i ani, cürm-i mütemadi.

Cürümlerin bu tarz-ı taksimi mahiyeti itibarıyla ve bazen de sarahaten kanun ile tefrik olunurlar. Burada cürüm ibtidasıyla intihası arasında hayli safhalar geçirilmiş ve binaen aleyh temadi etmiş olduğundan işbu cürmü ceraim-i mütemadiyen olarak kabul etmek mecburiyetindeyim. Bu gibi mütemadi karakteri haiz olan cürmün doğrudan doğruya mahiyetini tedkik etmezden evvel ne gibi ruhu hamil ve sebeblerin taht-ı tesirinde ihzar ve tertip inkışaf ettiğini tedkik etmek icap eylediği cihetle cürmü bu nokta-i nazardan tahlil edeceğim. Evvelce de iddianamemde arzettiğim veçhile Reis-i Cumhuriyet Hazretlerine yapılmak teşebbüsünde bulunan suikasmüşarüileyhe şahsi kin ve garazın vücuda getirdiği nefsanî husumet ve itirazdan ziyade Ziya Hurşit’in ifadesinde sarahaten zikrettiğim veçhile hükümeti iskat ve yeniden intihabat icrasıyla mevki-i iktidara gelmek heves-i emelinden neşet etmiş bir fiil-i cürmidir. Davanın tedkikinden pek güzel anlaşıldığı üzere vaktiyle ve bilhassa Harb-i Umumi esnasında mevki-i iktidarı daima ellerinde bulundurmak ve her neye mal olursa olsun muhafaza etmeye karar veren İttihat ve Terakki’nin bazı rüesası geçirdikleri acı ve tatlı bir takım tecrübelerden istihsal ettikleri kuvvetli bir kanaatle içtimai heyetlerde pek az insanların idealist olduğunu el ile tutulabilecek bedbini ve adem-i hoşnudi karşısında çok feci bir iflas ,felakete giden kurtarmak ve her gün adetleri çoğalan gayri memnunlar zümresinin temayülâtını hiç olmaz ise tevkif edebilmek için maddi menfaatler temin etmek cihetini teemmül ile bazı iktisadi müesseseler vücuda getirmişlerdir.

Bu müesseselerin suret-i teessüsünü Ali İhsan Bey, Küçük Talat Bey ifadelerinde iaşe ve ekmek meseleleriyle başladığını Talat Paşa’nın tespit ettiği Romanya’dan un celbine hacet olmayıp Anadolu şimendiferlerinin yevmi 70-75 vagon kabiliyet-i nakliyesinden ancak 40-45 vagon cihet-i askeriye ihtiyacatını kafi olduğunu ve mütebaki vagonların kabiliyet-i nakliyesi İstanbul iaşesine tekabül edecek mevadd-ı gıdaiyeyi Ankara ve Konya’dan celb edilebileceği teemmül olunmuş ve Kara Kemal Bey’in taht-ı riyasetinde teşekkül eden heyet-i mahsusa-i

¹⁴⁰⁷ Hakimiyyet-i Milliye, S. 1885, 6 Teşrinievvel 1927, s. 4;

S. İlkan ve F. İlkan (2005). Ankara istiklal mahkemesi resmi zabıtları. İstanbul: Simurg yayınları, s. 687-703;

Erdinç, E. Şadi. (2018). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları. C. III. Ankara. İşbankası yayınları, s. 861-880

ticariye marifetiyle İstanbul'a sevk edilerek yapılan ekmekten kazanılan ve gayri kabil-i istifade bir para ,beş para gibiküsurattan hasıl olan (233.000) lira ile bu şirketlerden bir tanesi yani Milli Mahsulat Şirketini kurmuşlardır. Maznunlardan bu işlerle alakadar olan şahsiyetler teşekkül eden bu ticari müesseselerin faaliyet-i gayesini fukara çocuklarını sefaletten himaye ile ilbas ve iâşe etmek,Türk esnafının iktisaden faaliyetleri için kredi açmak İstanbul'da Türk iktisatçılığının hiç olmazsa memlekette ki anasır ile rekabet edebilmesini temin maksadıyla tesis edildiğini ve ilk defa güya bu fikir Doktor Nazım Bey Atina'da esir iken Fransızca bilen bir Yunan neferinin söylediği acı ve intibahaver sözlerden müteessir olarak İstanbul'a avdet ettiği zaman Türkleri hayat-ı iktisadiyeye sevk etmek için sarf-ı faaliyet ettiği ve bilahare teessüs eden Milli Mahsulat ,Milli Mensucat ve Kantariye şirketleriyle Milli İktisat Bankasını bu gayeden mülhem olarak vücuda getirildiği kendilerinin zümre-i müdafatındandır.

Mahiyet-i mesele memlekette ki ihtikara mani olmak ve Türk milletini memlekette hayat-ı iktisadiyesine hakim kılmaktan ibaret olsa idi büyük bir hüsnü hizmet olurdu. Fakat maalesef cereyan-ı vekayı bunun aksini ispat etmiştir. Evvel emirde memleketin iâşesi gibi devletin umumi hıdematındanmadud olan en ağır ve müşgil bir vazifenin bir idareye terk ve tevdi edilmesi o zaman iktidar mevkiini işgal eden zevatın devlet mana ve mefhumu hakkında yüksek bir fikre malik olmadıklarını ispat eder. Tamamıyla hususi bir mahiyeti haiz olan bu şirketler işgal-i kanuniye altında icra-i ticaret eden her hangi bir şirketten ziyade gayr-i meşru bir inhisarcılık manzarası arz etmektedir. İnhisarların devlet tarafından bir menfaat-i amme görüldüğü takdirde saha-i faaliyeti kanunen mahduthususata münhasır olmak şartıyla mukayyed olabilir. Nitekim el-yevmbizde ve bir çok hükümetlerde bu nevi inhisar idareleri mevcuttur ve yahut da bir idare sistemi olarak hayat-ı iktisadiyenin bütün şubelerine amm ve şamil olmak üzere umumi bir inhisar telakkisi vardır ki bu da doğrudan doğruya devlete mevdudur. Komünizm gibi ki ferd yok cemiyet var düsturuyla ifade olunur. Halbuki harp hükümetinin istinad ettiği fırkanın tesis ettiği ve alelade mahiyeti haiz olan bu şirketlerin temin ettiği menafi mahdut ve muayyen eşhasa münhasır bulunmakla beraber bu şirketler devletin azami muavenetine mazhar olarak hariçte adeta bir devlet muamelesi gibi süferayı kendi için tavsit etmişlerdir.

O zaman Viyana sefiri bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın pek haklı olarak gösterdiği mukavemet maalesef baladan aldığı emirle kırılmıştır. Sofya sefiri Fethi Bey'de o sırada acı şikayetlerde bulunmuştur. Rakipsiz kalan bu şirketler eğer muamele-i ticariyelerini ahlaki esasat ve prensiplere ittika ettirse idi tarihin tenkidinden bir dereceye kadar tahlis-i giriban edebilirlerdi. Halbuki iddiaları hilafına menfaat-i ammeye hizmet etmekten ziyade eşhas-ı hususiyeye azami menfaatler temin etmişler ve bu dört buçuk kuruşa Avusturya'dan müstahsillerinden çok ucuz olarak mübayaa ettikleri bilumum mevadd-ı hayvaniye ve tabiiyeyi beş on misli fark fiyatla satmışlardır. Bunun netice-i tabiiyesi balada arz edildiği veçhile muayyen ve mahdut eşhas-ı hususiyenin fevkalade istifadelerine mukabil heyet-i ictimaiyemizin büyük bir kitlesi Türk tarihine emsali görülmemiş felaket ve sefalet içinde kalmış ve ictimai ve iktisadi muvazenenin bozulmasından mütevellit müthiş ve feci bir buhran başlamıştır. Gerçi bütün kabiliyet-i hayatiyesiyle parçalanmış memleketin vaziyet-i fevkaladesinin bu buhranda dahl ve tesiri mevcut bulunduğu inkarı gayri kabil-i bir hakikattir. Ancak fevkalade mebzul mevadd-ı tabiiyeyi haiz olan ve bugünkü kesafetten daha on misli halkı sinesinde müreffehen yaşatabilecek olan bir memlekette bu kadar ictimai ve iktisadi buhranın vücuda gelmesi harp idaresininfenalığıyla mümtaz eşhas-ı hususiyenin vaziyetleri neticesi olduğunu kabul etmek bir emri zaruridir.

Bu ticari faaliyetlerin hüsn-i netice vermediğini ve bilakis muhitte pek ziyade adem-i hoşnudi vücuda getirdiği ve pek çok tenkit ve düşmanı davet eylediği cihetle İstanbul'u keskin nazarlarla gören bazı zevatın fırkanın bu gibi mesaili icrayı nüfuz etmemesi hakkında ki tenkidatına mukabil 334 senesinden evvel kongrede buhusus artık meskut geçirilmeyerek kongrenin heyet-i umumiyyeye tevdi ettiği raporda;

“ Bu muamele-i ticariye ve ziraiyeye müdahaleden maksad-ı kasd ticari olmayıp memleketin temin-i ihtiyacı olmuştur”.

“Maksat bu olmasa dahi bu cism-i muamelatın mühim bir temettü temini derkar idi. Bu temettüatın şimdilik cihet-i istianeyi tayinde tereddüt etmeden memleketimizin ahval-i iktisadiyesiyle teması bize hakiki kurtuluş yolunu gösterdi.”

Yukarıda zikredilen muamelat-ı ticariyeden gerek aynen ve nakden elde bulunan ve gerek şirketlere mevzu olan sermayeden şimdiye kadar vuku bulan temettüata ne şahsî ,manevî ve ne de bunu idare edenler iddiayı tasarruf ve temellükü hatıra bile getirmedikleri cihetle mesarif vakıa-yı zaruriyeden maada tahassül eden her nevi temettü tamamen ve emaneten hıfz edilmiştir. Bunun bittabi memlekete nafi olacak bir emri mebrure tahsisıyla devamlı bir sermaye-i nakdiyeninteessüspezir olmasının müsaade buyurulacağı muhakkakat-ı umurdan addedilmiştir.

Kongrede irad edilen bu rapor muhteviyatı teenniyetle hiçbir veçhile kabil-i telif değildir. Memleketin ihtiyacı teminden ziyade balada bertafsil arzedildiği veçhile memlekette ki buhranın tezyidine sebebiyet vermiştir. Hakikatin büyük bir tatminkar mevaid hilafında cereyan etmesi eşhas-ı hususiyeye bir kayd-ı kanuniyeye tabi olmaksızın gayri mahdud bir mümtaziyet bahsedilmesinden ileri geldiği hadisatlarda sabittir. Bu şirketler birinci iddianamemde arz ve izah edildiği veçhile Damat Ferit zamanında çıkarılmış bir kanun-ı muvakkatle hükümet tarafından vaz-ı yed edilmiş ve şirketin sermayesinden Hürriyet ve İtilaf'a mensup bazı eşhasa güya bir nevi tazminat olmak üzere hayli meblağ verilmiştir. Malta'dan firar eden bir müddet Almanya'da bulunduktan sonra İstanbul'a dahil olan Kemal Bey, Anadolu'da kimuvaffakiyat-ı milliye üzerine bu şirketlerin çok zayıflamış oldukları bir zamanda başına geçmiş ve yine faaliyete başlamıştır. Bu kere iktisadın tabii kaideleri altında her hangi bir şirket gibi faaliyet-i ticariyesine devam ettiği gayri kabil-i inkar ise de şirketin aksiyonlardan hasıl olacak temettünün menfaat-i hususiyeden ziyade bir gaye-i siyasiyeye sarfı hedef ittihaz edilmişti.

Kara Kemal'in bu şirketlerle kanunen bir vaziyeti bulunmadığı halde Milli İktisad Bankası'nda yeni tesis ettikleri Milli Ticaret şirketinde dahil olduğu halde hepsi Kemal'in emir ve işaretiyle hareket eden bir müessese olduğu maznunların ale'd-derecat ifadeleriyle sabittir. Kara kemal ticaret kaideleri hilafında şirketlerin muamelatını birbiriyle tedahül ettirir ve istediği zaman istediği kadar para alır, nitekim firarında üç gün evvel Milli Ticaret Şirketinden 6000 lira para almıştır. Milli Ticaret Şirketi maznunlarından bazılarının ifadesine göre şehiden vefat eden İttihat ve Terakki rüesasının aileleriyle bazı muhtaç-ı muavenet Hamdi Baba gibi propaganda emektarlarına para vermekte olduğu bi'l-muhakeme sabit olmaktadır.

Bunu mebzul bir emri hayırdan ziyade bir emel-i mahsusa atfetmek pek tabiidir. Kara Kemal'in elde ki sermaye ile Usul-i ticaret nokta-i nazarından yalnız bir cihete atf-ı ehemmiyet etmesi daha makul iken müteaddit şirketler teşkil etmesi bir taraftan elde fazla adam bulundurmak ve diğer taraftan iktisadi hayatın bütün şuaatına nüfuz etmek gayesinden neşet etmiştir ki bunun da siyasi maksada matuf bulunduğu şüphesizdir. Cereyan-ı muhakemat bu hususu tamamen teyid etmiştir.

Mesadet Han'ının bir köşesinde ki odada çok müreffeh bir hayat-ı amirane geçiren Kemal ile hiçte sefalet içinde kalmayan rüfekaşının ruhunda ki siyaset temayülü neden neşet etmiştir. Bunu bir cümle ile ifade edeceğim. Harb-i Umumide ki müstesna yağmave saltanat günlerini ihya etmek hırsı. Mevki-i iktidara geçmek elbette ki meşru bir arzudur. Türk vatandaşlığı sıfatını haiz olan her ferdin siyasi bir emelperverde etmesi tabii ve şüphe yoktur ki memnu değildir. Fakat kanunun tarifi dairesinde ve açık bir şekilde olmuş olsa idi buna elbette bir şey denemezdi. Fakat maalesef ne kadar şayan-ı teessürdür ki 329 senesinde bıraktıklarını ilan ettikleri komitecilik ruhunun faaliyetinden bir an bile fariğ olmamışlardır. İşte bunun içindir ki tarihin sayfeleri arasında karıştığını zannettiğimiz dünkü rical ile bugün karşı karşıya bulunmaktayız. Memlekette baş döndürücü süratle inkılaplar yapılırken başka milletler inkılap tarihlerinden misal olarak bunların sükut etmeleri bir vazife-i ahlakiye idi. Bunlar ne yapmışlardı ki ve memlekete ne gibi bir inkışaf vermişlerdi ki yine memleketin mukadderatına sahip olmak istiyorlar. Ruhumun derinliklerinden gelen bu suale ancak İttihat ve Terakki'yi tahlil ederek cevap vereceğim.

Yalnız tahliline mübaşeret etmezden evvel şurasını izah edeyim ki bunların bütün irtikap ettikleri harp mesuliyetleri ihtikarlar ve her biri bir destan ve fecaat olan sayısız su-i istimalat ve idarenin artık bir mesuliyet ve cezaiyesi yoktur. Daima şefik ve rahim olan Türk milleti bunu 12 Ramazan 342 ve 16 Nisan 340 tarihli kanun ile artık affetmiştir. Fakat bunların gayri meşru bir faaliyet-i siyasiye ile mevki-i iktidarı almak istedikleri bir zamanda sabık vaziyet ve mahiyetlerini efkar-ı umumiye huzuruna ve aziz Türk millletinin vicdan-ı selimi huzurunda tedkik ve tahlil etmek elbette lazımdır. Evvela İttihat ve Terakki nedir? Vaktiyle Sultan Aziz istibdatına karşı teşkilat vücuda getiren Jön Türklerin ufulünü müteakip Sultan Aziz idaresinden daha mutlakiyetçi olan Sultan Hamit idaresini yıkmak maksadıyla 311 ve 312 senelerinde bir zümre-i ihtilaliye taazzi etmişti ki bir takım namlar altında çalıştıktan sonra meşrutiyetin ilanına tekaddüm eden senelerde İttihat ve Terakki namını almıştı. İttihat ve Terakki bu hüviyet ve taazzisiyle bir fırka-i siyasiye olmaktan ziyade ihtilalci bir cemiyet idi.

En muayyen hedefi mutlakiyet idareyi devirmek idi. Bunlar vatan ve milliyet mefhumlarını ancak Tanzimatçılar gibi anlayabiliyorlardı. Bu ihtilal cemiyeti memleketin inkışafı hakkında muayyen bir istikamet ve hedefe malik değil idi. Memleketi garblılaştırmak isteyenlerin yanında asr-ı saadetteki safvet ve sadediye sevk etmek isteyenlerde olduğu gibi Türklük siyaseti takip edenlerin yanında alemşumulisimcilik siyaseti için çalışanlar vardı. Her iki mücadele o kadar kuvvetle imtidat etmiştir ki İttihat ve Terakki'nin son zamanında Sait halim paşa ve Ziya Gökalp kutupları pek bariz bir surette fark ve temyiz ediliyordu. İttihat ve Terakki'nin infisah ve sükutuna tekaddümeden senelerde Ziya Gökalp kutbu galebe çalmış ve az çık bir vahdet manzarası hasıl olmaya başladı. Teşekkülünden son devre-i infisaha kadar geçen zamanı birkaç satır halinde hülasa ettiğim İttihat ve Terakkinin bu hüviyet-i maneviyesinin vatanperverane bir teşkilat olduğuna şüphe yoktur. İşte bunun içindir ki millet ve memleketiyle alakadar olan pek çok zevat İttihat ve Terakki bayrağına yazılmışlardı. Bu nokta-i nazardan düşmandan istimdat zilletinde bulunan ve namı ihanet ve seciyesizliğe alem olan Hürriyet ve İtilaf ile mukayeseye bittabi lüzum görmem ve yalnız takip edilen gaye ne kadar meşru olur ise olsun bunu sevk ve idareye memur olanlar uhdelerine aldığı muazzam vazife-i tarihiye ifada çok kusur etmişlerdir.

Binaenaleyh ekser İttihat ve Terakki rüesası tarihin huzurunda bihakkın mesuldürler.

Harb-i Umumiye tekaddüm eden senelerde ki hataya-yı siyasiye ve idariyeden kat-ı nazar Almanya ile şerait-i gayri mütesaviye altında yapılan ittifak Harb-i Umumiye duhul ve harbin idaresi baştan başa bir destan-ı fecaattir. Meclis-i Mebusan Beşinci Şubede yapılan

tahkikattan müsteban olduğuna nazaran o zaman Avrupa düvel-i muazzaması iki veçhe arz ediyordu. Biri ittifak-ı müselles diğeri de antant kordiyal denilen İtilaf-ı müselles zümreleri idi. İttihat ve Terakki Sait halim Paşanın ifadesine nazaran devletin menfaatinin hangi zümreye iltihakta olduğunu takdir etmekten ziyade zümrelerden birine dahil olmak istiyordu.

Herhangi bir sebep ve bahane ile harp ilanı yaklaştığı vakit Almanya'nın vaki olan teklifine hemen şıtab etmişler, kuvvetli bir teminata rabta lüzum görmeksizin akd ve ittifak olunmuş ve Alman kumanda heyetine muahedenin üçüncü maddesiyle bir vaziyet-i mahsusa verilmiştir. Bu itibarla muahede vahid'el-canib bir akde pek benzer ve muahedenin heyet-i umumiyesinde memleketin istiklaliyle gayr-i kabil-i telif bir ruh ve mana mevcut idi. Muahede o kadar hafı yapılmış ki ibtida Enver, Talat ve badehu Sait Halim ve Cemal Paşalardan maada bilen kimse yokmuş. Hükümet herkesi emr-i vaki karşısında bulundurmuştur. Devletin o zamanki vaziyetine nazaran bir zümre-i düveliyeye iltihakı her ne kadar zaruri idiyse de bu kadar ağır şerait altında akd-i ittifak etmek menafi-i aliye-i memleketle kabil-i telif değildir. Seferberlik ilanı kanun-ı esaside ki sarahat ve usul haricinde ve Heyet-i Vükela'da tezekküre lüzum görülmeden yapılmış ve bir çok vükelaya seferberlik kararnamesi ayakta imzalatırılmıştır.

Memleketin bu kadar muazzam ve hayati işinin şayan-ı hayret bir laubalilik ile yapılması ne kadar sezaver teessüftür. Harp ilan edildikten ve harbe dahil olduktan sonra zimamdarın umur gerek yazılarıyla ve gerek nutuklarıyla Almanya zümresinde harbe dahil olmaktan başka çare olmadığına milleti iknaya hayli gayret etmişlerdir. Eğer harbe hakikaten böyle bir azim ve iman ile dahil olmuş olsalardı bir şey denemezdi. Halbuki beşinci şubede tahkikatta Said Halim Paşa, Çürüksulu Mahmut paşa, Cavid Bey'in ifadelerine nazaran Heyet-i Vükelanın harbin ilanı ve ona tekaddüm eden günlerde böyle bir zihniyet ve halet-i ruhiyede bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Heyet-i Vükelanın bir kaç müstesna olmak şartıyla tamamıyla harp aleyhtarı bulunmaları harbin ilanından sonra iddia ettikleri gibi harbe dahil olmanın o zaman bir zaruret-i katiye olmadığını vazıhan ispat eder. Harbin ilanını her neden ise o kadar müstacel yapmışlardır ki devletin kuvve-i maliyesinin ne radde ve ne derece bulunduğunu tahkike bile lüzum görmemişlerdir. İşte o gün hazine -i devlette 62.000 lira gibi gayet naçiz bir meblağ vardı. Esasen Alman seyl-i istilas Marn mağlubiyetiyle Tefvik edilmiş ve harbin istikbali adeta keşfolunmuş bulunduğu biz zamanda Kayzer'den aldığı bir emirle hareket eden Alman amiralinin ihdas ettiği emr-i vaki koca Türk milletini harbe sürüklemişti. Açık bir tabir ile büyük ve tarihi imparatorluk hüviyeti Türk milletince meçhul bir Alman amiralinin baziçesi olmuştu.

Bütün bu emri vakilere boyun eğen Türk heyet-i Vükelası Türk milletinin mazhar-ı emn-i itimadı olan bir heyetten ziyade Kayzer'in emirlerine muti ve münkad insanlara benzemez mi? Daima milliyetperverlikten bahseden bu zevat devletin izzet-i nefsiyle oynayan bu çılgın amirali tedip etmekten aciz mi idiler? Harp edildikten sonra Türk milleti Çanakkale'de Kafkasya'da Arabistan çöllerinde mucizevi kahramanlıklar gösterdi fakat muharebenin geri hıdematı o kadar fena idare edilmişti ki memleketin tabii menbaalarının orduyu hayli zaman besleyeceğinden şüphe yok iken milletin yavruları düşman kurşunundan ziyade açlık ve sefaletten mahvolup gittiler. Vatan evladı açlık ve sefaletle memlekette hudutlarını bekler ve milletin istiklalini müdafaa ederken bu efendiler Ada'da Binbir Gece hikayelerinde ki hayatı yaşıyorlardı. Para, nimet, kadın her şey bu efendilerindi. Zavallı Anadolu fakru zaruret ve matem içinde beklerken ve çırpınırken payitaht-ı saltanat dahi açlıktan ölenlere tesadüf edilirken bunlardan bazıları kadınlara banknottan elbiseler yaptırmak gibi cinnetlere tevessül ediyorlardı. Balada arz ettiğim buhranın dehşeti hayat-ı içtimaiyemiz üzerinde derin rahneler

vücuda getirdi. İrtikap, irtişa her tarafta başladı. Milli ahlakımız müthiş recfelerle parçalandı. Eskiden kudsi tanıdığımız bütün mefhumlar zir-ü zeber oldu. Anafor gibi Türk kamusunda bulunmayan yeni lügatlar icat edildi. Yukarıda bilmünasebe izah edildiği veçhile bütün mevcudiyeti hayatiyesiyle memleket dünyanın en kavi devletleriyle çarpışırken hayat-ı umumiye her memlekette görüldüğü gibi bizde de kuvvetli bir buhranın vücuda getireceği felaketten tenkisi pek mümkün ve kabildi. Harb-i Umumiye iştirak eden dünya milletlerinden hiç biri Türk milleti kadar sefil ve perişan olmamışlardır.

Bunların yaptıkları tedbirler çok zayıf ve hatta gülünç idi. İhtikar felaketine karşı bir men-i ihtikar heyeti vücuda getirdiler. Malum-ı alileridir ki ihtikar bir hadise-i iktisadiyedir. Buna karşı yapılacak iktisat tedbirlerininameli ve nazari iktisadi hayata nüfuz etmiş ve iktisadiyatla alakadar kimselerin bulunması icab ederken hükümet iktisadiyata şimdiye kadar ömründe sarf-ı zihin etmemiş kimseleri men-i ihtikar heyetine tayin etmişti.

Hüseyin Cahit Bey, Doktor Nazım, Doktor Rusuhi Bey bunların hiç biri ömründe bu hayatta bir vaka geçirmemiş insanlardır. Doktor Nazım Bey bu bahse temas ettiği zaman biz namuskar kimseler olduğumuz için Talat Paşa bizi İhtikar heyetine tayin etti diyor. Bu gibi ihtisasa taalluk eden mesailde yalnız namuskar olduğunu ifade etmek kafi değildir. Bilgili ve malumatlı olmak lazımdır. İşte bunun içindir ki teşekkül eden heyet hiçbir şey yapmaya muvaffak olamadı ve ancak geride el'an mahkemelerde sürünen bir sürü mesuliyet bıraktı. Fakat heyet-i celileleri ihtikar davasını tedkik etmediği için bu bahis üzerinde faza tevakkuf etmeyeceğim zaten her şey hüsn-i idare edilememişti. Memleketin umumi manzarası çok feci ve elim idi. Artık her tarafa felaket saatlerinin çalmasına intizar ediliyordu. Nihayet Bulgar inhilalini Suriye mağlubiyeti takip etti. Artık cephele sükut ediyor, mantıksızlık ve çılgınlığın bütün asarı bütün dehşetiyle kara bulut gibi Türk milletinin talihine yaklaşıyordu. Bu sırada alelacele İttihat ve Terakki kongresini akdettiler. Kongrede Talat Paşa merhum takip ettikleri siyasetin tamamıyla iflas ettiğini resmen itiraf ediyordu. İşte bu muazzam kongre İttihat ve Terakki'nin resmi tedvinini yaptı ve o günden itibaren İttihat ve Terakki vefat etmiştir.

Tabii kabinede evvelce sükut etmişti. Bunu müteakip çok meşum mevaddı ihtiva eden Mondros mütarekesi akdedilmiş ve İtilaf müdahaleleri yavaş yavaş memlekete girmeye başlamıştı. Bu sırada kanunsuz ve mantıksız memleketi idare eden efendilerden bir çoğu birinci iddianamemde tafsil edildiği veçhile bir torpido ile Karadeniz'in enginlerine doğru açılıp kaybolmuştu. Nihayet yaptıkları seyyat-ı siyasiye ve idariye İstanbul işgali ve Sevr muahdesiyle hukuki vaziyetini iktisap etmiş bulunuyordu. İşte İttihat ve Terakki liderleri fırkayı Osmanlı sefinesini bu suretle batırmışlardı. Türk milletinin takriben beş yüz bin genç ve tüvana evladını kara topraklara seren ve bütün memleketi baykuş yuvasına çeviren ve nihayet koca bir devleti batıranbu efendilerin yine Türk milletinin mukadderatıyla alakadar olmak için şahsiyetlerinde ne gibi bir hak ve salahiyet görüyorlar. Türk milletinin kendilerini parçalamadığı kendileri için en büyük nimet iken yine ulum heykeli gibi sivrilmek isteyenler Türk milletinin karşısına hangi cepheyle çıkacaklardı.

Efendiler ! Gerçi en büyükleriniz bugün aranızda yoktur. Fakat sizlerinde üstünde yetim bıraktığınız yüz binlerce çocukların yüz binlerce dulların ihtiyar peder ve validelerin hakkı vardır. Nasıl ittifak yaptığınızı nasıl seferberlik ilan ettiğinizi ve harbe nasıl dahil olup nasıl idare ettiğinizi millet muvacehesinde teşrih ettim. Sizin için en hayırlı iş milletin büyük ve asalet ve necabetle sizi affetmesine mukabil sakit köşenizde milletin hayır ve selametine dua etmekten ibaret idi. Sizin gerçi hayatınızda bazı inkılap kıvılcımları görülmüştür. Fakat hangisi Lozan muahdesiyle hangisi cumhuriyetin ilanı ve nihayet hangisi Kanun-ı medeni ile kabil-i kıyastır. İsnat ettiğiniz İttihat ve Terakki fırkasına mensup eski arkadaşlarınızdan pek çoğunu en

kati teceddüt ve inkılap adımlarını atan hükümetle yürürken siz hiçbir manevi şahsiyete istinat etmeksizin mefsuh bir fırka namına hükümet aleyhine kıyam etmek için kendinizde ne gibi bir hak ve salahiyet buldunuz. Siz bu hak ve salahiyeti hangi menbaadan aldınız? Mevki-i iktidar elbette kimseye ba-tapu ferağ edilmiş bir mülk değildir. Her vaziyetin bir zamanı vardır .Siz sahnede rolünüzü bitirmiş insanlarsınız. Sizin vazife ve rolleriniz artık bitmiş ve tarihe mal olmuşlardır.¹⁴⁰⁸

Hükkam-ı Kiram!¹⁴⁰⁹

İttihat ve Terakki son kongresiyle ve kendi kararıyla tarihe intikalden sonra sergüzeşt seyahatleri birinci iddianamemde de arz ve izah edilen liderler gittikleri yerlerde yine hayal-i amal ve mefkurelerinden vaz geçmeyerek esaslarını Almanya’da tespit ettikleri İslam İhtilalleri Cemiyetini teşkil etmişlerdi. Bu cemiyetin isi Halil Paşanın ifadesinde bertafsil zıkr ve beyan edildiği veçhile İttihat ve Terakkiye tebdil edilmek istenilmiş ve nihayet Halk Şurular Fırkası namında karar kılınmasına rağmen Enver Paşa memlekette yeniden öyle bir İttihat ve Terakki vücuda getirmek istemişti ki Talat Beyin ifade ettiği veçhile vaktiyle İttihat ve Terakki olmayan mahallerin bile mühürlerini kazdırmıştı. Enver Paşa Moskova’dan Doktor Nazımla birlikte Batum’a gelmiş her ne olursa olsun hudut dahiline girmek teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat bunun için evvel emirde bir teşkilatın lüzumuna kani ve kail olarak Küçük Talat Bey Trabzon’da firari Abdülkadir Harput’ta teşkilata başlamışlardı. Enver Paşa’ nın Küçük Talat Beyle yaptıkları ve doktor Nazım’ın da imzası bulunduğu kongre mukarrerat ve nizamnamesini hamilen Ankara’ya gelen Nail Bey’in Ankara’da da bidayetden nihayete kadar menfi faaliyette bulunmasından istidlal olacağına nazaran mümaileyhin de bu vazife ile tavzif edildiği muhakkaktır. Memleketin en nazik ve en çetin bir imtihan devresi geçirdiği ve Türk Milletinin mukadderatının katiyyen tayin olunacağı bir zamanda memleketi İttihat ve Terakki’yi iflas ve felakete sevk eden bu zevatın hareketleri her ne olursa olsun vatan aleyhine irtikap edilmiş. Cürüm diye telakki edilmez mi?

Millet cephede düşmanla çarpışırken geriden kundak hazırlamakla isteyenlerin amal ve teşebbüsâtı ne elim vatanperverlik ve hamiyet namına ne kadar çirkin bir manzara irae eder. Bunlar birinci iddianamemde arz ve tafsıl edildiği veçhile mevki-i iktidarı terk ettikleri günden itibaren mevki-i iktidara gelmek istemişlerdir. Rusya’da ki hareket Batum’da ki teşebbüsât hep amal ve gayenin taht-ı tahrikinde vücuda gelmiş şeylerdir. Eğer yalnız bununla kalmış olsalardı, ihraz edilen zaferin hürmetine bunlarda affedilmiş ve tarihe intikal etmiş bulunacaktı. Fakat meşum ruh imtidat etmiş, daha İstanbul’un sularında düşman hakimiyeti bilfiil cari iken İstanbul’un aziz toprakları düşman çizmeleri altında titrerken bunlarda elde bulunan 9 maddelik programla üstleri çamur ve kan lekeleri mülemma oldukları halde siyaset sahnesine çıkmak istedikleri ind’el-muhakeme sabit olmuş hakikattir. Bu yürüyüş devam etmiş ve nihayet Reis-i Cumhur hazretlerine su-i kasdteşebbüsâtına kadar varmıştır.

İzmir’de cereyan eden muhakemede Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf’u tahrik ve idare eden kuvvetin başında Şükrü, Abdülkadir, Rasim gibi öteden beri bu adamlara nispet ve merbutiyeti olan eşhas bulunduğu ve esas program ve tertibatı Kara kemal tarafından vücuda getirildiği dahi suikasse tekaddüm eden günlerde Hafız Mehmet ve Ziya Hurşit’in Kara Kemal

¹⁴⁰⁸ Hakimiyeti Milliye,S.1885,6 Teşrinievvel 1926; S.İlkan ve F. İlkan (2005) .Ankara istiklal mahkemesi resmi zabıtları.İstanbul:Simurg yayınları,s.689- 696

¹⁴⁰⁹ Hakimiyeti Milliye,S.1886,7 Teşrinievvel 1926; S.İlkan ve F. İlkan (2005) .Ankara istiklal mahkemesi resmi zabıtları.İstanbul:Simurg yayınları,s. 698-703

yazıhanesinde uzun boylu müzakerat ve münakaşatta bulundukları Kara Kemal'in hademesi Hasib'inifadat ve ikrarıyla sabit bir hakikattır. Ziya Hurşit ifadeleri arasında Reis-i cumhuru imha ettikten sonra itti haz edecekleri tedabir ile bu 9 maddelik programın ihtiva ettiği efkar arasında derin bir müşabehet ve tedabuk mevcuttur. Filhakika bu içtimalarda bir fırka-i siyasiye teşkiline esas olacak bir program ihzarıyla intihabata iştirak meselelerinden gayri bir husus zikredilmemiş olduğu iddia edilmektedir. Bir fırka-i siyasiye teşkil ve bir program ihzarı ve nihayet intihabata iştirak edip etmemek hakkında müzakereler kanun-ı efal-i memnuadan değildir. Terakkiperver fırka sed ve feshedildi ise İzmir'de ki iddianamemde zikredildiği veçhile bilerek bilmeyerek irticaa alet olduğu bilmukabele sabit olmasından neşet etmiştir. Binaenaleyh eğer bir fırka-i siyasiye gibi meydana çıkmış olsalardı kendileri haklarında hayli gülünç olmakla beraber hukuk-ı medeniyelerinden haiz bulundukları bir cürm-i ahlaki değilsede bir cürm-i kanuni teşkil etmezdi. Fakat siyasi tabiiye ile muvaffak olamayacaklarını derpiş ederek faaliyetlere geçmişler ve böyle bir su-i kasdle gayelerine vasil olacaklarını teemmül eylemişlerdir. Bu faaliyetin hafii bir cemiyet tarafından yapıldığına ve mesail-i cezaiyede cürümlerin şahsen teşebbüs edilmesi icab ettiğine göre maznun sıfatıyla huzur-ı aliyelerindeahz-ı mevki eden şu zevatın cürmü vaziyetlerini kanaat-ı vicdaniyemetevfiken birer birer arz ve tasfil ediyorum.

Ali İhsan Bey,İaşe işleri bahsi açıldığı zaman Ali İhsan Bey'i tahattur etmemek mümkün değildir. Talat Paşa'nın Romanya'dan un celbine mukabil Anadolu'da ordunun ihtiyacından fazla vagonlarla bunun temin edilebileceği nokta-ı nazarını ilk dermiyan eden Ali İhsan Bey'dir. Merkez-i Umumi azası içinde iaşe mesailinde Kara Kemal'den sonra ikinci derecede mevzu-i bahs olacak yegane şahsiyet hiç şüphe yoktur ki ta kendisidir. Vaktiyle Diyarıbekir ve Halep cihetlerinde müfettişlikte bulunan İstanbul heyet-i merkeziye azası İstanbul'un işgalini müteakip Kara Kemal'in refiki Anadolu'ya firar ve iltica eylemiş ve diğer rüfekasının macerasına iştirak edememiştir. Anadolu'ya geçtiği günden itibaren siyasetle meşgul olmadığını söylediği halde bir an siyasetten fariğ olmamıştır. Temsil-i Nisbi üzerine programlar yapmış ve nokta-ı nazarını her yerde müdafaa eylemiştir. Ali İhsan Bey'in nokta-i nazarı açık ve herkesçe malum bulunduğu için tabii bir cürm-i kanuni teşkil etmez. Ali İhsan Bey, Lozan sulhünün devam ettiği esnalarda İstanbul'da Cavid Bey'in evinde ki içtimalarada iştirak etmiştir. Mumaileyhin ifadesine nazaran bu içtimalarda programdaki mevzu-i bahsmesail müzakere edilmiş ve Kara Kemal'in ayan meselesinin aleyhinde bulunduğunu zikretmiştir. Müzakere netayicini Gazi Paşa hazretlerine ıblağ ettiğini de söylemektedir. Ali İhsan Bey'in Gaziayıntaplı Ahmet Muhtar Bey'le Kara Kemal'in Almanya'ya avdetinden sonra vaki olan muhabereleri çok psikolojik bir noktaya temas etmektedir.

Kara Kemal'in avdetini müteakip yine re's-i kar hülyalarının ne kadar canlandığı bu mektupta pek rana anlaşılır. Hele mektubun nihayetinde Ahmet Muhtar Bey'in halledemediği imza mahalinde M+Y işareti son derece calib-i dikkat ve ehemmiyettir. Vaziyetin en mühim ve canlı noktası güya pederinin vafatı münasebetiyle İstanbul'a gittiği ve Kara Kemal'in ziyaretine uğradığı zaman görmüş olduğu manzaradır. Maslup Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet'in içeride bazı şark mebuslarıyla müzakeratta bulunduklarını ve kapıcının kendisini içeri almadığını söylüyor. Kapıcı Hasip ifadesinde filhakika Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet'in hal-i müzakerede bulundukları vaki ise de Ali İhsan Bey'e böyle bir şey söyleyip söylemediğini tahattur edememektedir. Bu müzakereden Ali İhsan Bey'in derhal suikasd meselesine intikal ederek keyfiyeti Kara Kemal'den sual ettiği ve Kara Kemal'in sükut ile cevap verdiğini ve bu hususu Hüsnü beye açtığını söylemektedir. Hüsnü bey bu ciheti külliye inkar etmiştir. Makam-ı acizi Ali İhsan Bey'in böyle bir suikasd meselesine derhal intikal etmesini çok calib-i nazar görmekte, Hasib'in ifadesini ise ayrıca şayan-ı ehemmiyet bulmaktadır. Binaenaleyh irtikap

edilecek taklib-i hükümet ve suikasd meselesiyle münasebattar heyet-i hafiye ile Ali İhsan Bey'i yakından alakadar görmekteyim.

Nail Bey; Harb-i umumide Trabzon katib-i mesulü olan Nail Bey müzakere esnasında zavallı Azerbeycan'ın siyaset görüntülerine karışmış ve nihayet Enver Paşa'nın kongre mukarreratıyla nizamnamesini hamilen Ankara'ya gelmiştir. Memleket basübadelmevt halinde yeniden ihya olunurken Nail Bey, meşum bir kuş gibi ötmüş İttihat ve Terakki ajanlarıyla İkinci Grubu yek diğerleriyle telakki ettirmek için hanesini mev'ud telakki yapmıştı. Ve o zamandan itibaren hafi siyasi faaliyetlerden bir an bile fariğ olamamıştır.

Anadolu harikaları her nedense bir türlü Nail Bey'in nazar-ı dikkatini celb edememiştir. Nail Bey, Cavid Bey'in Şişli'de ki hanesinde ve Mesadet hanında ki içtimalarda bulunmuştur. Kara Kemal'in perestişkarlarından olan ve Abdülkadir'in en yakın arkadaşlarından bulunan mumaileyhin bu hafi meselelerde yakından ve uzaktan temas ve alakası olmaması nasıl mümkündür. Suikastetekaddüm eden günlerde Abdülkadir'i görmediğini söylediği halde şahit sıfatıyla ifadesine müracaat olunan Ertuğrul mebusu Doktor Fikret Bey, Tokatlıyan'ınkarşısında ki berber dükkanının önünde Abdülkadir'le giderken bi't-tesadüf elini sıkıttığını an-ı muvaceheten söylemiş. Nail Bey, kendisi hiçbir husumet ve garazı olmadığı muhakkak olan mumaileyhin ifadatını sadece reddetmiştir. Nail Bey'in gayri mantikired ve inkarı her halde bir sebebe müstenid olduğu bedidardır. Ziya Hurşit'in ifadelerinde en mühim mukarreratı Beyoğlu sokaklarında ve parkta dolaşırken ittihaz ettikleri hususunda kiitirafatına nazar-ı dikkat-i alilerini celp ederim. Binaenaleyh mumaileyhin de iş bu cemiyetle alakadar olduğunu vicdanen kabul etmekteyim.

Doktor Nazım Bey; İttihat ve Terakkinin en eski siması olan mumaileyh diğer liderleriyle birlikte Avrupa'ya firar etmiş;İslam İttihadı ihtilalleri Cemiyeti ile meşgul olmuş,Enver Paşa ile Batum'a gelmiş ve nihayet Türkistan taraflarına doğru gitmiş ve istirdattan sonra İzmir'e avdet etmiştir. Güya ailevi bir mazeret dolayısıyla İstanbul'a gittiği zaman tesadüfen Cavid Bey'in hanesinde ki, içtimada bulunmuştur.

Dokuz maddeyi ihtiva eden program hanenin taharrisinde elde edilmiştir. Doktor Nazım bu meselelerle alakadar bulunmadığını iddia etmekte ise de kendi eser-i seyyiatları olarak işgal edilen İzmir'i tahlis eden devletin reisine hükümetin siyasetine karşı bir an itiraz etmekten fariğ olmamıştır. Maslup Şükrü'ye yazdığı bir mektupta Rahmi Bey'in intihabında muvaffak olunamamasının sebebini izah ederken aynen "Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hüsn-i minnettarinin henüz tamamıyla zail olmamış tesirleri vardır" demektedir. İnsafsızlığın, ihtiras ve garzkarlığın bu derecesine Türk tarihinde tesadüf edilemez.

Doktor Nazım bilmelidir ki Gazi Mustafa Kemal Türk milletinin ideal şahsiyetidir. Ve ona karşı olan hüsn-i ihtiram ve minnettari Türk milletinin ruhunda ebediyen yaşayacaktır. Doktor Nazım kendilerinin meşum faaliyetine esbak Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey'i de iştirak ettirmek istemişler ise de Halil Bey tarihin verdiği ders ve tecrübelerden mülhem olarak kendisine pek güzel nasihatlarla bulunmuştur. Halil Bey'in burada eski siyaset arkadaşı Doktor Nazım Bey'i himaye edercesine ifadelerde bulunmasına rağmen elde edilen mektuptur ki tarz-ı beyan ve ifadesi Doktor Nazım Bey'in kendisine vaki teklifatının ancak mana ve mahiyetini tamamıyla izhar etmektedir.

Makam-ı acizinin muttali olduğu malumata nazaran kendisi son dakikaya kadar an be an intizar etmiş ve beni niçin tevkif ettiler diye etraftakilere sualirad eylemiştir. Mumaileyhin Ziya Hurşit'le doğrudan doğruya alakası olmasa bile vasi bir cemiyet-i hafiye tarafından yapılmak istenilen suikast hadisatıyla alakadar bulunması mümkün değildir. Doktor Nazım'ı en

galiz tefevvihat ile mütemadiyen ötede beride münasebetli münasebetsiz propagandada bulunması ve maslup Şükrü'nün bu kadar yakından bulunan dostunun behemehal bu işten haberdar olması icab edeceği bir zaruret-i mantikiyedir. Şükrü'nün bu kadar muazzam işi yalnız Kara Kemal, Abdülkadir gibi iki üç maruf şahsiyetle yapmasına imkan var mıdır? Binaenaleyh Doktor Nazmi Bey'in de bu mesele ile alakadar olup heyet-i hafiyede bulunduğu kanaat-ı kaviyem vardır.

Cavid Bey; meşrutiyet devrinin en imtidatlı maliye nazırı olan bu borcun tertib-i faziletkarisi bulunduğu söyleyen mumaileyh harbin bidayetinde istifa etmiş ve nihayetlerine doğru tekrar maliye nazırı olmuştu. Bir müddet İzzet Paşa kabinesinde maliye nazırlığı yaptıktan sonra mezkur kabine ile birlikte istifa etmiş ve hayli müddet İstanbul'da saklandıktan sonra Avrupa'ya firar etmişti. Avrupa'da bulunduğu müddet zarfında siyasete faalane bir tarzda iştirak etmediği anlaşılmakta ise de İsviçre'den avdetini müteakib İttihat ve Terakki'yi yeniden ihya maksadıyla vaki olan içtimalar hep kendisinin Şişli'de ki hanesinde akdedilmiştir. Cavid Bey, bu içtimaları Kara kemal Bey'in İzmit'te Gazi Paşa ile vaki olan mülakatı esnasında arkadaşlarının namına söz söylemek salahiyetini haiz olmadığından arkadaşlarının rey ve fikrini almak üzere sabık İttihat ve Terakki erkanını topladığını ve intihabat işleri üzerinde müzakere edildiğini ve bu program denilen dokuz maddenin bir takım esasat-ı umumiyyeden başka bir şey olmadığını ve meselede İttihat ve Terakki'nin ihyası mevzu bahs edildiğini zikr ve beyan etmektedir.

Cavid Bey, Kara Kemal ile her zaman sıkı münasebatta bulunduğunu ve hatta yakın zamanlarda Kemal Bey ile birlikte Şükrü Bey ,CavidBey'in adadaki köşküne geldikleri ve bir öğle yemeği yediklerini beyan etmiştir. Bu içtimaların yalnız alelade Kemal Bey'in davetiyle vaki olan bir istimzaç mahiyetinde olmayıp birkaç gün devam ettiği ve her içtimada muhtelif mevzular üzerinde konuşulduğu içtimada hazır bulunan maznunların muhtelif ifadelerinden anlaşılmaktadır. CavidBey'in ifadelerinin hakikate makrun olmadığı şununlada sabittir ki programın kendi hanesinde maddelerin birer birer tespit edildiğini itiraf ettiği halde programın bir esasat-ı umumiyyeden ibaret olduğunu söylüyor. Halbukiesasat-ı umumiye dediği mezkur programın birinci maddesi” İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar radikal bir fırka-i siyasiyedir. Hukuk-ı Esasiye-i efrada teaddi eden ahkam ve kavanin bu gayeye göre ıslah ve tadil olunacaktır” demekle doğrudan doğruya İttihat ve Terakki esasatının hazırlandığını ihsas etmektedir. CavidBey ,bu kadar bariz hakikati niçin inkar ediyor ve etmeye telaş ediyor bilmem. Şurası muhakkaktır ki bu içtima alelade bir içtima değildir. Çünkü Diyarbekir de ki Ziya Gökalp Bey'le ,Milas'ta ki Halil Bey bu içtimaya davet edilmiştir. Maslup Sarı Efe Edip ifadesinde Cavid Bey'in bu heyet-i hakikiyeye maddeten yardım ettiğini söylemiş ve Cavid Bey bermutat bunu da inkar eylemiştir. Kendisinin eskiden beri arkadaşı olan Ali İhsan Bey'i ifadat-ı mazbutasında Kara Kemal'in bidayette siyasetle işgal etmek hatırından geçmediği halde kendisini siyasete imale eden ve tahrik ve teşvik eden Cavid ve Şükrü Beylerdir diyor. Bu kadar delail ve şahadat muvacehesinde Kara Kemal'in şebekesinde Cavid Bey'in dahil olmadığını kabul etmemek mümkün müdür? Binaen aleyh Cavid Bey'i de aynı veçhile itham ediyorum.

Ardahan Mebus-ı sabıkı Hilmi Bey, Birinci Büyük Millet meclisi zamanından beri menfi bir ruhla hareket eden ve şark için deruhte ettiği bir vazifeyi suiistimal eden mumaileyh Enver Paşa'nın vaktiyle Anadolu'ya geçmek için vaki olan teşebbüsatındasa'y ve gayret etmiş bir şahsiyettir. Cavid Bey'in hanesinde ki meşhur içtimada hazır bulunmuş ve kendisi rüfekasının ifadeleri hilafına gece içtimada olduğunu söylemiştir. Abdülkadir ve Ziya Hurşit'i pek yakından tanıdığı ve hatta vakaya tekaddüm eden günlerde Abdülkadir'le sıkı münasebatta bulunmuş olduğu kendi itirafıyla sabittir. İlk defa Ankara'da yapılacak suikasd zamanında

İstanbul'a gelmesi ve gece gündüz Abdülkadir ve Kara Kemal'le pek sıkı bir münasebata girişmesi ve kendisinin öteden beri gayet menfi bir ruh taşıması hasebiyle bu cereyanlardan uzak kalamayacağı muhakkaktır. Hilmi Bey'i de aynı veçhile itham ediyorum.

Beybaba lakaplı maruf Hamdi Bey'in bu işlerle alakası bulunduğ ve hatta Kara Kemal tarafından ayda 50 lira verilmek suretiyle propaganda aleti olarak istihdam edildiği muhakkak ise de kendisinin alil ve yetmiş yaşına yakın bir ihtiyar bulunması hasebiyle bu cihetin hakkında esbab-ı muhaffidede addedilmesini rica ederim. Hüseyin Rauf, Rahmi ve Adnan Bey'ler davet-i vakıayı adem-i kabul ilehuzur-ı adalete gelmekten içtinap etmişlerdir. Mumaileyhima Hüseyin Rauf ve Rahmi Bey'ler suver-i muhtelifede bu cürme iştirak ettikleri maznunların ifadeleri ve elde edilen evrak ve delaile ile sabit bulunduğundan onların aynı veçhile derdestleri halinde tekrar muhakemeleri yapılmak suretiyle mücrimiyetlerini talep ederim.

Küçük Talat Bey;merkez-i umumi azasından olan mumaileyh harp zamanında işe işlerine karışmayıp Yeni Mecmua'sıyla gençliğin tekamülât-ı fikriyesine hadim olmuştur. Enver Paşa'ya olan fart-ı meclubiyeti dolayısıyla maalesef Batum'dan gelerek memlekette aks-i inkılap için teşkilata teşebbüs etmiş ise de Trabzon'dan çıkarıldıktan sonra siyasetle bir daha iştilal ettiğine dair hiçbir delil ve emareye tesadüf edilememiştir ve İstanbul'da ki içtimada da hazır bulunmamış ve İzmir'de müspet ve menfi siyasi hayatından uzaklaşarak hayat-ı ticariyeye dahil olmuştur.

Hüseyin Cahit Bey; münker İttihat ve Terakkinin ateşin muharriri Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı yazılar da ki efkârının mahsul-ı ilhamı olmaktan ziyade Cavid Bey'in hanesinde takarrür ettirilen esasata müdafaa etmek için olduğu bugün tahakkuk ediyor. Hüseyin Cahit Bey, Şişli içtimalarında bulunmuş program müzakeresine iştirak etmiştir. Ancak Hüseyin Cahit Bey'in son suikasd hadisesiyle alakadar ve heyet-i haffiye ile münasebattar bulunduğuna dair bir delil ve emare ve hiçbir karine-i kanuniye yoktur. Yazdığı yazılardan dolayı da heyet-i celilelerince evvelcemüebbeden nefye mahkum edilmiştir. Maslup İsmail Canbolat ve Şükrü İzmir'de fırka teşkili için geldiklerinde yazıhanesinde kendisinin Terakkiperver Fırkaya dahil olması mevzu-ı bahis olmuş olduğu ve bunların evinde gece misafir ettiği Doktor Nazım'ın ifade ve kendisinin itirafıyla sabit olmakta ise de Şişli içtimasında ve gerekse muahharen faaliyet-i siyasiyede bulunduğ tahakkuk etmemektedir.

Kara Vasıf; Mersin mebus-ı sabıkı Selahattin, Erzurum mebus-ı sabıkı Hüseyin Avni Bey'lerin de keza icrai ile alakaları meşhud değildir.

Hüseyin Cahit, Kara Vasıf,Azmi,Adnan,Küçük Talat,Midhat Şükrü,gayrı mevkuf davayı muhakemelerine karar verilen Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, Salah Cimcoz,Küçük Nazım Bey'lerle Hamal Ferid, Naim Cevad,Hasib,erkan-ı harp Rıza,Gözlüklü Midhat, Hasan Fehmi, Efe, Ali Rıza,Sadettin Rıza , Bekir Efendi, Mehmet Ali, Hilmi Bey, Komiser Cevat, İzzet, Seyid Bey, Salih Reis, Tırnakçı, Ali Osman Kahya,Selahattin,, Hüseyin Avni, Gazi Ayıntaplı Ahmet Muhtar, Üsküdarlı Belediye reisi Rafet Bey'lerinberaatini; Teceddütperver fırkasının paralarını suiistimal ettiği muhakkak ise defil-i tabi-i af-ı mevadd bulunduğ cihetle Ergani mebusu İhsan Bey'in de beraatini talep eylerim efendim. Şirketlere ve Milli İktisat Bankasına yarı sermayesini teşkil eden nukud-ı vakfiyenin ala tarik'ül-muvazaa vakfedilmiş bulunduğ tebeyyün etmiş ve vakfın ahkam ve şerait-i vakfiye ile tearuz ederek bir vakf-ı gayr-i sahih bulunduğ tahakkuk etmesine binaen mebaligh-i mezburenin hükümetçe istirdatına,Kanun-ı Ticariye ahkam-ı hilafında gaye-i ticariyeden ziyade siyasi maksad ve amal üzerine teessüs etmiş olduğu bi'l- muhakeme sabit olup şirketler hakkında hükümetçe ayrıca bir karar ittihazına karar ita buyurulmasını talep eylerim efendim.

EK- 8 : Ankara’da Son Karar

KARARNAME SURETİ¹⁴¹⁰

Dün kıraat olunan kararname sureti bervechi atidir.

Muhakeme safahatini tesbit eden ifadat, makam-ı iddianın talepnameşi ve maznunların müdafaatı mütalaa ve tedkik olunarak husul-i kanaate kafi görüldü.

Bu tedkikatnetayicine nazaran Harb-i Umumiye ve Harb-i Umumi esnasında devlet umurunu hüsn-i idare edemeyerek memleketi inhizam ve izmihlal tehlikesine ilka suretiyle mevki-i iktidarı terke ve kendi kendisini feshe mecbur kalan ve ekser rüesası memleketi bizzat açtıkları felaket uçurumunda bırakarak firar eyleyen ittihat ve Terakkinin yeniden mevki-i iktidara getirilmesi maksadıyla hafi ve su’i-kasde müntehi bir faaliyet-i siyasiye şebekesinin İzmir muhakematında taayyün ve tezahür eden mevcudiyeti Ankara’da ikmal edilen safahat ile suret-i katiyedeteyid etmiştir.

Harb-i Umumi firarilerinin memlekette milli mukavemet istidadını sezdikleri dakikadan itibaren Berlin’de başlayarak Moskova ve Batum’da tafsilatı zabıtnamelerde münderic eşkal tahtında devam eden teşebbüs ve faaliyetlerinin kendi kendisini kurtarmaya çalışan milletin baisesi oldukları felaketi gayrı kabili tamir ve telafi bir hale getirecek tarzda yeniden memleket mukadderatına pençe atmak maksadına masruf ve matuf bulunduğu sabit olmuştur. Davacısı bütün bir millet ve şahidi bütün bir cihan olan Harb-i Umumi felaketlerinin milli zafer şeref ve hürmetine alelumum mücrimin-i siyasiye meyanında millet tarafından affedilen mesulleriHarb-i Umumiye müteakib ecnebi topraklarda anavatan aleyhine tertip ettikleri ve zabıtnamelerde mahiyetleri münderiç entrikalardan dolayı mazhar-ı af ve müsamaha olmuşlar ve bil’a-kaydu şart vatandaşlık camiası içine kabul edilmişler iken bunlardan bir kısmının her türlü kayd-ı hamiyet ve kayd-ı vicdandan ari bir hırsla açtıkları hıyanet mecrasına yeni ve gizli istikametler vererek leim maksatlarına doğru yürümekten fariğ olmadıkları cereyan-ı muhakeme ile vazihen anlaşılmıştır. Türk milletinin kuvvet ve mukavemet menbaalarınınlayezal olduğundan bir gaflet-i mutlaka ile gafil bulunarak o zaman millet vememleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki rüesasının milli zaferin netice-i tabiiyesi kendilerinin yeniden re’skare gelmeleri olacağı kanaatiyle müteharrik oldukları ve Berlin’de kararlaştırılarak Moskova’da teyid ve Batum’da tecrübe edilen Anadolu’ya ve Anadolu mevki-i iktidarına baskın fikirlerinin başlıca rüesanın ziyaykaarizi tevkifinden sonra Birinci ve İkinci Lozan konferansları arasında İstanbul’da maliye nazırı Cavid Bey’in Şişli’de ki hanesinde akdolunan hafi kongrede eski kasdların teminine doğru yeni kararlar ittihaz olduğu zabıtlarda münderiç ifadat ve itirafat ile tamamen tezahür ve tebeyyün etmiştir.

Mezkur hafi kongreye Cavid, Kara Kemal, Şükrü ve İsmail Canbolat taraflarından isimleri tesbit olunan ve İstanbul’da mevcut bulunmayanları bi’l-muhabere davet edilen kendi tabirlerince eski ittihatçılar cem edildiği ve Kara Kemal’in Gazi paşa hazretlerine İzmit’te vaki müracaatı mevzu-ı asliye vesile ve zemin ittihaz edilerek İttihat ve Terakkinin müstakbel rolü tezekkür olduğu ve kongre azasından bir kısmını hamiyet ve fazilet-i vataniye hislerinin galebesiyle bu mahiyette bir faaliyet-i siyasiyeyi tecviz edemeyip ayrıldıkları bir kısmının davetlere hiç icabet etmedikleri ve merhum Ziya Gökalp beyin de Diyarbakir’de aldığı davetnameyecevab-ı red verdiği gibi bi’l-ahire İstanbul gazetelerine vaki beyanatıyla hareket-i

¹⁴¹⁰Hakimiyet-i Milliye, S.1845,27 Ağustos 1926,s.1,3,4; S.İlkan ve F. İlkan (2005) .Ankara istiklal mahkemesi resmi zabıtları.İstanbul:Simurg yayınları,771-782 ; O.S.Kocahanoğlu.(1993). Atatürk’e Kurulan Pusu.İstanbul: Temel yayınları,s.569-580

mesrudeyi alenen takbih eylediği ve isimleri zabıtnamede zikr edilen ve ekseriyeti teşkil eyleyen diğer kısmını ise içtimada isbat-ı vücutla müzakerata iştirak ettikleri tahkikat-ı vakıa ve cereyan-ı muhakemeden ve ifadat-ı evveliyenin tekrar tedkikinden müsteban olmuştur.

Mezkur kongrenin mahiyet-i umumiye-yi haiz birinci celsesinden sonra sabık ve tasavvurlarınca müstakbel İttihat ve Terakkinin sevk ve idare komitesinin erkanı rolünü alan ve mazbut ifadat ve itirafata nazaran Cavid, Cahid, Kara Kemal, Şükrü, İsmail Canbolat, Doktor Nazım, Ardahan mebus-ı sabık Hilmi ve Nail ve Rahmi beylerden müteşekkil olan heyet-i azasının müteakip günlerde gece ve gündüze müsadif muhtelif zamanlarda akdettikleri hafi içtimalarda İttihat ve Terakkinin bütün memleket dahilinde ki sabık aza ve mensuplarının kendilerini her kasd ve hareketlerinde takip edebileceklerini tahayyül ile milli fedakarlıkların ve onların neticesi olan milli zaferin memleket hesabına azami semerelerini iktitaf edebilmek için sulh sahasında daha yeni mücadelelere giren hükümeti ne suretle bertaraf ederek yerine kaim olabileceklerini Cavid Bey'in riyaseti altında dur-ı dıraz müzakere eyledikleri anlaşılmış ve akdedilen bu içtimalarla müzakere mevzularının hafi tutulabilmesine fevkalade ehemmiyet verildiği Kara Kemal'in sehven vaki daveti üzerine haneye gelen ve ikinci derecede azadan addedilen katib-i mesul Hüsnü'nün müzakere odasına alınmaması ve müzakere odasına muttasıl salonda bir çay içirilerek savulmuş olmasıyla tebeyyün ve teyit etmiştir. Bu içtimalarda hedefe doğru tesbit edilen merhaleler bervechi ati üç tatbik esasını ihtiva etmiştir.

1. Birinci ve İkinci grupları birleştirerek her iki hizipte ki eski ittihatçıları toplamak ve Rauf Bey'in de inzıam-ı muavenetiyle müttehid gruplar heyet-i idaresinde ve heyet-i vekilede nafiz bir vaziyet almak
2. Bu mümkün olmadığı takdirde eski İttihat ve Terakki namına on beş yirmi kişilik bir mebus listesini (Müdafaa-i Hukuk -Halk Fırkası) teşekkülü içine şüpheyi davet etmeden ve yine Rauf Bey'in inzıam-ı muavenetiyle idhal ettirebilmek
3. Buda mümkün olamadığı takdirde doğrudan doğruya İttihat ve Terakki namı altında ve esasat-ı zahiriyesi 9 umdeye meydan okuyan dokuz madde halinde tesbit olunan bir fırka teşkilıyla ortaya atılmak ve açık mücadeleyi tecrübe etmek

Gerek İzmir'de ve gerek Ankara'da icra edilen tahkikat ve muhakematla bu üç şekilden ikisinin muhtelif teşebbüsattan sonra nihayet adem-i muvaffakiyete müncer olduğu ve İttihat ve Terakki'yi ihya fikrinin dahi Hüseyin Cahit Bey'in müteaddit hararetli makalelerine ve diğerlerinin şifahi propaganda gayretlerine rağmen efkar-ı umumiye de hiçbir cay-ı kabul bulamaması üzerine tehiri cihetine gidilerek dördüncü bir şekil üzerinde tevakkuf ve ittihaz karar olunduğu anlaşılmıştır. Dördüncü şeklin zümre ve blok halinde teşebbüsün terkiyle münferit müracaatlar ve bu müracaatları besleyecek delalet ve tasavvutlarla kendilerine mensup olan ve bi'l-ahere iltihakları muhakkak bulunanları Halk Fırkası namzetleri olarak Büyük Mîllet Meclisine mebus intihap ettirmek ve bir kere intihap edildikten sonra ikinci bir fırka teşkil suretiyle Halk fırkasını parçalamak projesini ihtiva eylediği ve bu gibi namzetlerin tervici hususunda Rauf Bey'in azami bir tesirle müzaheretinde bulunduğu cereyan-ı muhakeme ile ve ez cümle Nail ve Ali İhsan Bey'in itirafatıyla sübut bulmuştur. O zamanlar henüz salefüzzikr hafi heyetin reşim tasavvuru halinde bulunan mefsuh ve mülga Terakkiperver Cumhuriyet fırkasının meclis dahilinde ki müstakbel anasır-ı esasıyesi bu hud'a ve desise yolu ile temin eyledikten sonra fırka ve ayrılık tabirleri telaffuz edilmeksizin muhalefet telkinatına başlanmış olduğu ve Meclis haricinde Cavid, Cahid, Kara Kemal, Doktor Nazım, Rahmi, Nail, Hilmi ve Meclis dahilinde de Rauf, Şükrü, İsmail Canbolat'ın azami hararetle faaliyete geçerek Halk fırkası ekseriyetini teşkilini tasavvur ettikleri fırkaya imale etmek suretiyle memleket idaresini

ellerine almaya doğru yürüdükleri ve bu esnada Rauf ve Cahid ve Cavid beylerin İstanbul matbuatının mühim bir kısmını dahi maksatlarına vasıta olarak kullanmaya muvaffak oldukları gerek hadisatın tahlilinden ve gerek o zamana ait ceraid-i yevmiyenin mütalaasıyla ahiren elde edilen ve mahkemede kıraat olunan vesaik ve mektupaların tedkikinden müsteban olmuştur.

Keyfiyetin mahiyet-i asliyesine ve hadise-i muhalefetin esas-ı istihzarına o esnada tamamıyla vakıf bulunmayan Halk fırkasının muhalefet emelinde olanların hemen fırkadan ayrılmasını emri vaki haline getirmek suretiyle halk fırkası ekseriyetini iğfal edebilmek ümidinde bulunanları natamam dahi olsa seri ve kati harekete mecbur ettiği ve salef'üz-zıkr heyet-i hafiye'nin birinci devre-i tatiliyede ihzar eylediği- ve bir çok müzakerattan sonra İttihat ve Terakki ünvanının bir zaman için terkiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası namı verilen- fırka programıyla meclis dahil ve haricinde muhalefet teşkilatına geçildiği ve bu hususta en faal rolü ordudan istifa ile meclise iltihak eden kumandanları ve sabık ikinci grup erkan ve mensubini bu maksad etrafında toplayan Rauf Bey'in deruhte ve ifa eylediği ve mumaileyhin İkinci Grup'u Kara Kemal ile Terakkiperver Fırkanın gayesi etrafında ne suretle birleştirdiği İzmir'de ve Ankara'da cereyan eden muhakeme zabıtlarından ve tahkikat-ı evveliye evrakının tekrar tedkikinden anlaşılmıştır.

Kendi eserleri olan Terakkiperver fırkaya heyet-i hafiye erkânından meclis haricinde kalanların hemen müttefikan denilecek halde girmemiş bulunmaları İzmir muhakemesinde Cavid Bey'in söylediği gibi alelade fert olarak girmeye tenezzül etmediklerinden dolayı olmayıp hariçte kalmakla maksad için de müfid olabileceklerine dair ittihaz eyledikleri karar-ı mahsus neticesi olduğu kuvvetli karineler ve Kara Kemal'e atfen vaki ifadelerle anlaşılmaktadır.

Takrir-i sükun kanununun neşri ve Terakkiperver fırkanın hükümet tarafından ilgasıyla husule geldiği vaziyetin heyet-i hafiye'yi beşinci şekli faaliyet olmak üzere yeni kararlar ittihazına sevk eylediği ve artık hercabadabad kati ve kanlı bir yoldan taklib-i hükümet tarikiyle mevki-i iktidara vusul esasının kabul edildiği ind'el-muhakeme hadisatın takibiyle tezahür eylemektedir. Heyet-i hafiye'nin bundan sonraki faaliyetinde yeni bir fırka teşkili veya herhangi bir şekilde kanunun tecviz edeceği mesai-i siyasiye asr ve alaimi külliye madum olup bilakis zahiri nümâyîş ve tezahürlerden müctenib tamamıyla hafî bir mecraya intikal olunduğu mücrimlerin cürmün seyrini tespit eden ifadat ve itirafatıyla anlaşılmakta ve en şeni bir cinayet kararına kadar imtidat eden amal-i harisanelerine ilk ve en kavi mana addeyledikleri Gazi Reis-i Cumhur hazretlerini şahs-ı devletlerine müteveccih bir suikasd yoluyla taklib-i hükümet projesinin saha-i tatbiki vaz'ı için de Şükrü, Kara Kemal, Hilmi ve Nail beylerden mürekkeb icra ve teşkilat komitesi tefrik olunduğu ve heyetin reisi olan Cavid Bey'le Kara Kemal vasıtasıyla muntazaman hal-i temasta bulunan bu komitenin yeni kararların istilzam ettiği vezaife göre maslub Arif, Rüştü Paşa, Hafız Mehmet ve Abidin gibi haris politikacılar Abdülkadir, Sarı Efe Edip gibi suikasdleremümareseli eşhas ve Ziya Hurşit, Çopur Hilmi gibi alet olmaya müstaid uzuvlar ve Laz İsmail, Gürcü Yusuf gibi cürmü medar-ı maişet ittihaz eden sefiller ile takviye edildiği ve teşkilatın tevessüüne doğru yürünüldüğü davanın ibtidasından itibaren bizzat mücrimlerin ve maznunların itirafları neticesinde vaziheninkışaf eden safahat ile taayyün ve tebeyyün etmektedir.

Heyet-i hafiye'nin İstanbul'da ,Ankara'da, İzmir'de veya memleketin diğer aksamında idame eylediği gizli faaliyetin mebd-i Cavid beyin hanesinde akdedilen kongre ve onu takip eden daha münhasır içtimalar ve müntehası taklib-i hükümet gayesine matuf suikasd hareketi olup bu mebd ile münteha arasında intihabata ,meclis mücadelatına ve memleket dahilinde fırka teşkilatına taalluk eden fasılların kanuna müstelzim takibat ve mucib-i mücazat olmadığı

bedihi ise de en selahiyatdar ve hakiki kongresinin kararıyla kendi kendisini fesh eden ve binaenaleyh kanunen mevcut bulunmayan İttihat Ve Terakki namına kongreler akdiyle o unvan altında yeni programlar ve teşkilat projeleri tanziminin ve mukarrerat ittihazının gayri meşru ve gayri kanuni hareketten olduğu şüphesiz bulunması ve ilk tecrübeleri Ankara’da yapılan ve müteakiben Bursa’da tatbiki arzu edilerek muvaffak olunamayan ve İzmir’de ve an-ı tatbikinden az evvel keşf olunan suikasd tarikiyle taklib-i hükümet teşebbüsün kanunen en ağır efal-i cürmiyeden addolunması itibarıyla muayyen maksad ve gaye etrafında taazzuv ederek harekete gelmiş işbu teşekkül-i hafiye dahil bulunanlardan malum’ül-esami bir kısmını muhakemeleri İzmir’de icra kılınarak cürmleri sabit olanlar hakkında vicahen verilen karar o zaman infaz edilmiş idi. Hal-i firarda bulunmalarına binaen gıyaben idama mahkum olanlardan Kara kemal muvacehe-i kanun ve millette meşum ve teşebbüsat-ı cinaiyesinin hesabını vermekten kaçarak hin-i derdestinde hükmünü bizzat infaz eylediği gibi Abdülkadir’de ahiren Bulgaristan’a savuşmak üzere vasıl olduğu İğneada’da hayyen derdest olunmuştur aynı veçhile maznuniyetlerine binaen taht-ı tevkife alınmış olanlardan Maliye nazır-ı esbakı Cavid, sabık Ardahan mebusu Hilmi, Ergani mebusu İhsan, Sivas mebus-ı sabıkı Kara Vasıf, Erzurum mebus-ı sabıkı Hüseyin Avni, Mersin mebus sabıkı Selahaddin, memalik-i ecnebiyede bulunan ve mahkemenin davetine icabet etmeyen İstanbul mebusları Rauf ve Adnan ve İzmir vali-i sabıkı Rahmi Bey’lerin cürme derece-i iştirakleri hakkında tenvir-i vicdana medar olacak tahkikatın tamiki için tefriki davalarına karar verilmiş idi. Kezalik bu teşekkül-i hafiye dahil bulunmakla maznun muhtelif tarihlerde taht-ı tevkife alınan sabık İttihat Ve terakki erkanından Doktor Nazım, Küçük Talat, Midhat Şükrü, Hamdi Baba namıyla maruf Hamdi, Fatih katib-i mesulü Vehbi, Makriköyükatib-i mesulü İbrahim Ethem, hamal namıyla maruf Ferid, Doktor Rusuhi, katib-i mesullerden Hüsnü, Trabzon murahhası Nail, ordu donanma pazarı müdirinain Cevad, Tırnakçı namıyla maruf yüzbaşılıktan mütekaid Salim, Yakup Cemil’in biraderi Seyid Mehmet, Kör Ali namıyla maruf Ali İhsan, polis müdir-i esbakı Azmi, Ekmekçiler şirketi müdir-i sabıkı İzzed, sabık komiserlerden Cavid, diğer bir meselede müebbeden nefye mahkum Tanin sahib-i imtiyaz ve sermuharri Hüseyin Cahid, Milli Mahsulat Şirketinden Gözlüklü Midhat, Kantariye şirketi müdürü Bekir Sıtkı, Milli İktisat bankası müdiri Mehmet Ali, serveznedar Rıza, Milli Mensucat şirketinden Sadettin Rıza, Milli Ticaret şirketinin İzmit mümessili İhsan, Milli mahsulattan Hasan Fehmi, Bahriye kaymakamlığından mütekaid Aziz beylerve Sandalcı cemiyeti reis-i sabıkı Ali Osman kahya, hamallar kahyası Salih Reis, ile suret-i cereyan-ı muhakemata nazaran temadi-i mevkufiyetlerine lüzum-ı kanuni bulunmadığı anlaşılarak gayri mevkuf devam-ı muhakemeleri karargir olan Hüseyinzade Ali, posta ve Telgraf memurin-i müdir-i sabıkı Hilmi, Eskişehir mebus-ı sabıkı Eyüp Sabri, Hariciye nazır-ı esbakı Ahmet Nesimi, İttihat ve Terakki erkanından Salah Cimcoz, ordu ve donanma pazarı meclis-i idaresinden binbaşılıktan mütekaid Rıza, katib-i mesullerden Gaziayıntaplı Muhtar, Üsküdar belediye reis-i esbakı Rıfat, Duyun-ı Umumiye müfettişlerinden Küçük Nazım, Milli Mahsulat şirketinin muhasebecisi Said beylerle Kara Kemal’in yazıhanesinde müstahdem hademe Hasib ve Makriköyü kaymakam-ı sabıkı Neşet Bey, haklarında davanın tefrikine karar verilmiş olan diğer maznunlarla tevhidden ve tevsian tahkikat ve muhakemat icra kılınmıştır.

Maznunlardan Cavid Bey’in Birinci Lozan konferansını takip eden anlarda mahiyeti tahkikat-ı evrakiyeden zabıtnamelerden ve iddianamede münderiç içtimaları tertib ve hanelerinde akdettirdiği ve kongre tesmiye edilen ilk içtimanın birinci, ikinci ve üçüncü derecede eşhasın terkihiyle akdolunup diğerlerinin rüesa mertebesinde bulunanlarına hasredilerek hafi mukarrerat ittihaz olunduğu ve Cavid Bey’in Kanun-ı cezanın 57. Maddesinde ki tarifata

mutabık surette hafi teşekkülün riyasetini deruhteyleyerek rüfekaşı vasıtasıyla hali beş şekilde hülâsa edilen muhtelif faaliyetleri bilhassa Kara Kemal'i faaliyete sevk ve idare eylediği tahkikat-ı vakıa ve zabıtnamelerde münderiç ifadat ve itirafat ile vasıl-ı mertebe-i sübutolmaktadır.

Cavid Bey'in içtimalara ve mukarreratın şekil ve maiyetine müteallik olarak İzmir'de sorulan sualler karşısında gerek ifadat-ı evveliye-i mükerreresinde ve gerek muhakemesinde musırrane inkar ve kaçamak yolunu tecrübe etmesine rağmen Ankara'da ki bütün itirafatı, harb-i Umumi senelerinden beri hiç görüşmeyecek ve selam dahi vermeyecek derecede dargın bulunduğu maslup Şükrü ile Kara Kemal'in delaletiyle barışarak salef'üz-zıkr içtimalarda teşrik-i mesaiyi kabul etmiş bulunmasını ve Ali İhsan Bey'in Şişli içtimalarına ve maslup Sarı Efe Edip'in suikasd teşebbüslerinin tatbikatı için nakdi muavenetlere mütedair ifadeleri on senelik cemiyet ve fırka arkadaşlığı esnasında hemen hiçbir temas ve münasebette bulunmadığı Kara kemal ile son senelerde bilhassa son zamanlarda bir haftayı geçmeyen fasılalarla sık sık temas ve münasebette bulunduğu hakkında ki tahkikatın kendi itirafatıyla sübutu gibi delail-i taliye karain-i kanuniye mumaileyhin hafi heyetin riyasetini deruhte eylemiş olduğuna müteallik kanaatleri teyid ve takviye eylemektedir.

Doktor Nazım Bey'in Cavid Bey hanesinde kongreye ve onu takip eden heyet-i hafiye içtimalarına iştirak eylediği ve hafi içtimalarda ittihaz edilen bilcümle kararlarda reyi munzam ve müşterek olduğu ve bu mukarreratı saha-yı tatbika isal edecek siyasi faaliyetlerde bulunduğu siyasetle iştigalden külliye fariğ bulunduğu hakkında ki ifadatına ve mebd-i tahkikattan ve muhakemenin sevkine kadar devam eyleyen umumi inkarlarına rağmen diğer rüfekaşının hafi içtimalarda bulunduğu müteallik ifadatı ve esbak hariciye nazırı Halil Bey'in dosyada mahfuz cevabi mektupları mefadiyle anlaşılmış ve mesaisi ve teşkilatıyla asla alakadar bulunmadığını ifade-i evveliyesinde söylediği Terakkiperver fırkanın hafi teşekküle dahil diğer rüfekaşı gibi gizli fakat tam ve hararetli bir müzahiri bulunduğu da maslup Şükrü'ye hitaben yazılmış olup ele geçirilen mektubu ile sabit olmuştu. Vatanın izmihlale sürüklenmesinde başlıca amillerden olduğu malum ve tehlike anında ecnebi diyarlara firarıyla müeyyed olan Doktor Nazım Bey'in intisabını inkar eylediği siyasi hayatın en meşum ve levsaludgirivelinde sarf-ı faaliyet etmekte olduğu ve mektubun bilhassa Türk milletinin necabetinden şikayet eden ve düşman ayakları atılmış olan vatani kurtaran ve selamet ve saadet yollarına sevk eden halaskara karşı nankörlük gösterilmesinden muzdarip olduğunu ifşa eyleyen fıkrası pek aşıkâr bir surette isbat ve izhar etmektedir. Yunan çizmesi altında ezilmek insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hüsn-i minnettarinin henüz tamamıyla zail olmamış bulunmasından iştikayı ifade eyleyen fıkra Doktor Nazım beyin memlekette nelerin izalesini arzu eylediği ve nelere çalıştığı hakkında bir fikr-i mahsus verebilecek mana ve mahiyette telakki edilmiştir.

İfade-i evveliyesinde İttihat ve Terakki namına sarf edilecek her türlü faaliyetlerin ve ittihaz olunacak her türlü mukarreratın gayri meşru olacağını beyan eylemiş olan Nazım Bey'in Cavid Bey'in hanesinde yeni bir İttihat ve Terakki programını tanzime iştirak eylediği sabit olduğu gibi mevzi bahs mektupta doğrudan doğruya İttihat ve Terakki namına faaliyete geçilmesi ve bunların maksad-ı nokta-i nazarından daha müsmir neticeler vereceği hakkında ki ima ve işareti de ayrıca şayan-ı dikkat görünmüştür.

Hafi içtimada tesbit edilmiş olduğu bi'l-muhakeme taayyün eden 9 maddelik program suretinin mumaileyhin hanesinde bi't-taharri elde edilen evrak meyanında zuhuru kendisinin hafi heyetine dahil ve kanun-ı cezanın 57. Maddesinde vasfedilen mihraklar zümresine mensup bulunduğu teyid ve tevsik edecek delail-i kaviyeden addolunmuştur.

Sabık İttihat ve Terakki murahhaslarından olup Rusya’da ve bi’l-ahire merhum Enver Paşa’nın memur-ı mahsusı olarak gelip ikamet eylediği Ankara’da daima hafi olmak üzere siyasi faaliyetten ve o zaman mevcut iki grup arasında nifakçı bir rolü oynamaktan bir an hali kalmamış olduğu cereyan-ı muhakeme ile mütezahir olan Nail Bey’in milli zaferi müteakip Kara kemal şebekesine tekrar iltihakla Cavid Bey’in hanesinde ki kongreye iştirak eylediği ve hafi heyet meyanına alındığı ve o andan itibaren takip ve tahkik olunan tarz-ı hayatına nazaran daima menfi faaliyetleri tahrik eylediği ve Harb-i Umumiden beri dargın olduğu halde son faaliyet-i siyasiye devrinde barıştığı Kara Kemal ve gerek Abdülkadir’le en sıkı birer irtibat ve münasebet idame ederek bilhassa son sene zarfında Kara kemal, Abdülkadir ve Hilmi’nin iştirakiyle akdolunan hafi içtimalarda hazır bulunduğu ve kendisinin tevilen vaki itirafatı ve rüfekasının ifadatıyla tebeyyün ettiği gibi siyasetle işigalden feragat eylediği hakkında ki kati ifadelerine rağmen Eskişehir’de Terakkiperver fırka teşkilatını deruhte eylediği gibi yüz elli liradan ibaret maddi yardımda dahi bulunduğu ve kendisinin de aynen Kara Kemal, Cavid, Hilmi ve emsali gibi Terakkiperver fırkaya dahil olmadan bu fırka teşkilatına müstakbel programlar tanzim eden hafi heyete dahil bulunduğu katib-i mesullerden Hüsnü’nün müşahedeye müstenid ifadesiyle teyyüd etmiş bulunduğundan mumailahin dahi kanun-ı cezanın 57. Maddesi tarifasına göre suikasd ve taklib-i hükümet ceraimine müntehi efal ve hareket ve teşebbüsatin mihrakları meyanında kabul etmeye mecburiyet-i kanuniye tahassül etmektedir. İttihat ve Terakkinin kadim fedai ve silahendazlarından ve son zamanlarda merkez-i umumi azalarından olup Birinci Büyük Millet Meclisinde Ardahan mebusu olarak bulunduğu esnada bir taraftan Rusya’da memleket dahiline atılmaya fırsat arayanlarla rabıta ve münasebet tesis eyleyen ve Batum’da memleket aleyhine vahim netayictevlid edebilecek tarzda faaliyetlerde bulunmakta olan Enver Paşa’nın bu gibi harekattan vazgeçmesi hususunda Ankara hükümeti tarafından bazı vesayayı Enver Paşa’ya isale memur edilmiş iken daha Ankara’dan ayrılır ayrılmaz bu vazifeyi bütün güzergahta Milli Mücadele aleyhinde ve vatan haricinde olanlar lehinde hararetili propagandalarda bulunmak gibi bir suret-i ihanetkaranede ifa eylediğinden dolayı derhal Trabzon’dan geri çevrilmiş olmakla maruf bulunan Hilmi Bey’in ,Cavid Bey hanesinde ki kongreye ve rüesasının onu takip eden hafi içtimalarına iştirak eylediği ve mukarrerat-ı malumenin ittihazında medhaldar olduğu ve hafi cemiyetin Kara Kemal’e merbut uzvu halinde Nail ve Abdülkadir’le birlikte Mesadet hanında mükerrer gizli toplanmalarda hazır bulunduğu ve Ankara suikasdı planı hazırlandığı esnada vaki davet üzerine bera-yı ticaret azimet etmek olduğu Şavşat’tan derhal İstanbul’a şıtab eylediği sabit olmuştur. Hilmi Bey’in müdafaanamesinde ticaret işleri görmek ve validesini ziyaret etmek maksadıyla her sene yalnız kısa bir müddet için İstanbul’a gelmekte ve derhal avdet etmekte olduğu hakkında ki beyanatını Ankara suikasdı hazırlıkları esnasında ki gelişinden tevkife kadar altı ayı mütecaviz bir müddet kısa bir ziyaret olarak tavsif ve kabule imkan bulunmadığı gibi ifade-i evveliyesinde İstanbul’da kaldığı müddetçe Kara Kemal’i ancak sekiz on defa ziyaret ettiğine dair olan beyanatını da zabıtaca elde edilen ve altmışa karib ziyaret kaydeden kendi not defteri tekzip eylemektedir. Notlar 30 Kanun-ı saniden başlayan defterin şayan-ı dikkat ve ehemmiyet kuyudatına nazaran Hilmi Bey bu müddet zarfında 6 defa Kara Kemal’in nezdine gitmiş, on defa Abdülkadir’le ve 13 defa Nail ile buluşmuş olduğu ve 9 Martta Kara Kemal ile 10 Mart’ta Abdülkadirle görüştüktan sonra 11 Martta dahi Hafız Mehmet’in yazıhanesinde Hafız Mehmet ve Abidin ile temasa gittiği 13 Mart Mesadet hanında Kara kemal ve Nail Toplandıkları ve 14 Mart’ı Mesadet hanında geçirdi ve 15 Martta ise yine Mesadet’e uğradıktan sonra Nail ve Ziya Hurşit’le buluştukları, 16 Mart’ta Kara Kemal ile tekrar görüştüktan sonra 17 Martta Rüştü Paşa ile buluşarak Ziya Hurşit’in nezdine gittikleri ve kendisinin oradan ayrılıp şüphesiz netice-i

mülakat hakkında malumat vermek üzere Kara Kemal'in yanına avdet ederek yarım saat kaldığı, bunu takip eden günlerde Kara Kemal ve Nail ile bir çok gece toplanmalarında bulunduğu ve 25 Mart'ta Mesadet hanına iki defa uğradığı ve aynı günün gecesinde saat dokuzda Nail ve Ziya Hurşit ve Abdülkadir'le bulunduğu 9 Nisanda Kemal ve Nailin kendisini hanesinde ziyaret ettikleri 15 Nisan'da Mesadette Kemal ve Hafız Mehmet'le bulunduğu 25 nisanı maslup Şükrü ile uzun boylu görüştüğü, 13 mayısta nail ile temas ettiği ve aynı günün gecesinde tekrar Abdülkadir'le birlikte ,Nail'in hanesine gittiği İzmir suikasdına yakın surette tekaddüm eden zamanlardan 1 Haziranda bermutat Mesadet hanına uğradıktan sonra oradan çıkarak Abdülkadir'i bulup birlikte Nail'in hanesine gittikleri 5 ve 8 Haziran'da yine Abdülkadir'le bulunduğu 12 Haziranda Nail'i arayarak bulamadığı ve Mesadet hanına giderek Kara kemali bulduğu ve beraberce çıkarak Nail'i aradıkları ve 14 Haziranda Kara Kemal'e giderek saat on altıya kadar kaldıktan sonra Hafız Mehmet'e uğradığı 15 Haziran'da yine Kara Kemal'e uğrayıp saat on sekize kadar kalarak Kara kemal ile çıktığı, 17 Haziran'da yine Mesadet hanına uğradığı gayri kabil-i red ve inkar bir surette tahakkuk etmekte ve Ardahan mebus-ı sabıkı Hilmi Bey'in dahi kanunun aynı maddesinin tavsif eylediği mihrak-ı mefsetet olanlar sınıfına dahil bulunduğuna şüphe bırakmamaktadır.

İzmir vali-i esbakı Rahi Bey'in Cavid Bey'in hanesinde ki hafi içtimai akdeden heyet-i hafiyeye dahil bulunduğu tahkikat-ı evveliyede ve zabıtnamaerde münderiç muhtelif ve müteaddidifadat ile tebeyyün etmekte ve hem diğer rüfekası gibi bir fırkaya suret-i sarihada intisap etmeksizin gizli siyasi faaliyetlerde bulunduğunu hem de suikasd ve taklib-i hükümet hareketinin anasır-ı esasiye-i icraiyesinden olan Sarı Efe Edip ile mesail ve mesai-i siyasiyedeiştirak'ül-amal olduğunu ibraz ve ispat eden ve zabıtnamede mazbut ve dosyada mahfuz bulunan mektubu mumaileyhin de ef'al ve teşebbüs-ı mesruredemedhaldar olduğu kanaati tevliid eylemekte ve ancak mahkemenin davetine icabet etmemiş olması hasebiyle muhakemesi icra kılınmadığından son zamanlarda ki vaziyet ve derece-i faaliyeti tamamen taayyün edememektedir. İstanbul mebusu Rauf Bey'in ta başvekalette bulunduğu tarihten itibaren kongresi kararıyla infisahı şüphesiz suret-i katiyede ve en yakın şekilde malumu bulunan İttihat ve Terakki'yi o zaman için henüz mazlum olan makasidı yolunda kullanmak üzere ihyaya çalıştığı ve bilahire dahi kendilerini İttihat ve Terakki erkanı addetmekte tayin eylemiş olan kesianla teşrik-i mesai ederek İkinci grup mensuplarını da maksadına alet eylediği ve yine o zaman ki rüfekayı mesaisi ve bugünkü şeriki cürmüyle Meclis dahilinde dahi muhtelif hissiyattan mahirane istifade eyleyerek celb ve cezb edebildiği zevatı bir fırka-i muhalife teşkiline imale hususunda sarf-ı faaliyet ettiği ve suikasd ve taklib-i hükümet hazırlıklarına hangi noktadan itibaren muttali olduğu henüz tenevvür etmemiş ise de teşebbüs-ı mezkureninAnkara safhasına tamamen vakıf bulunduğu halde millet ve memleket için felaketengiz bir facianın men-i vukuu ve tekrarı için hükümeti haberdar etmek en basit en ibtidai ve en namuskarane bir vazife-i kanuniye,bir farıza-ı vataniye ve nihayet bir vecibe-i insaniye olduğu halde bunu ifa etmediği gibiilk gayretininkeyfiyetten haberdar olan rüfekasını hükümeti ikazdan mene maruf olduğu müttehid'ü-lfazülmaniifadat ve itirafat ile vasil-ı meritebe-i sübut olmuştur.

Mumaileyhin Bursa, İzmir teşebbüs-ı lehimesinetekaddüm eden günlerde "Ben gidiyorum siz ne yaparsanız yapınız"diyerek Avrupa'ya azimet etmiş olması hafi heyetin bütün meşum kararlarının mürevvici olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Avrupa’da bulunup mahkemenin davetine icabet eylememiş olan Adnan Bey’in gıyaben icra kılınan muhakemesinde salef’üz-zıkr hafi ve cinai teşebbüsat-ı siyasiyede bir günamedhal ve alakası bulunmadığı tebeyyün etmiştir.

Hüseyin Cahid Bey’in Cavid’inhanesinde ki bazı içtimalara iştirak eylediğini ve sermuharriri bulunduğu Tanin gazetesinde bu içtimalar müzakerat ve mukarreratını bazı makalatıyla neşretmiş olduğu tezahür eylemiş ise de hafi heyetin suikasd ve taklib-i hükümet kararına tekaddüm eden zamanlarda tevkif ve muhakeme ile nefy edildiği tespit olunmuş ve mumaileyhin dahi hafi ve cinai teşebbüsat-ı siyasiyede medhal ve iştirakı bulunmadığı anlaşılmıştır.

İttihat ve Terakki İstanbul Heyet-i Merkeziye azasından ve iase faaliyetleri erkanından olup kendi iddiasına nazaran Kara Kemal’in hem istirkab eylediği hemde müzaheretinden vaz geçemediği bir refiki olan ve mefkure-i siyasiyesine umde-i esasiye ittihaz ettiği temsil mesleği nazariyesinin naşir-i mütemerridi bulunan Ali İhsan ve gerek bi’l-ahire İstanbul’da bazı faaliyet-i siyasiyede bulunmuş ve Cavidbey’in hanesinde ki kongreye ve içtimalardan bir kısmına dahi iştirak eylemiş isede bilcümle teşebbüsat ve telkinat karşısında temsil mesleği nazariyesine sadık kalarak bunun haricinde ki siyasi programlarla mücadelede bulunduğu ve bilhassa Terakkiperver fırka nizamnamesi müsveddesinin Mesadet hanında Kara Kemal, Cavid, Şükrü, Canbolat ile birlikte müzakeresi esnasında irticai mutazammın addettiği altıncı maddeye şiddetle hücum ve itiraz eylediği ve muahharen Kara Kemal’in Hafız Mehmet ve Ziya Hurşit ve mahkemeceisimleri meçhul kalan bazı şark mebuslarını Mesadet hanında ki dairede kapıyı kilitlemek suretiyle hafiyen addettikleri içtimadan bi-hakkın şüphe ve endişeye düşerek gayri meşru bazı ef’alin hazırlığı karşısında bulunduğunu kendi ifadesine nazaran teferrüs eylemiş ise de herhangi fena bir hareketin önüne geçebilmek üzere istiğna bulunduğu teşebbüslerinin semere vermemiş olduğu icra kılınan isticvab ve muhakemenincereyanyla anlaşılmış ve hakkında başkaca delailede destres olunamadığından suikasd ve taklib-i hükümet cürmünde medhal ve iştirakı bulunmadığı kanaati tahassül eylemiştir. Cavid Bey kongresinde cümlesinin mukaddema İttihat ve Terakki ve bazılarının bilhassa Kara Kemal’in şahsına merbudiyetleri dolayısıyla davet olunarak hazır bulunanlardan hariciye nazır-ı esbakı Ahmet Nesimi, Eskişehir mebus-ı sabıkı Eyüp Sabri,Doktor Hüseyinzade Ali,Doktor Rusuhi Beylerle Hamdi Baba’nın müzakerat-ı vakıya iştiraklerinin ancak intihabata mütedair umumi mesele inhisar ettiği ve yalnız bir öğleden sonra saat 15-17 ye kadar devam eylediği ve müteahhir faaliyetlere alakadar olmadıkları sabit olmuştur.

Ve yine şişli içtimanın bu kısmına iştirak etmiş olan sabık İttihat ve Terakki katib-i mesullerinden Ethem, Vehbi, Hüsnü’nün uzun senelerden beri maişetlerini mevkii siyasiyelerini medyun bulundukları Kara Kemal’in politika aletleri rolünü ifa eyledikleri ve Kara Kemal’in her hangi bir hareketi ve teşebbüs-i siyasiyesinde kendisini bir an bile terk etmedikleri gibi onun emir ve iradesine muntazır ve münkad amillerden ,ibaret bulundukları ve CavidBey hanesinde ki muharreratın Kara Kemal tarafından takip ve tatbikinde dahi en emin mutad vasıtalar halinde faaliyette bulunmaktan geri kalmadıkları ve bu itibarla bilcümle suikasd ve taklib-i hükümet tasavvurat ve teşebbüsünün mürevviç ve taraftarı oldukları tahkikat-ı vakıa ve muhakemelerinin kaffe-i safahatıyla tebeyyün ve tezahür etmiştir.

Ergani mebusu İhsan Bey’in suikasd ve taklib-i hükümet cürmüne medhal ve iştirakı sabit olamamıştır. Küçük Talat Bey’in ve Azmi Bey’in vatana avdetten sonra milli zaferi takip eden senelerde müspet veya menfi hiçbir faaliyet-i siyasiyede bulunmadıkları sabit olmuş ve son teşebbüsat-ı cinaiyede alakalarını müeyyiddelail görülmemiştir. Sabık ikinci grup azasından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstanbul katib-i umumisi Kara Vasıf ve heyet-i idare

azasından Selahattin ve Erzurum mebus-ı sabıkı Hüseyin Avni beylerin faaliyet-i siyasiyelerinde ahkam-ı kanuniyemugayyir müstelzim-i mücazat-ı sefahat görülememiş ve mevzu-ı bahs cürme iştiraklerini ispat edecek kanaatbahş vicdan-ı delaile bulunmamıştır. Öteden beri Kara Kemal'in muhtelif sahalarda rüfekayı mesaisinden olan Gözlüklü Midhat, Bekir Sıtkı, Mehmet Ali, veznedar Rıza, Milli Ticaret İzmit mümessili İhsan, Hasan Fehmi, İzzet, Muhtar, Ferid, postacı Hilmi, belediye reisi esbakı Rıfat, Küçük Nazım beylerle hademe Hasib'in ve mefsuh İttihat ve Terakki erkan-ı sabıkasından olan Salah Cimcoz ile erkan-ı harb binbaşılığından mütekaid Rıza, topçu yüzbaşılığından mütekaid Salim, Seyid Mehmet, sabık komiser Cavid, belediye başkanlığından mütekaid Aziz, sabık Bakırköy kaymakamı Neşet, muhasebeci Sait beylerin suikasd ve Taklib-i hükümet hareket ve teşebbüsâtına iştirakleri sabit olmamıştır.

Sandalcılar cemiyeti reis-i sabıkı Ali Osman kahya ile hamallar kahyası Salih Reis'in mevzu-ı bahscürmde müstelzim-i mücazat olacak derecede iştiraklerini mübeyyindelailedestres olunamamış ise de mavnacılar ve hamallar teşkilatına ait evamir ve nizamat-ı hükümete mugayir ve umumi sükun ve intizamı muhal ef'al ve hareket-ı itiyadatta bulundukları ve esnafı terhib ve tedhiş ile daima evamir ve nizamat ve kavaine muhalif vekayı ihdasında amil bulundukları heyet-i muhakemeye mütemadiyen varid olan şikayat ve ind'el-muhakeme tahassül eden kanaat ile tespit olunmuştur. Binaenaleyh bunlardan maliye nazırı esbakı Cavid, Doktor Nazım, Ardahan mebus-ı sabıkı Hilmi ve katib-i mesullerden Nail Bey'lerin hareket ve efallerinin icabettirdiği cezaların yeni kanun-ı cezada daha ağır ahkamı ihtiva etmesi hasebiyle eski kanun-ı cezanın metninde (Türkiye cumhuriyetinin teşkilatı esasiye kanununun tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil ve ilgaya ve kanun-ı mezkuretevfiken teşekkül eden Büyük Millet meclisini iskat veya ifayı vazifeden mene cebren teşebbüs edenler idam olunur) diye muharrer bulunan 55. Madde delaletiyle kanun-ı mezkurun metninde (balada muharrer 55. Ve 56. Maddelerde beyan olunan fesadlardan birini bir takım eşhas müctemian icra eder yahut icrasına tasaddi eylerse ol cemiyete dahil bulunanlardan asıl reis ve mihrak-ı mefsedet olanlar her nerede tutulur ise idam olunur" diye muharrer 57. Maddenin fıkra-ı evveliyesine tevfikeyle idamlarına ve maznun-ı aleyhimden Vehbi, Hüsnü, İbrahim Ethem, Rauf ve Rahmi Beylerin hareket-i vakıaları salef'ül-beyan 55. Madde delaletiyle kanun-ı cezanın metninde (balada mezkur olan cinayetlerden 55. Ve 57. Maddelerde beyan olunan fesadlardan birini icra kasdıyla iki veyahut daha ziyade eşhas beyinde bir ittifak-ı hafi teşkil olunupta o ittifakta tasmin olunan fesadın icrası söyleşilipkarargir olduktan sonra başka esbab-ı icraiyesini tehiyye zımnında bazı ef'al ve tedabire dahi teşebbüs olunmuş ise ol ittifakta bulunan kimseler müebbeden kalebed olur. Ve eğer öyle bir ittifak hakkında bervechi muharrer fesadın esbabı icraiyesini tehiyye zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söyleşilerek karar verilmiş olmaktan ibaret bulunur ise o halde dahil-i ittifak bulunan kimseler muvakkaten kalebed kılınır) diye muharrer olan 58. maddenin ikinci fıkrasına tevfikeyle onar sene müddetle kalebed edilmelerine ve yeni kanun-ı cezanın 58. Maddesine tevfikeyle Vehbi'nin on sene müddetle Kangırı'ya ve Hüsnü'nün on sene müddetle Niğde ve Edhem'in on sene müddetle Kastamonu'ya nefylerine ve diğer maznun-ı aleyhim Ali Osman ve Salih Kahyaların hareket-i vakaları Kanun-ı ceza metninde (her kim meydan ve esvakta ve mecmuu nas olan mahallede gerek nutuk irad ederek ve gerek yafta yapıştirarak veyahut matbu varaka neşr eyleyerek ahali ve sekeneyi işbu fiilde beyan olunan cinayetleri işlemeye doğrudan doğruya teşvik ederse ol cinayetlerin fiilen mürtekibi mücazat olunur. Fakat zikr olunan teşvikatın bir güne eser-i fiiliyesi zuhur etmez ise muvakkat nefy cezasıyla mücazat olunur) diye muharrer olan 64. Maddenin son fıkrasına tevfikeyle onar sene müddetle memleketleri olan Malatya ve Sürmene'ye nefy

edilmelerine ve ceraim-ivakiada medhal ve müşareketleri vesaik-i kanuni ile teeyyüd etmeyen beriüzzimme bulunduklarına dair kanaat-ı vicdaniye hasıl olan Ergani mebusu İhsan İstanbul mebus-ı sabıkı Adnan, Erzurum mebus-ı sabıkı Hüseyin Avni, Sivas mebus-ı sabıkı Kara Vasıf, , Mersin mebus-ı sabıkı Selahattin, Küçük Talat, MidhatŞükrü, Doktor Hüseyinzade Ali, Hamdi Baba, Hamal namıyla maruf Ferid, Eyüp Sabri, Doktor Rusuhi, Ahmet Nesimi, Salah Cimcoz,mütekaid erkan-ı harb binbaşı Rıza, Naim Cevad, Tırnakçı Salim, Yakup cemil'in biraderi Seyid Mehmet, Düyun-ı Ununiye müfettişlerinden Küçük Nazım, Çerkes Aziz ,Ekmekçiler şirketi müdürü Aziz, Kör Ali namıyla maruf Ali İhsan, Üsküdar Belediye reis-i esbakı Rifat, polis müdir-i esbakı Azmi, Tanin ser-muharriri Hüseyin Cahit,(Yalnız iş bu efalden) Gaziayıntaplı Ahmet Muhtar, Bakırköyü kaymakamı Neşet, Milli Mahsulat şirketi muhasebecisi Said, sabık komiser Cavid, Gözlüklü Midhat, Bekir Sıdkı, Mehmet Ali, ser-veznedar Rıza ,Milli Mensucattan Saadettin Rıza, Milli Ticaretten İhsan, Milli Mahsulattan Hasan Fehmi Bey'lerleHasip Ağanın beraatlerine ve sebep-i ahire binaen mevkuf bulunmadıkları takdirde tahliye-i sebillerine ve Kara Kemal'in teşkil eylediği İktisat bankası ve şirketler sermayesinin makam-ı iddianın izah ve tafsil eylediği veçhile ahkam ve şerait-i vakfiye ile müteariz bir şekilde mütevellı ve vakıf tayini suretiyle vakfeylediği mebalığın muvazaa bir vakf-ı gayri sahih olduğu ind'el- muhakeme tahakkuk etmesine binaen vakfiyesinin feshine ve Kanun-ı Ticaret hilafında makasıd-ı siyasiye itibarıyla teessüs ettiği sabit olanmezkur banka ve şirketlerin tasfiye suretiyle idame ve idaresi hakkında hükümetin tensip ve ittihaz edeceği mukarrerat dahilinde muamele ifasının ve keza Ergani mebusu İhsan Bey'in İttihat ve Terakki fırkasının inhilali dolayısıyla Teceddüt fırkası namına teslim edilmiş olan mebalığ ve mücevherat ve eşyayı inde'l-tahkikat hüsn-i istimal etmediği ve bir kısım mebalığimalum'ül-esami rüfekasıyla zimmetlerine geçirdikleri bir çok sene evvel madum haline gelmiş olan Teceddüt fırkası namına yedd-i niyabetinde bulundurmuş olduğu mebalığ ve eşyayı mebhusenin hazine-i devlete ait olması lazım geleceğine göre o suretle bu cihetin dahi icab-ı kanunisi icra kılınmak üzere Başvelaket-i celileye arz ve iblağınave maznunlardan Rauf ve Rahmi Bey'lerin gıyabında diğerlerinin vicahındabi'l-iitifak 26 Ağustos 926 tarihinde karar verildi

EK- 9 :HÜKMÜN SURET-İ İNFAZI

Dün akşam hapishanede kumandanın odasında mahkumlara hükm-i idamın hûlasası tebliğ edilmiş ve vasiyetleri dinlendikten sonra onu çeyrek geçe Cavid, müteakiben Nazım, Nail ve Hilmi hapishane önünde kurulan muhtelif sehpalara asılmıştır.

Hükmün infazı yarım saatte hitam bulmuştur.

Hakimiyeti Milliye, 27 Ağustos 1926,1845

EK- 10 :Şişli Toplantısında ki 9 Umde

1. madde : İttihat ve Terakki, bütün hürriyetlere taraflar, radikal bir fırka- i siyasiyedir. Hukuk-u esasiye- i efrada taaddi eden ahkam ve kavanin bu gayeye göre tadil ve ıslah olunacaktır.

2. .madde : Hakimiyet ve saltanat münhasıran milletindir.

3 .madde : Kuvva- yı hükümetin tevhidine değil, tefrik ve tevziine taraftardır.

4. madde : Kuvve-i teşriye milletçe müntehap iki meclisten tereküp etmelidir. Mebusanintihabatı rey-i amm ile olmalıdır.

5. madde : Kuvve-i teşriyenin tereküp edeceği iki heyet, badel- sulh bir meclis- i müessesan halinde içtima ederek, memleketin teşkilat-ı esasiyesini tanzim maksadıyla bir kanun-ı esasi yapmalıdır.

6. madde : Merkez- i hükümet İstanbul şehridir.

7.madde : İttihat ve Terakki Fırkası düşmanı harici karşısında, bütün vatandaşlar arasında kat-i bir ittihad-ı tam teminini bir vazife- i vataniye bilir. Sulh meselesinde, memleketin mali ve iktisadi, siyasi ve idari istiklalini teminden başka bir emeli yoktur.

8.madde : İttihat ve Terakki Fırkası, her şeyden evvel, memlekette muntazam ve asri bir devlet mekanizması vücuda getirmek lüzumuna kani bulunduğu cihetle nazariyat ve hayalat peşinde dolaşmayarak muntazam bir iş hükümeti yapmak, teşeddüt-i efkara meydan verecek mücadelat-ı siyasiyeden içtinap etmek, memleketin bütün sunuf ve efradı arasında vifak ve muhadenet hislerinin fiilen tesisine, ağraz ve ihtirasatın teskinine çalışmak azmindedir.

9.Madde. Bu devre-i teşriyyede İttihat ve terakki fırkası bir taraftan memlekette muntazam bir idare teşkiline sarf-ı gayret edeceği gibi vilayat-ı müstahlisenin imarı ile melcesiz kalmış ahalinin iskanını da akdem-i vezaif bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakarlıktan geri kalmayacaktır.¹⁴¹¹

¹⁴¹¹Hakimiyeti Milliye,S. 1828,10 Ağustos 1926

۸۸۸ طر برون هیئانی دود رئیس جمهور و یزعه عرض تعظیبات ابتدی ۸۸۸

[illegible]

فردین با برادران بر کون اول عرقه کچیه سی
ادی ، آژاسلر ذات سالی ریاستیاجلیریه

در این دوره، صورتی از یک بازی ایجاب
 می‌شود که تعدادی از تکاملات کوچکتر در
 بازی شرکت کنند. تعداد ۳۶۵ بازیکن در
 این بازی شرکت می‌کنند. این بازیکنان
 به صورت تصادفی در گروه‌های ۱۰ نفره
 تقسیم می‌شوند. در هر گروه، یک بازیکن
 به عنوان «رهبر» انتخاب می‌شود. رهبر
 باید تصمیم بگیرد که آیا می‌خواهد
 با سایر اعضای گروه همکاری کند یا
 خائن شود. اگر رهبر با اعضای گروه
 همکاری کند، همه اعضای گروه به
 نفع می‌رسند. اگر رهبر خائن شود، همه
 اعضای گروه به ضرر می‌رسند. این بازی
 به عنوان «بازی رهبری» شناخته می‌شود.
 نتایج این بازی نشان می‌دهد که رهبران
 معمولاً تمایل دارند با اعضای گروه
 همکاری کنند. این نتیجه با نتایج
 سایر بازی‌های مشابه سازگار است.

لری بیله بکر ، پوځ ملته مرغه ورسود
آوروځمک پای پاشنده آخرت حیاتی پاشانان طرز

[illegible]

آلئهم لئكل ابدك اولان و هبت مخصوصه
بالعوم و كالتل طرفدن بر اعضا اخلا بلكلر.
بلك اقدى به بكي و طيفه لئند مو
الهور .

ماليه و كالاچه تاريخيه و كالاچند
آفتاب اينستيتوت. ب. و كالفر آواز
ايشترگين مودير مودير مودير
و كالفر. عجاج بوزدورگور
عاجي املو. عجاج بوزدورگور
كوتوك. اورزه. مازدورگور.
بر سر موزدورگور. اورزه. عجاج

EK- 16 : Mehmed Cavid Bey'in Kitap ve Eserleri

a. Kitapları¹⁴¹²

Sağ iken yazdıkları

1. İlm-i iktisat.(1324):4.Cilt, İstanbul,1324.
2. İlmi İktisat (Mekteb-i İdadiye Mahsus).(1326).İstanbul
3. Malumatı iktisadiye (1329). İstanbul.
4. İhsaiyat (1325)İstanbul
5. Maliye Nazırı Selanik mebusu Cavid Beyefendi tarafından irad edilip risale şeklinde tabıyla memleketi Osmaniye'ye neşr ve tevziine heyeti umumiyece karar verilmiş olan birinci nutuktur.(1327).İstanbul
6. Maliye nazırı Selanik mebusu Cavid beyefendi tarafından irad edilip risale şeklinde tabıyla memleketi Osmaniye'ye neşr ve tevziine heyeti umumiyece karar verilmiş olan ikinci nutuk(1327).İstanbul
7. Kamus-u Maliye yazmaya başlasa da bitiremez.

Ölümünden sonra bastırılan günlükleri ve mektupları

1. İdama Beş Kala(1993).(Haz. İsmet Bozdağ)İstanbul,Emre yay.
2. Şiarın defteri (1995)haz. Şiar Yalçın ,İstanbul, iletişim yay.
3. Babacan,H.,Avşar,Servet. (2014-2015).Meşrutiyet Ruznamaesi.4.cilt.Ankara.TTK
4. Kocahanoğlu,Osman Selim.(2000). Felaket günleri (2.c).İstanbul.Temel yay.
5. Kocahanoğlu,O.Selim.(2006).Sevgili Aliye'm.İstanbul.Temel yay.

b. Makaleleri¹⁴¹³

Serveti Fünun mecmuası

1. Bağlar Arasında .(15 Şubat 1316)N.7
2. Fransa'da müskirat kanunu (7 Mart 1317).N.523
3. Fransa'da İntikalat kanunu (22 Mart 1317).N.525
4. Vesait-i nakliye (26 Nisan 1317)Nu. 530
5. Umur-ı nafia(24 Mayıs 1317).N.534
6. Şimendiferler (2 Haziran 1317).N.536
7. Osmanlı demiryolları (12 Temmuz 1317).N. 541
8. Almanya gümrük tarifesi (26 Temmuz 1317).N.543
9. Medeniyet ve nüfus (19 Ağustos 1317).N. 546
10. Japonya'ya dair.(5 Eylül 1317).N.549
11. Musahabe-i iktisadiye (27 Eylül 1317).N. 552
12. İngiltere ticareti.(22 Teşrinisani 131) .N. 554
13. Şekercilik ve şeker buhranı (10 Kanunusani 1317)N. 561

¹⁴¹² Babacan-Avşar.(2014).C.I.s.14'ten yararlanılarak oluşturulmuştur.

¹⁴¹³ Babacan-Avşar.(2014).C.I.s.14-16'ten yararlanılarak tablolştırılmıştır.

Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası.

Mukaddeme ve program	Cavid, Şuayıp, Rıza Tevfik 1-10	C.I., S.I	15 Kanunu evvel 1324
Kanunu esasimizin maliye kanunu hakkında mevadı	25-33 sayfa	“”	“
Rumeli şimendiferleri	72-123	“	“
Ticaret Odaları	198-232	C.I,S.2	15 Kanunu sani 1324(1908)
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	269-278 sayfa	“	“
Selanik manastır demiryolu	341-363	C.1, S.3	15 Şubat 1324
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	425-432	“	“
Borsa muamelatı	65-106	C.1,S.1-3	1 Kanunusani 1325
Beynelmilel ihsaiyat enstitüsü	537-542	C.1 S.4	15 Mart 1325
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	570-582	“	“
Bade’l- inkılap istikrazlarımız	1-18	C.2,s.5	1 Mayıs 1325
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	123-135	“	“
1858 senesi istikrazının mukavele namesi	136-144	“	“
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	258-272	c.2,s.6,	1 Haziran 1325
1862 senesi istikrazının mukavelenamesi	273-288	“	“
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	399-413	2,7	1 Temmuz 1325
1858 senesi istikrazının mukavelenamesi	415-432		
Duyunu umumiye-i Osmaniye	536-553	2,8	1 Ağustos 1325
Neşriyat ve vakayı iktisadiye	554-560	“	“
1863 ve 1864 senesi istikrazının mukavelenamesi	561-	“	“
Ticaret şirketleri	766-847	2,6-9	Haziran-Eylül 1327
Ticaret şirketleri	18-23	2,18-23	1 Teşrin evvel 1326
Ticaret şirketleri	993-1012	3,11-23	1 Teşrin sani 1326
1327 senesi esbabı mucibe layihası mebadı ve hitam	1135-1148	3,12-24	1 Kanunuevvel 1327

Diğer gazete ve dergilerde ki yazıları

Gazete-Dergi	Makale
Musavver Muhit	1. Şirketlerin hakkı tasarrufu.(27 Teşrinisani 1324).N. 6:s.(92-94) 2. Meclisi Mebusanda bütçe komisyonu (11 Kanunu evvel 1324. N.8: s. 124-126
Mülkiye mecmuası	1. Memleketimizin Vesait-i Serveti.(1 Şubat 1324).N.1 .s.26-29
Sabah gazetesi	1. Ecnebi Sermayeleri.(15 Teşrinievvel 1908).
Tanin gazetesi	1. Gümrüklerimiz. (2 Ağustos 1324).N. 15 2. Umumi istatistik dairesi. (20 Eylül 1324).N.64 3. Tensikat-ı ihşaiyemiz.I,II,III,IV.(4,11,18,25 Teşrinievvel 1324).N.78,85,90,97 4. Tahrir-i nüfus .(1 Teşrinisani 1324).N.104 5. Ticaret kanunu layihası I ve II.(23-30 Teşrinisani 1324).N.126 ve 133 6. Gümrüklerimiz (24 Kanunu evvel 1324).N.155 7. Gümrüklerimiz (21 Kanunusani 1324).N.183 8. Manyasızade Refik bey. (21 Şubat 1324).N. 214 9. Muvakkat bütçe. (4 Mayıs 1325).N.253 10. Umumi bütçemiz. (9 Haziran 1325).N.289 11. Maliye Nazırı Cedidi. (15 Haziran 1325).N. 295 12. Mehmet Cavid Bey'in meşrutiyet, I. Dünya savaşı ve mütareke dönemlerine dair notları.(30 Ağustos 1943-22 Aralık 1946)
Tasviri Efkar	1. 1333 Bütçe münasebetiyle maliye nazırının beyanatı. (8 Mart 1917)
Ticareti Umumiye Mecmuası	1. Maliye nazırı Cavid Beyin Meclisi Mebusan'da beyanı. (13 Kanunuevvel 1333).N. 22 2. Mehmet Cavid Bey'in beyanı (20 Kanunuevvel 1333).N.23.s. 361-363 3. Maliye nazırı Cavid Bey'in beyanı .(27 Kanunuevvel 1333).N.24.s. 373-374 4. Maliye nazırı Cavid Bey'in avanslar hakkında Meclisi Mebusan'da beyanatı.(10 Kanunusani 1334).N.26.s.25-27 5. Maliye nazırı Cavid Bey'in hazine bonoları hakkında Meclisi Mebusan'da beyanatı.(24 Kanunusani 1334).N.28
Kadın mecmuası	1. Kadınlara dair, hanımlarımıza.(13 Teşrinievvel 1324).N. 1 2. Kadınlara dair,hanımlarımıza. (17 Teşrinisani 1324). N. 6
Şurayı ümmet	1. Şurayı ümmete takaddüme-i naçiz/nasıl başladı?,Selanik. 12 Nisan 1325